T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

‘GERİYE GÖÇ’, TOPLUMSAL HAFIZA VE MEKAN: TÜRKİYE-ALMANYA ÖRNEĞİ

Ece ÇİM
2502170503

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Emine Zeynep SUDA

İSTANBUL – 2022

ÖZ

‘GERİYE GÖÇ’, TOPLUMSAL HAFIZA VE MEKÂN: TÜRKİYE-ALMANYA ÖRNEĞİ

Ece ÇİM

Çalışmanın konusunu Almanya-Türkiye arasında imzalanmış işgücü anlaşması sonucunda göç etmiş kişilerin aileleri ve onların (a) öncül göç kararı, (b) göç süreci, (c) gündelik aile yaşantısı, (d) yaşadıkları mekânlara dair kişisel anlatıları ve (e) “geriye göç” kararı ve buna dair kaygıları ve umutları oluşturmaktadır. Hem İstanbul’da hem de Berlin’de çift taraflı bir etnografik çalışma yapılmıştır. İstanbul’a “geri dönen” bireylerin (a) geriye göç kararları ve (b) geriye döndükten sonraki gündelik yaşantıları üzerinde aile anlatılarının etki ve rolleri tartışılmıştır.

Özellikle ikinci ve üçüncü kuşaklar üzerinde gerçekleştirilen bu araştırma ile hem hâlihazırda Berlin’de yaşayanların hem de İstanbul’a “dönüş” yapmış olanların bu kararları almalarının ardındaki toplumsal dinamikler araştırılmıştır. Çalışmada birinci kuşaklara ait anılar ilgili literatür ile desteklenmiştir. Böylelikle iki taraflı ve birbirini tamamlayıcı bir araştırma yapılması amacı gerçekleştirilmiştir. Türkiye’de araştırma alanı olarak İstanbul’un seçilmesindeki temel neden ulusaşırı ağlara ev sahipliği yapması ve Almanya’da da Berlin şehrinin seçilmesinin nedeni Türkiye kökenli göçmenlerin sayıca en fazla yaşadığı şehir olmasıdır. Tezin ana başlığında Türkiye-Almanya ifadesine yer verilerek; Türkiye’nin İstanbul’dan farklı bir şehrinden Berlin’e ve Almanya’nın herhangi bir şehrinden İstanbul’a göç edenleri kapsamak amaçlanmıştır.

Öncelikle çalışmanın giriş kısmında bu araştırmanın metodolojik bir çerçevesi çizilerek çalışma alanlarının ve gruplarının belirlenmesindeki nedenler açıklanmıştır. Devamında kuramsal tartışmalara yer verilen birinci bölüm, alan çalışmasına yaklaşmayı sağlayan tarihsel arka planın ve birinci kuşaklara dair bilgilerin verildiği ikinci bölüm ve alan çalışmaları sonucu ikinci ve üçüncü kuşaklar hakkında elde edilen verilerin

karşılaştırmalı bir şekilde derlenip sunulduğu üçüncü bölüm olmak üzere çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Hafıza, Geriye Göç, Ulusaşırı Sosyal Alan, İstanbul, Berlin

ABSTRACT

‘RETURN MIGRATION’, COLLECTIVE MEMORY AND SPACE: THE CASE OF TURKEY-GERMANY

ECE ÇİM

The subject of the study is the families of immigrants who participated in migration as a result of the labour agreement signed between Germany and Turkey and their (a)primal immigration decision, (b)process of migration, (c)daily family life, (d) personal narratives about places that they live and (e)"return migration" decision with concerns and expectations about it. A double sided ethnograpic study was done both in İstanbul and Berlin.The effects and roles of family narratives were discussed on (a)return migration decision of individuals who "returned" to Istanbul and their (b)daily lives after return.

The social factors that led those who were already living in Berlin and those who "returned" to İstanbul to make these decisions were studied through this research, which was focused particularly on the second and third generations. In the study, memories of the first generations were supported by the relevant literature. Consequently, the goal of performing a bilateral and comparable research was achieved. Istanbul was chosen as a research location in Turkey because it is home to transnational networks, and Berlin was chosen because it is the city of Germany where the majority of Turkish immigrants reside. The phrase "Turkey-Germany" was utilized in the main title of thesis in order to include those who moved from city of Turkey that different than İstanbul to Berlin and those who moved from any city of Germany to Istanbul.

Principally, in the introduction part of the study, a methodological framework of this research is drawn and the justifications for deciding the working areas and groups are described. In the continuation of the introduction, thesis includes three parts; the first part which included theoretical discussions, the second part which the historical background that provides approach fieldwork and information about the first generations

is given and the third part where the data obtained about the second and third generations as a result of field studies are compiled and presented in a comparative way.

Keywords: Collective Memory, Return Migration, Transnational Social Field, Istanbul, Berlin

ÖNSÖZ

Göç, kendi varlığımın da bir parçası ve geçmişten bugüne anlamaya çalıştığım bir mesele olarak her daim hayat yolculuğumda heybemde yer alacaktır. Onun dinamik yapısı da onu araştırmaya olan tutkumu körüklemiş ve hayat boyu öğrenme biçimine dönüştürmüştür. Hayat boyu öğrenme biçimimin bir tezahürü olan bu araştırma boyunca, bir konunun beni bu kadar zorlayıp bu kadar da mutlu ettiği nadir deneyimlerden birini yaşadım. Bu araştırmada, Berlin ve İstanbul olmak üzere iki alanda yaşayan; 1961 yılında Almanya ve Türkiye arasında imzalanan işgücü anlaşması sonucunda Almanya'ya göç etmiş Türkiye kökenli göçmenler ve onların ardıl kuşaklarını incelemeye çalıştım. Alan çalışmasına başladığım ilk günden son noktayı koyduğum güne denk sayısız insandan destek aldım. Buradan onlara teşekkür ederek yaşadığımız paylaşımları ve birlikte büyümeyi bu satırlarda ölümsüzleştirmek isterim.

Akademide devamlılık sağlayabilmek, maddi ve manevi birçok fedakârlığı gerektirmektedir. Doktora sürecimin en başında, YÖK 100/2000 Göç Çalışmaları ve ardından TÜBİTAK 2214-A Doktora Sırası Araştırma Burs Programlarının bir parçası olabilmek, akademik çalışmalarımı yaparken yaşanabilecek olası maddi kaygılarımı görece azaltması ve sayısız akademisyen, bilim insanı ile tanışarak akademik verimliliğimi arttırması açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle her iki kuruma da teşekkürü bir borç bilirim.

İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, benim kendi 'geri dönüş' serüvenimin mekânıdır. Lisans eğitimimi bu kurum içerisinde almış olmak ve bu "aidiyet" duygusu çalışmamın ilerleyişinde hızlandırıcı rol oynamıştır. Benim gözümde, mekân onu yuva edinen bireylerden ayrı düşünülemez. O bireylerin en başında yer alan sevgili tez danışmanım Prof. Dr. Emine Zeynep Suda'ya akademinin sebat etme işi olduğunu öğrettiği için ve erken kalkanın yol alacağının canlı bir örneği olarak benimle her zaman sadece bilgisini değil, aynı zamanda tüm hayat deneyimini cömertçe ve şeffafça paylaştığı için sonsuz teşekkür ederim. Akademide duygusallık, bazen insanın yolunu bulmasını zorlaştırabiliyor; tam bu anlarda benim kendime gelmemi sağlayan sevgili Prof. Dr. Ayşegül Komsuoğlu Çıtıpıtıoğlu'na duygusallık ve analitik düşünmenin

bir denge işi olduğunu öğrettiği için çok teşekkür ederim. Tez konumla ilgili umutsuzluğa kapıldığım anlarda, tez izleme komitelerinde ve sonrasında vakit ayırıp saha deneyimleri ile beni zenginleştiren ve kendisiyle tanıştığım için çok şanslı hissettiğim Doç. Dr. Suna Gülfer Ihlamur-Öner'e ayrıca teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Prof. Dr. Yeşer Yeşim Özer Yürür, Dr. Öğr. Üyesi Aslı Şirin ve Dr. Öğr. Üyesi Merve Hazer Yiğit Uyar'a katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Bu tez yazılırken, Covid-19 salgını yaşandı; sanırım üç ülke, altı şehir ve on ev değiştirdim. Salgından bir yanım hep korkarken bir yanım da onun sunduğu fırsatlardan faydalandı ve gelişti. Birçok güzel insanla tanıştım. Beni misafir araştırmacı olarak kabul eden başta Prof. Dr. Sabine Hess ve Dr. Jelka Günther olmak üzere George-August Göttingen Üniversitesi CeMig çalışanlarına; Ruhr Bochum Üniversitesinde bulunduğum sırada desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Ludger Pries'e ve Dr. Berna Zülfikar Savcı'ya; ufuk açıcı söyleşilerimiz için DiasporaTürk'ün kurucularından Gökhan Duman'a; alan çalışmam süresince sonsuz destek verip ağabeylik yapan H. Ulaş Ballıkaya ile evini açan Hasan Yavuz'a ve Berlin'de dostlukları ile asla beni yalnız bırakmayan Oğuzhan Soysal ile Dilara Demir, Filiz Manzano, Matti Dargus, Şilan Dağlar Göç'e; tez sürecimde teknik destek sağlayan sevgili Aleyna Sivrikaya ve Seçkin Şiş'e, Aysun Bağ ve Fatmagül Sağlısal ile aileleri, canım kuzenlerim Alara Ateş, Baran Çim ve Alican Kahraman'a; Neukölln gibi çeşitli göçmen topluluklarına ev sahipliği yapan bir mekânda var olma sebebim oldukları için NE Coronatest çalışanlarına çok teşekkür ederim.

Doktora tezi yazma sürecini sadece o süreci yaşayanlar derinden anlayabilir. Mesafelere rağmen, Apak Kerem Altıntop, Yasin Özbey, Hande Tatoğlu, Ayşecan Hazal Ak Yıldırım, Merve Samioğlu, Canan Aydın ve Seda Nur Çınar ile birbirimize "ha gayret" diyebildiğimiz için her zaman çok şanslı hissettim. Çok nadir insan bu süreçten geçmeden sizi anlayabilir ve destek olabilir. Sorgusuz sualsiz her anımda yanımda olan canım Özlem Özbek ve İffet Damla Suakar Uygur'un desteği benim için çok kıymetliydi. Çok teşekkür ederim.

“Gurbette olma” halini anlamak üzere olduğum her anda yüzümdeki pusu silip yüzüme tebessüm kondurmak ve hayatımın dönüm noktalarında “yardım isteme” kültürümü geliştirmek için müthiş çaba veren canım Doğan ailesine ne kadar teşekkür etsem az kalır. Tezin zor kısımlarından biri de kuşkusuz yazım aşamasıydı… Bu aşamada benim tüm ihtiyaçlarımı gidermeye çalışan ve aile birleşimi ile Hollanda’ya göçü deneyimlemiş olan teyzem Reyhan Eler’e göç konulu bu tezimi bir göç mekânında yazmama olanak sağladığı için çok teşekkür ederim. Daha sayamadığım birçok kişi tezime katkı sağlamıştır. Bu yolculukta yanımda oldukları için hepsine ayrı ayrı minnettarım. Benim kocaman aileme mesafelerin önemsizliğini ve benim onlar için önemliliğimi her daim hissettirdikleri için çok teşekkür ederim. Annem Seyhan Çim ve canım kardeşim Efe Çim’e beni usul usul hissetmeye devam ettikleri, kendimle ve tezimle olan bu yolculuğumda bana alan tanıdıkları ve onlardan uzakta bir yandan hayatımı kurup diğer yandan da tezimi sonuçlandırmamı sabırla bekledikleri için çok teşekkür ederim.

Son olarak, omzumun üzerinde kimsenin göremediği ama yalnızca benim hissedebildiğim, bana tüm desteğini veren ve sonsuzluğa göçüp gitmiş canım babam Ali Çim’e sonsuz minnettarım.

Ece ÇİM

İSTANBUL, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ ii

ABSTRACT iv

ÖNSÖZ vi

TABLO LİSTESİ xiii

ŞEKİLLER LİSTESİ xiv

GÖRSELLER LİSTESİ xv

KISALTMALAR xvi

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. GÖÇ KAVRAMI: ULUSAŞIRI YAKLAŞIMA DOĞRU 20

1.1.1. Ulusaşırı/Ulusötesi Kavramı 20

1.1.2. Ulusaşırı Göç ve Ulusaşırı Sosyal Alanlar 21

1.1.3. Ulusaşırı Göç ve Toplumsal Hafıza 27

1.2. GERİYE GÖÇ KAVRAMI 29

1.2.1. Geriye Göç Kavramı: Motivasyonlar, İstekler ve Beklentiler 29

1.2.2. Kuşaklar Bağlamında Geriye Göç Kavramı 37

1.3. GÖÇMEN, HAFIZA VE MEKÂN 42

1.3.1. Kuşaklar Bağlamında "Göçmen" Kimliği 42

1.3.2. Ulusaşırı Sosyal Alanda Kuşaklar 46

1.3.3. Göçmenin Hafızası 52

İKİNCİ BÖLÜM
TARİHSEL ARKAPLAN

2.1. TÜRKİYE'DEN ALMANYA'YA GÖÇ HAREKETLERİ 56

2.1.1. 1961 Batı Almanya-Türkiye İşgücü Anlaşması Öncesi 58
2.1.2. 1961 Batı Almanya- Türkiye İşgücü Anlaşması: Emek Göçü 59
2.1.3. Aile Birleşimi Dönemi: Sosyal Göç 61
2.1.4. 1980 Dönemi: Siyasi Göç 63
2.1.5. 1991 Yabancılar Yasası: Göçün Hukuksal Boyutu 65
2.1.6. 2000 Vatandaşlık Hakkı.....67
2.1.7. 2020 Nitelikli İşgücü Göç Yasası: Bilişim Göçü.....70

2.2. ALMANYA'DAN TÜRKİYE'YE GÖÇ HAREKETLERİ 71

2.2.1. Geri Dönüş Teşvikleri ve Geri Dönüşler 72
2.2.2. Geri Dönüşü Teşvik Eden 'Dolaylı' Politikalar 74

2.3. TÜRKİYE-ALMANYA GÖÇÜNE DAİR POLİTİKALAR VE GÖÇMENLER 79

2.3.1. Almanya'da Yaşayan Türkiye Kökenli Göçmenler ve Ardıl Kuşaklarının Demografik Yapısı ve Kategori Sorunsalı.....79
2.3.2. Almanya'da Yaşayan Türkiye Kökenli Göçmenlerin ve Ardıl Kuşaklarının İktisadi Kimliklerindeki Dönüşümler 84
2.3.3. Almanya'da Yaşayan Türkiye Kökenli Göçmenlerin ve Ardıl Kuşaklarının Eğitim Süreçleri ve 'Anadil' Öğretimi Tartışması 91
2.3.4. Almanya'da Yaşayan Türkiye Kökenli Göçmenlerin ve Ardıl Kuşaklarının Kültürel Açılımı ve 'Entegrasyonun' Sosyal Bağlamı 106
2.3.5. Almanya'da Yaşayan Türkiye Kökenli Göçmenler ve Ardıl Kuşaklarının Siyasal Var Olma Biçimleri ve Siyasal Alanlar.....111

2.4. GÖÇMENLERİN HAFIZA-MEKANLARI 120

2.4.1. Alman İrtibat Bürosu 120
2.4.2. Münih Tren Garı: 11. Peron.....128

2.4.3. İşçi Yurtları: ‘Haymlar’ 134
2.4.4. Göçmenin Aile Evi: Mektuplar, Radyo, Duvar Halıları 139
2.4.5. Göçmenin Urlaub’u (Tatili): ‘Mercedes’ ve Hediyeler 146

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BERLİN VE İSTANBUL KARŞILAŞTIRMASI

3.1. ALAN ÇALIŞMASININ ÖRNEKLEMİNİ TANIMAK: DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER.....152
3.1.1. Berlin 152
3.1.2. İstanbul.....159

3.2. AİLE HAFIZASINDA GÖÇ BAŞLANGICININ İZİNİ SÜRMEK: ANLATILAR VE KİŞİSEL TANIKLIKLAR.....166
3.2.1. Berlin’den Anlatılar ve Tanıklıklar.....166
3.2.2. İstanbul’dan Anlatılar ve Tanıklıklar.....172

3.3. TOPLUMSAL HAFIZA VE GÜNDELİK YAŞAMIN İÇİÇE GEÇİŞİ: SEMBOLLER, İMGELEMLER VE REFERANSLAR 179
3.3.1. Toplumsal Hafızanın Ulusaşırı Alana Yansımaları: Berlin 179
3.3.2. Toplumsal Hafızanın Ulusaşırı Alana Yansımaları: İstanbul 202

3.4. ‘GERİ DÖNÜŞ’ MİTİ Mİ? YENİ BİR GÖÇ HAREKETİ Mİ?.....227

3.4.1. Berlin: Dünden Bugüne, Bugünden Geleceğe.....227
3.4.2. İstanbul: Dünden Bugüne, Bugünden Geleceğe 248

SONUÇ.....266

KAYNAKÇA 274

EKLER.....311

ÖZGEÇMİŞ.....331

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Katılımcılara Dair Demografik Bilgiler (Berlin) 158

Tablo 2: Katılımcılara Dair Demografik Bilgiler (İstanbul) 165

Tablo 3: Katılımcının Ailesinin Ve Kendisinin Göç Hikayesine Dair Bilgiler (Berlin) 171

Tablo 4: Katılımcının Ailesinin Ve Kendisinin Göç Hikayesine Dair Bilgiler (İstanbul) 178

Tablo 5: Ailenin 'Geri Dönüş' Bilgileri (Berlin) 244

Tablo 6: Katılımcının Bireysel Göç Hikayesine Dair Bilgiler (Berlin) 245

Tablo 7: Katılımcının Türkiye İle Fiziki Bağlantısına Dair Bilgiler (Berlin) 247

Tablo 8: Ailenin 'Geri Dönüş' Bilgileri (İstanbul) 262

Tablo 9: Katılımcının Bireysel Göç Hikayesine Dair Bilgiler (İstanbul) 263

Tablo 10: Katılımcının Türkiye İle Fiziki Bağlantısına Dair Bilgiler (İstanbul) 265

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Geçici Kod Listesi 17

Şekil 2: Türkiye Dış Göç Dönemlendirmesi 58

Şekil 3: 2020 Yılında Alman Vatandaşlığına Geçenlerin Önceden Vatandaşı Oldukları Ülkelere Göre Dağılımı 69

Şekil 4: Tübitak 2232 Yurda Dönüş Araştırma Burs Programı Verileri 77

Şekil 5: Tübitak 2232 Uluslararası Lider Araştırmacılar Programı 78

Şekil 6: Almanya'da Yaşayan Yabancı Nüfusunun Vatandaşı Oldukları Ülkelere Göre Dağılımları 80

Şekil 7: Almanya'da Yaşayan Yabancı Nüfus İçerisinde Türkiye Kökenlilerin Yıllara Göre Dağılımı 80

Şekil 8: Almanya'daki Türkiye Kökenli Nüfus 82

Şekil 9: Alman Eğitim Sistemi Şeması 94

Şekil 10: Almanya'da Anaokuluna Giden Çocukların Göç Geçmişine Sahip Olan Ve Olmayan Şeklinde Yaşlara Ve Eyaletlere Göre Dağılımı 96

Şekil 11: Göç Geçmişine Sahip Olan Ve Olmayanların Alman Eğitim Sisteminde Seviyelere Göre Dağılımı (2019) 97

Şekil 12: Göç Geçmişine Sahip Olan Ve Olmayanların Alman Eğitim Sisteminde Yüksek Eğitim Seviyesine Göre Dağılımı (2019) 98

GÖRSELLER LİSTESİ

Görsel 1: Der Spiegel Kapağı.....87

Görsel 2: Ford Grevinden Bir Kare.....112

Görsel 3: Pierburg Grevinden Bir Kare.....113

Görsel 4: 2021 Bundestag'a Seçilen Türkiye Kökenli.....114

Görsel 5: Göçmen İşçilerin Mess Grevindeki Maden-İş Üyeleriyle.....117

Görsel 6: Alman İrtibat Bürosu (1973).....121

Görsel 7: Sağlık Kontrolünde Boyu Ölçümü Yapılan Bir Aday.....124

Görsel 8: Alman İrtibat Bürosu Yakınlarından Bir Kare.....126

Görsel 9: Göçmen Heykelinin Dönüşümü.....128

Görsel 10: İstanbul Sirkeci Garı-München Hbf Tren Bileti Örneği.....129

Görsel 11: Almanya'ya Giden İşçilere Öğütler.....130

Görsel 12: YTB Dijital Hatıra Bileti (Yazara Ait).....133

Görsel 13: İşçi Yurtlarından Bir Kare.....136

Görsel 14: İşçi Yurdunda Beraber Yemek Yapan Kadınlar.....137

Görsel 15: Göçmen Evlerinden Görüntüler.....142

Görsel 16: Görüşülen Kişinin Evinden Bir Kare.....143

Görsel 17: Mektupta Bir Çocuk Eli.....145

Görsel 18: 1997 Yılı Bayern Münih-Beşiktaş Maçından Bir Kare.....149

Görsel 19: Yolculuk Öncesi Hazırlık Yapan Göçmenler.....150

Görsel 20: Görüşmeciye Ait Alışveriş Listesi.....214

Görsel 21: Bayrak Çizimi.....217

KISALTMALAR

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

AfD : Alternative für Deutschland

AKP : Adalet ve Kalkınma Partisi

BİDEB : Bilim İnsanı Destek Programları Başkanlığı

Bkz : Bakınız

BMAS : Bundesministerium für Arbeit und Soziales

CDU/CSU : Christlich Demokratische Union Deutschlands Christlich/Soziale Union in Bayern

CHP : Cumhuriyet Halk Partisi

DESİYAB : Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası

DOMID : Dokumentationszentrum und Museum über die Migration in Deutschland

DW : Deutsche Welle

FDP : Freie Demokraten

HDP : Halkların Demokratik Partisi

İİBK : İş ve İşçi Bulma Kurumu

KAS : Konrad-Adenauer-Stiftung

KMK : Kultusminister Konferenz

MHP : Milliyetçi Hareket Partisi

SGK : Sosyal Güvenlik Kurumu

SPD : Soziale Politik für Dich

TC : Türkiye Cumhuriyeti

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TÜBİTAK : Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu

MESS : Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası

YSK : Yüksek Seçim Kurulu

YTB : Yurtdışı Türkler ve Akrabalar Topluluğu Başkanlığı

GİRİŞ

Türkiye-Avrupa göç sistemi, 1960'lı yıllarda başlatılan misafir işgücü sözleşmelerine dayanarak şekillenmeye devam etmiştir. Bu yıllarda, Avrupa'nın savaşta yıkılan altyapısını ve ekonomisini onararak daha verimli kılmak amacıyla yabancı işgücü ithal etme eğilimi ve Türkiye'nin Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yer verdiği "artan işgücü ihracatı" hedefi birbiriyle örtüşmektedir. Bu bağlamda 1961'de Batı Almanya; 1964'te Avusturya, Belçika ve Hollanda; 1965'te Fransa ve 1967'de İsveç ile ikili işgücü anlaşmaları imzalanmıştır.[1] 1961-1975 yılları arasında bu işgücü anlaşmalarının denetleyici kurumu olan İş ve İşçi Bulma Kurumu'na (İİBK)[2] yaklaşık üç milyon kişi başvurmuştur.[3] Abadan-Unat'ın İİBK kayıtlarını temel alan beyanına göre, 1965 ile Ocak 1975 yılları arasında dış ülkelere giden işçilerin sayısı 238.255'tir.[4]

İkili işgücü anlaşmaları başlangıçta hem Avrupa'da hem de Türkiye'de ekonomik ihtiyaçlara cevap olabilecek nitelikte ve rotasyon usulü izlenerek planlanmıştır. Büyük bir kısmı erkek olan bu göçmen işçi grubu ilerleyen yıllarda özellikle de Batı Alman işgücü piyasasında en büyük yabancı işgücü durumuna gelmiştir.[5] 1970'li yılların ortalarına gelindiğinde, Türkiye'den Avrupa'ya yönelen işgücü göçünün artık kalıcılığa evrildiği, aile birleşimi ya da zincirleme göç hareketleri gibi olgularla desteklenmiştir.[6]

Avrupa ülkeleri, 1973 yılındaki Petrol Krizi sonrasında "Geri Dönüş Teşvikleri" ile göç hareketlerini tersine destekleyerek yavaşlatmaya çalışsa da göçmenler arasındaki enformel ilişkiler ve sosyal ağlar yardımı ile göç hareketi şekil değiştirerek devam etmiştir.

---

[1] Ayşem Biriz Karaçay, "Türkiye-Avrupa Göç Sistemi: Misafir İşçilikten Ulus-Ötesi Kimliklere", **Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar Tartışmalar**, ed. Suna Gülfer Ihlamur-Öner, Aslı Şirin Öner, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012; Nermin Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**, Birinci Ba, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.
[2] Bugünkü adıyla İŞKUR.
[3] Sema Erder, **Refah Toplumunda Getto**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
[4] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.
[5] Abadan-Unat, **a.y.**
[6] Karaçay, "Türkiye-Avrupa Göç Sistemi: Misafir İşçilikten Ulus-Ötesi Kimliklere", s. 399–416.

Günümüzde ise işgücü anlaşması sonucunda, Almanya'ya göç etmiş bireylerin ailelerinin ikinci, üçüncü ve hatta dördüncü kuşak bireylerinin Almanya'da, Türkiye'de ya da her iki yerde birden yaşamlarını sürdürdükleri görülmektedir. Göçmenlik olgusu, "kuşaktan kuşağa" aktarılan bir durummuş gibi gündelik hayatlarında karşılarına çıkarken, çalışmalarında sıklıkla Türkiye'de doğmamış ve/veya sürekli yaşamamış bu kuşaklara Türkiye'ye ne zaman "geri dönecekleri" sorulmaktadır.[7] Ek olarak, bazı bireylerin de soru sorulmaksızın Türkiye'ye "geri döneceklerini" sıklıkla ifade ettikleri görülmektedir. Bu çalışma, söz konusu "geriye göç" düşüncesi ve beraberinde getirdiği "geriye dönüş" kararlarını hafıza ve mekân ilişkisi ile sorgulamayı hedeflemektedir. "Geriye göç" kavramını, kuşaklar bazında tartışmaya açarak bu kavramla ilişkilendirilebilecek kök-nedenleri sorgulamaktadır.

Araştırma sürecinin başlangıcının ve süreçte deneyimlenenlerin araştırmanın sonucuna katkılarını yadsımamak adına, sonraki alt başlıkta söz konusu araştırma sorusunu, araştırmacının sorgulamaya başlama süreci araştırmacının diliyle ele alınmaktadır.

Araştırmanın Öyküsü

Göç konusuna olan merakım ve araştırma hevesim doktora tez konumu belirlemeden öncesine dayanır. Yüksek lisans tezimde Suriyeli mültecilere yönelik siyasal söylem analizi çalışmıştım. Kısıtlı görüşmeler ile yüksek lisans tezimi tamamladığımda, "yüz yüze görüşme" yapmanın bir araştırma için ne denli önemli olduğunu anlamış ve doktora tezimde göçmenlerle, mümkünse, "katılımcı gözlem" tekniğini de dâhil ettiğim "yüz yüze görüşmeler" yaparak gündelik yaşamın derinliklerini analiz etmeye yönelmiştim. Doktora tez konumu tam anlamıyla belirlerken ise bazı aşamalardan geçtim. Öncelikle, ailemde bir göç hikâyesi olması ve bu hikâyeden hareketle Hollanda-Türkiye arasında ikili hayatlarını tanımlama biçimleri ilgimi çekti. Bu duruma ek olarak, doktora yeterlilik döneminde yaptığım okumalarımın

[7] Emre Eren Korkmaz, "Ruhr Bölgesi'nde (Almanya) Metalurji Sektöründe Çalışan Türkiyeli Göçmen İşçilerin İşyeri Konseyi ve Sendikalara Katılımı ve Temsiliyeti", İstanbul Üniversitesi, 2016.

neticesinde, göç konusunda "geri dönüş" tartışmaları göç geçmişi olan aile bireylerimin tanımlamaları ile birleştiğinde bu konunun araştırmamın bir parçası olması gerektiğini anladım. Kişilere göre farklılık gösteren göç ve hareketlilik tanımlamalarını değiştiren dinamikleri analiz etmek istedim. Tez konumun tabiri caizse bir diğer sacayağını oluşturan "toplumsal hafıza" konusu ile 2017 yılında başladığım doktora programı sırasında, 2018 yılında aldığım "Hafıza, Mekân, Kültür ve Siyaset" dersi sayesinde tanıştım. Bundan sonra, geriye dönüş özelinde göç ve toplumsal hafıza üzerine düşünmeye başladım. Yaptığım okumalarda, toplumların hafızalarının kimlik ve aidiyet tanımlamaları üzerinde etkili olduğu ve bu etkilerin göç hareketinin yönünü tayin edebileceği sonucuna vardım. Araştırmam boyunca, yukarıda belirttiğim göç yönünün ve tanımlama biçimlerinin karmaşık yapısı ile de yüzleştim. Söz konusu karmaşık yapılar nedeniyle tek bir doğru sonuca ulaşılamayacağını; her toplumun, her ailenin ve hatta her bireyin kendi biricik serüveninde ilerlediğini de fark ettim. Bu durum da beni "geri dönüşün" bizatihi kendisini sorunsallaştırmaya doğru yöneltti. Böylece araştırmamın konusu, ailesinde göç geçmişi olan bireylerin yaşam yeri seçmedeki motivasyonlarının yanı sıra, gerçekleştirdikleri/gerçekleştirmeyi planladıkları göç hareketlerini tanımlama biçimleri de oldu. "Geri dönüş" ya da "geriye göç" ifadelerinin bu hareketlilikleri tanımlamak için ne derece yeterli olduğunu sorgulayarak alan seçimimi yaptım. Yöntem kısmında daha detaylı belirttiğim üzere, ulusaşırı süreçlerin analizinin iki veya çok taraflı olması gerektiğine olan kişisel motivasyonum da iki taraflı bir saha seçmeme neden oldu. Böylece Berlin ve İstanbul üzerinden araştırmamı yürütme kararı aldım. Berlin'i seçmemdeki sebep, Türkiye'den Almanya'ya yönelik göç geçmişi olan ailelerin/bireylerin nüfus yoğunluğunun Almanya'nın diğer şehirlerine göre daha yüksek olmasıdır. İstanbul'u seçmemdeki sebep ise, ulaşım ve iletişim hızının yanı sıra ulusaşırı ağlara ev sahipliği yapmasıdır. Alanımı belirledikten sonra, Almanya ve Türkiye göçüne dair çalışmalar yapmış ya da hâlihazırda yapmakta olan uzmanlarla araştırma konuma dair odak grup görüşmeleri gerçekleştirdim. Bu görüşmeler ve yaptığım okumalar yardımıyla görüşmelerde sorabileceğim sorular yavaş yavaş oluşmaya başladı. Ardından alana fiziki ulaşım sağlayabileceğim olanaklarımı

sorguladığımda öğrencisi olduğum doktora programının Almanya'da Bochum Ruhr Üniversitesi ile Erasmus Öğrenim Hareketliliği anlaşması olduğunu fark ettim. Bir yandan başvurumu yaparken diğer yandan da karşı üniversitede tezim üzerine birlikte düşünebileceğimiz hocaları araştırmaya başladım. Almanya'nın Bochum şehrinde Erasmus yaptığım süreçte, Prof. Dr. Ludger Pries tarafından gerçekleştirilen *colloquiumlara (seminerlere)* katılarak benzer alanlarda çalışan doktora öğrencileri ve hocalar ile fikir paylaşımlarında bulundum. Bu süreçte mülakat sorularım nerdeyse tamamen şekillenmişti. Bochum'da yaşayan Türkiye kökenli göçmen ve ardıl kuşaklarla birçok karşılaşmam oldu ve onlarla pilot olarak görüşmeler gerçekleştirmek sorularımın netleşmesine zemin hazırladı. Ailesinde göç deneyimi olan görüşmecilerle ilk karşılaşmam, aslında evinde kaldığım aile ile gerçekleşti. Almanya'ya gittiğim ilk bir ay Türkiye'den göç deneyimi yaşamış baba, Rus kökenli anne ve 14 yaşındaki oğulları ile yaşadım. Oğullarının odası benim kalmam için hazırlanmıştı ve o oda, araştırdığım konuya dair de birçok sembol içeriyordu. Gündelik yaşamlarını deneyimlediğim sırada fark ettim ki üst kuşak alt kuşağa sosyo-kültürel ve politik bazı semboller yüklüyor ya da kendi ifadeleriyle "hediye" ediyordu. Kaldığım odada, Türkgücü futbol takımı atkısı, Ekrem İmamoğlu el broşürleri ve ay-yıldızlı objeler ilk anda dikkatimi çekmişti. Odanın sahibi olan çocuk, bu sembollere anlam yükleyerek yaşamının bir parçası haline getirmişti. Bu sembollerin raflarda öylece duran semboller olmadıklarını, çocuğun bu sembolleri "kendine özgü" içselleştirdiğini ve bir noktada önemsediğini gündelik yaşamın akışında da yakaladım. Çocukla iletişim dilimizin Türkçe olmayışı da belki benim zihnimdeki sınırlarla oynamama neden oldu. Çünkü şaşırıyordum. Sembollerde yazan açıklamaları anlamaması ancak bir o kadar da hepsini benimsemesi araştırma konuma dair motivasyonumu güçlendirdi. Ruhr Üniversitesi'nde kütüphane araştırmam sırasında kulağıma çalınan Türkçe konuşmaları daha da dikkatle dinlemeye başlamıştım. Göçmenler ve ardıl kuşaklarının gündelik yaşam içerisinde, kendi kimliklerini nasıl tanımladıklarını anlamayı, asıl araştırma soruma giden yolda önemli bir basamak olarak görüyordum. Böylelikle birkaç öğrenci ile tanıştım ve arkadaş oldum. Onlarla tanıştığım sırada araştırmacı kimliğimi açıklasam da üzerinde araştırma yaptığım konuya dair

detaylı bilgi vermiyordum. Aile göç hikâyesi, Almanya, Türkiye ve gelecek hakkında hayallerinden konuşuyorduk. Zamanla aile yemeklerine katılmaya ve hatta tanımadığım kişilerin düğünlerine davet edilmeye başladım. Araştırma sürecim benim kişisel hayatımda durmaksızın süren bir hale geldi ve aklımdaki sorular her gün üzerine düşündüğüm en önemli şeyler oldu. Hem hayatlarına katılır hem de onları gözlemler bir konumda buldum kendimi. Her detayı not almaya çalıştım. Bochum, benim için bir araştırma alanında başlangıç noktası olarak, Berlin'den önceki ilk durağımdı ve araştırma hevesimin ilk can bulduğu mekândı. Görüşmecilerimin kimlik ve mekân algılarını analiz etmeye ve toplumsal hafızanın mekânda yansımasını anlamaya çalışırken, Bochum'da fark etmediğim, ancak bugün fark ettiğim şey ise, kendi göç deneyimim oldu. Araştırmacının "nasıl" konumlanması, "kime", "ne" sorması ve güven oluşturma süreçleri gerek yapılmış araştırmalardan gerekse yöntem okumalarından üzerine hep düşündüğüm ve neyin "doğru" olduğunu bulmaya çalıştığım hususlardı.[8] Araştırmamı tamamladığım şu an, tek bir "doğru" olmadığını ve bağlama göre farklı kimliklerimi daha fazla öne çıkardığımı ama ana eksende araştırma sorumun bulunduğunu söyleyebilirim. Görüşmelerim sırasında yaşananlar ve gözlemlerime ileride tekrar geri döneceğim. Şimdi Bochum'dan sonra araştırma duraklarıma devam edecek olursam, 2020 Şubat ayında Bochum'dan Berlin'e yolculuk yaptım, Berlin'de on gün boyunca görüşmeler yapmayı planladığım bu sürece; Youtube, Instagram ve Twitter gibi sosyal medya platformlarından ailesinde göç deneyimi olmuş bireyleri bularak ve onlarla iletişim kurup randevu alarak hazırlandım. Yine daha önceden iletişim kurduğum Berlin'de Kreuzberg'in merkezinde Kiosk'ta çalışan Hüseyin Ulaş Ballıkaya'nın yanına gittiğim günlerde "ailesinin ya da kendisinin Türkiye'den Almanya'ya göç deneyimi olan bireylerin" gazete, dergi, kitap üzerine alışveriş pratiklerini ve gündelik sohbetlerini gözlemledim. Ulaş'ın vasıtasıyla yeni görüşmecilerle tanışmış oldum. Hem sosyal medya platformlarından bulduğum ve görüşmeyi kabul edenler hem de Kiosk'ta bulunduğum sürece oraya gelenler ile görüşmeler yaptım. Aynı zamanda o dönem

[8] Theodoros Iosifides, "Nitel Göç Araştırmalarında Epistemolojik Meseleler:Özdüşünümsellik, Nesnellik ve Öznellik", **Avrupa Göç Çalışmalarında Nitel Araştırmalar**, İstanbul, Gar Kitaplık, 2019.

Berlin'de bir üniversitede çalışan yüksek lisans tez danışmanım Burcu Toğral Koca aracılığıyla başka görüşmecilere de ulaştım. Böylece birden fazla ve farklı kaynaktan başlayan kendi araştırmamın kartopunu büyütmeye başladım. Söz konusu olan on gün içerisinde, hemen hemen on görüşme yaptım. Bu görüşmelerin yanı sıra, uzmanlar ile görüşüp "Papatyalar Etkinliği" adı verilen ve göçmen kadınların grup olarak psikolog ile buluşmalarında, onları gözlemleme fırsatım oldu. Gündelik hayatlarında yaşadıkları problemlerini, aile ilişkileri ve geleceklerine dair planlarını paylaştıkları bu etkinliğin sonunda, etkinliği gerçekleştiren psikolog ile göçmenlerle ilgili deneyimlerini ve gözlemlerini konuştuğumuz bir uzman görüşmesi de gerçekleştirdim. Berlin'de bu görüşmeleri yaptığım sırada, daha önceden başvurmuş olduğum TÜBİTAK 2214-A Doktora Sırası Yurtdışı Araştırma Bursunu kazandım. Bielefeld, Goethe, Göttingen ve Ruhr üniversitelerinden misafir araştırmacı olarak bulunabileceğim yönünde kabul mektupları aldım. Göttingen'i seçme nedenim, Küresel Göç Araştırmaları Merkezi'nin bulunması ve diğer şehirlerle kıyaslandığında araştırma saham olan Berlin'e görece yakın olmasıdır. Georg-August Göttingen Üniversitesi *Centre for Global Migration Studies'de (Küresel Göç Çalışmaları Merkezi)* misafir araştırmacı olarak araştırmama devam etme şansı yakalamıştım. Ancak, Mart 2020'de Covid-19 pandemisi nedeniyle Türkiye'ye dönüş yapmak zorunda kaldım ve böylece Göttingen Üniversitesi'nde misafir araştırmacı olarak başlamam bir süre gecikti. Pandeminin ilk periyodunda, yaklaşık Ağustos 2020'ye kadar, teorik ve tarihsel arka planım için okumalar yapmayı sürdürdüm. Berlin'de ve Bochum'da yaptığım görüşmeleri deşifre etmeye çalıştım. Bu süreçte, görüşmecilerimle iletişimde kalmaya devam ettim. Sınırların kapandığı bu süreç, onların Almanya ve Türkiye arasındaki hareketliliklerini etkilemişti ve bu durumda ne hissettiklerini anlamaya çalıştım. Ekim 2020'de, sınırların kademeli olarak açılması ile Göttingen'deki sürecime başladım. Burada geçireceğim zamanı ikiye bölerek hem akademik toplantılara katıldım hem de araştırma saham alan Berlin'de yaşama fırsatı elde ettim. *Lockdown (kapanma)* süresince kaldığım Göttingen'de gerçekleştirilen kolokyumlarda araştırma konum üzerine birçok akademisyenle fikir teatisinde bulundum. Her bir görüşme, her bir kolokyum ve her fikir paylaşımı

sonucunda "geriye dönüş" teması sürekli olarak eleştirel bir alanda kendine yer bulmaya devam etti. Göç konusu ile ilgilenen uzmanların da "geriye dönüşe" dair düşüncelerinin birbirilerinden farklılaştığını görmek beni her zaman daha fazla motive etti. Aynı zamanda bana konunun ne kadar bağlamsal olduğunu bir kez daha hatırlattı. Göttingen'de bulduğum süreçte, Berlin'de ve İstanbul'da yaşayan yeni görüşmeci ağları bulmaya ve görüşmelerime devam etmeye çalıştım. Görüşmelerimi *lockdown* nedeniyle *online (çevrimiçi)* gerçekleştirmek durumundaydım. Fakat online görüşmelerde, görüşmecilerimin güvenini sağlama ve samimi bilgileri alabilme hususunda endişe taşıyordum. Bu endişemi aşmak amacıyla öncelikle kendi arkadaşlarım aracılığıyla tanıştığım bireylerle görüşmelere başladım. Böylece hâlihazırda bir güven duygusunun konforu ile online görüşme deneyimi kazandım. Görüşme yaptığım kişilerin kendi tanıdığı yeni kişiler eklemesi ile görüşmelerime devam ettim. Görüşmelerde, onlara uygun saat ve tarihleri ayarlamaya özen gösterdim. Online görüşmede imkânlar elverdiği ölçüde, görüşmecilerin kendilerini rahat hissedebilecekleri bir ortam yaratmaya çalıştım. Görüşmeler esnasında, görüşmecilerin sıklıkla duygusal anlarına ve tüm şeffaflıkla sorularımı yanıtladıklarına şahit oldum. Yeni görüşmeci bulma zorluğu yaşadığım anlarda farklı kanallara başvurmaya devam ettim. Ama en önemli kaynak, görüşmecilerimin kendi çevreleriydi. Bu doktora tezini yazarken, bilime katkı sunmak amacımın yanı sıra insanların hayat hikâyelerini dinlemek ve bazı noktalarda onlara şahitlik etmek kişisel anlamda da farklı bir deneyimdi. Görüşme yaptığım sırada, belirli bir yol izlemeye gayret ettim. Öncelikle görüşmeciyle kısa bir güncel sohbet gerçekleştirdikten sonra, kendisini tanıtmasını istedim ve ailesindeki ilk göç hikâyesine dair bilgileri elde etmeye çalıştım. Söz hakkının daha çok görüşmecide olduğu, benim daha az konuşmayı tercih ettiğim ve görüşmeciyi dinlediğime dair dönüşler vermeye özen gösterdiğim bir süreç olmasına dikkat ettim.

Her görüşmede, fark ettiğim ortak noktalardan biri, büyüdükleri ailelerin gündelik yaşamlarında toplumsal hafızanın hatırlatıcı (s)imgelerinin[9] değişkenlik

[9] Birinci kuşaklar için simge olanlar, sonraki kuşaklarda "düşsellik" eklendiği için imge konumuna geldiğini belirtmek amacıyla bu şekilde kullanılmıştır.

göstermesiydi. Örneğin Alevi bir ailenin çocuğunun hatırlatıcı (s)imgeleri Hz. Ali, Hacı Bektaş Veli olurken, muhafazakâr bir ailenin çocuğunun hatırlatıcı (s)imgeleri Kur'an-ı Kerim ve duvarda asılı Arapça yazılar, Kemalist bir ailenin çocuğunun hatırlatıcı (s)imgeleri ise Atatürk fotoğrafı olabiliyordu. Kısaca, Türkiye'de var olan dini ve siyasi gruplar kendi gruplarının toplumsal hafızasını göç ettikleri yerlerde de bu (s)imgeler vasıtasıyla sürdürmeye devam ediyorlar. Sadece din ve siyaset belirleyici olmayıp futbol takımlarının atkı ve bayraklarını; şehirlerin ve mekânların fotoğraflarını da hatırlatıcı olarak ele almak mümkün. Bununla beraber, görüşmelerim sırasında, daha yoğunluklu olarak dini ve siyasi (s)imgelere atıflar yapıldığını fark ettim. Görüşmelerde fark ettiğim bir diğer nokta ise, "geri dönüş" veya "yeni göç" kavramlarının örneklem grubumun Almanya-Türkiye arasındaki hareketliliklerini tanımlamak için farklı bağlamlara oturmasıydı. Ayrıca Türkiye'de yaşama sebepleri kuşaklar arasında farklılık göstermekteydi. Bu nedenler; aidiyet duygusu, özlem ve kişisel ilişkiler gibi içsel değişkenlere dayandığı gibi, ırkçılık, ayrımcılık ve makroekonomik durum gibi dışsal değişkenlerin de etkisindeydi. Örneğin İstanbul'da yaşamakta olan görüşmecilerimin ve Berlin'de yaşamakta olan ancak bir gün Türkiye'de yaşama hayali kuran görüşmecilerimin ortak noktaları Almanya'da hayatlarının bir döneminde ırkçılığa uğramış olmalarıydı. Doğrudan gözle görülen bir şekilde ırkçılık yaşamış olduklarını belirtenlere ek olarak, söz konusu durumun üzerinden zaman geçtikten sonra da ırkçılığa uğradıkları düşüncesine varanlar da olmuştu. Araştırmacı olarak ilginç bulduğum diğer bir konu da Türkiye'de yaşamayı tercih eden üçüncü kuşak kadınlar ve eşcinsel bireyin özgürlükleri için bu tercihi yapmış olmalarıydı. Burada araştırma sonuçlarıma dair küçük bilgiler vermiş bulunuyorum. Bu bilgilere değinmemdeki sebep, görüşmelerimin şeffaflığına dair olan iddiamı güçlü tutmaktır. Bazı görüşmelerimde tıkanma olduğunda görüşmenin devamını sağlayacak açıcı sorularla devam etmem gerektiğini düşünürken tüm görüşmelerim kendine özgü bir akışta gerçekleşti. *Lockdown* süreci sonrasında, "derinlemesine mülakatlar"ın yanı sıra "katılımcı gözlem" de yapan bir araştırmacı kimliğine geçtim. Daha önceden görüşme yaptığım görüşmecileri de gündelik yaşamda gözlemlemeye devam ettim. Aynı zamanda, araştırmacı kimliğimden sıyrılarak işimde

çalıştığım sırada da çok fazla Türkiye kökenli göçmen ve onların ardıl kuşakları ile tanışma ve sohbet etme fırsatımın olması araştırmamı besleyen bir başka kaynak olarak ifade edilebilir. Araştırma sürecim boyunca tek bir amacım oldu: Bütünlüklü bir araştırma ortaya koyabilmek.

Almanya'da geçirdiğim süre boyunca uluslararası konferanslarda da bağlantılar kurdum. Araştırmamın konusunu, sürecini ve olası sonuçlarını birbirinden farklı ekollerden araştırmacılarla tartıştım. Tüm bu süreçler ve yolumun kesiştiği her birey ile yaptığım görüşmeler, bugün okumakta olduğunuz tezin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Sonuç olarak, geri dönüş temasının bağlamsallığı ve bu bağlamsallığı anlama aracı olarak toplumsal hafızanın sunduğu alan ilgi çekici hale gelmiştir. Türkiye-Almanya (s)imgelerinin tanımlanış biçimleri ile ardıl kuşakların hafızalarının yoklanması, onların yaşam yeri seçmelerindeki etkenleri, gündelik yaşam pratiklerini ve yaşam yerlerini tanımlamadaki motivasyonlarını açıklamaktadır.

Çalışmanın metodolojisi, araştırmanın kapsamı ve sınırlılıkları, gerçekleştirildiği esnada karşılaşılan sorunlar ve bu sorunların yaratabileceği kayıpları asgari seviyede telafi etme biçimleri bir sonraki alt başlık olan yöntemde ele alınmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Ulusaşırı süreçlerin tam ve kapsamlı bir etnografyası birçok ülkenin dâhil edildiği çok alanlı bir çalışmayı gerektirmektedir.[10] Brezilya'daki Japonların Japonya'ya geriye göçünün ulusaşırı perspektifle ele alındığı çalışmada belirtildiği gibi, ulusaşırı göç hareketleri konusundaki alan çalışması hem göç gönderen hem de göç alan ülkede

[10] George E. Marcus, "Ethnography in / of the World System : The Emergence of Multi-Sited Ethnography", **Annual Review of Anthropology**, C. 24, 1995, s. 95–117; Takeyuki Tsuda, **Strangers in the Ethnic Homeland**, New York, Columbia University Press, 2003.

gerçekleştirilmelidir. Böylece göçmenlerin gündelik yaşantıları üzerinde göç hareketinin etkisi ortaya koyularak iki ülke arasındaki ulusaşırı ağlar analiz edilebilmektedir.[11]

Bu tez çalışmasında, nitel araştırma yöntemlerinden yararlanılmıştır. "Derinlemesine mülakat" ve "katılımcı gözlem" araştırma tekniklerinin kullanıldığı "çok-sahalı" bir çalışmadır. İstanbul-Berlin aksında çok-sahalı bir göç araştırması olması sebebiyle literatürde var olan bir boşluğu kapatma amacına hizmet etmektedir.

Göç hareketleri, bağlam-bağlamlıdır ve bu durum kaçınılmazdır. Çünkü bağlama göre göç hareketlerinin nedenleri, sonuçları ve süreci değişkenlik gösterebilir. Sosyolojik, siyasal ve ekonomik gelişmelerin hem mekânsal hem de zamansal olarak ayrı ayrı incelenmesi göç hareketlerinin doğru bir şekilde açıklanmasına yardımcı olmaktadır. Göçü şekillendiren iki temel bağlam; coğrafi/mekânsal bağlam ile tarihsel/zamansal bağlamdır. Bir "hareket etme" durumu olarak göçü "çoklu" (çok yönlü, çok zamanlı) bir şekilde görmek mümkündür. Yani mekânsal ve zamansal olarak çoklu bir hareket etme durumu vardır.[12]

Bu çalışmada araştırma seviyeleri mikro, mezo ve makro olarak ayrılmaktadır. Berlin'de ve/veya İstanbul'da yaşayan ikinci ve üçüncü kuşak bireylerin gündelik yaşam pratikleri *mikro araştırma seviyesini*; içinde yaşadıkları toplum ile tarihsel bağları ve ulusaşırı ağlar yoluyla gerçekleştirdikleri pratikler *mezo araştırma seviyesini* ve hükümetlerin ya da Avrupa Birliği gibi toplulukların politikaları ve gerçekleştirdikleri pratikler *makro araştırma seviyesini* oluşturmaktadır. Araştırma seviyelerinde mikro, mezo ve makro bağlam göz ardı edilmemektedir. Aksine bu araştırma seviyelerinin her biri göz önünde bulundurularak bu alanda da bütünsel bir araştırma gerçekleştirmek hedeflenmektedir. Aynı zamanda bu farklı seviyelerin birbirleri arasındaki etkileşim olduğu da göz önünde bulundurulmaktadır.

---

[11] Tsuda, **Strangers in the Ethnic Homeland**.

[12] Marcus, "Ethnography in / of the World System : The Emergence of Multi-Sited Ethnography", s. 95–117; Russell King, "Bağlam Temelli Nitel Araştırma ve Avrupa'da Çok-sahalı Göç Araştırmaları", **Avrupa Göç Çalışmalarında Nitel Araştırmalar**, ed. GAR, İstanbul, Gar Kitaplık, 2019.

Gündelik yaşam pratiklerinin "derinlemesine mülakat" ve "katılımcı gözlem" aracılığıyla incelendiği bu tez çalışmasında, yapılacak yarı-yapılandırılmış mülakatlarda belirlenen temel sorular ve bu temel soruları destekleyici diğer sorulara *Ek-1* başlığında yer verilmiştir. Her bir görüşmeden önce, görüşmecilere görüşme hakkında bilgi verilerek, görüşmeyi onaylayıp onaylamadıklarına dair soru sorulmuştur. Görüşmecinin onayı alındıktan sonra görüşmelere başlanmıştır. Görüşmeler esnasında, ses kaydı alınmıştır. Ayrıca görüşme sonunda, daha önceden Etik Kurul'dan alınmış olan "Bilgilendirilmiş Gönüllü Onam Formu" *(Ek-2)* hem araştırmacı hem de görüşmeci tarafından imzalanarak iki kopya olarak taraflara sunulmuştur.

Görüşmeler, temel olarak dört kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda, görüşmecinin kendisini tanıtması istenmiş; görüşmeciye yaş, eğitim, cinsiyet, vatandaşlık durumu gibi bilgiler sorulmuştur. İkinci kısımda, ailesinden ilk göç eden kişinin göç hikayesi ve görüşmecinin hatırladığı anlatılar elde edilmeye çalışılmıştır. Üçüncü kısımda ise, kendi ve ebeveynlerinin gündelik yaşamlarından hatıralarını paylaşmaları istenmiştir. Bu kısımdaki anlatılar, ekonomik, sosyo-kültürel, tarihi ve politik yönleri ile ele alınmıştır. Son kısımda ise, görüşmecilerin gelecek planlarına dair düşünceleri irdelenmiştir.

Alan çalışmasında mülakat yapılacak bireyleri tespit etmek için genellikle Almanya ile bağlantılı çağrı merkezlerinden, çeviri bürolarından, dil kursu ve enstitülerden ve sosyal medya gruplarından yararlanılmıştır. Araştırma sırasında görüşmecilerden yeni görüşmeler için destekleyici bilgiler elde edilmiştir. Örneklemlere ulaşma tekniği olarak "kartopu tekniğinden" faydalanılmıştır. Temel olarak, araştırmacının mülakat yapılacak bir ya da iki kişi belirlemesi ve onlarla mülakat yaptıktan sonra onlardan akrabaları veya arkadaşları ile görüşmek için iletişim bilgilerini istemesi şeklinde ilerlemiştir. Böylelikle kartopu tekniği, ağların ve ilişkilerin izlerinin sürülmesine olanak tanımıştır.[13] Bu araştırma özelinde, üçüncü kuşak bir görüşmecinin

[13] Karolina Barglowski, "Nerede, Neyi ve Kimi Çalışmalı? Göç Araştırmalarında Vaka Seçimi ve Örneklemeye Dair İlkeler, Kurallar ve Ampirik Örnekler", **Avrupa Göç Çalışmalarında Nitel Araştırmalar**, ed. Gar, İstanbul, Gar Kitaplık, 2019.

ikinci kuşak görüşmeci olarak ebeveynleri ile iletişime geçilmesi bu duruma örnek olarak verilebilir.

Çalışmaya başlarken, her iki kuşak (ikinci ve üçüncü) ve her şehirden (Berlin ve İstanbul) 10'ar görüşme olmak üzere, toplam kırk görüşme; ayrıca on uzman ile görüşme yapılması planlanmıştır. Planlanan bu görüşmelerin büyük bir çoğunluğu ve ek olarak destekleyici görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın saha çalışması, Ağustos 2019-Eylül 2021 aralığında yapılmıştır. Bu bağlamda toplam 58 kişi ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerin kırk iki tanesi ana örneklem grubunda olup diğer sekiz görüşme, araştırmayı desteklemek için yapılmıştır. Bu sekiz görüşmenin beş tanesi, Ankara'dan ve Bochum'dan ailelerinin birinci kuşak bireyleri, 1961 yılında Türkiye-Almanya arasında imzalanan işgücü anlaşmasına katılan ikinci ve üçüncü kuşaklarla yapılmıştır. Bu destekleyici görüşmelerde yer alan kişiler, Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli bireylerle temas halindedirler ve görüşmelerin yapılmasının temel sebebi de budur. Ek olarak, destekleyici görüşmelerden üçü de birinci kuşak bireylerle gerçekleştirilmiştir.

Ayrıca psikolog, sivil toplum kuruluşu çalışanı, çevirmen, gazeteci-yazar ve akademisyen olmak üzere Türkiye kökenli göçmenler ile çalışan uzman sekiz kişi ile de *expert interview (uzman ile yapılan görüşme)* gerçekleştirilmiştir. Bu kodlamalar yapılırken, Berlin'de yaşayan kişiler "B"; İstanbul'da yaşayan kişiler "İ" harfleri ile kodlanmıştır. Harflerin hemen yanındaki sayılar ise görüşme yapılan kişinin kaçıncı kuşak olduğunu belirtmektedir. Örneğin *B3-8*, Berlin'de yaşayan üçüncü kuşak sekizinci görüşmeciye aittir. Görüşme tarihine göre kişiler sıralanmıştır. Destekleyici görüşmeler "D", uzmanlarla yapılmış görüşmeler de "U" harfleri ile gösterilmiştir. Görüşmelerin anonim kalabilmesi adına bu şekilde kodlar verilmiştir. Görüşmelerin görece çokluğu nedeniyle takma isim vermek yerine bu sistem tercih edilmiştir (Bkz. Tablo-1).

Tablo 1: Görüşmeci Listesi

Kodlar		Kuşak	Cinsiyet	Görüşme Yeri	Görüşme Şekli	Görüşme Süresi	Görüşme Tarihi
B2-1	1	2. Kuşak	Kadın	Berlin	Yüz yüze	54’39’’	10.02.2020
B2-2	2	2. Kuşak	Kadın	Berlin	Yüz yüze	35’27’’	10.02.2020
B2-3	3	2. Kuşak	Kadın	Berlin	Yüz yüze	91’03’’	12.02.2020
B2-4	4	2. Kuşak	Kadın	Berlin	Yüz yüze	28’35’’	13.02.2020
B2-5	5	2. Kuşak	Kadın	Berlin	Yüz yüze	29’27’’	17.02.2020
B2-6	6	2. Kuşak	Erkek	Berlin	Yüz yüze	55’51’’	18.02.2020
B2-7	7	2. Kuşak	Erkek	Berlin	Yüz yüze	110’44’’	07.04.2021
B2-8	8	2. Kuşak	Kadın	Berlin	Yüz yüze	46’43’’	29.05.2021
B2-9	9	2. Kuşak	Kadın	Berlin	Yüz yüze	56’24’’	02.06.2021
B2-10	10	2. Kuşak	Kadın	Berlin	Yüz yüze	38’59’’	03.06.2021
B2-11	11	2. Kuşak	Kadın	Berlin	Yüz yüze	68’56’’	01.07.2021
B2-12	12	2. Kuşak	Erkek	Berlin	Yüz yüze	35’57’’	17.08.2021
İ2-1	1	2. Kuşak	Kadın	İstanbul	Yüz yüze	48’40’’	02.08.2019
İ2-2	2	2.Kuşak	Kadın	Göttingen	Online	61’01’’	03.02.2021
İ2-3	3	2.Kuşak	Erkek	Göttingen	Online	63’56’’	17.02.2021
İ2-4	4	2.Kuşak	Erkek	Göttingen	Online	66’38’’	23.02.2021
İ2-5	5	2. Kuşak	Kadın	Berlin	Online	85’48’’	26.05.2021
İ2-6	6	2. Kuşak	Kadın	Berlin	Online	33’17’’	16.08.2021
İ2-7	7	2.Kuşak	Kadın	Berlin	Online	44’17’’	21.08.2021
İ2-8	8	2.Kuşak	Erkek	Berlin	Online	177’45’’	28.08.2021
İ2-9	9	2. Kuşak	Kadın	Berlin	Online	27’9’’	30.08.2021
B3-1	1	3. Kuşak	Erkek	Berlin	Yüz yüze	71’04’’	19.02.2020
B3-2	2	3.Kuşak	Erkek	Göttingen	Online	68’09’’	13.01.2021

B3-3	3	3.Kuşak	Erkek	Göttingen	Yüz yüze	72’19’’	25.01.2021
B3-4	4	3.Kuşak	Kadın	Göttingen	Online	68’58’’	03.02.2021
B3-5	5	3.Kuşak	Kadın	Göttingen	Online	68’58’’	03.02.2021
B3-6	6	3. Kuşak	Erkek	Göttingen	Online	48’02’’	12.03.2021
B3-7	7	3. Kuşak	Kadın	Berlin	Yüz yüze	52’51’’	08.04.2021
B3-8	8	3. Kuşak	Kadın	Berlin	Yüz yüze	62’47’’	19.04.2021
B3-9	9	3. Kuşak	Erkek	Berlin	Yüz yüze	93’07’’	28.05.2021
B3-10	10	3. Kuşak	Kadın	Berlin	Yüz yüze	93’07’’	28.05.2021
İ3-1	1	3.Kuşak	Kadın	Göttingen	Online	50’49’’	27.01.2021
İ3-2	2	3. Kuşak	Kadın	Göttingen	Online	66’42’’	26.01.2021
İ3-3	3	3.Kuşak	Erkek	Göttingen	Online	83’28’’	04.02.2021
İ3-4	4	3. Kuşak	Kadın	Berlin	Online	52’59’’	16.04.2021
İ3-5	5	3. Kuşak	Erkek	Berlin	Online	75’30’’	26.05.2021
İ3-6	6	3. Kuşak	Erkek	Berlin	Online	48’57’’	27.05.2021
İ3-7	7	3. Kuşak	Kadın	Berlin	Online	47’01’’	27.05.2021
İ3-8	8	3. Kuşak	Kadın	Berlin	Online	64’34’’	27.05.2021
İ3-9	9	3. Kuşak	Erkek	Berlin	Online	59’23’’	31.05.2021
İ3-10	10	3. Kuşak	Kadın	Berlin	Online	45’12’’	02.06.2021
İ3-11	11	3. Kuşak	Kadın	Berlin	Online	42’33’’	15.08.2021
U1	1	STK	Kadın	Berlin	Yüz yüze	41’18’’	17.02.2020
U2	2	Uzman	Kadın	Berlin	Yüz yüze	99’23’’	17.02.2020
U3	3	STK	Erkek	Berlin	Yüz yüze	72’45’’	19.02.2020
U4	4	STK	Kadın	Berlin	Yüz yüze	43’	19.02.2020
U5	5	Uzman	Kadın	Münih	Yüz yüze	105’44’’	07.03.2021
U6	6	STK	Erkek	Berlin	Online	70’18’’	05.04.2021
U7	7	Uzman	Kadın	Berlin	Online	105’25’’	15.04.2021

U8	8	Uzman	Kadın	Berlin	Online	35’55’’	25.05.2021
D1	1	3. Kuşak	Kadın	Bochum	Yüz yüze	50’20’’	31.01.2020
D2	2	3. Kuşak	Kadın	Bochum	Yüz yüze	58’27’’	31.01.2020
D3	3	1.Kuşak	Erkek	Berlin	Yüz yüze	23’46’’	11.02.2020
D4	4	1.Kuşak	Kadın	Berlin	Yüz yüze	49’18’’	13.02.2020
D5	5	1.Kuşak	Erkek	Berlin	Yüz yüze	34’12’’	14.02.2020
D6	6	2.Kuşak	Kadın	Göttingen	Online	52’20’’	18.01.2021
D7	7	2.Kuşak	Kadın	Göttingen	Online	60’	01.02.2021
D8	8	2. Kuşak	Kadın	Göttingen	Online	58’46’’	01.02.2021

Görüşmeciler seçilirken, cinsiyet dağılımında mümkün olduğunca eşitliğin sağlanması gözetilmiştir. Aynı zamanda etnisite, sosyal statü ve meslek dağılımının da heterojen olmasına dikkat edilmiştir. Yani kartopu yöntemi kullanımı, eş zamanlı olarak birçok farklı grup üzerinden gerçekleştirilmiştir. 42 görüşmenin 20 tanesi İstanbul’da, diğer 22 tanesi Berlin’de yaşayan kişilerle gerçekleştirilmiştir. Berlin’de yaşayanlardan 9 görüşme ikinci kuşak kadın, 3 görüşme ikinci kuşak erkek, 5 görüşme üçüncü kuşak erkek, 5 görüşme üçüncü kuşak kadın ile yapılmıştır. İstanbul’da yaşayanlardan 6 görüşme ikinci kuşak kadın, 3 görüşme ikinci kuşak erkek, 7 görüşme üçüncü kuşak kadın, 4 görüşme üçüncü kuşak erkek ile yapılmıştır. Yapılan görüşmeler 30 ila 100 dakika arasında sürmüştür. Araştırmanın başında hedeflenen görüşmeci sayılarına büyük ölçüde ulaşılmıştır. Görüşmelerin birbirini tekrar etmesi, belli bir deseni ya da anlatıyı takip etmesi, araştırmanın doygunluğa ulaştığını gösterdiğinden veri toplama süreci sonlandırılmıştır.[14]

[14] Benjamin Saunders vd., “Saturation in Qualitative Research: Exploring Its Conceptualization and Operationalization”, **Quality and Quantity**, C. 52, No: 4, 2018, s. 1893–1907; Barney G. Glaser, Anselm L. Strauss, **The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research**, AldineTransaction, 1967.

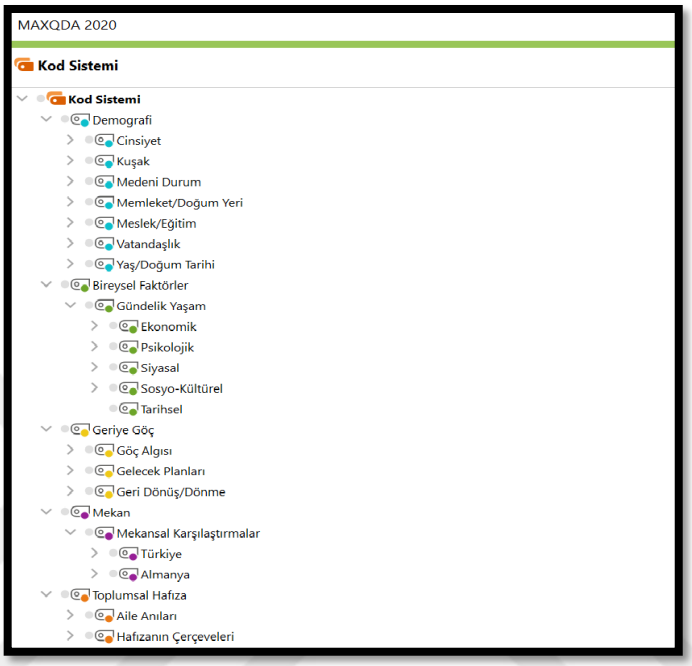
Veri toplama süreci bittikten sonra, verilerin işlendiği ve sınıflandırıldığı aşamaya geçilmiştir. Bu aşamada, öncelikle, görüşmeler sırasında alınan ses kayıtları deşifre edilmiştir. Sonrasında, deşifre edilen metinler üzerinde, MAXQDA analiz programı kullanılarak kodlamalar yapılmıştır.

Basit bir ifadeyle; *kodlama*, verilerin seçilen bir kısmının bir koda atanması veya tam tersi anlamına gelmektedir.[15] Kodlama, ilk olarak aynı kategorideki tüm metin bölümlerinin karşılaştırıldığı verilerin değerlendirilmesi için gerekli ön adımdır. Karşılaştırmalar yoluyla yapılan bu karşılaştırmalı tema analizi, bireyler arasındaki benzerlikleri, tekil vakaların özelliklerini ve kategoriler arasındaki ilişkileri tanımlamayı amaçlamaktadır.[16] Verinin kodlanmış kısmı, MAXQDA programında "*kodlanmış segment"* olarak adlandırılmaktadır. Kodlama sürecinde, bir metnin öznel anlamından emin olmak önemlidir.

Tümdengelim ve tümevarım şeklinde iki farklı kodlama prosedürü vardır. Tümdengelim kodlama prosedüründe, verilerden önce kodlar geliştirilmekte ve keşfedilen sınıflandırılarak atamaları yapılmaktadır. Tümevarım kodlama prosedüründe ise kodlar, verilerin yoğunlaştırılmış açıklamaları olarak kabul edilmektedir.[17] Bu çalışmada kodlamalar yapılırken, her iki yönteme de başvurulmuştur. İlk olarak, ilgili olabilecek temalar üzerinden temel kodlar belirlenmiştir (Bkz. Şekil 1). Alt kodlar ise, görüşmelerde yoğunlukla kullanılan temalara yer verilerek sonradan oluşturulmuştur.

[15] Udo Kuckartz, Stefan Rädiker, **Analyzing Qualitative Data with MAXQDA**, Switzerland, Springer International Publishing, 2019.
[16] Anne M. Kuckartz, Udo Kuckartz, "Qualitative Text Analysis with MAXQDA", 2002.
[17] Kuckartz, Rädiker, **Analyzing Qualitative Data with MAXQDA**.

Şekil 1: İlk Geçici Kod Listesi

Kaynak: Araştırmacı tarafından MAXQDA programı kullanılarak geliştirilmiştir.

Verilerin analiz edilmesi aşamasında ise, dört adım izlenmektedir. Bu adımlar; *organizing data (verilerin düzenlenmesi)*, *exploring data (verilerin incelenmesi)*, *interpreting and reflecting data (verilerin yorumlanması)* ve *integrating data (verilerin uyumlanması)* şeklindedir.[18]

Verilerin düzenlenmesi, verilerin muhtemelen veri türüne, kaynağa, kronolojiye veya diğer veri özelliklerine göre anlamlı şekillerde gruplandırılması anlamına gelmektedir. Bu aşamada mülakat yapılan kişilerle nerede görüşüldüğü, kaçıncı kuşağa dâhil olduğu gibi gruplandırmalar yapılmaktadır.

İkinci aşama olan *verilerin incelenmesi*, verilerin keşfedildiği aşamadır. Bu aşamada araştırmacının verilere aşinalığı sağlanmaktadır. Ayrıca araştırmacı bu aşamada, temalar arasındaki ilişkileri inceleyerek ve sözcük frekanslarına ve sözcükler

[18] Linda S. Gilbert, Kristi Jackson, Silvana Gregorio, "Tools for Analyzing Qualitative Data: The History and Relevance of Qualitative Data Analysis Sortware", **Handbook of Research on Educational Communications and Technology**, New York, Springer Science & Business Media, 2014, doi:10.1007/978-1-4614-3185-5.

arasındaki ilişkilere bakarak, verilere açıklama getirip netleştirebilir veya gruplar arasında ön karşılaştırmalar yapabilir.[19] Bu aşamada mülakatlarda alınan ses kayıtları ve notlar okunarak bireylerin hikâyelerine dair ana temalar oluşturulup mülakatlar arasındaki benzerlikler/farklılıklar belirlenmektedir. Verilere yönelik aşinalık kazanan araştırmacı, bir sonraki adımda, burada kazandığı ilk izlenimleri yeniden değerlendirmektedir. Yani *verilerin yorumlanması* adımı, verilerin daha fazla araştırılmasına ve yeniden düzenlenmesine olanak sağlamaktadır. Bu adımda veriler üzerinde kodlamalar yapıldıktan sonra mülakatlar tekrar detaylı bir şekilde gözden geçirilmektedir.

Son adım olan *verilerin uyumlanması* ise çalışma, diğer çalışmalar, referanslar veya gruplar arası karşılaştırmalar gibi diğer bilgilerle birleştirmeyi içermektedir.[20] Burada birincil amaç, verileri bütünsel olarak ve diğer çalışmalarla bağlam içinde görmektir. Bütünsel bir bağlam içerisinde görerek teori ve alanın harmanlandığı bir veri bütünü ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Günümüzde yaşanan ve bu çalışma esnasında sürmekte olan Covid-19 pandemisi nedeniyle yüz yüze görüşmelerin sağlık açısından riskli olması bazı görüşmelerin Zoom, Skype, GoogleMeet gibi *online* görüşme platformları üzerinden gerçekleştirilmesine sebep olmuştur. Bu dönemde gerçekleştirilen birçok araştırma gibi, belirli kısıtlar altında bilgiye ulaşmaya çalışılmıştır. Aynı şekilde sağlık risklerinden ötürü "katılımcı gözlem" araştırma tekniğinden yararlanılması, sadece Covid-19 pandemi süreci içerisinde, kısıtlı bir çevrede gerçekleştirilmiştir. Bu gibi durumlar, araştırmanın bir kısıtlılığını oluşturmaktadır. Bu kısıtlılıkları görece aşabilmek amacıyla, *online* gerçekleştirilen mülakatlarda görüşmecilerin mümkün oldukça rahat olması sağlanarak daha kapsamlı anlatılara ulaşmak için çabalanmıştır. Araştırmanın sonunda ise hedeflenen kapsamlı anlatılara ulaşılmış söz konusu anlatılarda ortak ve farklı noktalar belirlenerek bütünlüklü bir sonuca ulaşılmıştır. Anlatılara yönelmeden önce, birinci bölümde

[19]Gilbert, Jackson, Gregorio, **a.y.**
[20]Christina Silver, Ann Lewins, **Using Software in Qualitative Research: A Step-by-Step Guide**, SAGE Publications, 2007.

araştırmanın oturtulduğu teorik yaklaşımlar ve ikinci bölümde anlatıların başlangıcının izinin sürülmesi adına önemli olan tarihsel süreç ele alınmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1.GÖÇ KAVRAMI: ULUSAŞIRI YAKLAŞIMA DOĞRU

1.1.1. Ulusaşırı/Ulusötesi Kavramı

Ulusaşırı kavramı, ulus-devlet sınırlarını aşan ilişkiler ağına gönderme yapmaktadır.[21] "Ulusötesi" veya "ulusaşırı" şeklinde Türkçe'ye çevrilen *"transnationalism"* kavramı, ulus-devletleri esneten, sınırları aşan ilişkilerin, her türlü değiş-tokuşun ve sosyal oluşumların artışı yaşanan küreselleşme döneminde, yükselen bir fenomen olmuştur. Küreselleşmenin beraberinde getirdiği gelişmiş ulaşım, teknoloji ve iletişim ağı aynı zamanda bireylerin birbiri ile sınırları aşan iletişimini kolaylaştırmış ve yoğunlaştırmıştır. Bu durum, benzer şekilde sosyal gruplar arasında ulusaşırı ağlar kurulmasını da kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla sosyal gruplar arasındaki bu gelişmiş ulusaşırı bağlantılar, küreselleşmenin kilit bir tezahürü olarak görülebilmektedir.[22]

Çok geniş ve genel anlamda ulusaşırılık/ötesilik, "coğrafyanın kimlik ve toplumun oluşumundaki rolünü vurgulayan ve sınırları aşan üyelik için yeni olanaklar yaratan" insanların ve kurumların kültürel, ekonomik ve politik bağlantılarını ifade etmektedir.[23]

Ulusaşırı ve diğer bir deyişle de ulusötesi kavramını kısaca açıkladıktan sonra ilerleyen bölümde, ulusaşırılık kavramı göç ile irdelenmekte ve göç sonucunda ortaya çıkan "ulusaşırı sosyal alanlar" kavramı ele alınmaktadır.

---

[21] Thomas Faist, "The Mobility Turn: A New Paradigm for The Social Sciences?", **Ethnic and Racial Studies**, C. 36, No: 11, 2013, s. 1637–1646.
[22] Steven Vertovec, **Transnationalism**, Routledge, 2009.
[23] Peggy Levitt, **The Transnational Villagers**, University of California Press, 2001.

1.1.2. Ulusaşırı Göç ve Ulusaşırı Sosyal Alanlar

Transnationalism kavramı göç olgusu ile beraber ele alındığında, günümüzde "sınırları aşan yaşamlara" işaret etmektedir.[24] "Sınırları aşan yaşam" ifadesi salt bir fiziksel göç hareketinden ziyade, yaşam pratiklerinin dâhil edildiği bir süreci kapsamaktadır.

Transnationalism kavramının yeni olmadığı; aslında hâlihazırda var olan bir duruma hızlı iletişim teknolojilerinin eklenmesi ile şekil değiştirmesine yapılan bir vurgu olduğu ileri sürülmüştür.[25] Özellikle Portes, *transnational* aktivitelerde bulunanların göçmen nüfusunun sadece yüzde 10-15'i şeklinde olduğunu ileri sürerek bu kavramın kısıtlı bir kitle için geçerli olduğunu ifade etmiştir. Ek olarak, *home country (ev sahibi ülke)* ile olan tüm temasların eninde sonunda ulus-devlet tekelinde olduğunu belirtmiştir. Her ne kadar ikinci kuşaklar bağlamında *transnational* aktiviteleri dikkate değer bulsa da sonuç olarak *transnational* ağların ulus-devletler izin verdiği ölçüde kurulabildiğini savunmaktadır.[26] Bireylerin gündelik yaşam pratiklerine sirayet eden ulusaşırı ağlar, bu noktada göz ardı edilebilmektedir. Ulusaşırı göç, sadece fiziki bir göç hareketinden ziyade bir "süreci" ve bu süreç içindeki karmaşık çok-yönlü ilişkileri ifade etmektedir.

Kapsamlı bir şekilde "ulusaşırı göç", göçmenlerin menşe ve yerleştikleri toplumlarını birbirine bağlayan, eşzamanlı, çok taraflı sosyal ilişkileri kurma ve sürdürme sürecidir.[27]

Ulusaşırı sosyal alan terimi ise göç pratikleri içerisindeki söz konusu ulusaşırı ilişkileri anlamlandırma çabası ile geliştirilmiştir.[28] Bu noktada ifade edilmesi gereken

---

[24] Vertovec, **Transnationalism**.
[25] Derya Özkul, "Transnationalism", **SAGE Handbook of International Migration**, SAGE, 2019.
[26] Alejandro Portes, "Introduction: The Debates and Significance of Immigrant Transnationalism", **Global Networks**, C. 1, No: 3, 2001, s. 181–194.
[27] Linda Basch, Nina Glick Schiller, Cristina Szanton Blanc, **Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States**, London, Routledge, 1994.
[28] Thomas Faist, "The Transnational Social Spaces of Migration", **Working Papers - – Center on Migration, Citizenship and Developmen**, No: 10, 2006, s. 3–8; Ludger Pries, **New Transnational**

husus şudur ki; ulusaşırı sosyal alanlar yalnızca göçmenin oluşturduğu bir yapı olmamakla beraber, aynı zamanda göçmenin temasta bulunduğu topluluklar ve içinde yaşadığı mekân da bu süreci her an dönüştürmektedir. Genel bir ifadeyle, en az iki coğrafi alanın dâhil olduğu ve onları birbirine bağlayan sosyal alanlar "ulusaşırı sosyal alan" olarak tanımlanabilmektedir.[29] Örneğin, Almanya'daki Türkiye kökenli göçmenlerin ve ardıl kuşaklarının, aynı anda hem Türkiye'yi hem de Almanya'yı deneyimleyebilmesi, ikisi arasında paylaşılan sembol, fikir, değer ve sosyal pratiklerin oluşturduğu "alan" sayesinde mümkün olmaktadır.[30]

Portes'in ulusaşırı ağların kurulumu ancak ulus-devletlerin izni ile gerçekleşebilir tezine geri dönülürse şu noktalar ifade edilebilir.[31] Ulus-devletlerin ulusaşırı göç bağlamında özellikle sınır ve vize politikaları açısından oynadıkları rol yadsınamaz. Makro düzeyden incelendiğinde, mekânsal açıdan genişleyen ve küreselleşen insan hareketliliği, sınır ve vize politikaları bağlamında "seçici bir süreci" içinde barındırmaktadır. Örneğin Avrupa Birliği'nin *black and white lists (siyah ve beyaz listeler)* şeklinde listelediği ülkelerin sınırları aşan ve mekânsal açıdan genişleyen insan hareketliliğine katılımları belirli şartlara bağlı kılınmıştır.[32] Günümüzde de sınır kontrolleri ve vize zorunlulukları varış ülkesinin ya da topluluğunun belirlediği kriterlere göre sürdürülmektedir. Bu durum, ulus-devletlerin ya da toplulukların *transnational* ağların kurulumu, devamlılığı ya da sonlandırılması süreçlerinde rol oynadığını gösterse de bu ağların kurulumundaki tek faktörün ulus-devlet olmadığı da belirtilmelidir.

Diğer bir dikkat edilmesi gereken nokta ise, ulusaşırı sosyal alanı kendi ulusal sınırları içerisinde varsayarak destekleyen ulus-devlet politikalarının, bu alanın milliyetçi bir bakış açısı ile ele alınmasına da neden olduğudur. Bu bakış açısı

Social Spaces: International Migration and Transnational Companies in the Early Twenty-First Century, London, Routledge, 2001.

[29] Doğuş Şimşek, "İstanbul'daki Afrikalı Göçmenlerin Ulusötesi Sosyal Alanlarının Entegrasyon Süreçlerine Etkisi", **Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi**, C. 14, No: 52, 2019, s. 216–235.

[30] Emre Eren Korkmaz, "Kamusal Alan ve Göç Almanya ' daki Türkiyeli Göçmenlerin Ulusötesi Alanı Üzerine Bir İnceleme", **Göç Dergisi**, C. 6, No: 2, 2019, s. 151–172.

[31] Portes, "Introduction: The Debates and Significance of Immigrant Transnationalism", s. 181–194.

[32] Elspeth Guild, Didier Bigo, "Policing at a Distance: Schengen Visa Policies", **Controlling Frontiers. Free Movement Into and Within Europe**, 2005, s. 233–263.

sonucunda göçmenler, medyanın da rolü ile küresel bir sorunun öznesi haline getirilmektedir. Düzensiz göçmenler küresel terör ile bir araya getirilerek; ekonomik temelli göç eden kayıtlı göçmenlerin de "hâlihazırda ulus-devlet sınırları içinde bulunan vatandaşların işlerini elinden aldığı" gerekçeleri ile bu özneleşme durumu derinleşerek devam etmekte ve güvenlik politikalarında göçmenler sorunsallaştırılmaktadır.[33]

Benzer şekilde ulus-devleti merkeze alan ve göçmen gruplarını "sorunsallaştıran" literatür, "metodolojik milliyetçilik" olarak adlandırılmaktadır.[34] Metodolojik milliyetçilik yaklaşımı, "ulus", "ulusal aidiyet", "kültürel, ulusal ve etnik kimlikler" kavramlarının doğallaştırılmasını gerektirmekte ve iktidar ve sınıf ilişkilerini ve çatışmalarını maskeleyen toplumsal ilişkileri ulusallaştırmaya ve ahlakileştirmeye olduğu kadar, bu ilişkilerin kapitalist doğasını gizlemeye de katkıda bulunmaktadır.[35]

Ulusaşırı göç yaklaşımı, ulusaşırı sosyal alanı tek bir ulus-devletin sınırları içerisinde görmeyerek daha kapsamlı bir açıklama yapma gayesindedir. Bu yaklaşım, metodolojik milliyetçilik perspektifini eleştirerek resmi ve ulusal kavramsallaştırmaları toplumsal gerçeklik olarak doğru veri kabul etmek yerine, sınırları aşan gündelik pratiklerine odaklanarak, sermaye ve emek bağlamında sorgulama alanı sunmaktadır.[36] Bu epistemolojik yaklaşım, kentler gibi "ulusal" olmayan analiz birimleri çeşitliliğine dayanan yeni saha-temelli araştırmaları ve toplumsal ağların dâhil edildiği çok-sahalı

---

[33] Aslı Şirin Öner, "Son mu, Başlangıç mı? Göç Çalışmalarında Sosyal Bir Olgu Olarak Geri Dönüş", **Küreselleşme Çağında Göç Kavramlar, Tartışmalar**, ed. Suna Gülfer Ihlamur-Öner, Aslı Şirin Öner, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012; Nazif Mandacı, Gökay Özerim, "Uluslararası Göçlerin Bir Güvenlik Konusuna Dönüşümü : Avrupa ' da Radikal Sağ Partiler ve Göçün Güvenlikleştirilmesi", **Uluslararası İlişkiler Akademik Dergi**, C. 10, No: 39, 2013, s. 105–130; Jef Huysmans, **The Politics of Insecurity: Fear, Migration and Asylum in the EU**, Routledge, 2006.

[34] Andreas Wimmer, Nina Glick Schiller, "Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences", **Global Networks**, C. 2, No: 4, 2002, s. 301–334.

[35] Iosifides, "Nitel Göç Araştırmalarında Epistemolojik Meseleler:Özdüşünümsellik, Nesnellik ve Öznellik", s. 112–133.

[36] Iosifides, **a.y.**; Basch, Glick Schiller, Szanton Blanc, **Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States**; Nina Glick Schiller, Ayşe Çağlar, "Towards a Comparative Theory of Locality in Migration Studies: Migrant Incorporation and City Scale", **Journal of Ethnic and Migration Studies**, C. 35, No: 2, 2009, s. 177–202; Wimmer, Glick Schiller, "Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences", s. 301–334.

araştırmaları açığa çıkarmıştır.[37] Bu çalışmada da yer alan "yereli içeren" çok-sahalı ve gündelik yaşama odaklanan araştırma pratiği bu çerçeveye dayandırılmaktadır.

Gündelik yaşam pratiklerinin aktörlerinden biri olan göçmen gruplarının ulusaşırı sosyal alanın güçlenmesindeki rolü, ülkeler arası ilişkileri sürdürmede istikrarlı bir çaba içinde olmasıdır.[38] Aynı zamanda ulusaşırı göçmenler ikamet ettikleri ülkenin ekonomisine ve siyasi kurumlarına, yerelliklerine ve günlük yaşam modellerine yerleşmekte ve onlarla birleşmektedirler. Bununla birlikte, göç ettikleri ülkelerdeki bağlantıları sürdürmeleri, kurumlar kurmaları, işlemler gerçekleştirmeleri ile yerel ve ulusal olayları etkilemeleri anlamında başka bir yerde de görev almaktadırlar.[39] Bu çok-taraflı yapıların beraber okunması ile ulusaşırı göçmenler, günlük yaşamları uluslararası sınırlar boyunca çoklu ve sürekli ara bağlantılara bağlı olan ve kimlikleri birden fazla ulus-devletle ilişkili olarak yapılandırılan bireyler olarak tanımlanabilir. Bu bireylerin kimlikleri, ulus devletlerin ulus-inşa süreçlerine derinlemesine gömülen ırk ve etnik köken gibi hegemonik kategoriler tarafından yapılandırılmaktadır.[40]

Ulusaşırı sosyal alan ve bu alanda gerçekleşen ulusaşırı sosyal aktiviteler her zaman her birey için aynı yoğunlukta gerçekleşmemektedir. Bu noktada, göçmenlerin ulusaşırı aktivizmine dair ayrımlar belirleyen çalışmalara yer verilmelidir. Basch ve arkadaşları, yukarıda da belirtildiği gibi bir dizi uygulamayı ulusaşırı etikete dâhil ederek göç yazınında bir kavramsallaştırma yapmıştır.[41]

Itzigsohn ve arkadaşları ise, ABD'de yaşayan Dominikliler üzerine yaptıkları araştırmalarında göçmenlerin ulusaşırı aktivizminin çerçevesinin daha net tanımlanması gerektiğine vurgu yaparak Dominik-ABD arasında sürekli seyahat eden ve iş yapanlarla kendilerini ABD'de Dominikli olarak gören ve hiç görmedikleri "vatana" özlem

[37] Glick Schiller, Çağlar, "Towards a Comparative Theory of Locality in Migration Studies: Migrant Incorporation and City Scale", s. 177–202.
[38] Pries, **New Transnational Social Spaces: International Migration and Transnational Companies in the Early Twenty-First Century**.
[39] Basch, Glick Schiller, Szanton Blanc, **Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States**.
[40] Basch, Glick Schiller, Szanton Blanc, **a.y.**
[41] Basch, Glick Schiller, Szanton Blanc, **a.y.**

duyanlar arasında fark bulunduğunu iddia etmişlerdir.[42] Ayrıca iki grubun da ulusaşırı alanın birer parçası olduğunu belirtmişlerdir. Fakat ulusaşırı alanın daha net bir şekilde betimlemesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Mahler de benzer şekilde farklı grupların olduğuna ve bu grupların sık sık hareket edenler, çok sık hareket edenler ile ulusaşırı bir alanda yaşamları olanlar şeklinde ayrımları ile ulusaşırı pratiklerin haritalanması ihtiyacına vurgu yapmıştır. Bu ihtiyacı karşılamak amacıyla ulusaşırı pratikler, "dar" ve "geniş" olarak birbirinden ayrılmıştır.[43]

"Dar" ve "geniş" ulusaşırı pratikler; kurumsallaşma derecesi ve ulusaşırı alanda hareket derecesi (diğer bir deyişle ulusaşırı faaliyetlere katılım derecesi) olarak tanımlanan bir sürekliliğin iki kutbu olarak belirlenmiştir. *"Dar" anlamda ulusaşırılık,* bir coğrafi düzlem olarak ulusaşırı alanda düzenli bir hareket, yüksek düzeyde kurumsallaşma ve/veya kişisel katılımın sürekli olduğu ekonomik, politik, sosyal veya kültürel pratiklerde yer alan kişileri ifade etmektedir. *"Geniş" anlamda ulusaşırılık,* insanların iki ülke arasında ara sıra fiziksel hareket, düşük düzeyde kurumsallaşma veya sadece ara sıra kişisel katılımı içeren, ancak her iki ülkeyi de referans noktası olarak dâhil ettiği bir dizi maddi ve sembolik uygulamalar anlamına gelmektedir.[44]

Bu noktada, özellikle "dar anlamda ulusaşırılık" olarak ele alınan perspektifin ulus-devletlerin sınır ve vize politikalarına ve uygulamalarına takılabileceği söylenebilir. Yani "dar anlamdaki ulusaşırılık", daha önce de ele alınan sınır ve vize politikalarının "seçici geçirgen" oluşu ile birlikte düşünüldüğünde, ulusaşırı alandaki hareketlerin çok-aktörlü, çok-bağlamlı ve katmanlı yapısı bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

---

[42] Jose Itzigsohn vd., "Mapping Dominican Transnationalism: Narrow and Broad Transnational Practices", **Ethnic and Racial Studies**, C. 22, No: 2, 1999, s. 316–339.
[43] Sarah J. Mahler, "Theoretical and Empirical Contributions Toward A Research Agenda for Transnationalism", **Transnationalism from Below: Comparative Urban and Community Research**, 1998, doi:10.4324/9781351301244-3.
[44] Itzigsohn vd., "Mapping Dominican Transnationalism: Narrow and Broad Transnational Practices", s. 316–339.

Günümüzde yaşanan ve Çin'de başlayıp tüm dünyaya yayılan Covid-19 salgını sonrasında alınan önlemler ve gündelik yaşam pratikleri hem dar anlamda ulusaşırılık hem de geniş anlamda ulusaşırılık için örnekleri beraber gözler önüne sermektedir.

Bugün devam etmekte olan pandemi sürecinin başlangıcının Wuhan olduğu göz önüne alındığında, Covid-19 pandemi durumu aslında "küreselleşme", "ulusaşırı göç" ve "ulusaşırı sosyal alanlar" gibi kavramlarının izini sürmek için oldukça elverişlidir. Şöyle ki küreselleşme ile artan mal, hizmet ve insan hareketliliği söz konusu salgının yayılım hızında önemli rol oynamaktadır.[45]

Söz konusu virüsün yayılım hızının artması ile ülkelerin peş peşe *lockdown* kararları almaları ve insan hareketliliğinin en aza düşürülmesi gibi kararlar "dar anlamda ulusaşırılık" örneği oluşturmaktadır. Çünkü sınır ve vize politikalarında yüksek düzeyde kurumsallaşmış bir karar alma mekanizması söz konusudur. Aynı zamanda göçmenlerin gündelik yaşamlarına dair haberler incelendiğinde, Hollanda'nın Rotterdam kentinde yaşayan Türkiye kökenli göçmenlerin Covid-19'a karşı Türkiye'de alınan önlemleri fiziki olarak yaşadıkları ülkenin aldığı önlemlerden daha fazla dikkate aldıkları görülmektedir.[46] Bu nokta, Türkiye kökenli göçmenlerin gündelik hayatlarında Türkiye'ye dair haberleri izlemeye devam ederek ve hatta Türkiye'nin salgına dair önlemlerini ön planda tutarak, sosyal alanlarında bir şekilde Türkiye'nin bir parçası olmaya devam ederek "geniş anlamda ulusaşırılık" örneği sunmaktadırlar.

Benzer ifadeler göçmenlerin gündelik yaşamlarına dair mülakatların yer aldığı çeşitli çalışmalarda da geçmektedir. Örneğin, Belçika'da yaşayan Emirdağlıların

[45] İbrahim Sirkeci, Murat Yüceşahin, "Coronavirus and migration: Analysis of human mobility and the spread of covid-19", **Migration Letters**, C. 17, No: 2, 2020, s. 379–398.
[46] BBC News, "Koronavirüs - Hollanda Televizyonu: Türkiye Kökenli Göçmenler Koronavirüs Konusunda Hollanda'nın Değil Türkiye'nin Kurallarına Uyuyor", 2020, (Çevrimiçi) https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52360737, 09.09.2020.

Emirdağ'ın günlük hava durumunu takip etmeye devam etmeleri de ulusaşırı sosyal alanın geniş anlamına bir örnektir.[47]

Özetle ulusaşırı sosyal alanların çok aktörlü, çok mekânlı ve çok bağlamlı derin yapısı bu ikili ayrımla görece daha anlaşılır olabilmektedir. İki anlamın iç içe geçmiş yapısının devam ettiği de başka bir gerçekliktir.

Ulusaşırı göçün "dar" ve "geniş" anlamlarına ve sosyal alanın "süreç" içindeki bütünselliğine yapılan tüm bu vurguların devamında ulusaşırı göç ve sosyal alanda hafıza sorgulaması ve bu fenomenlerin birbiriyle olan ilişkileri ele alınmaktadır.

1.1.3. Ulusaşırı Göç ve Toplumsal Hafıza

Ulusaşırı göç bağlamında hafıza sorgulamasına geçmeden önce, ulusaşırı göç ve sosyal alanda aslında bir önceki bölümde vurgulaması yapılmış olan "yerellik" kavramının ayrıntılı ele alınması gerekmektedir. Bu çalışmada en başından beri vurgulanan nokta bütünsel, her araştırma seviyesinin dâhil edildiği bir araştırma hedeflenmesinin bir nedeni de göç çalışmalarında "yerelin" vurgusunun görece daha geri planda kalmış olmasıdır. Literatürdeki bu eksiklik son yıllarda yerel olana yapılan vurgu ile daha fazla giderilmeye çalışılmaktadır.[48]

Appadurai'nin *translocality (ulusaşırı-yerellik)* kavramı, yerelin günlük yaşamın bir parçası olarak devam eden pratiklere katılan farklı sosyal aktörler arasında sürekli etkileşim ve mücadele yoluyla üretildiğine işaret etmektedir.[49]

---

[47] Filiz Yaylacı Göktuna, "Belçika'da Yaşayan Türklerin Etnik Toplumsal İletişim Süreçlerine Katılımları: Emirdağ Ve Posof Kökenliler Örneği", **İdealKent**, C. 14, 2014, s. 153–181.

[48] Carolyn Cartier, "Transnational Urbanism in the Reform-era Chinese City: Landscapes from Shenzhen", **Urban Studies**, C. 39, No: 9, 2002, s. 1513–1532; Katherine Brickell, Ayona Datta, **Translocal Geographies: Spaces, Places, Connections**, Ashgate, 2011; Ulrike Freitag, Achim Von Oppen, **Translocality: The Study of Globalising Processes from a Southern Perspective**, Brill, 2010; Colin Mcfarlane, "Translocal Assemblages : Space, Power and Social Movements", **Geoforum**, C. 40, No: 4, 2009, s. 561–567.

[49] Arjun Appadurai, "The Production of Locality", **Managing the Diversity of Knowledge**, ed. R. Fardon, London, Routledge, 1995.

Ulusaşırı ağların günlük kentsel yaşamda sürdürüldüğü ve müzakere edildiği sürekli çeşitlenen yerelleştirilmiş bağlamlar dikkate alındığında, artık ulusaşırı göç sırasında yerel-yerel bağlantıların önemi artmıştır.[50] Aynı zamanda yerelliklerin mutlaka yerel tarihlerin, deneyimlerin ve ilişkilerin paylaşılan sosyal ilişkiler ile sınırlı olması gerekmediği, ancak daha geniş coğrafi geçmişlere ve süreçlere "küresel bir yer etnografisini" ifade edecek şekilde bağlanabileceği öne sürülmektedir.[51] Bununla birlikte, yerel-yerel bağlantılar baskın odak noktası olarak ulusal sınırları hala korumaktadır. Bu durum, belki de ulusaşırı ağların bölünmüş anlayışına dair bir kaygıdan kaynaklanan *translocalitynin* tam karşılığıdır. *Translocality,* öncelikle yerel topluluklar arasındaki sosyal ilişkilerin ulusaşırı göçmen ağlarını, ekonomik değişimleri ve diasporik alanı nasıl şekillendirdiğini ifade etmektedir. Göçmenlerin gündelik hayat deneyimlerinin bir parçası olan bu tarz bir araştırmalarda mekânsal bağlılık kayıtları büyük ölçüde keşfedilmemiştir.[52]

Yerel bağlamın göz ardı edilmediği bir şekilde ulusaşırı göçü ele alarak, hafıza ile ilişkilendirme çabası, bu çalışma özelinde, Halbwachs'ın "hafızanın geçmişi yeniden yaşatmadığı ve onu yeniden inşa ettiği" vurgusundan yola çıkarak başlamıştır.[53] Benzer şekilde ulusaşırı göçün beraberinde oluşan ulusaşırı sosyal alanlarda da bireylerin bu alanları yeniden inşası söz konusudur.[54] Farklı alanlarda ifade edilen bu "yeniden inşa süreçleri" birbirlerini etkileyebilirler. Bu iddianın gerekçesi olarak, Halbwachs'ın hafızayı aile ve cemaat ile bağını kurarak tartışması ve "yerel olanı" hafızanın karakteristiği olarak belirlemesi gösterilebilir.[55]

Wolbert'in aile portrelerinin ve fotoğraflarının başka yerlerde kullanımını incelediği çalışması, insanların geçmişine nasıl geçici referanslar olarak davrandığını ve

[50] Brickell, Datta, **Translocal Geographies: Spaces, Places, Connections**.
[51] Michael Burawoy, Katherine Verdery, **Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World**, **The Slavic and East European Journal**, New York, Rowman & Littlefield Publishers, 2000.
[52] Brickell, Datta, **Translocal Geographies: Spaces, Places, Connections**.
[53] Maurice Halbwachs, **Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri**, Heretik Yayınları, 2016.
[54] Basch, Glick Schiller, Szanton Blanc, **Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States**.
[55] Halbwachs, **Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri**.

böylece insanların anıları aracılığıyla görsel olarak yerellik ürettiğini göstermiştir.[56] Yani "yerellik", gerçekleşen sosyal pratikler akışında yeniden üretilmektedir. Mekânın maddi ifadeleri ise yerelin yeniden üretimi için ortam sağlamaktadır. Özetle yerel, "yeniden" sosyal pratikler yoluyla üretilmekte ve aynı zamanda maddi nesne ve eserler şeklinde ifade edilmektedir.Bu çalışmanın başlığında da yer verilen "geriye göç" teması bu bağlamda incelenerek kuşaktan kuşağa aktarılan anlatıların göçmenlerin bireysel ya da toplumsal gündelik pratikleri yoluyla "yeniden ürettiği" ulusaşırı sosyal alanlara yer verilmektedir.

Bir sonraki bölümde geriye göç kavramı ve benzer kavramların kullanımları, geriye göç süreçlerinde göçmenlerin motivasyonları, istekleri ve beklentileri ele alınmaktadır. Bir diğer alt başlıkta ise göçmen ailelerin ardıl kuşakları bağlamında "geriye göç" kavramını kullanan ilgili literatür sunularak tartışılmaktadır.

1.2.GERİYE GÖÇ KAVRAMI

1.2.1. Geriye Göç Kavramı: Motivasyonlar, İstekler ve Beklentiler

"Geriye göç" kavramı, bu çalışmada kuşaklar bağlamında eleştirel bir bakış açısı ile sorgulanmaktadır. Özellikle ardıl kuşakların "göçmenliğine, geriye göçünü, anavatanına" dair söylemlerin ön kabulünden kaçınılarak, bu söylemleri inşa eden unsurlar eleştirel bir perspektifle ele alınmaktadır. Aynı şekilde, ardıl kuşakların doğduğu yerin anavatanı olacağı ya da öncül kuşakları ile aynı anavatana sahip olamayacağı ön kabulü de yapılmayacaktır. Bu bölümde yer verilen "tanımlama kabullerinden" uzak "insan" merkezli bir araştırma hedeflenmektedir. Dolayısıyla bu bölümde yer verilen geriye göç tanımlamaları araştırma boyunca doğrudan kullanılmamaktadır. Yine de "geriye göçün" ne olduğu, hangi dinamiklerle ortaya çıkabildiği, geriye göç eylemini tanımlamadaki karmaşıklıkların anlaşılması çalışmada

[56] Barbara Wolbert, "The Visual Production of Locality: Turkish Family Pictures, Migration and Creation of Virtual Neighborhoods", **Visual Anthropology Review**, C. 17, No: 1, 2001, s. 21–35.

sorgulanan konunun tarihselliğini ele almak açısından önemlidir. Bu sebeple, bu başlık altında geriye göç literatürü genel olarak açıklanmıştır.

Göç literatüründe "geriye göçü" tanımlamak için çeşitli terimler kullanılmaktadır. *Back migration (geri-göç), remigration (yeniden göç)*, *reflux migration (geri akış göçü)*, *return flow (geri dönüş akımı)*, *counter-flow (karşı-akın)* ve *repatriation (geri-gönderme)* gibi terimler bunlardan bazılarıdır.[57]

Geriye göç kavramını açıklarken, zorunlu ve gönüllü göç ayrımını vurgulamak önemlidir. Çünkü "geriye göç" literatüründe, özellikle de *repatriation* kavramı olmak üzere birçok terim; göçmen, mülteci ya da sığınmacı bireyleri merkeze koymaktan uzaktır ve içerisinde "zorunluluk" bağlamını barındırmaktadır. Bu çalışmada, gönüllü ekonomik göç ve göçmenler temel konudur. Geriye göç bağlamı ise, daha önce de ifade edildiği gibi, kuşaklar özelinde eleştirel ele alınmaktadır. Geriye göç kavramının kendisi sorunsallaştırılmaktadır.

Birçok farklı terimin beraberinde kullanıldığı bir kavramı açıklamanın görece zor olduğu söylenebilir. Geriye göç yazının öne çıkan ilk isim olan Bovenkerk de bu tanımlama zorluğuna dikkat çekmiştir. Ona göre, bu tanımlamada kullanılan her bir terimin göçmenin ülkesine fiziksel olarak "geri döndüğü" gerçeğinden fazlasını içmektedir.[58]

Aynı zamanda, Bovenkerk geriye göçü tanımlarken bazı kanunlar ileri sürmüştür. Bu kanunlar; göç edilen mesafe ne kadar kısa ise geriye göç ihtimalinin o kadar arttığı, varış ülkesinde kalınan süre arttıkça geriye göç ihtimalinin azaldığı, köken ülke ile varış ülkesi arasındaki iktisadi dengenin geriye dönüş göçünün hacmini etkilediği üzerinedir.[59]

[57] Şirin Öner, "Son mu, Başlangıç mı? Göç Çalışmalarında Sosyal Bir Olgu Olarak Geri Dönüş", s. 263–287; Frank Bovenkerk, **The Sociology of Return Migration**, 1975.
[58] Bovenkerk, **The Sociology of Return Migration**.
[59] Bovenkerk, **a.y.**

Cerase de ABD'den geri dönen İtalyanlara dair incelemesinden yola çıkarak geriye göçün bazı türleri olduğunu vurgulamıştır. Bunlar *return of failure (başarısızlık geri dönüşü)*, *return of conservatism (muhafazakarlık geri dönüşü)*, *return of innovation (yenilikçi geri dönüş)*, *return of retirement (emeklilik geri dönüşü)* şeklindedir.[60]

Cerase'nin çalışması özelinde, *return of failure* göç edilen ülke olan ABD'de yaşanılan kültürel bir şok sonrasında göç edildikten ilk beş yıl içerisinde İtalya'ya geri dönenleri; *return of conservatism* İtalya'dan ABD'ye gerçekleştirilen göçün tüm süreçlerinde kültürel kodlarına göre davranarak en az beş en fazla on yıl arasında İtalya'ya geri dönenleri; *return of innovation* ABD'de kazandığı değerleri İtalya'ya taşımak isteyen ve bu amaçla en az on en fazla yirmi yıl sonra İtalya'ya geri dönenleri; *return of retirement* ABD'de emekliliğe ayrıldıktan sonra İtalya'ya geri dönenleri ifade etmek amacıyla kullanılan terimlerdir.[61] Ancak bu kategoriler, bu çalışma sırasında elde edilen veriler incelendiğinde yetersiz kalmaktadır. Yapılan mülakatlarda Türkiye'de yaşamayı seçen görüşmecilerin bu seçimlerinde "evlilik, iş ya da 'konforlu' yaşam" gibi sebepleri bulunmaktadır. Mülakatlara ve analizlerine bu çalışmanın üçüncü bölümünde yer verildiği için, detaylara bu bölümde girilmemektedir.

Tıpkı göç kuramlarının temeli kabul edilen Ravenstein'in göç kanunlarında olduğu gibi, geriye göçün de "itici-çekici" nedenleri olduğu belirtilmektedir.[62] Gmelch'in kişilerin aile ve akrabaları ile yaşama isteklerinin geriye göç kararında önemli olduğunu vurgulaması da "çekici" etmenlere örnek olarak verilebilir.[63]

King, bölgesel ekonomik gelişmişlikle göçün bağlantısı olduğunu öne sürmektedir. Ona göre, göç hareketleri üç tipe ayrılmaktadır. Birincisi aşağı yukarı aynı iktisadi gelişime sahip ülkeler arasındaki göç hareketleri, ikincisi köken ülkeleri gelişmiş ülkeler olan göçmenlerin hareketleri (sömürgelerden geriye dönüş), sonuncusu ise

[60] Francesco P Cerase, "Expectations and Reality: A Case Study of Return Migration from the United States to Southern Italy.", **International Migration Review**, C. 8, No: 26, 1974, s. 245–262.
[61] Cerase, **a.y.**
[62] E.G. Ravenstein, "The Laws of Migration", **Journal of the Statistical Society of London**, C. 48, No: 2, 1885, s. 167–235.
[63] George Gmelch, "Return Migration", **Annual Review of Anthropology**, C. 9, 1980, s. 135–159.

gelişmiş sanayi ülkelerinden gelişmekte olan ya da az gelişmiş ancak iş olanağı sağlayan ülkelere geriye göçüdür.[64] Geriye göç ve kalkınma arasındaki ilişkiyi sorgulayan araştırmalar da bu temelden gelmektedir.[65]

King, geriye göç meselesinin ekonomik gelişmişlikle ilişkisinin yanı sıra, göçmenlerin niyetleri ve göç ettikleri ülkelerdeki kalma süreleri ile de ilişkili olduğu üzerinde durmaktadır.[66] Bu bağlamda göçü dört farklı gruba ayırmaktadır. Bunlar geçici süreli/kalıcı süreli olmak üzere niyet/sonuçlanan kalma süresi bağlamında gruplandırılmaktadır. Bu gruplardan, "geçici süreli planlanarak geriye dönüşle sonuçlanan göçler" ve "kalıcı süreli planlanarak geriye dönüşle sonuçlanan göçler", geriye göç ile sonuçlananlardır. Bu gruplandırma Bovenkerk'in geriye göç tipolojileri ile de benzerlik göstermektedir.[67] Ek olarak King'in "geriye göç" ve "kuşaklar" üzerine de çalışmaları bulunmaktadır. Bu bağlamında yaptığı çalışmalar bir sonraki bölümde detaylandırılmaktadır.[68] Bu çalışmada ele alınan Almanya'dan Türkiye'ye "geriye göç" hareketleri tarihi incelendiğinde iki türlü bir geri dönüş görülmektedir. "Gönüllü geri dönüş" ve "destek alarak geri dönüş" şeklinde ikili bir ayrım yapılmaktadır.[69]

Destek alarak geri dönüş, Almanya'nın 1982 yılında Sosyal Demokrat-Liberal Koalisyon Hükümeti'nin kararlaştırdığı ve 1983 yılında Hıristiyan Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi ile yürürlüğe giren Geri Dönüş Teşvik Yasası kapsamında Türkiye'ye

---

[64] Russell King, **Return Migration and Regional Economic Problems**, New York, Routledge, 1986.
[65] Savina Ammassari, Richard Black, "Harnessing the Potential of Migration and Return to Promote Development: Applying Concepts to West Africa", **Working Paper IOM**, 2001.
[66] King, **Return Migration and Regional Economic Problems**.
[67] Bovenkerk, **The Sociology of Return Migration**.
[68] Russell King, Anastasia Christou, "Cultural Geographies of Counter-Diasporic Migration: The Second Generation Returns ' Home '", **Sussex Migration Working Paper**, 2008; Russell King, Anastasia Christou, "Diaspora, Migration and Transnationalism: Insights from the Study of Second-Generation 'Returnees''", **Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods**, ed. Rainer Bauböck, Faist Thomas, Amsterdam University Press, 2010; Russell King, Nilay Kılınç, "Routes to Roots: Second-Generation Turks from Germany 'Return' to Turkey", **Nordic Journal of Migration Research**, C. 4, No: 3, 2014, s. 126; Russell King, Nilay Kılınç, "'Euro-Turks' Return: The Counterdiasporic Migration of Germaan-Born Turks to Turkey", 2013, s. 1–15.
[69] Helga Rittersberger-Tılıç, "Geriye Göçün Dinamikleri: Almanya'dan 'Ev'e Dönüş", **Küreselleşme Çağında Göç Kavramlar, Tartışmalar**, ed. Suna Gülfer Ihlamur-Öner, Aslı Şirin Öner, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.

dönüş yapmış olan göçmen grubunu kapsamaktadır.[70] Teşvik Yasası kapsamı dışında kendi iradesi ile dönüş yapmış göçmen grubu ise gönüllü geri dönüş içerisinde yer almaktadır.[71]

Almanya'dan Türkiye'ye geri dönüş kararları üzerine yapılmış olan çalışmalara göre, birinci kuşak bireylerin Türkiye'ye geri dönme kararları üzerinde ekonomik, sosyo-kültürel ve psikolojik birçok neden bulunmaktadır.[72] Bu nedenler, Almanya-Türkiye göç süreçleri ile ilgili bölümde detaylandırılmaktadır.

Göç çalışmalarında *transnationalism* perpektifli incelemelerin artışına kadar "geriye göç" alanındaki çalışmalar da genellikle ulus-devlet temelli bir bakış açısı ile göç eden kişi/kişiler üzerinden incelenmiştir. Örneğin geriye dönüşe dair sayısal veriler, bürokratik süreçler ve ekonomik bağlamın sıklıkla ele alındığı çalışmalar mevcuttur.[73]

Belli bir zaman içinde metodolojik *transnationalism*'in yükselmesi ile "geriye göç" ve "ulusaşırılık" arasında bağlantı olup olmadığı yönünde araştırmalar yapılmış ve çalışmalar "ulusaşırı göç" bağlamında ele alınmaya başlanmıştır. Bu bağlantıya dair sorgulamalar sunulurken (a) ulusaşırı pratik olarak hareketlilik, (b) ulusaşırılığın geri dönüş niyetleri üzerinde etkileri ve deneyimleri, (c) göç yollarını açıklama için geri

[70] Yasemin Özbek, "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", **Almanya'ya Emek Göçü** , ed. Ü. S. Fındıkçıoğlu, E. Z. Güler, İstanbul, Yazılama Yayınları, 2012.
[71] Rittersberger-Tılıç, "Geriye Göçün Dinamikleri: Almanya'dan 'Ev'e Dönüş", s. 287–307.
[72] Oliver Razum, Nuriye N. Sahin-Hodoglugil, Karin Polit, "Health, Wealth or Family Ties? Why Turkish Work Migrants Return from Germany", **Journal of Ethnic and Migration Studies**, C. 31, No: 4, 2005, s. 719–739; Rittersberger-Tılıç, "Geriye Göçün Dinamikleri: Almanya'dan 'Ev'e Dönüş", s. 287–307.
[73] R. T. Appleyard, "The Return Movement of United Kingdom Migrants from Australia", **Population Studies A Journal of Demography**, C. 15, No: 3, 1962, s. 214–225; Julie DaVanzo, Peter A. Morrison, "Return and Other Sequences of Migration in the United States", **Demography**, C. 18, No: 1, 1981, s. 85–101; Christian Dustmann, "Return Migration, Wage Differentials, and the Optimal Migration Duration", **European Economic Review**, C. 47, No: 2, 2003, s. 353–369; Fjalar Finnäs, "Migration and Return-Migration Among Swedish-Speaking Finns", 2003; Oded Galor, Oded Stark, "Migrants' Savings, the Probability of Return Migration and Migrants' Performance", **International Economic Review**, C. 31, No: 2, 1990, s. 463–467.

dönüş hareketinin çeşitli formları, ulusaşırılığın farklı formlarının yaratılması gibi konular incelenmiştir.[74]

Göçmenlerin geri dönüş niyetleri, geri dönüşe yönelik güncel planları, geri dönüş sonrasındaki deneyimleri ve gelecekte tekrar göç etme olasılıkları ele alınarak *return migration* ve *transnationalism* birbirlerini güçlendiren iki kavram olduğu ifade edilmiştir.[75] Bu iki kavramın birlikteliğinden yola çıkılarak, *return migration* ve *transnationalism* kavramlarının birbirlerine etkilerini açıklamak için dört farklı tipoloji belirlenmiştir. Bunlar, *post-return transnationalism (dönüş-sonrası ulusaşırılık)*, *split return (bölünmüş geri dönüş)*, *recreational transnationalism (kültürel-eğlence temelli geri dönüş)* ve *reverse transnationalism (tersine dönmüş ulusaşırılık)* şeklindedir.[76]

Bu tipolojiler belirlenirken, farklı alanlarda araştırmacıların farklı coğrafyalarda yaptığı araştırmalardan yararlanılmıştır. *Post-return transnationalism* kavramı ile Iraklı mültecilerin geri dönüş sonrası tecrübe ettikleri ulusaşırı ağları inceleyerek bu ağların dönüş için önemli rolüne vurgu yapılan çalışmada, benimsenen ulusaşırı geçim stratejilerinin birçoğunun aslında benzer olduğu savunulmakta, daha önceki hareketliliklerin devamı olarak görülebileceği ileri sürülmektedir. Irak'ta geçim kaynaklarının inşasını içeren ulusaşırı yaşamlara öncülük eden Iraklı mülteciler için yeniden göç, geri dönüş ve sürekli hareket etme olasılığı göz önünde bulundurulan seçeneklerdir ve mümkün olduğunca tüm bu seçeneklerin geçerliliğini sağlamak için yasal belgeler güvence altına alınmıştır.[77]

Split return ise Afganistan'dan Irak ya da Pakistan'a dönüşlerle ilgili yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmış bir kavramdır. Burada "bölünen" bir ev-hane halkına işaret etmek amacıyla *"split" (bölünmüş)* kavramı kullanılmıştır. Çünkü söz konusu örneklemde, çalışma ve savaş durumunda kadınların ve çocukların çatışmadan

[74] Jørgen Carling, Marta Bivand Erdal, "Return Migration and Transnationalism: How Are the Two Connected?", **International Migration**, C. 52, No: 6, 2014, s. 2–12.
[75] Carling, Erdal, **a.y.**
[76] Carling, Erdal, **a.y.**
[77] Vanessa Iaria, "Iraqi Refugees' Informal Information Systems in Syria and Jordan", C. 6, 2011, doi:10.1179/175272711X13140948378342.

kaçmak için öncelikli bir durumda bulundukları ifade edilirken, erkeklerin tarım arazisini, evleri ve işletmeleri gibi sahaya özgü kaynaklara yönelmek için geride kaldığı belirtilmektedir. "Geriye göç" sürecinde de kadınların ve çocukların öncelikli olduğu, ancak geri dönüş süreçlerinin zamansal olarak uzayabildiği öne sürülmektedir.[78]

Reverse transnationalism kavramı, Polonya ve Birleşik Krallık arasında tekrarlanan benzer göç süreçleri içinde ulusaşırılığı ve geriye göçü tanımlamak için kullanılmıştır. Polonya'ya bir "geri dönüş" gerçekleştirmiş ve sonrasında Polonya'da başarısız olarak İngiltere'ye "geri dönüş" gerçekleştiren göçmenler üzerinden yapılan araştırma, İngiltere'de ilk kalış esnasındaki ve ikinci geri dönüşten sonraki ulusaşırılık arasındaki zıtlıkları vurgulamaktadır. Çünkü ilk kalış esnasında gerçekleşen ulusaşırı pratikleri, emek göçmeni beklentileri ile (birikim yapıp Polonya'da yatırım yapma tutkusu gibi) uyumlu bir şekilde ilerlerken, Polonya'ya dönüş ile fark edilmiştir ki; göçmenler, ilk kez kaldıkları süre boyunca İngiltere ile güçlü bir şekilde özdeşleşmişlerdir. Bu durum da "tersine dönmüş ulusaşırılık" olarak ifade edilmiştir. Aynı zamanda *double return (çifte geri dönüş)* olarak da kullanılmaktadır.[79]

Son olarak *recreational transnationalism* ise Almanya'da ve ABD'de yaşayan göçmenlerin çocuklarının Yunanistan'a göçünün incelenmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Göçmenlerin çocukları, yaz tatillerinde gerçekleştirilen ziyaretler sonucunda Yunanistan ile kültürel bir özdeşimin kurmaları ve çocukluk dönemlerinde Yunan etno-kimliğinin desteklenmesi sonucunda Yunanistan'a yerleşmişlerdir. Bu göç hareketi, birey için ilk göçü temsil eden, ancak "aile göç tarihi" bağlamında geri dönüş göçünü temsil eden bir hareket olarak kabul edilmektedir.[80]

---

[78] Kristian Berg Harpviken, "Split Return: Transnational Household Strategies in Afghan Repatriation", **International Migration**, C. 52, No: 6, 2014, s. 57–71.
[79] Anne White, "Double Return Migration: Failed Returns to Poland Leading to Settlement Abroad and New Transnational Strategies", **International Migration**, C. 52, No: 6, 2014, s. 72–84.
[80] Anastasia Christou, Russell King, "Migrants Encounter Migrants in the City: The Changing Context of 'Home' for Second-Generation Greek-American Return Migrants", **International Journal of Urban and Regional Research**, C. 30, No: 4, 2006, s. 816–835.

Tüm bu tipolojilerin ortaklaştığı nokta şudur ki; geriye göç ve ulusaşırılık hem sosyal ilişkilere gömülü, ulusaşırı sosyal alanlara yayılmış olgular hem de bu ikisi arasındaki bağlantılar, çoklu coğrafi yerlerde ve yerel ve ulusaşırı ilişkisel alanlarda kendini göstermektedir.[81]

Ulusaşırılık bağlamında incelenmesinin yanı sıra, geriye göç konusunda birçok farklı coğrafyada yaşanan insan hareketliliğinde farklı farklı göçmen grupları hakkında çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda, "geri göç etme olasılıkları"[82], "göçmenin geriye göçe karar verme davranışları"[83], "geriye göçe neden olan faktörler"[84], "geriye göç sonrası göçmenlerin hayatlarına dair incelemeler"[85], "kalifiye işgücü bağlamında geriye göç"[86] ve "asimilasyon/entegrasyon ve ulusaşırı göç/geriye göç ilişkisi"[87] gibi başlıklar temel alınmıştır.

Yukarıda yer verilen çalışmaların işlediği konular değişse de "göç eden bireyin" temel alındığı görülmektedir. Diğer bir ifade ile *recreational transnationalism* tanımlaması yapılırken yer verilen örnekler dışında -ki bu örnek ulusaşırılık ve geriye göç bağlamında öne sürülen tipolojilerin hepsine temas edebilmek adına verilmiştir- "birinci kuşak" bireyler üzerinden kavramsal-nedensel (geriye göç etmenin nedeni)

---

[81] Carling, Erdal, "Return Migration and Transnationalism: How Are the Two Connected?", s. 2–12.
[82] Jacqueline Adams, "'This is not Where I Belong!' The Emotional, Ongoing, and Collective Aspects of Couples' Decision Making About Where to Live", **Journal of Comparative Family Studies**, C. 35, No: 3, 2004, s. 459–484.
[83] Ruth Achenbach, **Return Migration Decisions: A Study on Highly Skilled Chinese in Japan**, **Life Course Research**, First, Wiesbaden, Springer VS Research, 2017.
[84] Jerome Adda, Christian Dustmann, Josep Mestres, "A Dynamic Model of Return Migration", **Essays on Temporary Migration**, C. 3, 2006, s. 13–45.
[85] June De Bree, Tine Davids, Hein De Haas, "Post-Return Experiences and Transnational Belonging of Return Migrants: A Dutch-Moroccan Case Study", **Global Networks**, C. 10, No: 4, 2010, s. 489–509; Jade Cemre Erciyes, "Return Migration To The Caucasus: The Adyge-Abkhaz Diaspora(s) Transnationalism and Life After Return", No: January, 2014; Luis Eduardo Guarnizo, "The Emergence of a Transnational Social Formation and the Mirage of Return Migration among Dominican Transmigrants", **Identities Global Studies in Culture and Power**, C. 4, No: 2, 1997, s. 281–322.
[86] Patrick Gaulé, "Return Migration: Evidence from Academic Scientists", **Policy**, 2011, s. 1–34; Ulaş Sunata, "Tersine Beyin Göçünde Sosyal Ağların Rolü: Türkiyeli Mühendislerin Almanya'dan Geriye Göç Deneyim ve Algıları", **Türk Psikoloji Yazıları**, C. 17, No: 34, 2014, s. 85–96.
[87] Oladele O. Arowolo, "Return Migration and the Problem of Reintegration", **International Migration**, C. 38, No: 5, 2000, s. 59–82; Jørgen Carling, Silje Vatne Pettersen, "Return Migration Intentions in the Integration-Transnationalism Matrix", **International Migration**, C. 52, No: 6, 2014, s. 13–30.

tartışmalar bu bölümde yapılmıştır. Bir sonraki bölümde ise göç eden bireylerin ardılı olan kuşaklara dair çalışmalara yer verilmiştir.

1.2.2. Kuşaklar Bağlamında Geriye Göç Kavramı

Mannheim, kuşak (jenerasyon) kavramını belli bir zamanda önemli tarihsel olayları deneyimlemiş belli bir yaş grubu olarak tanımlamaktadır.[88] Mannheim, kuşak çalışmasında bireylerin belli bir yaş grubuna dâhil oluşlarının yanı sıra *location (yer)* vurgusu da yapmıştır.[89] *Location'*da tecrübe edilen deneyimlerin kuşaktan kuşağa aktarıldığını da belirtmiştir, ancak Mannheim'in ele aldığı "kuşak" kavramı daha makro bir gruba işaret etmektedir.

Kertzer ise, kuşağı (jenerasyonu) dört şekilde ifade etmektedir.[90] Birincisi akrabalık aktarımı olarak kuşak, ikincisi bir topluluk olarak kuşak, üçüncüsü bir yaşam evresi olarak kuşak ve son olarak dördüncüsü ise Mannheim'in kuşak tanımı ile benzerlik gösteren tarihsel bir zaman diliminde yer alan kuşaktır.[91] Bu çalışmada, Kertzer'in kuşak tanımlamalarından birincisi olan "akrabalık aktarımı olarak kuşak" kullanılmaktadır.[92]

Bu çalışma özelinde aşağıda tanımlanan her iki kuşak da homojen birer topluluk gibi ele alınmamaktadır. Bireylerin ekonomik, sosyo-kültürel ve yerel olarak gündelik hayat deneyimlemeleri ve kuşaklararası aktarımlarının rolü beraber ele alınmaktadır. Örneğin her ikinci kuşağın bire bir aynı şekilde, birinci kuşak anlatılarını aktardığı ya da deneyimlediği gibi homojen bir çıkarım olacağı ön kabulü yoktur.

Kuşak tanımına giren bireyler şu şekilde tanımlanabilir; aile göç hikayesi nazarında ebeveynlerinden en az bir tanesi 1961 Almanya-Türkiye işgücü sözleşmesi sonucunda göç hareketine katılmış bireyler, "ikinci kuşak"; yine aile göç hikayesi

[88] Karl Mannheim, "The Problem of Generations", **Psychoanalytic Review**, C. 57, No: 3, 1970, s. 378.
[89] Mannheim, **a.y.**
[90] David I. Kertzer, "Generation As A Sociological Problem", **Annual Review of Sociology**, 1983, (Çevrimiçi) www.annualreviews.org.
[91] Mannheim, "The Problem of Generations", s. 378.
[92] Kertzer, "Generation As A Sociological Problem".

nazarında ebeveynlerinden en az bir tanesi 1961 Almanya-Türkiye işgücü sözleşmesi sonucunda göç hareketine katılmış bireylerin çocuklarının çocukları ise "üçüncü kuşak"tır. Burada görüşmecilerinin farklı kuşaklara mensup olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Çalışmada, ebeveynlerinden biri birinci kuşak ve diğeri ikinci kuşak olan görüşmeci, üçüncü kuşak örneklemine dâhil edilmiştir. Üçüncü kuşağa dâhil edilmesinin nedeni hem birinci hem de ikinci kuşağa dair anılara sahip olmasıdır.

Geriye göç sürecinde birinci kuşak göçmenlerin hareketlerinin yanı sıra göç edilen yerde doğmuş ya da çok küçük yaşta göç sürecine eklemlenmiş, orada büyümüş ve eğitim almış ikinci ve üçüncü kuşaklar da birçok çalışmada "geriye göç edenler" olarak ele alınmaktadır. Ebeveynlerinin doğum yerlerinin ya da aidiyetlerinin bir ön kabul olarak ardıl kuşaklara eklemlendiği ve söz konusu kuşakların da "geriye döndüğü" ifadesi bazı çalışmalarda "ailenin evine dönüşü" ya da "ailenin anavatanına dönüşü" şeklindeki kavramlarla değiştirilmiştir.[93]

Bu çalışmada göçmenin "evini" neresi hissettiği ve aidiyetlik bağını sürdürüp sürdürmediğine dair bir sorgulama yapılmaksızın "ev" algısının göç etmeden önce var olduğu kabul edilen kaynak ülkesi ile bu bağı sürdürdüğü ön kabulü yapılmamaktadır. "Ev" ile ilgili akademik çalışmalara bakıldığında da son yıllarda "evin" sabit, sınırlı bir yer olarak alınmasından çok içerisinde felsefi anlamlar barındırdığına dair ifadeler görülmektedir.[94]

> *"Ev terimi, insanların birbirleriyle, özellikle de ailelerle ve yerler, mekanlar ve nesnelerle olan ilişkileri hakkında karmaşık, birbiriyle ilişkili ve bazen çelişkili sosyo-kültürel fikirler için bir depo işlevi görür. Bir mesken yeri veya insanlar, yerler, şeyler arasında yaşanmış bir etkileşim alanı olabilir; ya da belki her ikisi de. Evin sınırları*

[93] King, Christou, "Cultural Geographies of Counter-Diasporic Migration: The Second Generation Returns ' Home '"; Nilay Kılınç, "The Second-Generation Turkish- Germans Return ' Home ': Gendered Narratives of Renegotiated Identities", No: August, 2013; King, Kılınç, "Routes to Roots: Second-Generation Turks from Germany 'Return' to Turkey", s. 126; King, Kılınç, "'Euro-Turks' Return: The Counterdiasporic Migration of Germaan-Born Turks to Turkey", s. 1–15; Nilay Kılınç, Russell King, "The Quest for A 'Better Life': Second-Generation Turkish-Germans 'Return' to 'Paradise'", **Demographic Research**, C. 36, No: 1, 2017, s. 1491–1514; Russell King, Anastasia Christou, Peggy Levitt, **Links to the Diasporic Homeland: Second Generation and Ancestral "Return" Mobilities**, Routledge, 2015.

[94] David Ralph, Lynn A. Staeheli, "Home and Migration: Mobilities, Belongings and Identities", **Geography Compass**, C. 5, No: 7, 2011, s. 517–530.

geçirgen ve / veya geçirimsiz olabilir. Ev tekil ve / veya çoğul, yabancılaşabilir ve / veya devredilemez, sabit ve / veya hareketli ve değişken olabilir. Rahatlık, rahatlama ve güvenlik ve / veya baskı, tiranlık ve zulüm duyguları ile ilişkilendirilebilir. Aile ile ilişkilendirilebilir veya ilişkilendirilemez. Ev, kişinin (muhtemelen akışkan) kimliğinin bir ifadesi olabilir ve benlik duygusu ve / veya kişinin bedeni benliğin yuvası olabilir. Aidiyet oluşturabilir ve / veya bir marjinalleşme ve yabancılaşma duygusu yaratabilir.".[95]

Uzun bir zaman dilimi içerisinde göç ettiği ülkede yaşamını sürdürmüş, sosyo-kültürel pratiklerini gerçekleştirmiş, ekonomik anlamda o ülkenin piyasasında üretici ya da tüketici olarak yer almış, farklı kültürle ya da kültürlerle bir arada yaşamış veya gündelik yaşamında bir şekilde temas etmiş göçmenlerin aidiyet duyguları değişebilir. Öncelikle göçmenlere dair bu ön kabullerden uzaklaşmak gerekirken, onların çocuklarına ya da torunlarına aynı ön kabuller ile yaklaşmak "metodolojik milliyetçi" bir bakış açısının uzantısı olabilir.[96] Ve fakat birinci kuşaklar kaynak ülke ile aidiyet bağlarını sürdürmüş, ikinci ve üçüncü kuşaklar ise aynı şekilde önceki kuşakların aidiyetlerini benimsemiş de olabilir. Burada dikkat çekilmeye çalışılan nokta, göçmenin, göçmenin ailesindeki ikinci ve üçüncü kuşak bireylerin gündelik pratiklerinin ve kendi ifadelerinin sonucunda "geriye göç", "anavatan", "aile evine dönüş" gibi kavramlara yer verilmesi gerektiğidir. Bu kavramlar ilgili literatürde kullanılmaktadır. Bu çalışmanın da bu durumun kök-nedenlerine inme gayesi taşıdığı önceden belirtilmiştir. Dolayısıyla bu bölümde geçen çalışmalar, ilgili çalışmalarda geçen ifadelere yer verilerek ele alınmaktadır.

İkinci ve üçüncü kuşakların "geriye göçü" ile ilgili çalışmalarda bu kavramın kullanımının tarihsel, sosyo-kültürel ve siyasal boyutları ele alınmaktadır.

Homeland (anavatan), özel aidiyet ve bağlılık duygularını çağıran bir yer olarak düşünülen ve temel olarak doğum yeri veya kişinin ebeveynlerinin doğum veya mezar yeri olarak tanımlanan genellikle bir bölgeye veya ulus devlete bağlılığın bir ifadesi olduğu, ancak aynı zamanda *homeland* duygusunun ortak değer, tutum ve kültürel

[95] Shelley Mallett, "Understanding Home: A Critical Review of the Literature", **The sociological review**, C. 52, No: 1, 2004, s. 62–89.
[96] Wimmer, Glick Schiller, "Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences", s. 301–334.

pratikler tarafından da üretildiği ileri sürülen, İran'da yaşayan ve ebeveynleri Afganistan'dan göç etmiş kuşağın "geri dönüş" niyetlerinin araştırıldığı çalışmada *homeland* algısı ile geri dönüş niyetleri ve İran'a entegrasyonları arasında bağlantı olduğu tespit edilmiştir.[97] *Homeland* duygusunu ve algısını etkileyen faktörler olarak da sosyal ağlarda yer alma pratikleri ve aile ile ilişkileri temel alınmıştır. Bu çalışmada Afganistan'a "dönmek" için harekete geçenlerin yüzde 88'inin Afganistan'ı *homeland* olarak algıladığı ifade edilmiştir. Abbasi-Shavazi ve arkadaşlarının çalışmasında yer verilen pratikler bu doktora tez çalışmasının mülakat sorularında yer verilen temalarla benzerlik göstermektedir.[98]

Birinci kuşağın göç sürecinde ayrıldığı ülkeye, ikinci ve üçüncü kuşakların "geri dönüşü" üzerine üretilen söylemler aynı zamanda bir siyasallık da içermektedir.

Bolognani, *British Pakistanis (İngiliz-Pakistanlı)* üzerine yaptığı araştırma sonucunda ikinci ve üçüncü kuşakların *homeland* olarak ifade edilen Pakistan'a bağlanma biçimlerini incelerken birinci kuşağın *myth of return (geri dönüş mitini)* tartışmaya açmaktadır. Birinci kuşak için sermaye birikimi sonrası bir "ödül" olarak algılanan *myth of return*, ikinci ve üçüncü kuşaklar için özellikle 11 Eylül olayları ve "teröre karşı savaş" sonrasında bu mitin tekrar canlandırıldığı öne sürülmektedir.[99]

Benzer şekilde *British-Muslim (İngiliz-Müslüman)* kadınlara dair bir çalışmada da *British-Muslim* kadınların ebeveynlerinin anavatanları ile olduğu kadar İngiltere ile de özdeşleştiği ve ulus-devletin bu kadınları yabancılaştırmaktan ziyade sadece onların karmaşık aidiyet kavramlarından faydalandığı belirtilmektedir.[100] Bu şekilde esnek kullanımlar ile geriye göç kavramının siyasal boyutu da sergilenmektedir.

---

[97] Diana Abbasi-Shavazi vd., "Afghanistan Research and Evaluation Unit Case Study Series Second-Generation Afghans in Iran: Integration, Identity and Return", 2008.
[98] Abbasi-Shavazi vd., **a.y.**
[99] Marta Bolognani, "The Myth of Return: Dismissal, Survival or Revival? A Bradford Example of Transnationalism as a Political Instrument", **Journal of Ethnic and Migration Studies**, C. 33, No: 1, 2007, s. 59–76.
[100] Fazila Bhimji, "Cosmopolitan Belonging and Diaspora: Second-Generation British Muslim Women Travelling to South Asia", **Citizenship Studies**, C. 12, No: 4, 2008, s. 413–427.

Geri dönüş göçü, belirli tarihsel ve politik koşullarda ortaya çıkan sosyal bir olgudur, fakat aynı zamanda ulusların ve ulus-devletlerin (post)modern tarihini şekillendiren de bir olgudur. Bu nedenle, geri dönüş göçü, tarihin de bir parçasıdır.[101]

Greek-American (Yunan-Amerikalı) olarak ifade edilen ikinci kuşak geriye göç ile ilgili çalışmasında Christou, bu kuşaklar için *returnee (geri dönen)* kavramını kullanmıştır.[102] *Returnee* kavramının hem ulusal ev, aile değerleri ve Yunanlılık gibi hegemonik alanları hem de "ev" ve "ev sahibi" ülkelerdeki çok kültürlü alanları ve göçmen alanlarını kendi perspektifinden algılayıp onları dönüştüren "yalıtılmış" bireyleri içerdiğini ifade etmiştir.[103]

Farklı coğrafyalar üzerine yapılan kuşak ve "geriye göç" çalışmaları çok katmanlı bir "göç sürecine" işaret ederek geriye göç alanındaki kavramsal karmaşıklığı da açığa çıkarmaktadır. Kuşaklar bağlamında "geriye göç" ele alındığında tarihsel, ekonomik, sosyolojik ve siyasal bağlamlarının hem "kaynak ülke" hem de "hedef ülke" açısından incelenmesi gerekmektedir. Ayrıca bu noktada daha önceki bölümlerde ele alınan *"translocality"*nin de rolü eklenmelidir.

Türkiye-Almanya göç hareketi sonucunda aile göç hikayesi bağlamında ikinci kuşak bireylere dair de geriye göç literatüründe çalışmalar bulunmaktadır. "Geri dönen" ikinci kuşak bireylere ilişkin çalışmalarda benzer şekilde Türkiye'ye "geri dönüş" nedenleri ekonomik, sosyolojik ve siyasal olarak açıklanmaktadır. Çalışmalar ya sadece fiilen Türkiye'ye "geri dönmüş" bireyleri ya da Almanya'da yaşamakta olanların "geri dönme" niyetlerini incelemektedir. Bu şekilde olduğunda Türkiye'de yaşamayı seçmiş bireylerin bu kararı almalarındaki nedensellik boyutu sorgulanırken diğer yandan Almanya'da yaşamlarına devam edenlerin nedenleri göz ardı edilebilmektedir.

[101] Anastasia Christou, "American Dreams and European Nightmares: Experiences and Polemics of Second-Generation Greek-American Returning Migrants", **Journal of Ethnic and Migration Studies**, C. 32, No: 5, 2006, s. 831–845.
[102] Christou, **a.y.**
[103] Christou, **a.y.**

Marcus'un çok mekânlı etnografya tanımından yola çıkarak bu çalışmada bütünsel çok aktörlü, mekânlı ve zamanlı bir nedensellik sorgulanmaktadır.[104]

Bu alanda yapılan çalışmaların bir örneği olarak Tezcan, ekonomik entegrasyonun, ulusaşırı faaliyetlerin ve yabancı düşmanlığının ve çok sayıda ulusal kimliğin geri dönüş göçü niyetleri ile ilişkilerini ve geri dönüş göçü niyetlerinde kuşaklar arası değişimlerin olup olmadığını sorguladığı çalışmasında, ulusaşırı pratiklere katılımı yüksek olan bireylerin geri dönüş niyetlerinin de yüksek olduğu; ekonomik olarak hane halkı geliri ne kadar yüksekse o hane halkında Türkiye'ye geri dönüş niyetinin düştüğü; yabancı düşmanlığının geriye dönüş niyetlerini arttırdığı ve kuşaklar arasında geri dönüş niyetine neden olan faktörlerin farklılaştığı sonuçlarına ulaşmıştır.[105] Çalışmada *second-generation Turkish immigrant (ikinci kuşak Türk göçmenler)* ifadesi ile ikinci kuşağa atfedilen "göçmenlik" ön kabulü bulunmaktadır. İkinci kuşağa atfedilen "göçmenlik" ifadesi kullanımındaki problemli yönler sonraki bölümde göçmen kimliği bağlamında daha detaylı ele alınmaktadır.

1.3.GÖÇMEN, HAFIZA VE MEKÂN

1.3.1. Kuşaklar Bağlamında "Göçmen" Kimliği

Göçmenin kimliği, bir önceki bölümde ele alınan "kuşaklar bağlamında geriye göç" ile aslında iç içe geçmiş bir meseledir. Özellikle de göç hareketine katılmış bireylerin ardıl kuşaklarına yüklenmiş olan "göçmen" kimliğinin içinde ön kabulleri barındırmasının ve belirli dönemlerde sosyal-siyasal alanlarda belirli gruplar için bu kimliğin tercih edilmesinin sorunlu noktaları olabilir.[106]

---

[104] Marcus, "Ethnography in / of the World System : The Emergence of Multi-Sited Ethnography", s. 95–117.

[105] Tolga Tezcan, "Return Home? Determinants of Return Migration Intention amongst Turkish Immigrants in Germany", **Geoforum**, C. 98, No: May, 2019, s. 189–201.

[106] Bhimji, "Cosmopolitan Belonging and Diaspora: Second-Generation British Muslim Women Travelling to South Asia", s. 413–427; Bolognani, "The Myth of Return: Dismissal, Survival or Revival? A Bradford Example of Transnationalism as a Political Instrument", s. 59–76.

Kimlik kavramı, göçmenlik veya azınlık söz konusu olduğunda genellikle bir ulusa, etnisiteye, kültüre ya da dine aidiyet ile ilişkilendirilmektedir.[107] Aynı zamanda, "göçmen" kavramı göç hareketini gerçekleştiren ilk kişi ile sınırlı kalmamakta ve vatandaşlık hakları sebebiyle "göçmenlik" genetik bir durum gibi bir sonraki kuşağa da aktarılabilmektedir.[108]

Bu çalışmada, göçmenin kimliği ve ardıl kuşaklarının kimliği meselesi, bireylerin de kendi kimlik oluşumunda katılımının dâhil edildiği diyalektik bir kavram olarak ele alınmaktadır. Bu noktada Giddens'ın "yapılaşma kuramı" üzerinden bir kimlik tanımlaması yapılabilmektedir. Yapılaşma kuramı, kişinin kimliğinin, kişi ve toplum arasındaki diyalektik ilişki üzerinden kurulduğunu belirtmektedir. Bir başka deyişle bu ilişki daha önceden sınırları belirlenmiş klasik kültürel ve ulusal kimlik tanımlamalarından uzaklaşmaya imkân sağlamaktadır.[109] Giddens, kimliği üç temel üzerine oturtmaktadır. Bunlardan birincisi "birey", ikincisi "kurumlar" ve son olarak üçüncüsü de "sosyal ilişkiler"dir. Burada ele alınan "birey", *agency (fail)* olarak düşünülebilir.[110]

Agency kavramı, bireylerin isteklerini gerçekleştirmek amacıyla eyleme geçme kapasitelerin ve aynı zamanda onların konumları üzerine düşünmek amacını içermektedir.[111] Bireyin eyleme geçme kapasitesi ile kimliğini her an dönüştürdüğü düşünüldüğünde, Hall'ın "kimliğin sürekli değişim içinde devam eden süreçsel bir olgu olduğu" ifadesi doğrulanmaktadır.[112] Bir diğer temel olan "kurumlar" bağlamında ise

---

[107] Doğuş Şimşek, **Ulusaşırı Kimlikler - Londra'da Kıbrıslı Türk, Kürt ve Türk Göçmen Çocukları**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
[108] Korkmaz, "Kamusal Alan ve Göç Almanya ' daki Türkiyeli Göçmenlerin Ulusötesi Alanı Üzerine Bir İnceleme", s. 151–172.
[109] Anthony Giddens, "The Constitution of Society", 1986; Anthony Giddens, **Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age**, California, Stanford University Press, 1991.
[110] Giddens, "The Constitution of Society"; Giddens, **Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age**.
[111] Oliver Bakewell, "Göç Kuramında Yapı ve Fail Kavramları Üzerine Bazı Görüşler", **Göç Araştırmaları Dergisi**, No: 2, 2015, s. 188–218.
[112] Stuart Hall, "Cultural Identity and Diaspora", **Identity: Community, Culture,Differences**, ed. J. Rutherford, Lawrence & Wishard, 1990.

kimliğin somut ifadeleri, güç ilişkileri, dil ve gelenekler ile ortaya çıkmaktadır.[113] Bu çalışmada kurumlar olarak ifade edilen, kimliklerinin oluşumunda ilişki kurulan kurumların da etkisinin varlığı temel alınarak, göçmenlerin çocuklarının ve onların çocuklarının temas ettiği yerlerdir.

Giddens'ın yapılaşma kuramında kimliği diyalektik ilişkiler sonucu oluşturan diğer bir faktör olan "sosyal ilişkiler" kavramı ile farklı farklı her grupla kurulmuş ilişkiler anlaşılmalıdır.[114] Burada hem göç alan hem göç veren ülke ile birçok farklı grupla kurulan aile, arkadaşlık, akrabalık gibi ilişkiler ele alınmaktadır.

> "'Menşe' topluluğun sosyal ve kültürel yapıları, sosyal kimlikleri, yükümlülükleri, ağları ve bu alanlardaki toplumsal değişimler uluslararası insanların gittiği, hayatlarıyla ilgili kararları verdiği, uyum sağladığı/veya direndiği yaşam alanlarını belirlemek ve kısıtlamak için küresel ve metropolitan yapısal güçler kadar etkilidir".[115]

Sonuç olarak kimlik; kurumlar, sosyal ilişkiler ve bireylerin diyalektik bir şekilde dâhil olduğu karmaşık bir olgudur. Burada "göçmenin kimliği" somut ve sınırlandırılmış klasik kimlik tanımlarından uzaklaşılarak ele alınmaya çalışılmaktadır.

Literatürde, özellikle ardıl kuşakların kimliğine yönelik tanımlamalar "tireli kimlikler" şeklinde yapılmaktadır. Çağlar, *"melez ve/veya tireli kimlikler soyutlamalarını, kültürleri mekânın belirlenimi altında durağanlaştırmadan kullanmayı"* oldukça zor bir durum olarak ifade etmektedir.[116] Giddens'in yapılaşmasını temel alırken; sınırları belirli, somut kimlik tanımlarına mesafe koyma motivasyonu ile yapılan bu çalışmada tireli kimliklerin kullanımında durağanlaşmadan uzak durulması da

---

[113] Anthony Giddens, "Living in a Post-Traditional Society", **Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order**, 1994; Şimşek, **Ulusaşırı Kimlikler - Londra'da Kıbrıslı Türk, Kürt ve Türk Göçmen Çocukları**.

[114] Giddens, **Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age**.

[115] Dennis Conway, John Wiley, "Caribbean Transnational Migration Behaviour: Reconceptualising its 'Strategic Flexibility'", **Population, Space and Place**, C. 431, No: August, 2007, s. 424.

[116] Ayşe Çağlar, "'Tire'li Kimlikler: Teori ve Yönteme İlişkin Bazı Arayışlar", **Toplum ve Bilim**, No: 84, 2000, s. 129–150.

hedeflenmektedir.[117] Çünkü tireli kimlikler de bir noktada kimliği "somutlaştırma" gibi bir özellik taşımaktadırlar. Aslında Çağlar'ın da vurguladığı gibi;

> *"...yapılması gereken, bir taraftan sorgulanmamış ve verili kabul edilen "mekânın belirleyiciliğindeki kültürel farklar" fikrine diğer taraftan daha karmaşık 'melezleşmiş' ve tireli kültürel şekillenmelere karşı duran araştırma çerçeveleri geliştirmek yoluyla, göçmenlerin pratiklerinin ve kimliklerinin durağanlaşmasını sorgulamaktır…".*[118]

Böylece gerçek heterojenliklerin boyutları sınırlandırılmamış, kimlik sınırlarının esnediği alanları soruşturan çalışmalar ortaya çıkabilir.

Tireli tanımlamaların dikkat edilmesi gereken yönü, "Türk-Alman" müzik grupları örneği ile verilebilir. Müziklerinde Türkçe ve Almanca'nın yanı sıra İngilizce de bir dil olarak beslenme noktası olabilmektedir. Eğer "Türk-Alman" müzik grubu gibi bir tanımlama seçilirse, bu noktada gerçek heterojenliğin sınırlandırıldığı söylenebilir[119]. Bu yüzden keskin tanımlamaların beraberinde getirebileceği sınırlamalara ve göz ardı edilebilecek noktalara dikkat edilmesi gerekmektedir.

Buraya kadar kuşaklar bağlamında kimliğin nasıl ele alındığı açıklanmıştır. Devamında ise çalışmanın konusu olan Almanya-Türkiye özelindeki araştırmalara yer verilmektedir.

Almanya ve Türkiye arasında göç hareketine konu olmuş; göçmenler ve ardıl kuşaklarına dair çalışmalarda araştırılan bireylerin kimlikleri; aidiyet [120], vatandaşlık [121], siyasal bilinç [122] ve entegrasyon/asimilasyon [123] bağlamında ele alınmıştır.

---

[117] Giddens, **Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age**.
[118] Çağlar, "'Tire'li Kimlikler: Teori ve Yönteme İlişkin Bazı Arayışlar", s. 139.
[119] Çağlar, "'Tire'li Kimlikler: Teori ve Yönteme İlişkin Bazı Arayışlar", s. 129–150.
[120] Claudia Diehl, Matthias Koenig, Kerstin Ruckdeschel, "Religiosity and Gender Equality: Comparing Natives and Muslim Migrants in Germany", **Ethnic and Racial Studies**, C. 32, No: 2, 2009, s. 278–301; Birsen Şahin, "Almanya'daki Türk Göçmenlerin Sosyal Entegrasyonunun Kuşaklararası Karşılaştırması Kimlik ve Ait Hissetme", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)**, C. 8, 2008, s. 227–252.
[121] Claudia Diehl, Michael Blohm, "Rights or Identity? Naturalization Processes among 'Labor Migrants' in Germany", **International Migration Review**, C. 37, No: 1, 2006, s. 133–162.
[122] Bernd Simon, Daniela Ruhs, "Health, Wealth or Family Ties? Why Turkish Work Migrants Return from Germany", **Journal of Personality and Social Psychology**, C. 95, No: 6, 2008, s. 1354–1366.

Kaya'nın Almanya, Fransa, Belçika ve Hollanda'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenler ve onların çocukları ile kuşaklararası farklılıkları sorguladığı çalışmasında; 1. ve 2. kuşağın ekonomik sorunlarla ilgilenen ve Türkiye'ye dair aidiyet duygusunun daha fazla hissedildiği vurgulanmıştır. 3. ve 4. kuşakların ise daha fazla *"kozmopolit yurttaşlık"* çizgisine kaydığı gözlemlenmiştir.[124] Bu kuşaklarda kültürel çeşitlilik vurgularına daha fazla yer verilmiştir. Söz konusu çalışmada aidiyet duyguları alt, orta ve üst sınıflar açısından da ayrıca ele alınmıştır.

Kozmopolit yurttaşlık terimi ile kültürel ve mekânsal çeşitlilik vurgulanmaktadır. En başında işaret edilen "birey, kurumlar ve sosyal ilişkilerin" diyalektiğine de uygun bir kavram olduğu söylenebilir.

Bir sonraki bölümde ulusaşırı sosyal alanda kuşaklar incelenmektedir. Bu bağlamda "diaspora", "ulusaşırı topluluk" ve alan-mekân ilişkileri ele alınmaktadır.

1.3.2. Ulusaşırı Sosyal Alanda Kuşaklar

Ulusaşırı göç ile eş güdümlü olarak ortaya çıkmış çok mekanlı sınırları belli olmayan ilişkiler ağının sonucunda oluşmuş "ulusaşırı sosyal alana" dair tartışmalar detaylı bir şekilde "Ulusaşırı Göç ve Ulusaşırı Sosyal Alanlar" başlığında ele alınmıştır. Bu bölümde ulusaşırı sosyal alan, kuşaklar bağlamında bir bakış ile incelenmektedir.

---

[123] Claudia Diehl, Rainer Schnell, "'Reactive Ethnicity' or 'Assimilation'? Statements, Arguments, and First Empirical Evidence for Labor Migrants in Germany", **International Migration Review**, C. 40, No: 4, 2006, s. 786–816; Bernhard Nauck, "Migration and Change in Parent-Child Relationships. The Case of Turkish Migrants in Germany", **International Migration**, C. 26, No: 1, 1988, s. 33–55; Esra Özyürek, "Muslim Minorities as Germany's Past Future: Islam Critics, Holocaust Memory, and Immigrant Integration", **Memory Studies**, C. 1, No: 16, 2019; Janina Söhn, Veysel Özcan, "The Educational Attainment of Turkish Migrants in Germany", **Turkish Studies**, C. 7, No: 1, 2006, s. 101–124; Mehmet Arslan, "Almanya'daki Türk İşçi Çocuklarının Eğitim Sorunları", **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 21, No: 2, 2006, s. 233–245; Hülya Demirağ, Can Kakışım, "Almanya'daki Türklerin Göç ve Entegrasyon Süreci: Birinci ve Üçüncü Kuşak Karşılaştırması", **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi/Journal of Social Policy Conferences**, No: 75, 2018, s. 123–152; Ayhan Kaya, "Almanya'daki Türkler ve Türkiye'deki Almanlar-Göçün Sebepleri ve Uyum Sorunları", 2007; Ayhan Kaya, "Euro-Turks, Inter-Generational Differences, Islam and Integration Debate", **Göç Araştırmaları Dergisi**, C. 1, No: 1, 2015, s. 44–79; Gündüz Vassaf, **Daha Sesimizi Duyuramadık**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.

[124] Kaya, "Euro-Turks, Inter-Generational Differences, Islam and Integration Debate", s. 44–79.

"Alanın", "mekânı" aştığı da göz önünde bulundurularak; ulusaşırı sosyal alan tanımının hatırlatılmasında fayda bulunmaktadır. Ulusaşırı sosyal alan; bireylerle beraber bilgilerin, düşüncelerin, sembollerin, kültürlerin, ekonomik ilişkilerin ve siyasi eylemlerin hareket ettiği çok yönlü işlemlerin bütünüdür.[125]

"Göç eden bireyler", yani "aile göç hikayesine göre birinci kuşak" üzerine yapılan araştırmalarda, uluslararası bir perspektif kullanılması yeterli bulunmuş ve araştırmalar bu şekilde gerçekleştirilmiştir. Günümüze gelindiğinde ise, "göçmenlerin çocukları" ya da "torunları" kısacası sonraki kuşakları üzerine yapılan araştırmalarda bu perspektif yeterli olmamıştır.[126]

Levitt'e göre, ardıl kuşaklar, birçok gruptan, nesnelerden, uygulamalardan ve önceki kuşaklarının norm ve değerlerinden etkilenmektedir.[127] Sosyalleşme pratikleri bu kanallardan beslenerek gerçekleşmektedir. Aynı zamanda güçlü sosyal ağların bir parçasıdırlar ve bu ağları tıpkı kimlikleri gibi dönüştürme kapasiteleri bulunmaktadır. Ayrıca ikinci kuşak bireylere dair yaptığı araştırmasında, ikinci kuşaklar için ulusaşırı pratiklerin seçimden çok, gereklilik üzerine kurulduğunu belirtmiştir. Burada gereklilik ile vurgulanmaya çalışılan nokta, temas edilen göçmen dernekleri gibi kurumların çocukların kimlik oluşumunda bireysel tercihlerinin sınırlandırıldığı yönündedir.[128]

Ardıl kuşaklar bağlamında düşünüldüğünde, büyüdükleri yerin norm ve kurumlarını benimsedikleri ve fakat ulusaşırı sosyal alanlara derin ve yoğun bir şekilde gömülü olmaları sonucunda birinci kuşağın göç sürecindeki kaynak ülkesi ve hedef ülkesi arasında bir seçim yapmadıkları, onlar arasında denge kurdukları görülmektedir.

---

[125] Şimşek, **Ulusaşırı Kimlikler - Londra'da Kıbrıslı Türk, Kürt ve Türk Göçmen Çocukları**; Korkmaz, "Kamusal Alan ve Göç Almanya ' daki Türkiyeli Göçmenlerin Ulusötesi Alanı Üzerine Bir İnceleme", s. 151–172.
[126] Peggy Levitt, "Roots and Routes: Understanding the Lives of the Second Generation Transnationally", **Journal of Ethnic and Migration Studies**, C. 35, No: 7, 2009, s. 1225–1242.
[127] Levitt, **a.y.**
[128] Levitt, **The Transnational Villagers**.

Karşılarına çıkan fırsatlar ve zorluklarda cevaplarını dengeye göre etkin bir şekilde vermektedirler.[129]

Geniş bir tanımlama ile *kuşaklar için* "ulusaşırı sosyal alan", birçok farklı sosyal grupla sayısız rutin etkileşim süreçlerinin yerel, ulusal, küresel ölçekte yaşandığı; aynı zamanda "aile anlatısının" tecrübe edildiği; "ideoloji / mit / rüya" ile bir tür uzlaşma ve fakat kendi bireysel dönüştürme kapasiteleri ile somut mekanların dâhil olduğu ama sınırlarını aştığı bir alandır.[130]

Kuşaklar bağlamında ulusaşırı sosyal alanlar incelemesi yapılırken, "diaspora" çalışmaları da dikkate alınmalıdır. Çünkü kuşaklar bağlamında yapılan birçok çalışmada diaspora kavramına yer verilmektedir.[131] Ek olarak, bu çalışmada önemli bir yere sahip olan "kolektif hafızanın" da diaspora ile olan ilişkisi düşünüldüğünde, diaspora çalışmalarını incelemek yerinde olabilir.

Cohen, diaspora çalışmalarının dört aşaması olduğunu savunmaktadır: 1960 ve 1970'lerdeki klasik tanım; anavatan bağlantısını göz ardı eden 1980'lerde genişletilmiş diaspora tanımı; 1990'ların ortalarında sosyal inşacıların ikinci aşamanın kapsayıcı tanımına ilişkin eleştirileri olan üçüncü aşama ve son aşama olan kapsayıcılığın ve eleştirilerinin "yerele" bağlılığın önemi ile dengelendiği dördüncü aşama. Ayrıca özgün topluluğun dağılmasına neden olan güçlere göre; "kurban" (Afrikalı, Yahudi), "sömürgeci" (Britanyalı), "emek" (Hindistanlı), "ticaret" (Çinli) ve "kültürel" (Karayipli) olmak üzere beş farklı diaspora kategorisi belirlemiştir.[132]

---

[129] Kaya, "Euro-Turks, Inter-Generational Differences, Islam and Integration Debate", s. 44–79; Levitt, "Roots and Routes: Understanding the Lives of the Second Generation Transnationally", s. 1225–1242.
[130] Christou, "American Dreams and European Nightmares: Experiences and Polemics of Second-Generation Greek-American Returning Migrants", s. 831–845.
[131] King, Christou, "Diaspora, Migration and Transnationalism: Insights from the Study of Second-Generation 'Returnees''", s. 167–183; Kılınç, "The Second-Generation Turkish- Germans Return ' Home ': Gendered Narratives of Renegotiated Identities"; Erciyes, "Return Migration To The Caucasus: The Adyge-Abkhaz Diaspora(s) Transnationalism and Life After Return"; Judith T. Shuval, "Diaspora Migration: Definitional Ambiguities and a Theoretical Paradigm", **International Migration**, C. 38, No: 5, 2000, s. 41–56.
[132] Robin Cohen, **Global Diasporas: An Introduction**, Second Edi, Routledge, 2008.

Klasik olarak diaspora, genellikle "kurban" kategorisine de işaret eden zulüm ve şiddet sonucu ortaya çıkan zorunlu bir şekilde "anavatandan" ayrılan ve başka bir yerde yaşayan bir topluluğu tanımlamak için kullanılmıştır.[133]

Günümüze gelindiğinde, diaspora "ortaklıkları orijinal ama belki de anavatandan çıkarılan farklı ulus-devletlerden gruplar arasındaki bağlantıya atıfta bulunmakta; ulusal sınırları aşan bir dünya ölçeğinde yeni bir kimlik" oluşturmaktadır. Nüfus hareketleri klasik diaspora tanımında zorunluluk barındırsa da günümüzde, örneğin Çinliler'de olduğu gibi, büyük nüfus hareketleri herhangi bir travmatik olay sonucunda olmaksızın gönüllü şekilde gerçekleşmektedir.[134]

Diasporayı, ulusaşırı sosyal alanlarda "yerelin" de dâhil edildiği çoklu heterojen bağları ile anlayabilmek önemlidir. Ulusaşırı perspektifin temel alındığı bu çalışmaya göre de sadece etnik ve ırksal özellikler temel alınarak diasporayı tanımlamak eksik kalabilir.[135]

Diaspora üzerine çalışan bir diğer isim Vertovec ise, diasporanın üç bileşeni olduğunu ifade etmektedir. Birincisi "sosyal bir form" olarak sosyal, politik ve ekonomik ilişkiler, ikincisi "bilinç biçimi" olarak kolektif hafızanın tüm yönleri ve "burada-orada"lığı kapsayan kimliklerin farkındalığı, üçüncüsü de "kültürel yeniden üretim modeli" olarak kültürel nesnelerin, imgelerin ve anlamların küresel akışıdır.[136]

Diğer taraftan literatürde "diaspora" ifadesinin özellikle Türkiye'den göç eden göçmen grupları ve ardıl kuşakları için kullanılması sorunlu bulunmaktadır. Türkiye toplumunun iç eşitsizlikleri, azınlıkların tam olarak tanınmadığı ve belirgin bir ulusal homojenlik tarafından gizlendiği gibi durumlar, göç ve sonrasında, ulusal topraklarda olduğundan daha fazla ortaya çıktığı ve birbirleri ile etkileşime girseler de kendi örgütsel ve sosyal ağlarını edinmiş olan farklı sosyo-kültürel gruplardan oluşan bir topluluk ve

[133] Cohen, **a.y.**
[134] Cohen, **a.y.**
[135] Floya Anthias, "Evaluating 'Diaspora': Beyond Ethnicity?", **Sociology**, C. 32, No: 3, 1998, s. 557–580.
[136] Vertovec, **Transnationalism**.

topluluk içindeki bölünmelerin etnik, dinsel ve ideolojik olduğu ileri sürülerek "diaspora" ifadesinin uygunluğu tartışılmaktadır.[137]

Göçmenler ve ardıl kuşakları için "diaspora" yerine *transnational community (ulusaşırı topluluk)* ifadesinin kullanılması savunulmaktadır.[138] Bu noktada, *transnational community* ifadesinin "diaspora" ifadesini kapsayan bir şekilde üretildiğini belirtmek gerekmektedir. Yani, her diaspora, *transnational community*dir, ancak her *transnational community* bir diaspora değildir.[139]

Transnational community, küresel olan ile çok farklı yereli ve ağı, hiyerarşi olmaksızın, birbirine bağlayan bir yapıdır. *Transnational community'*nin üyeleri, kaynak ülkenin vatandaşlığını korurken, aynı zamanda da ev sahibi ülkelerin vatandaşlığını kazanmaya çalışmaktadırlar. Bu çifte ilişki, sadece bir kurumsal sorun değil; aynı zamanda seçilen bir yaşam biçimidir [140]. Diaspora da *transnational community* de bu ulusaşırı sosyal alanla iç içe terimler olarak ele alınmıştır.

Kuşaklar bağlamında *transnationalism* kavramını tekrar sorgulamaya açan Lee, Avusturalya'daki *second generation Tongan*ların ulusaşırı pratiklerini inceleyerek bu pratiklerdeki kuşaksal dönüşümleri araştırmıştır. Bu çalışma sonucunda, *intradiasporic transnationalism (intradiasporik ulusaşırılık)*, *indirect transnationalism (dolaylı ulusaşırı)* ve *forced transnationalism (zorla ulusaşırı)* şeklinde üçlü bir ayrıma ulaşmıştır.[141]

Intradiasporic, sadece kaynak ülke ve hedef ülkeye odaklanarak göz ardı edilebilecek bağlantıları da dâhil edebilmek için kullanılan bir terimdir. *Intradiasporic,* ulusal sınırlar arasındaki bağları ve tek bir "ulus-devlet" içindeki farklı gruplar

---

[137] Rainer Bauböck, Thomas Faist, **Diaspora and Transnationalism Concepts, Theories and Methods**, **IMISCOE Research**, Amsterdam University Press, 2010.
[138] Steven Vertovec, "Conceiving and Researching Transnationalism", **Ethnic and Racial Studies**, C. Vol. 22, N, No: 2, 1999, s. 447–462.
[139] Bauböck, Faist, **Diaspora and Transnationalism Concepts, Theories and Methods**.
[140] Bauböck, Faist, **a.y.**
[141] Helen Lee, "Rethinking Transnationalism through The Second Generation", **Australian Journal of Anthropology**, C. 22, No: 3, 2011, s. 295–313.

arasındaki *translocal* bağlantıları da kapsamaktadır. Soyut bir "ulusaşırı sosyal alan" kavramının, tek bir hanede bile değişebilen bireylerin ve grupların gerçek ulusaşırı uygulamalarının karmaşıklıklarını gizlediği ancak *intradiasporic transnationalism* kavramının bu karmaşıklıkları da içerdiği iddia edilmektedir.[142]

Indirect transnationalism ise, "daha dolaylı bağları" olan bireylerin daha geniş bir "ulus ötesi sosyal alanın" bir parçası olarak kalabileceği öngörüsü için üretilmiştir.[143] Yani bu çalışma özelinde, Tonga ile teması daha dolaylı yollardan olan bireyleri gruplandırmak için kullanılmaktadır.[144] Indirect transnationalism ile ilgili pratiklere de bağış toplama etkinlikleri, kilise bağışları, kilise sosyal etkinlikleri ve eski öğrenci dernekleri örnek olarak verilmiştir. *Forced transnational,* bazen *indirect transnational* ile kesişmiştir. Örneğin, kilise bağışlarına ve bağış toplama etkinliklerine katkılar, aile üyeleri tarafından talep edilebilmekte ve ardıl kuşaklar bu talepleri bireysel isteklerine bakmaksızın bu talepleri gerçekleştirmektedirler.[145] Tam da bu noktadan ötürü, "zorlanan" ya da "dolaylı" ulusaşırılıkları ayırt etmek zordur.

Burada verilen bu tanımlamalar, çalışmadaki katılımcıların yaşamlarında belirli bir zamanda toplanan verilere dayanmaktadır ve devam eden ulusaşırı faaliyetlerini etkileyecek çok çeşitli faktörler olabilir.

> *"Halen kendi ailelerinin veya yerel topluluklarının ötesinde Tonga ile doğrudan teması olmayanlar, Tonga ile yaşamın ilerleyen dönemlerinde diaspora arasında bağ kurabilirler ve şu anda yoğun bir şekilde meşgul olanlar yurtdışındaki yaşamlarında koşullar değiştikçe geri çekilebilirler. İkinci nesil örneğinde sadece yüzde 11'inde çocuk vardı, ancak zamanla daha çok ebeveyn olacak ve bu çocuklar ve yurtdışında doğan sonraki nesiller, yarım asır önce kurulan göçmenlerin ilk dalgalarının yaşandığı ulusötesi uygulamaları dönüştürmeye devam edecekler…". [146]*

Aslında burada vurgulanan nokta, tüm tanımlamaların ötesinde, zamansal ve mekânsal olarak her grubun ulusaşırı ağları kullanımının değişkenliğidir. Diğer bir

[142] Lee, **a.y.**
[143] Lee, **a.y.**
[144] Lee, **a.y.**
[145] Lee, **a.y.**
[146] Lee, **a.y.**

deyişle ardıl kuşakların kültürel birikimleri ve ulusaşırı ağlara nasıl ve ne zaman eriştiği, gruba göre büyük ölçüde değişmektedir.[147]

Sonuç olarak, ulusaşırı sosyal alanda kuşaklar, hem *agency* olarak bu alanı dönüştürme gücüne sahip hem de kurumlar ve karşılaştıkları sosyal gruplarla kurulan sosyal ilişkiler ve bunlara ilaveten "aile aktarımları" yoluyla aldıkları kültürel kodları da bireysellikleri ile dönüştürerek bu alanda yer almaktadırlar.

Bu bölümde kuşaklar bağlamında ulusaşırı sosyal alan ele alınırken, "aile anlatılarının" ve sembol, fikir, düşünce aktarımlarının yeri birçok defa vurgulanmıştır. Bir sonraki bölümde ulusaşırı sosyal alanın dönüşen süreçsel yapısı ile Halbwachs'ın "hafızanın geçmişi yeniden yaşatmadığı ve onu yeniden inşa ettiği" vurgusu arasındaki benzerliği de hatırlatarak; "aile anlatılarının" izdüşümü olabilecek "göçmen hafızası" incelenmektedir. [148]

1.3.3. Göçmenin Hafızası

Geleneksel olarak *hafıza çalışmalarında*, çoğunlukla "ulusal aidiyet" yaratan hatıralar veya çelişen hatıralardan üretilen kimlik politikaları, "hayal edilen topluluklar" ve ulus-devletlerde homojen aidiyet kurulması gibi konulara odaklanmıştır.[149]

Ulusal aidiyetle ilgili çalışmaları sınırlandıran ulus-devlet bakış açısına karşı olarak ortaya çıkan "ulusaşırı" yaklaşım, hafıza çalışmaları içinde de kendine yer bularak *transnational memories (ulusaşırı hafızalar/bellekler)* terimi ile ulusaşırı anıların ulusaşırı bağlantılar bağlamında yeniden düşünülmesine teşvik etmiştir.[150]

Homojen "aidiyet" kurma meselesi, aslında çoğu zaman toplumların heterojen tarihleriyle, bugünkü heterojen varlıklarıyla ve olası heterojen gelecekleri ile

[147] Levitt, "Roots and Routes: Understanding the Lives of the Second Generation Transnationally", s. 1225–1242.
[148] Halbwachs, **Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri**.
[149] Irial Glynn, J. Olaf Kleist, **History, Memory and Migration**, **History, Memory and Migration**, Palgrave Macmillan, 2012.
[150] Aleida Assmann, "Transnational Memories", **European Review**, C. 22, No: 4, 2014, s. 546–556.

çelişmektedir. Anıların sosyal öneme sahip göç gibi konular ve bu konular üzerindeki sosyo-kültürel ve siyasal etkileri, yakın zamana kadar ihmal edilmiştir.[151]

Toplumsal hafızanın özellikle de göç hareketi ile ele alınması çoğunlukla *holocaust (soykırım)* çalışmaları olarak göze çarpmaktadır.[152]

Anılar, uzun yıllar boyunca "homojen ulusal kimlikler" kurarak "toplumsal bütünlüğü" sağlamada araçsallaştırılmışlardır. Aynı zamanda "toplumsal bütünlük" ve "sosyal uyum" sağlamak amacıyla toplumun aidiyet fikrini dönüştürmek için de kullanılmışlardır. Göç ve hafıza çalışmaları, bu "homojen aidiyet" fikrine karşı çıkarak; bireysel, sosyal ve devlet düzeylerindeki toplumsal anılar ile ilgili yeni yaklaşımlar getirmiştir.[153]

Bhabha, hafıza ve göçmenlerin kimliği üzerine yaptığı çalışmasında, hafızanın "kimlik politikalarını" gizleme ve toparlamadaki rolü hakkındaki kuşkulu görüşün aksine, göçmenlerin konumunu kültürler arası olarak tanımlayan *"cultural hybridity"* (kültürel melezlik) kavramını öne sürmüştür.[154]

Etik ve politik bir güç olarak kültürel melezlik, alt *agency*'nin bir eseridir; güç bloklarının aralıklarında, siyasal toplumun sınırlarında, Gramsci'nin organik olan ve konjonktürel olan çelişkiler arasındaki "diyalektik bağ" dediği zaman ve mekanlarda

---

[151] Glynn, Kleist, **Hist. Mem. Migr.**

[152] Y. Jansen, "The Impact of Holocaust Memory and Postcoloniality on the Unfreedom of Movement in and to Europe. The irregularization of migration in contemporary Europe: Detention, deportation, drowning, 15.", **The Irregularization of Migration in Contemporary Europe: Detention, Deportation, Drowning**, 2014; Franziska Becker, Karen Körber, Richard Gardner, "Holocaust-Memory and Multiculturalism. Russian Jews in German Media After 1989", **New German Critique**, No: 92, 2004, s. 5–20; Michael Rothberg, Yasemin Yıldız, "Memory Citizenship: Migrant Archives of Holocaust Remembrance in Contemporary Germany", **Parallax**, C. 17, No: 4, 2011, s. 32–48; F. Wilder-Okladek, **The Return Movement of Jews to Austria After the Second World War**, **The Hague Martinus Nijhoff**, Springer Science & Business Media, 1969; Assmann, "Transnational Memories", s. 546–556; Astrid Erll, "Regional Integration and (Trans)Cultural Memory", **Asia Europe Journal**, C. 8, No: 3, 2010, s. 305–315; Aleida Assmann, Anja Schwarz, "Memory, Migration and Guilt", **Journal of Migration & Culture**, C. 4, No: 1, 2013, s. 51–65.

[153] Glynn, Kleist, **Hist. Mem. Migr.**

[154] Homi Bhabha, "The Commitment to Theory", **New formations**, C. 5, No: 1, 1988, s. 5–23.

ortaya çıkmaktadır.[155] Bu tür bir diyalektik bağın "göçmen kimliğinde" de var olduğu önceki bölümlerde ele alınmıştır.

Göçmen anılarının "melez bir aidiyete" işaret ettiğine dair Skotnes de "kişisel tanıklık" bağlamında bir açıklama yapmıştır.[156] Ona göre, kişisel tanıklık, 'göçmenlerin' onları bağlayan çoklu kaynaklar yoluyla kimliklerini sürekli olarak nasıl oluşturdukları, yeniden icat ettikleri, sentezledikleri, hatta kolaj ettikleri üzerinedir. Yani anılar bağlamında harmanlanmış bir aidiyet söz konudur.

Assmann da benzer bir şekilde, *transnational memories* kavramını tanımlarken, *trans'*ın "geçiş" anlamına geldiğini ulusal sınırlar boyunca uzayda hareket edildiğinin altını çizerken; aynı zamanda "ulusal" temalar, temsiller, imgeler, referans ve kavramların yeniden üretildiğini de vurgulamaktadır.[157]

Bu bağlamda "ulusaşırılık", geçmişin farklı temsillerini ortaya koyabilmektedir. Burada geçmişin inkârı söz konusu olmamakla beraber, onun yeni icat edilmiş mekânsal ve zamansal bağlamlarla tekrar düşünülmesi söz konusudur.[158]

*Transnational memory'*de yeniden üretilen "ulusal" temalar, temsiller, imgeler, referans ve kavramlar meselesi, daha önceden de ifade edilmiş olan Appadurai'nin *translocality* kavramındaki "yerelin üretimi" ile de iç içe geçmiştir.[159]

Assmann *transnational memories* kavramını öne sürerken temel aldığı bir kavram olan Rothberg'in *multidirectional memory (çok-yönlü hafıza/bellek)* kavramı; hatırlamanın çeşitli mekânsal, zamansal ve kültürel mekanları kesip birbirine bağladığını

[155] Homi Bhabha, **Debating Cultural Hybridity: Multicultural Identities and the Politics of Anti-racism**, Zed Books Ltd, 2015.
[156] Rina Benmayor, Andor Skotnes, "'Some Reflections on MigratioBenmayor, R., & Skotnes, A. (1994). "Some Reflections on Migration and Identity." In R. Benmayor & A. Skotnes (Eds.), Migration & Identity. Oxford: Oxford University Press.n and Identity'", **Migration & Identity**, ed. Rina Benmayor, Andor Skotnes, Oxford, Oxford University Press, 1994.
[157] Assmann, "Transnational Memories", s. 546–556.
[158] Assmann, **a.y.**
[159] Appadurai, "The Production of Locality", s. 208–229.

kabul etmekte ve ortak kimliğin, kültürel kimliğin özel versiyonlarından kısmen ayrılmış olduğunu anlatmaktadır.[160]

Buraya kadar genel anlamıyla göçmen hafızası ele alınmıştır. Ardıl kuşaklara önceki kuşaklar tarafından aktarılan "anlatıların" bu sürece eklemlenmesi ile ardıl kuşakların hafızasının da sürekli olarak diyalektik bir üretim içinde olduğu söylenebilir. Ardıl kuşakların hafızaları ele alınırken, bir ön kabule işaret ettiği için "göçmen hafızası" ifadesi kullanılmamaktadır. Burada ardıl kuşakların hafızası aile anlatılarının rolü bağlamında ele alınmaktadır. Ek olarak, Halbwachs'ın toplumsal hafızanın çerçevesi olarak belirlediği "aile, "din", "sosyal sınıflar ve gelenekler" olmak üzere üç temel hafıza çerçevesinin her birinin, göçmenin hafızasını dönüştürücü ve yeniden üretici olduğu da unutulmamalıdır.[161]

Aile hafızası, bireysel deneyimleri aşan bir kolektif hafıza biçimidir ve kuşaklararasıdır, çocuklar, ebeveynler ve büyükanne ve büyükbabalar arasında devam eden sosyal etkileşim ve iletişim yoluyla "yeniden üretilerek" oluşmaktadır. Aile öyküleri, bireylerin nesiller boyunca bağlantı kurmasının ve aile tarihi ve kimliği duygusu yaratmasının bir yoludur.[162]

Aile öyküleri ve kalıtsal bilgi gibi iletişim unsurlarının yanı sıra yadigârlar ve ritüeller gibi kültürel unsurlardan da aile hafızası olarak sayılabilir, ancak bu unsurlar, hatırlama amacıyla korundukları "aracı belleklerde" bulanıklaşabilirler. Hatırlama faaliyetlerinden ve bu hatırlama yoluyla inşa edilen unsurlardan oluşan aile hafızasını hem süreç hem de ürün olarak düşünmek gerekmektedir.[163]

---

[160] Assmann, "Transnational Memories", s. 546–556; Michael Rothberg, **Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization**, ed. Mieke Bal, Hent De Vries, Stanford University Press, 2009.

[161] Halbwachs, **Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri**.

[162] Peter Martin, Gunhild O. Hagestad, Patricia Diedrick, "Family Stories: Events (Temporarily) Remembered", **Journal of Marriage and Family**, C. 50, No: 2, 1988, s. 533–541.

[163] Jasmine Jones, Mark S. Ackerman, "Co-constructing Family Memory: Understanding the Intergenerational Practices of Passing on Family Stories", **Conference on Human Factors in Computing Systems - Proceedings**, C. April, 2018, s. 1–13.

İKİNCİ BÖLÜM
TARİHSEL ARKAPLAN

Türkiye-Almanya arasında işgücü anlaşmasının imzalanmasını hazırlayan tarihsel bir süreç bulunmaktadır. Bu başlık altında, anlaşmanın gerçekleşmesine doğru giden süreç; anlaşmanın gerçekleştiği süreç ve devamında yaşanan ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasal deneyimlere yer verilen anlaşma sonrası süreç, belli bir tarihsellik içerisinde ele alınmaktadır. Çalışmanın başından beri belirtildiği üzere, tüm araştırma seviyelerinin ve ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasal değişkenlerin dâhil edildiği bütüncül bir araştırma hedefi, bu bölüm özelinde de sürdürülmektedir.

2.1. TÜRKİYE'DEN ALMANYA'YA GÖÇ HAREKETLERİ

Almanya-Türkiye göç literatürü incelendiğinde, literatürdeki çalışmaların Almanya-Türkiye göç sürecini farklı farklı dönemlendirildiği görülmüştür. Aralarında keskin bir ayrım olmamakla beraber; temel alınan tanımlara göre değişiklikler bulunmaktadır. Bazı çalışmalar bu süreci, "kitlesel işçi göçü, aile göçü, düzensiz göç" şeklinde dönemlere ayırmıştır.[164] Misafir işçilikten yabancılığa, yabancılıktan öteki olmaya ve sonra tekrar yabancılığa şeklinde, öznelerin isim değişikliklerine uğradığı zamanları, kırılma noktası alan ve bu noktalardan hareketle dönemlendirmeler yapmış çalışmalar da bulunmaktadır.[165]

Kaya'nın devletin göçmenlere bakış açısı üzerinden yaptığı dönemlendirmesi; 1960-1980 yılları arası *"economic agent"* (ekonomik fail), 1980-2002 yılları arasında *"political agent"* (siyasal fail), 2002'den günümüze kadar *"lobbying agent"* (lobici fail) şeklindedir.[166]

---

[164] İbrahim Sirkeci, H. Cohen, Jeffrey, Pınar Yazgan, "Türk Göç Kültürü: Türkiye ile Almanya Arasında Göç Hareketleri, Sosyo-ekonomik Kalkınma ve Çatışma", **Migration Letters**, C. 9, No: 4, 2012, s. 373–386.
[165] Uğur Tekin, "Avrupa'ya Göç ve Türkiye", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 37, 2007, s. 43–56.
[166] Kaya, "Euro-Turks, Inter-Generational Differences, Islam and Integration Debate", s. 44–79.

Soysal ise, *"labour to culture"* (emekten kültüre) dönüşüm olarak, Almanya'da göçmen işçilerin çalışma koşullarını ortaya çıkaran bir araştırmayı temel almıştır.[167] Bu araştırmada, gazeteci Günter Wallraff, kılık değiştirerek iki yıl boyunca "Ali Levent Sinirlioğlu" takma adıyla çeşitli işlerde işçi olarak çalışmıştır. Ardından, bu süreçte yaşadıklarını *"Ganz Unten"* (En Alttakiler) isimli bir kitabında, göçmen işçilerin çalışma şartlarına dair birçok detay ile birlikte anlatmıştır.[168] Soysal da göçmenlere yönelik istatistiki bilgilerine deneyimsel bir anlatının eklemlenmesi ile göç sürecinde bir kırılma olduğu ve 80'lerin ortalarından itibaren göçmenlerin kültürleri ve kimlikleri üzerinde yazınsal bir dönüşüm olduğunu vurgulamıştır.[169]

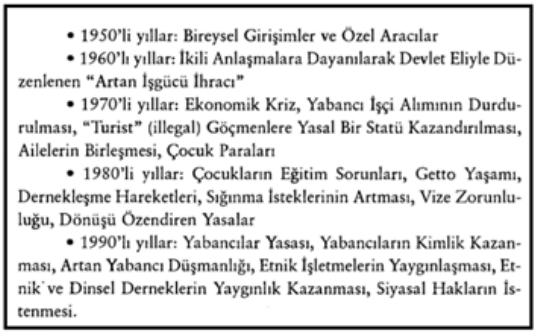
Bu çalışma, literatürdeki bütün dönemlendirmelerin birbiri ile kesiştiği noktaların varlığını kabul ederek, sürecin detaylarına yer veren Abadan-Unat'ın holistik dönemlendirmesini temel almıştır.[170] Almanya-Türkiye arasındaki göç hareketlerine dair araştırmaları ile bu alanın öncüsü olmuş Nermin Abadan-Unat'ın dönemlendirmesi ve ilgili yıllar için belirlediği "anahtar kelimeler" bu göç hareketlerinin tarihsel çizgisini ortaya koymaktadır.[171]

1950, 1960, 1970, 1980 ve 1990'lı yıllar şeklinde bir tarihsel ayrımlara yer veren Abadan-Unat her yıla özgü olmak üzere, göç hareketleri ile ilgili değişkenlere yer vermiştir (Bkz. Şekil-2).[172] Bu dönemlendirmenin devamına 2000li yılları eklemek mümkündür. 1 Mart 2020'de yürürlüğe giren "Nitelikli İş Gücü Göçü Yasası" ise son dönemi oluşturmaktadır.

---

[167] Levent Soysal, "Labor to Culture: Writing Turkish Migration to Europe", **South Atlantic Quarterly**, C. 2, No: 3, 2003.
[168] Wallraff Günter, **Ganz Unten: Mit einer Dokumentation der Folgen**, KiWi Paperback, 2017.
[169] Soysal, "Labor to Culture: Writing Turkish Migration to Europe".
[170] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.
[171] Abadan-Unat, **a.y.**
[172] Abadan-Unat, **a.y.**

Şekil 2: Türkiye Dış Göç Dönemlendirmesi

• 1950'li yıllar: Bireysel Girişimler ve Özel Aracılar
• 1960'lı yıllar: İkili Anlaşmalara Dayanılarak Devlet Eliyle Düzenlenen "Artan İşgücü İhracı"
• 1970'li yıllar: Ekonomik Kriz, Yabancı İşçi Alımının Durdurulması, "Turist" (illegal) Göçmenlere Yasal Bir Statü Kazandırılması, Ailelerin Birleşmesi, Çocuk Paraları
• 1980'li yıllar: Çocukların Eğitim Sorunları, Getto Yaşamı, Dernekleşme Hareketleri, Sığınma İsteklerinin Artması, Vize Zorunluluğu, Dönüşü Özendiren Yasalar
• 1990'lı yıllar: Yabancılar Yasası, Yabancıların Kimlik Kazanması, Artan Yabancı Düşmanlığı, Etnik İşletmelerin Yaygınlaşması, Etnik ve Dinsel Derneklerin Yaygınlık Kazanması, Siyasal Hakların İstenmesi.

Kaynak: Abadan-Unat (2002).

2.1.1. 1961 Batı Almanya-Türkiye İşgücü Anlaşması Öncesi

1945 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile Federal Almanya'da işgücüne olan ihtiyaç artmıştır. Savaş sırasında genç nüfusu oldukça azalan Federal Almanya, endüstrisindeki işgücü açığını kapatmak üzere çözümler aramaya başlamıştır.[173] Federal Almanya, diğer Avrupa ülkeleri ile işgücü anlaşmaları imzalamayı bir çözüm olarak bulmuştur. 1955 yılında İtalya ile 1960 yılında ise İspanya ve Yunanistan gibi yeni endüstrileşen ülkelerle işgücü anlaşması imzalamıştır.[174]

1961 öncesinde Türkiye ve Federal Almanya arasında göç hareketleri, "bireysel girişimler" ve "özel aracılar" yoluyla gerçekleşmiştir. Bu süreçteki ilk anlaşma, 1957'de Schleswig-Hollstein Çalışma Bakanlığı ve Türkiye Dışişleri Bakanlığı arasında imzalanmıştır.[175] Bu anlaşmanın imzalanmasında, İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'ye iltica eden Prof. Dr. Bade'nin Federal Almanya'ya döndükten sonra, Federal Alman Dışişleri Bakanlığına sunduğu proje önerisi rol oynamıştır. Bu proje kapsamında, Türkiye'den belirli sayıda kişinin Federal Almanya'ya gelerek staj görmeleri sağlanmıştır.[176] Bu projeyi, Federal Almanya, Türkiye ekonomisini güçlendirmek için

[173]Abadan-Unat, **a.y.**; Özbek, "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", s. 13–26; Karaçay, "Türkiye-Avrupa Göç Sistemi: Misafir İşçilikten Ulus-Ötesi Kimliklere", s. 399–416; Kaya, "Almanya'daki Türkler ve Türkiye'deki Almanlar-Göçün Sebepleri ve Uyum Sorunları"; Tekin, "Avrupa'ya Göç ve Türkiye", s. 43–56.
[174] Tekin, "Avrupa'ya Göç ve Türkiye", s. 43–56.
[175] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.
[176] Abadan-Unat, **a.y.**

bir yol olarak görmüştür. Aynı zamanda Türkiye'nin dış ticaretinin de güçlenmesi diğer başka bir amaçtır.[177] Ayrıca Hamburg'da bulunun *"Forschungsinstitut für Deutsch-Türkische Wirtschaftsbeziehungen"* (Türk-Alman Ekonomik İlişkiler Araştırma Enstitüsü) kaynakçı ve elektrikçi gibi belirli vasıflı işçileri ismen çağırmış ve onların masraflarını karşılamıştır.[178]

Anlaşma öncesi dönemde, Türkiye tarafı incelendiğinde, Türkiye Hükümeti'nin, işgücü anlaşmalarını modernleşmenin bir gereği olarak gördüğü anlaşılmaktadır. İşgücü anlaşmaları yoluyla, Türkiye'nin iç piyasa yükünün hafifletilmesi ve döviz akışı/bilgi transferi sağlanması hedeflenmiştir.[179] Aynı dönemde seyahat özgürlüğüne dair düzenlemeler de yapılmıştır. 1960 Askeri Darbesi sonrasında, Türkiye'de yürürlüğe giren 1961 Anayasasında "seyahat özgürlüğünün" temel hak olarak tanınması da Türkiye-Batı Almanya arasındaki göç hareketleri için önemli bir adım olmuştur.[180] Batı Almanya ve Doğu Almanya arasındaki (Berlin Duvarının örülmesi ile) geçişlerin durması da Batı Almanya'nın işgücü ihtiyacını arttıran bir başka etmen olmuştur. Böylece her iki tarafın da istediği işgücü anlaşması 30 Ekim 1961 tarihinde imzalanmıştır.

2.1.2. 1961 Batı Almanya- Türkiye İşgücü Anlaşması: Emek Göçü

Batı Almanya'nın işgücü ihtiyacını karşılamak ve Türkiye'nin iç piyasasındaki işgücü baskısını hafifletmek amacıyla imzalanan anlaşma ile *"Gastarbeiter(en)"* (misafir işçiler) Batı Almanya'ya gelmek için hazırlanmıştır. Benzer şekilde, Türkiye,

[177]Abadan-Unat, **a.y.**
[178]Abadan-Unat, **a.y.**
[179]Özbek, "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", s. 13–26.
[180] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.

1964'te Avusturya, Belçika, Hollanda; 1965'te Fransa ve 1967'de İsveç ile işgücü anlaşması imzalamıştır.[181]

Batı Almanya ve Türkiye arasında imzalanan anlaşmanın uygulaması aşağıda belirtilen şekilde adım adım gerçekleşmiştir. Almanya'da bulunan işverenler işçi taleplerini öncelikle "Bundesarbeitamt'a" (Federal İş Bulma Kurumuna) iletmiş, Bundesarbeitamt ise bu başvuruları Alman İrtibat Bürosuna iletmiştir. Alman İrtibat Bürosu da İİBK'nin Yurtdışı Hizmetler Müdürlüğü'ne bildirmiştir. Batı Almanya'nın işçi talebi bu şekilde gerçekleşmiştir.[182]

Batı Almanya'ya çalışma amacıyla gelmek isteyen emekçi göçmenlerin ise öncelikle ikamet ettiği İİBK'ye başvurup isimlerini yazdırmaları gerekmiştir. Seçilen adaylar İstanbul'da yer alan Alman İrtibat Bürolarına, sağlık ve mesleki yeterliliklerini ölçmek için yönlendirilmiştir. Yeterlilikleri sağlayan adaylarla iki dilde anlaşmalar imzalanmıştır.[183] Göç eden işçilerin çoğunluğu erkek ve orta yaşlı olmuştur. Çünkü ağır çalışma koşulları sebebiyle iki taraflı olarak başvurular erkek çalışanlardan yanadır.[184]

Başlangıçta, anlaşmanın "rotasyon" usulüne uygun olarak gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Rotasyon usulü, işçilerin en az bir yılın sonunda yerlerinin değişmesi ve pasaportlarının en fazla üç yıl uzatılması gibi kararları içermiştir.[185] Ek olarak, İtalya, Yunanistan ve İspanya gibi ülkelerle imzalanan anlaşmalarda yer alan "aile birleşimine

---

[181] Abadan-Unat, **a.y.**; Karaçay, "Türkiye-Avrupa Göç Sistemi: Misafir İşçilikten Ulus-Ötesi Kimliklere", s. 399–416; Özbek, "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", s. 13–26; Ahmet İçduygu, Sema Erder, Ömer Faruk Gençkaya, "Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere", **MiReKoç**, İstanbul, 2014.

[182] Özbek, "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", s. 13–26; İçduygu, Erder, Gençkaya, "Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere".

[183] John Berger, Jean Mohr, **A Seventh Man**, London, Verso, 2010; Özbek, "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", s. 13–26.

[184] Özbek, "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", s. 13–26; Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**; Yusuf Adıgüzel, **Göç Sosyolojisi**, İstanbul, Nobel Yayın, 2016.

[185] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**; Özbek, "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", s. 13–26; İrfan Başkurt, "Almanya'da Yaşayan Türk Göçmenlerin Kimlik Problemi", **Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi**, C. 12, No: 2009–2, 2009, s. 81–94.

imkan sağlanması" maddesi kaldırılmıştır.[186] Bu maddenin kaldırılması ile kalıcılığın önüne geçmeye çalışılmıştır. Beklenenin aksine, işçiler kalıcı olmuştur.[187] Göçün kalıcılaşması hükümetlerin bazı düzenlemeleri yapmasına neden olmuştur. Türkiye, işgücü anlaşması imzaladığı her ülke ile "sosyal güvenlik anlaşmaları" yapmıştır.[188] Türkiye ile Batı Almanya arasında da bu anlaşmalardan biri imzalanmıştır. Günümüzde de geçerliliğini koruyan bu anlaşma neticesinde, Türkiye'deki sosyal güvencesi üzerinden Almanya'da tedavi edilebilmekte ve sağlık haklarından yararlanabilmektedir.[189]

Bu anlaşmalardan ve işçilerin aile birleşim taleplerinden sonra Batı Almanya ve Türkiye arasında yaşanan göç, yeni bir döneme evirilmiştir. Anlaşmanın imzalanmasından, 1973 yılına kadar göç eden işçi sayısı yaklaşık toplam 865.000'dir.[190]

2.1.3. Aile Birleşimi Dönemi: Sosyal Göç

1973 yılında, küresel boyutlara ulaşan Petrol Krizi nedeniyle Batı Almanya, işçi alımlarını durdurmuş ve işçilere ülkelerine dönmelerini tavsiye etmiştir. Bu kararlar, çalışma izni verilen işçi sayılarından da anlaşılmaktadır. 1973'te çalışma izni verilen sayı 103.753 işçi iken, 1975'te sadece 640 işçi olmuştur.[191] Çalışma izni alamayan ancak İİBK'ye başvuru yapan işçi adayları, Avrupa'ya düzensiz göç yoluyla giriş yapmaya çalışmışlardır. Düzensiz göç yolu olarak, sosyalist ülkelerden Doğu Almanya, oradan da Batı Berlin'e geçiş kullanılmıştır.[192] Genellikle turist vizeleri ile Batı Almanya'ya giriş yapan işçiler, kalma sürelerini uzatarak düzensiz göçmen haline gelmişlerdir. Düzensiz

[186] Başkurt, "Almanya'da Yaşayan Türk Göçmenlerin Kimlik Problemi", s. 81–94.
[187] Adıgüzel, **Göç Sosyolojisi**.
[188] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.
[189] SGK, "Yurtdışı Sağlık İşlemleri", 2021, (Çevrimiçi) http://www.sgk.gov.tr/wps/wcm/connect/SGK+Internet/emeklilik/yurtdisi_islemler/yurtdisi_saglik_islemleri/, 15.03.2021.
[190] Başkurt, "Almanya'da Yaşayan Türk Göçmenlerin Kimlik Problemi", s. 81–94; Adıgüzel, **Göç Sosyolojisi**.
[191] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.
[192] Abadan-Unat, **a.y.**

göçmen işçilerin piyasaya katılmaları ile ortaya çıkan haksız rekabeti aşabilmek için belli bir süre sonra af yasaları ile düzenli göçmen haline gelmeleri sağlanmıştır.[193]

Aynı dönemde, en başında birikim yapıp Türkiye'ye dönme amacı taşıyan işçiler, ailelerini yanlarına almak istemişlerdir.[194] Bu isteklerinin sebebi, Türkiye'de yaşanan ekonomik sıkıntılar ve belirsizlik olmuştur. 1975'te yürürlüğe giren "çocuk parası düzenlemesi" ile Almanya'da ve Almanya dışında yaşayan çocuklara ödenen çocuk parası tutarları değiştirilmiştir. Almanya dışında yaşayan çocuklara az para ödenmesi de aile birleşimini hızlandıran bir diğer etmen olmuştur.[195]

Bu dönemde, işçilerin Türkiye'ye geri dönme planları emeklilik dönemine ertelenmiştir. Çocuk paralarını yeniden düzenleyen yasa sonucu doğurganlık oranları da büyük ölçüde artmıştır.[196] Nüfusun artması, doğurganlık oranın yükselmesi gibi durumlar çocukların eğitiminde bazı gereklilikleri beraberinde getirmiştir. Max Frisch'in ünlü "İşçi istedik, insan geldi." sözü de tam bu dönemde bu gerekliliklerden ötürü söylenmiştir.[197]

Alman Hükümeti, artık "misafir işçilerin" "göçmen" olduğunu kabul etmiş ve bu konuda Çalışma Bakanlığına bağlı olan "Yabancı İşçiler ve Ailelerin Entegrasyonundan Sorumlu Yetkili" göreve getirmiştir. Bu göreve getirilen Heinz Kühl, işçilerin artık göçmen olduğunu ve geçicilikten kalıcılığa geçildiğini ifade etmiş ve Almanya'da doğan çocuklara vatandaşlık verilmesi ile yerel seçimlerde yabancıların oy hakkı olması gibi uygulamalar tavsiye etmiştir.[198]

---

[193] Abadan-Unat, **a.y.**
[194] Adıgüzel, **Göç Sosyolojisi**.
[195] Başkurt, "Almanya'da Yaşayan Türk Göçmenlerin Kimlik Problemi", s. 81–94; Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.
[196] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.
[197] Spiegel, "Gastarbeiter: 'Wir riefen Arbeitskräfte, und es kamen Menschen'", **Spiegel**, 30.10.2011, (Çevrimiçi) https://www.spiegel.de/fotostrecke/gastarbeiter-wir-riefen-arbeitskraefte-und-es-kamen-menschen-fotostrecke-74565.html, 15.03.2021.
[198] Özbek, "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", s. 13–26.

2.1.4. 1980 Dönemi: Siyasi Göç

1980 döneminde, Almanya ve Türkiye arasındaki emek göçüne etki eden unsurlardan birincisi nüfusu artan çocukların eğitim sorunlarıdır.[199] Bu durumun çözümü, Eyaletlerin takdir yetkisine bırakılmıştır. Böylece çok farklı uygulamalar izlenmiştir.[200]

Aynı dönemin bir diğer önemli olayı ise, Türkiye'de yaşanan 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'dir. Darbe sonucunda, siyasi faaliyetlerinden ötürü Türkiye'de baskı gören 125.000 kişi Almanya'da siyasi sığınmacı statüsü elde etmiştir.[201] Bundan sonra, göçmenler arasında ideolojik, dini ve etnik olarak ayrışmalar da başlamıştır. Aynı zamanda dernekleşme hareketleri de hızlanmıştır. Neoliberal politikalar sonucunda yükselen işsizliğin yanına, sığınmacı başvurularındaki artış da eklendiğinde, yabancılarla ilgili korkular ve tartışmalar yükselmeye başlamıştır. Türkiye'ye vize alma yükümlülüğü getirilmiştir.[202] Özellikle de muhafazakar kesimin "yabancı istilası" gibi söylemleri, siyasal partilerin yabancılara yönelik politika düzenlemelerine neden olmuştur.[203] Alman Sosyal Demokrat Partisi iktidardayken, göçmen çocuklarına yönelik bütünleştirici politikalar izlenmiştir. Hıristiyan Demokrat Parti iktidara geldiğinde ise, tam tersine yabancı işçileri ülkelerine geri göndermek için Heidelberg Manifestosu yayınlanmıştır.[204]

Yabancılara ve haklarına yönelik siyasal tartışmaların yükseldiği bu dönemde, Kohl Hükümeti 1983'te Geri Dönüş Teşvik Yasası'nı yürürlüğe sokmuştur.[205] Bu yasaya göre, Türkiye'ye geri dönmeyi isteyen işçilere ve onların ailelerine 10.500 DM ve her

[199] Bu konu, ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.
[200] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.
[201] Özbek, "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", s. 13–26.
[202] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.
[203] Özbek, "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", s. 13–26; İçduygu, Erder, Gençkaya, "Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere".
[204] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.
[205] Başkurt, "Almanya'da Yaşayan Türk Göçmenlerin Kimlik Problemi", s. 81–94.

çocuk başına 1.500 DM yardım yapılması öngörülmüştür.[206] Geri Dönüş Yasası ne Türkiye tarafı için ne de Almanya tarafı için bekleneni vermiştir. 1984 yılında 250.000 işçi Türkiye'ye dönmüştür. Böylece Almanya'da Türkiye kökenli işçilerin nüfusunda yüzde 5,4'lük düşüş yaşanmıştır.[207] Verilerden de anlaşıldığı üzere, yasa beklenen sonuçları vermemiştir. Türkiye tarafı incelendiğinde, Türkiye'ye geri dönen işçilerin beklenen gelişmeyi sağlayamadığı görülmektedir. Genellikle emlak alanında yatırım yapmış ya da kendi iş yerlerini açmışlardır. Ülkeye dönen insanlar genellikle hasta ve yaşlı nüfus olmuştur. Türkiye Hükümeti'nin anlaşmayı imzalarken amaçladığı vasıflı işgücünün zamanla ülkeye geri dönmesi hedefi gerçekleşmemiştir.[208]

1980'li yılların sonlarına gelirken, Sovyetler Birliği'nin çözülmesi ile sosyalist ülkelerden Almanya'ya yönelen göç hareketleri olmuştur. Bu göç hareketlerine katılan Alman kökenli kişiler, Anayasa'da yer alan soydaşlık ilkesi gereğince, vatandaşlık haklarına sahip olmuşlardır. 60'lı yıllardan beri Almanya'da çalışan göçmenlerin bu haklardan yararlanamaması kimlik tartışmalarını hızlandırmıştır.[209] Bu bağlamda 1 Ocak 1991'de yeni Yabancılar Yasası yürürlüğe girmiştir.[210]

Böylece Türkiye ve Almanya arasında yaşanan göç hareketlerinin vatandaşlık boyutuna geçilmiştir. Bu yasa ile resmi söylemde de göç sosyal bir olgu olarak ele alınmaya ve sınırlı gruplara hukuki statüler verilmeye başlanmıştır.[211]

---

[206] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**; Özbek, "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", s. 13–26; Başkurt, "Almanya'da Yaşayan Türk Göçmenlerin Kimlik Problemi", s. 81–94; Kaya, "Almanya'daki Türkler ve Türkiye'deki Almanlar-Göçün Sebepleri ve Uyum Sorunları"; Tekin, "Avrupa'ya Göç ve Türkiye", s. 43–56.

[207] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.

[208] Abadan-Unat, **a.y.**

[209] Barbara Pusch, "Dual Citizenship in the Transnational German-Turkish Space: Notes from Germany", İstanbul, Sabancı University Istanbul Policy Center, 2015.

[210] Özbek, "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", s. 13–26.

[211] Cüneyd Dinç, "From 'Gastarbeiter' to "People with Migration Background: A Critical Overview of German", **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, C. 3, No: 22, 2011, s. 253–280.

2.1.5. 1991 Yabancılar Yasası: Göçün Hukuksal Boyutu

1991 yılında Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli bireylerin sayısı 1.780.000'e ulaşmıştır. [212] Bu verilere göre, Almanya Türkiye arasında gerçekleşen göç dünyada ikinci büyük göç hareketi olmuştur.[213]

1 Ocak 1991'de yürürlüğe giren Yabancılar Yasası, genç kuşakların vatandaşlık almasını kolaylaştırmıştır. İşsizlik durumları uzayan bireylerin oturum sürelerini uzatmaları engellenmiştir. Çifte vatandaşlık statüsü almalarına da izin verilmemiştir.[214]

Bu yasa, genellikle devlete külfet vermeyecek kimselerin yararına düzenlenmiştir. Şöyle ki 3 yıldan fazla kesintisiz sosyal yardım alan bireylerin sınır dışı edilmeleri yetkisi eyaletlere verilmiştir. Emeklilik haklarında sınırlandırmalar yapılmıştır. Bunun dışında aile birleşimini zorlaştırıcı hükümler de içermektedir. Örneğin eşinden boşanan ya da eşi vefat eden eşlerin kendilerine verilen geçici oturum süresi dolduktan sonra sınır dışı edilmelerinin önü açılmıştır. Her defasında vize alma zorunluluğu, 6 aydan fazla Almanya dışında bulunması halinde oturum izinlerinin iptal edilmesi ve uygun fiyatlı uçuşlardan yararlanamama gibi düzenlemeler de yapılmıştır. Bu düzenlemelerin yanı sıra; Yabancılar Yasası Almanya'da doğmuş, ailesinin kararı ile Türkiye'ye dönmüş 15-26 yaş arasında olup Almanya'da en az 6 yıl eğitim almış bireylere geçimlerini sağlayabilmeleri şartı ile geri dönüş hakkını tanımıştır.[215] Bu karar da benzer şekilde devlete ya da piyasaya yük olmayacak bireyleri kapsamıştır, ancak çifte vatandaşlık ile ilgili herhangi bir adım atılmamıştır.

---

[212] Erdal Aksoy, "Almanya'da Yaşayan Üçüncü Kuşak Türk Öğrencilerin Kimlik Algılamaları ve Buna Bağlı Olarak Karşılaştıkları Ayrımcılık Sorunları", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)**, C. 12, No: 12, 2010, s. 7–38.

[213] King, Kılınç, "Routes to Roots: Second-Generation Turks from Germany 'Return' to Turkey", s. 126.

[214] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**; Özbek, "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", s. 13–26; Tekin, "Avrupa'ya Göç ve Türkiye", s. 43–56.

[215] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**; Ayhan Kaya, Ferhat Kentel, "Euro-Turks: A Bridge, or a Breach between Turkey and the European Union?", İstanbul, 2004, (Çevrimiçi) http://www.cmr.bilgi.edu.tr.

1990'lı yılların bir diğer önemli gelişmesi Berlin Duvarının yıkılması olmuştur. Duvarın yıkılması, göçmenler için yeni göçmenlerin gelişi ve rekabetin artışı demektir. Öte yandan önceden başlayan tartışmalar ve yabancı düşmanlığı, Avrupa'da yükselen bir ivme kazanmıştır. Almanya da bu yükselişte yer almış, Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi ile etnik ayrımlar tartışılmaya başlanmıştır.[216]

Günümüzde Solingen Faciası olarak anılan kundaklama olayı etnik ayrımcılığın güç kazandığı bu dönemde gerçekleşmiştir. Giderek güçlenen Neo-Nazi olarak adlandırılan gruplar, geçmişte Yahudilere karşı kullandıkları ötekileştirici sloganları, Türkiye kökenlilere ve göçmenlere karşı kullanmaya başlamışlardır.[217] "Hoyerwerda, Rostock, Mölnn ve Solingen olayları"[218] o dönemde yükselen ırkçılığın ve göçmen karşıtlığının somut birer göstergesi olmuştur.[219]

Tüm bu göçmen karşıtı gelişmeler, Almanya'da yaşayan tüm göçmenler tarafından olduğu gibi Türkiye kökenli göçmenler tarafından da tedirginlikle karşılanmıştır. Diğer yandan, hukuki ve siyasi alanda, göçmenlerin çifte vatandaşlık talepleri devam etmiştir, bu talepler ulusaşırı sosyal alanın hukuki bir yansıması olarak

---

[216] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.
[217] Abadan-Unat, **a.y.**
[218] *Hoyerwerda olayı,* 17-22 Eylül 1991 tarihleri arasında Doğu Almanya'da bulunan Hoyerwerda kentinde Asya kökenli sığınmacıların kaldıkları yurdun aşırı sağcılar tarafından taşlanması ve ateşe verilmesidir.
Rostock olayı, 23-27 Ağustos 1992 tarihleri arasında Doğu Almanya'nın Rostock kentinde yer alan Mülteci Kayıt Ofisi ve Yurduna yapılan saldırıdır. Mülteci Kayıt Ofisi ve Yurdu aşırı sağcıların yer aldığı grup tarafından ateşe verilmiştir.
Mölnn olayı, 23 Kasım 1992 tarihinde, Kuzey Almanya'da yer alan Mölnn kentinde NeoNaziler tarafından bir evin kundaklanmasıdır. Kundaklanan evde üç Türk kadını ölmüş ve sekiz Türk yaralanmıştır.
Solingen olayı, 29 Mayıs 1993 tarihinde, Almanya'nın Kuzey Vestfalya Eyaletinin Solingen kentinde, Türklerin yaşadığı evin dört NeoNazi tarafından kundaklanmasıdır. Bu olay sonucunda, aynı aileden beş Türk Vatandaşı hayatını kaybetmiştir.
[219] Bärbel Kracke vd., "Die Rechte Gesinnung. Familiale Bedingungen Autoritärer Orientierungen ost-und westdeutscher Jugendlicher", **Zeitschrift für Pädagogik**, C. 6, No: 39, 1993, s. 971–988; Kaya, "Euro-Turks, Inter-Generational Differences, Islam and Integration Debate", s. 44–79; Gökçe Yurdakul, "State, Political Parties and Immigrant Elites: Turkish Immigrant Associations in Berlin", **Journal of Ethnic and Migration Studies**, C. 32, No: 3, 2006, s. 435–453; Çağlar, "'Tire'li Kimlikler: Teori ve Yönteme İlişkin Bazı Arayışlar", s. 129–150; Gülsüm Depeli, "Almanyalı Türklerde Evlilik Törenlerinin Dönüşümü-Kültürel Bellek Aidiyet ve Kimlik", Hacettepe Üniversitesi, 2009; Özyürek, "Muslim Minorities as Germany's Past Future: Islam Critics, Holocaust Memory, and Immigrant Integration"; Bauböck, Faist, **Diaspora and Transnationalism Concepts, Theories and Methods**.

düşünülebilir.[220] 1 Ocak 2000'de eklenen madde ile belirli şartları sağlayan bireyler, 23 yaşına kadar sahip oldukları vatandaşlık statüsünün yanında Alman Vatandaşlığını da alabilmiştir.[221]

2.1.6. 2000 Vatandaşlık Hakkı

1 Ocak 2000'de yapılan düzenleme ile göçmenlerin vatandaşlık taleplerini ilgilendiren bir adım atılmıştır. Bu adım, "soy bağı" ilkesinin yanına "doğum yeri" ilkesinin eklenmesidir.[222] Bu düzenleme öncesinde, Almanya'da doğmak vatandaşlık için yeterli görülmemiştir. Bu düzenleme ile bazı koşulları gerçekleştirmeleri kaydı ile göçmenlere Alman Vatandaşlığı alabilme imkânı doğmuştur.

> *"Bu yeni düzenlemeyle, ebeveynlerden birinin en az sekiz yıldan beri yasal şekilde Almanya'da ikamet ediyor ve en az son iki yıldır süresiz oturma iznine sahip olması koşuluyla, yabancı anne ve babaların Almanya'da doğan çocuklarının Alman vatandaşı olacağı kabul edilmiştir. Bu koşullarda, doğum ilkesine göre Alman vatandaşı olarak dünyaya gelmiş çocuk, yabancı ülke vatandaşı olan anne veya babasından birinin vatandaşlığına da sahipse, 18 yaşından 23 yaşına kadar olan süre içerisinde Almanya vatandaşlık ilkeleri çerçevesince bu vatandaşlıklarından birini tercih etmesi gerekmektedir. Diğer ülke vatandaşlığında kalmak istediğini bildirenler veya 23 yaşını doldurdukları tarihe kadar herhangi bir tercih bildirmeyenler Almanya vatandaşlığını kaybetmektedirler."*[223]

Eylül 2008'de yapılan bir düzenleme ile yukarıdaki maddelere ek olarak, vatandaşlık için başvuran kişilerin, "vatandaşlık testine" tabi olmaları karara bağlanmıştır. Bu testte "tarih", "demokratik toplumda yaşam" ve "birey ve toplum" alanlarında ve göçmenlerin yaşadıkları eyaletlere ilişkin sorular bulunmaktadır.[224] Göçmenlerin toplumla uyum içinde yaşamaları için Almanca dilinin de önemi sıklıkla vurgulanmıştır. Bunun için de belli saat Almanca kursu almak da şart koşulmuştur.[225]

---

[220] Korkmaz, "Kamusal Alan ve Göç Almanya ' daki Türkiyeli Göçmenlerin Ulusötesi Alanı Üzerine Bir İnceleme", s. 151–172; Faist, "The Transnational Social Spaces of Migration", s. 3–8.
[221] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.
[222] Pusch, "Dual Citizenship in the Transnational German-Turkish Space: Notes from Germany".
[223] Ayselin Yıldız, "Göç ve Entegrasyon Politikalarında Vatandaşlık", **Göç Araştırmaları Dergisi**, C. 3, No: 1, 2017, s. 36–67.
[224] Pusch, "Dual Citizenship in the Transnational German-Turkish Space: Notes from Germany".
[225] Yıldız, "Göç ve Entegrasyon Politikalarında Vatandaşlık", s. 36–67.

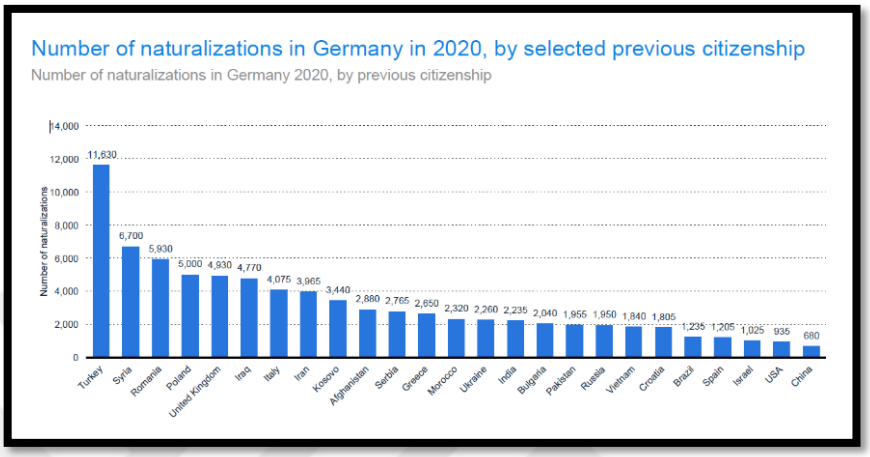
Belirli bir yaşa gelen bireylerin iki vatandaşlıktan birini seçme zorunluluğu (opsiyon mecburiyeti), 2014 yılında Alman Federal Meclisi'nin Vatandaşlık Kanununda yapmış olduğu değişiklik ile kaldırılmıştır.[226] Böylece en az sekiz yıl Almanya'da yaşamış, en az altı yıl Almanya'da okula gitmiş ve meslek eğitimini Almanya'da tamamlamış olmaları kaydı ile göçmen anne-babanın çocukları çifte vatandaşlıklarını sürdürebileceklerdir.[227]

2019 yılı Almanya Göç Raporuna göre; Almanya'da yaşayan Türkiye Cumhuriyeti (TC) vatandaşlarının toplam yüzde 27,1'i Almanya'da doğmuştur. Almanya'da yaşayan ve 18 yaşından küçüklerin Almanya doğumlu olanların oranı ise, yüzde 63,9'dur.[228] Türkiye kökenli göçmenlerin çocukları Almanya doğumlu olsalar da iki vatandaşlıktan birini seçmek zorunda bırakılmaktadır.

2020 yılında, bir önceki yıla göre genel olarak Alman vatandaşlığına geçişte düşüşler yaşansa da en büyük grubu hala önceki vatandaşlığı Türkiye Cumhuriyeti olanlar oluşturmaktadır.[229]

[226] Pusch, "Dual Citizenship in the Transnational German-Turkish Space: Notes from Germany".
[227] Korkmaz, "Ruhr Bölgesi'nde (Almanya) Metalurji Sektöründe Çalışan Türkiyeli Göçmen İşçilerin İşyeri Konseyi ve Sendikalara Katılımı ve Temsiliyeti"; Pusch, "Dual Citizenship in the Transnational German-Turkish Space: Notes from Germany".
[228] M. Murat Erdoğan, "Almanya'daki Türkler ve 60 Yılın Muhasebesi: Karşılıklı Mantalite Değişimi", **Misafir Göçmen Yerli: Almanya'ya İşgücü Göçünün 60'ıncı Yılı**, ed. Bülent Ulus, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2021.
[229] DESTATIS, "2021 Bundestag Election: One in Three People with a Migrant Background was entitled to Vote", 2021, (Çevrimiçi) https://www.destatis.de/EN/Press/2021/10/PE21_463_125.html, 02.12.2021.

Şekil 3: 2020 Yılında Alman Vatandaşlığına Geçenlerin Önceden Vatandaşı Oldukları Ülkelere Göre Dağılımı

Kaynak: Statista (2021), Migration and Integration in Germany[230]

Bu araştırma sırasında yapılan görüşmelerde, iki vatandaşlıktan birini seçme zorunluluğunun kaldırılması talep edilmektedir. Ek olarak, bu çalışmanın gerçekleştirildiği dönem olan 26 Eylül 2021'de Almanya'da genel seçim olmuştur. Çifte vatandaşlık konusu, seçim propagandalarında yer almıştır.[231] Bunun nedeni, her üç seçmenden birinin göç geçmişine sahip olmasıdır.

Sonuç olarak, *"Soziale Politik für Dich"* (Sosyal Demokratlar), *"Bündnis 90/Die Grünen"* (Yeşiller) ve *"Freie Demokraten"* (Hür Demokratlar)'dan oluşan yeni koalisyonun vatandaşlık yasasında değişiklikler yaparak çifte vatandaşlığı kolaylaştırması beklenmektedir.[232] Almanya'da göçmenlerin demografisi ve siyasal

[230] Statista, "Migration and Integration in Germany", 2021.
[231] Freie Demokraten (FDP), "Doppelte Staatsangehörigkeit", **FDP**, 2021, (Çevrimiçi) https://www.fdp.de/forderung/doppelte-staatsangehoerigkeit, 24.12.2021; Soziale Politik für Dich (SPD), "Die Doppelte Staatsbürgerschaft erleichtern", **SPD**, 02.12.2015, (Çevrimiçi) https://www.spd.de/standpunkte/alte-unterseiten/fuer-unser-land-menschlich-und-weltoffen/doppelpass/, 24.12.2021.
[232] Perspektif, "Almanya'da Yeni Çifte Vatandaşlık Düzenlemesi Yolda ", **Perspektif**, 26.11.2021, (Çevrimiçi) https://perspektif.eu/2021/11/26/almanyada-yeni-cifte-vatandaslik-duzenlemesi-yolda/, 23.12.2021.

katılımı bölümlerinde daha detaylı ele alınmaktadır. Bir sonraki bölümde, yeni bir göç dönemini başlatan Nitelikli İşgücü Yasası'na ve bilişim göçüne değinilmektedir.

2.1.7. 2020 Nitelikli İşgücü Göç Yasası: Bilişim Göçü

Güncel bir düzenleme olan Nitelikli İşgücü Göç Yasası, 1 Mart 2020'de yürürlüğe girmiştir. Aslında yeni bir yasa olmayıp İkamet ve İstihdam Yönetmeliğinde yeni düzenlemeleri içermektedir.[233]

Bu düzenleme ile üçüncü ülke vatandaşı olan nitelikli işgücünün Alman piyasasında çalışması hedeflenmektedir. Yasada iki türlü "nitelikli işgücü" tanımlanmaktadır. Bunlar, "meslek eğitimi almış nitelikli işgücü" ve "akademik eğitim almış nitelikli işgücü" şeklindedir. Genellikle bilişim, sağlık, fen bilimleri ve mühendislik gibi alanlarda vize ve başvurularda kolaylık sağlayan bu yasayla uygulamaya konan sistemde, belirli derecede Almanca bilmek ya da belirli bir gelire sahip olmak beklenmektedir.[234] Ancak sektörlere göre farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, istihdam sağlanan alan Almanca bilmeyi gerektirmiyorsa, bu noktada esneklikler sağlanmaktadır. Bu yasa ile ilgili bu çalışma kapsamında daha fazla detaya girilmemektedir. Sadece, on yıllarda Türkiye'den Almanya'ya yönelen yeni göçmenlerin artarak devam edeceğinin bir göstergesidir ve bu açıdan önemlidir.[235]

Türkiye'den Almanya'ya yönelen göç hareketlerinin tarihsel dönüşümü incelendiğinde, emek göçünün beyin göçüne doğru evirildiği görülmektedir. 1961'den bugüne kadar Almanya ve Türkiye arasındaki göç hareketleri sürekliliğini korumaktadır. Tüm göç dönemleri yeni göç kategorilerini (siyasi sığınmacı, yeni dalga göçmenler gibi)

---

[233] Almanya'nın Türkiye'deki Dış Temsilcilikleri, "Nitelikli İş Gücü Göçü Yasası Hakkında Sıkça Sorulan Sorular - Almanya Dışişleri Bakanlığı", **Almanya'nın Türkiye'deki Dış Temsilcilikleri**, 2020, (Çevrimiçi) https://tuerkei.diplo.de/tr-tr/service/-/2285736?openAccordionId=item-2297764-12-panel, 16.03.2021.

[234] DW, "Almanya Nitelikli İş Gücüne 1 Mart'ta Kapılarını Açıyor", **Deutsche Welle Türkçe**, 05.02.2020, (Çevrimiçi) https://www.dw.com/tr/almanya-nitelikli-iş-gücüne-1-martta-kapılarını-açıyor/a-52255915, 16.03.2021.

[235] Oğuzhan Mehmet Okumuş, "How Berlin Attracts the Turkish 'New Wave': Comparison of Economic and Socio-Cultural Pull Factors for Highly Skilled Immigrants", Berlin, 2020, (Çevrimiçi) www.econstor.eu.

de beraberinde getirmektedir.[236] Bu durum ise siyaset ve göç ilişkisini tekrar yüzeye çıkartmaktadır.

Özetle, 1960'lı yıllarda piyasadaki emek ihtiyacını karşılama hedefi ile emek-yoğun olarak yaşanan Almanya ve Türkiye arasındaki göç hareketi, aile birleşimi ile sosyal bir alana kaymış, 1980 Askeri Darbesi ile siyasi ve hukuki bir boyuta taşınmıştır. Vatandaşlık talepleri ve hukuksal düzenlemelerle siyasal ve hukuksal boyutunu devam ettirmiştir. Günümüze bakıldığında ise, Türkiye'de yaşanan ve devam eden siyasi krizler ve ekonomik kaygılar ve Almanya'da nitelikli alanlardaki işgücü ihtiyacı sonucunda "yeni dalga" göçmenler nitelikli işgücü olarak Almanya'ya gitmektedir.

Bu bölümde, Türkiye'den Almanya'ya yönelen göç hareketlerinin dönemsel değişimi/dönüşümü ele alınmıştır. Bir sonraki bölümde, bu çalışmanın sorunsallaştırdığı "geriye göç" kavramına yer veren göç hareketleri ve politikalar tarihsel olarak açıklanmaktadır.

2.2. ALMANYA'DAN TÜRKİYE'YE GÖÇ HAREKETLERİ

Almanya'dan Türkiye'ye yönelen göç hareketlerinde, Türkiye kökenli göçmenler esas alınmıştır. Aynı zamanda, sadece işçi aileleri ile onların ikinci ve üçüncü kuşaklarına yer verilmektedir. Bu bağlamda, Almanya ve Türkiye Hükümetlerinin teşvikleri karşılıklı olarak incelenmektedir. Nazi Dönemi'nde Almanya'dan Türkiye'ye sığınanlar ve Almanya'dan Türkiye'ye emeklilik sonrası göç edenler bu bölümün dışında bırakılmıştır.[237]

---

[236] Oliver Bakewell, "Research Beyond the Categories: The Importance of Policy Irrelevant Research into Forced Migration", **Journal of Refugee Studies**, C. 21, No: 4, 2008, s. 432–453; Shanthi Robertson, "Status-Making: Rethinking Migrant Categorization", **Journal of Sociology**, C. 55, No: 2, 2019, s. 219–233.

[237] E. Zeynep Suda, "Building the Memory of the Early Republican Period: La Turquie Kemaliste", **Faces of Republican Turkey: Beyond the Modernization Hypothesis**, ed. E. Zeynep Suda, Ateş Uslu, Emre Eren Korkmaz, İstanbul, Istanbul University Press, 2020; Regine Erichsen, Ali Osman Öztürk, "Bir Sığınak Yeri Olarak Türkiye Alman Araştırıcıların 1933-1945 Göçü", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 13, 1999, s. 69–74; Barbara Pusch, "Bursa'da Alman Olmak", **İdealKent**, No: 14, 2014, s. 234–251; Sinan Zeyneloğlu, İbrahim Sirkeci, "Türkiye'de Almanlar ve Almancılar", **Göç**

2.2.1. Geri Dönüş Teşvikleri ve Geri Dönüşler

Geri dönüş teşvikleri, göç yönetişiminde başvurulan bir araç olmuştur. Göçmen sayısı artan ülkeler ekonomik kriz dönemlerinde teşvikleri piyasayı rahatlatma unsuru olarak görmüşlerdir. İspanya'nın 2008 Ekonomik Krizi sonrasında *"Plan de Ayuda al Retorno Voluntario"* olarak adlandırdığı geri dönüş planı, bu duruma örnek olarak verilebilir [238]. Genelde aileler yerine bekarlar; gençler yerine yaşlılar bu tür planlarda öncelikli olarak görülmüşlerdir. Almanya'nın Geri Dönüş Teşviklerinde de benzer şekilde emeklilik yaşlarında olanlar, hasta olanlar dönüşü tercih etmiştir, ancak birçok teşvik beklenildiği kadar ilgi çekici olmamıştır.[239]

Avrupa'ya işgücü anlaşması ile göç etmiş Türkiye kökenli göçmenlerin Türkiye'ye 'geri dönmesi' hakkında veriler oldukça sınırlıdır. Göç alan ülkede geçici olarak kalmayı öngören göç hareketinin en başında, göç veren ülkeye 'geri dönüş' tüm göç sürecinin doğal bir parçası olarak öngörülmüştür.

1973 Petrol Krizi ile gelen ekonomik sıkıntıların yaşandığı dönemde işçi başvurularının artarak devam edişi ve aile birleşimleri sonucu yükselen nüfus, 1980'lerde "Destekli Geri Dönüş Programlarını" hızlandırmıştır.[240]

> *"Örneğin, 1983-1984 yılları arasında 310.000 göçmen Almanya'dan, 1985-1986 yılları arasında ise 10.000 Türkiye vatandaşı Hollanda'dan Türkiye'ye geri dönüş yapmıştır. 1980'lerin sonunda geri dönüş oranlarında önemli miktarda düşüş kaydedilmiştir. Bu*

Dergisi, C. 1, No: 1, 2014, s. 77–118; Lale Dayıoğlu, "Almanya'dan Al(m)anya'ya Gönüllü Göç Sürecine Bakış: Emeklilik Sonrası Alanya'daki Yerleşik Almanlar", **Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 1, No: 27, 2012, s. 35–51; Barbara Pusch, "Karşı İstikametten Göç: Türkiye'deki Yüksek Vasıflı Alman Kadınlar", **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, C. 3, No: 27, 2013, s. 123–149.

[238] Paolo Boccagni, Francesca Lagomarsino, "Migration and the Global Crisis: New Prospects for Return? The Case of Ecuadorians in Europe", **Bulletin of Latin American Research**, C. 30, No: 3, 2011, s. 282–297.

[239] Boccagni, Lagomarsino, **a.y.**; Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**; Nina Toren, "The Effect of Economic Incentives on Return Migration", **International Migration**, C. 13, No: 3, 1975, s. 134–144.

[240] İçduygu, Erder, Gençkaya, "Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere".

dönemde Almanya'dan geri dönüş oranı yıllık 37.000, Hollanda'dan geri dönüş oranı ise 3.000 olarak karşımıza çıkmaktadır. 1990'ların ilk yıllarında da geri dönüş oranları benzer seviyelerde seyretmiştir. Bu iki Avrupa ülkesinden geri dönüş yapan göçmenler ve bu ülkelere sığınma amaçlı başvuruda bulunup ret yanıtı alan Türk vatandaşları da (Türkiye'den başvuru yapan 450.000 sığınmacının sadece yüzde onu mülteci statüsü kazanmıştır) düşünüldüğünde, 1,5 milyondan fazla göçmen ve sığınmacının 1980-1999 yılları arasındaki dönemde Türkiye'ye geri dönüş yaptığı düşünülebilir."[241]

Almanya'dan Türkiye'ye iki türlü geri dönüş görülmektedir. Bunlar, "gönüllü geri dönüş" ve "destek alarak geri dönüş" şeklinde iki kategori halinde ele alınmaktadır.[242] 1983 yılında Geri Dönüş Teşvikleri ile Türkiye'ye geri dönen birinci kuşak göçmen işçiler olduğu gibi gönüllü olarak dönenler de olmuştur. Daha önce de ifade edildiği gibi teşviklerin kapsamına girmeyen ya da sonraki yıllarda Türkiye'ye dönen işçilerin başında "para biriktirip ülkelerine geri dönme" düşüncesi ile göç edenler bulunmaktadır. Bir ya da iki yıl sonra geri dönme planları olan işçilerin bir kısmı, Türkiye'de ekonomik belirsizliklerin olması ve kendilerinin gelecek kaygısı taşımaları sebepleri ile emeklilik zamanına erteledikleri "geri dönüş" amacını/hayalini Geri Dönüş Teşviki ile gerçekleşmişlerdir.[243] 1983 Geri Dönüş Teşvikleri'ni kabul etmek Almanya'da birtakım hakları arkalarında bırakmalarını da beraberinde getirmiştir. Teşviklerle Türkiye'ye dönen grubun sonraki kuşaklarına da aktarılmış olan yaygın söylem de buradan doğmuştur: "pasaportu öldürmek".[244] Bu grup kendi istekleri dışında bir nevi "hareketsiz" hale gelmiştir.[245] Çünkü Almanya'ya sadece vize alarak giriş yapabilir olmuşlardır.

Gönüllü olarak ya da teşviklerle dönen birinci kuşaklar, genellikle yatırımlarını Türkiye'de kendi memleketlerinde ya da sahil kesimlerinde ev alarak gerçekleştirmişlerdir. Birinci kuşağın Türkiye'de yaşamayı seçmesine dair yapılan

---

[241] İçduygu, Erder, Gençkaya, **a.y.**

[242] Rittersberger-Tılıç, "Geriye Göçün Dinamikleri: Almanya'dan 'Ev'e Dönüş", s. 287–307.

[243] Rittersberger-Tılıç, **a.y.**; Tekin, "Avrupa'ya Göç ve Türkiye", s. 43–56; Özbek, "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", s. 13–26; Razum, Sahin-Hodoglugil, Polit, "Health, Wealth or Family Ties? Why Turkish Work Migrants Return from Germany", s. 719–739.

[244] Razum, Sahin-Hodoglugil, Polit, "Health, Wealth or Family Ties? Why Turkish Work Migrants Return from Germany", s. 719–739.; Yapılan mülakatlarda da aynı ifade birçok defa geçmiştir.

[245] Jørgen Carling, "Migration in the Age of Involuntary Immobility: Theoretical Reflections and Cape Verdean Experiences", **Journal of Ethnic and Migration Studies**, C. 28, No: 1, 2002, s. 5–42.

araştırmalarda üç temel grup ortaya çıkmıştır: Başarısızlık olarak gören ve pişman olan bireyler; kültürel muhafazakâr bireyler ve iki sistemin oyuncusu bireyler.[246]

Günümüzde devam eden Türkiye'ye yönelen göç hareketleri, bir "geriye göç" ya da "tekrar göç" ifadelerinden daha başka bir anlama gelmektedir. "İki taraflı yaşamı" benimseyen birçok birey, yılın yarısını Türkiye'de; diğer yarısını Almanya'da geçirmektedir. İki taraflı yaşarken Türkiye kökenli göçmen ve ardıl kuşaklarının motivasyonları sağlık, sosyal haklar, akrabaları ile görüşmek ve iktisadi ilişkiler olmuştur.

Güncel görüşmelerde ortaya çıkan ise şudur: birinci kuşak bireyler genellikle kültürel gerekçelerle Türkiye'de yaşamayı seçerken, ikinci ve üçüncü kuşak bireyler ikili yaşamı benimseyerek kültürün yanında Türkiye'nin "canlı ve konformist yaşam şartlarına" sahip olması nedeniyle böyle bir seçim yaptıklarını ifade etmişlerdir:

> "… Orada garson denilen bir şey yok. Her şey self servis çok lüks ahım şahım güzel bir restorana gideceksin ki garson göreceksin, yoksa her şey self servis. Otopark yok katlı katlı otoparklar var ya AVM dışında otopark yok. Ama vale yok." (İ3-2, 1991 doğumlu).

Görüşmecilerin ve ailelerinin 'geri dönüş' kararları ve buna bağlı yaşanan süreçler alan çalışmalarının incelendiği bölümde daha detaylı ele alınmaktadır. Burada geri dönüş politikaları ve bu politikalar sonucunda Türkiye'ye 'geri dönen' göçmenlere dair veriler giriş niteliğinde yer verilmiştir. Bir sonraki bölümde, görüşmelerden ve ilgili literatürden elde edilen veriler sonucunda "dolaylı olarak" geri dönüşü teşvik eden ya da geri dönüşe neden olan hem Türkiye hem de Almanya tarafından uygulanan politikalar ele alınmaktadır.

2.2.2. Geri Dönüşü Teşvik Eden 'Dolaylı' Politikalar

Geri dönüşü teşvik eden politikalar hem Almanya hem de Türkiye tarafından yürütülebilmekte olup doğrudan ya da dolaylı olarak iki şekilde gerçekleşebilmektedir.

[246] Razum, Sahin-Hodoglugil, Polit, "Health, Wealth or Family Ties? Why Turkish Work Migrants Return from Germany", s. 719–739.

Almanya tarafından 1983 yılında çıkarılan Geri Dönüş Teşvik Yasası, 'geri dönüşe' yönelik "doğrudan" uygulanan bir politika örneğidir.

Bir politikanın[247] *'geri dönüş'e dair dolaylı politika'* olarak tanımlanması ve incelenmesi spekülatif olabileceği gibi; aynı zamanda bir gerekliliktir. Göçmenlerin anlatılarında 'geri dönüş' kararlarını tetikleyici birtakım kamu politikalarının yer aldığı saptanmıştır. Bu nedenle, bazı kamu politikaları ve göçmenlere yönelik alınan kararlar *'geri dönüş'e dair dolaylı politika'* olarak ele alınmıştır.

1973 Petrol Krizi sonrasında alınan bazı kararlar doğrultusunda aile birleşimini gerçekleştiren ailelerde yalnızca belirli aile bireylerinin çalışması kabul edilmiş ya da yeni gelecek göçmenlerin belli başlı şehirlere geçişi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu durum, bazı ailelerin göçten vazgeçmesine ve göç eden kişinin 'geri dönmesine' neden olmuştur.[248]

Türkiye İİBK'nin bölge şubesinin kömür üretiminin azalacağı kaygısı ile 60'lı yılların sonunda madende çalışmakta olan veyahut önceden çalışmış olan hiçbir maden işçisini göndermeme kararı da aslında 'geri dönüş'e dair dolaylı bir politikayı içermektedir. Bu kararın sonucunda bireyler "turist" olarak düzensiz göç hareketine katılmışlardır.[249] Düzensiz göç hareketleri, kendi doğası gereği göçmenleri 'geriye göç' karşısında daha savunmasız bırakmaktadır.

Yeni göç hareketlerini durdurmak ve/veya yavaşlatmak için alınan önlemler; çok az göçmenin ve ailesinin 'geri dönüş' kararı almasına neden olmuş, aksine bu önlemleri alan ülkelerde düzensiz göç ve kayıt dışı çalışan işçi sayısını arttırmıştır.[250]

Aile birleşimi dönemi sonrasında, çocukların eğitim kurumlarına katılımı aşaması bazı göçmen aileleri için sancılı olmuştur. Göçmenlerin eğitimi bölümünde daha

[247] Burada söz konusu politika herhangi bir kamu politikası olabilir. Göçmenlerin çalışma, eğitim veya sosyal hayatlarına doğrudan etki eden politikalar anlaşılmalıdır.
[248] Philip L. Martin, "Germany: Managing Migration in the 21st Century", 01.05.2002.
[249] Martin, **a.y.**
[250] İçduygu, Erder, Gençkaya, "Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere".

detaylı ele alınan eğitim politikaları ve göçmen deneyimleri 'geri dönüşü' teşvik eden dolaylı politikalar arasında sayılabilir: Kısıtlı olarak sunulan anaokulu olanağı, fiziksel ve zihinsel öğrenme engellilere eğitim veren özel eğitim okullarına gönderilen çocuklar[251] başarı notlarına rağmen ortaöğretim başarı sıralamasında en üstte yer alan ortaöğretim kurumlarına girişi engellenen gençler, çalışma hayatında kısıtlanan bireyler… Verilen örnekler, "kurumsal ırkçılık" kavramı ile iç içe geçmiştir.

Ek olarak, yurtdışında yaşayan Türkiye kökenli bireyleri dolaylı bir şekilde 'geri dönüşe' veya 'Türkiye'ye göç etmeye' teşvik eden, başta Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) olmak üzere çeşitli kurumlar tarafından projeler yapılmakta ve bireylerden Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına sahip olanlar çeşitli burslarla desteklenmektedirler. Bu projelerin ve burs desteklerinin Kalkınma Planlarında yer alan "nitelikli işgücünü Türkiye'ye çekme amacı" ile uyumlu olduğu görülmektedir.[252]

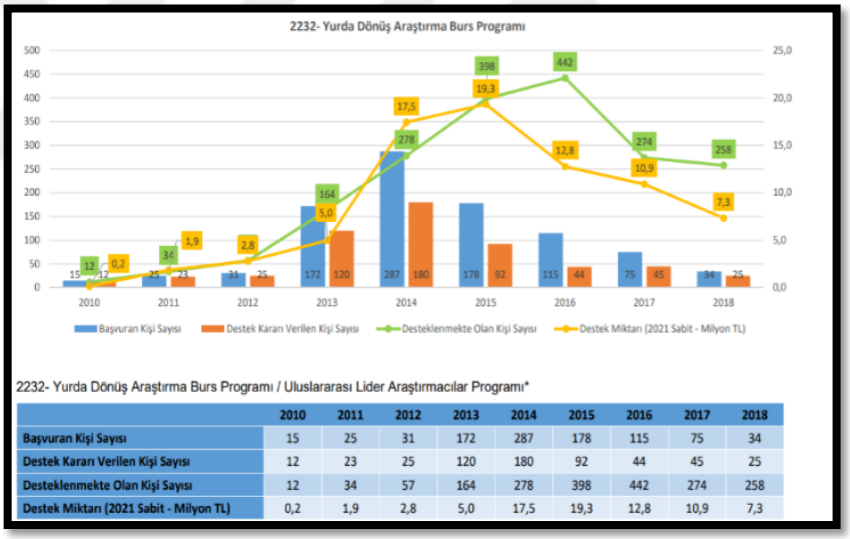
TÜBİTAK, tersine beyin göçü projesi kapsamında birçok program yürütmektedir.[253] Buradaki temel amaç, yurt dışında yaşayan Türkiye kökenli araştırmacıların Türkiye'ye dönüşlerini teşvik edilmesidir. Bu programlara örnek olarak, TÜBİTAK'ın *"2232 Yurda Dönüş Araştırma Burs Programı"* veya 2019 yılında değişen adıyla "*2232 Uluslararası Lider Araştırmacılar Programı"* verilebilir. Bu programlarda, faydalanma koşullarında *"2232 Yurda Dönüş Araştırma Burs Programı"*ndan farklı olarak "*2232 Uluslararası Lider Araştırmacılar Programı"*nda *"T.C. Vatandaşı olmak"* zorunluluğu kaldırılmıştır.[254] Bu durum iki yönlü okunabilir; Türkiye kökenli ama başka ülke vatandaşlığına geçmek durumunda kalanların başvurusu

[251] Ali Uçar, "Sonderschule/Förderschule Sorunu ve Göçmen Toplumu", **Sonderschule/Förderschule Sorunu ve Göçmen Toplumu**, Duisburg-Essen, Die Gaste Yayınları, 2010, s. 47–63.
[252] Özge Alev Sönmez Çalış, "Türkiye'ye Tersine Beyin Göçü: Nitel Bir Araştırma", Sakarya Üniversitesi, 2019.
[253] Detaylı bilgi için Sönmez Çalış'ın 2019 yılında yaptığı "Türkiye'ye Tersine Beyin Göçü: Nitel Bir Araştırma" isimli doktora araştırması incelenebilir: Sönmez Çalış, **a.y.**. Bu çalışmada, örnek olarak sadece bir araştırma destek programı ele alınmıştır.
[254] TÜBİTAK, "Uluslararası Lider Araştırmacılar Programı", **TÜBİTAK**, 2021.

kolaylaştığı gibi, aynı zamanda tüm yabancı ülke vatandaşları başvurabileceği için rekabeti arttırmıştır.

"2232 Yurda Dönüş Araştırma Burs Programı" ve "*2232 Uluslararası Lider Araştırmacılar Programı"* verileri aşağıda yer almaktadır. Bu verilere göre, 2010'dan 2019'a kadar başvuranların yarısı veya daha fazlası desteklenmiştir. 2019 yılında, bir önceki yılın destek miktarını beşe katlayarak 37,8 milyon lira destek bütçesi bulunduğu görülmektedir.[255]

Şekil 4: TÜBİTAK 2232 Yurda Dönüş Araştırma Burs Programı Verileri

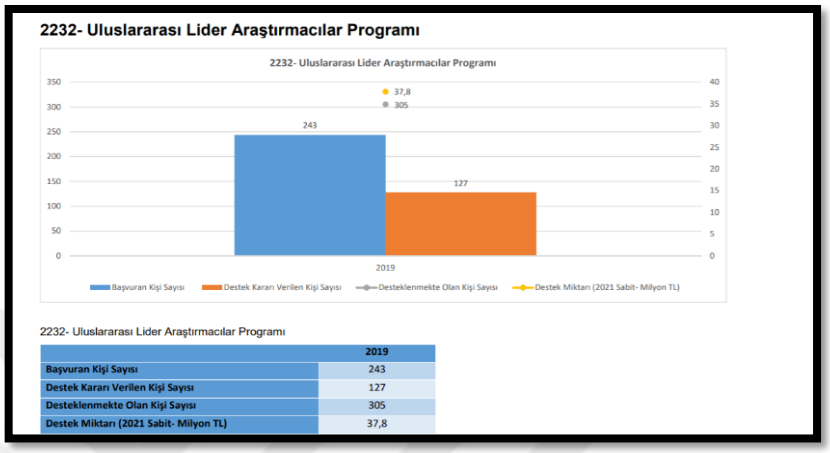
2232- Yurda Dönüş Araştırma Burs Programı / Uluslararası Lider Araştırmacılar Programı*

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Başvuran Kişi Sayısı	15	25	31	172	287	178	115	75	34
Destek Kararı Verilen Kişi Sayısı	12	23	25	120	180	92	44	45	25
Desteklenmekte Olan Kişi Sayısı	12	34	57	164	278	398	442	274	258
Destek Miktarı (2021 Sabit - Milyon TL)	0,2	1,9	2,8	5,0	17,5	19,3	12,8	10,9	7,3

Kaynak: BİDEB, 2021.

[255] Bilim İnsanı Destek Programları Başkanlığı (BİDEB), "2010-2020 Yıllarına Ait İstatistik Raporu", Ankara, 2021.

Şekil 5: TÜBİTAK 2232 Uluslararası Lider Araştırmacılar Programı

2232- Uluslararası Lider Araştırmacılar Programı

	2019
Başvuran Kişi Sayısı	243
Destek Kararı Verilen Kişi Sayısı	127
Desteklenmekte Olan Kişi Sayısı	305
Destek Miktarı (2021 Sabit- Milyon TL)	37,8

Kaynak: BİDEB, 2021.

Bütün bu açıklamaların yanında, bu programın sadece Türkiye kökenli göçmen ailelerin ardıl kuşaklarını etkilediği gibi bir iddia olmadığı belirtilmelidir. Türkiye kökenli göçmenlerin çocukları da bu programdan faydalanabileceği için 'geri dönüşe' yönelik dolaylı bir politika örneği olarak burada yer verilmiştir.

Sonuç olarak, "Almanya'ya gidip para biriktirip Türkiye'ye dönmek" amacını taşıyan göçmen ve ailelerinden bazıları gerek Almanya gerekse Türkiye devletlerinin çeşitli alanlardaki politika ve uygulamalarıyla karşılaştıklarında, 'geri dönüşü' seçmişlerdir. Elbette, 'geri dönüş', sadece doğrudan ve/veya dolaylı devlet politikalarına bağlanamaz; aynı zamanda göçmenin de sürekli olarak sahip olduğu bir mittir.[256] 'Geri dönüş'ün göçmenler, devletler ve yaşanılan toplumlar(la ilişkiler) gibi çok-aktörlü bir mesele olduğu her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bölümde, bu aktörlerden biri olan devletlerin geriye dönüşe dair doğrudan ve dolaylı politikaları ele alınmıştır. Bir sonraki bölümde de Türkiye ve Almanya devletlerinin Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenlere ve onların ardıl kuşaklarına yönelik politikalar ile bu politikalar karşısında göçmenlerin ve ardıl kuşaklarının davranış pratikleri incelenmektedir.

[256] Bülent Kırmızı, "Göçmen Türklerin Almanya'da Yaşadığı Sorunların Dünü ve Bugünü", **Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature**, C. 2, No: 3, 2016, s. 145–156.

2.3. TÜRKİYE-ALMANYA GÖÇÜNE DAİR POLİTİKALAR VE GÖÇMENLER

Ulusaşırı göç perspektifinin ulus-devletlere eleştiri niteliğinde olduğu kavramsal çerçevede belirtilmiştir. Devletlerin birbirleri ile imzaladıkları anlaşmaların, vize ve sınır politikalarının bireyleri bağlayıcılığından ötürü bu bölümde devletlerin uygulamalarına yer verilmiştir. Ayrıca göçün çok taraflı, çok katmanlı ve çok bağlamlı özelliğinden hareketle; Türkiye-Almanya arasında imzalanan işgücü anlaşması sonucunda yaşanan göç hareketinin taraflarından biri olan Almanya'nın Türkiye kökenli göçmenlere uyguladığı politikalar bu başlık altında ele alınmıştır. Önceki bölümlerde, Türkiye-Almanya göç hareketleri dönemlere ayrılmıştır. Bu bölüm altında, dönemlerin içerisinde yaşanılan değişimler detaylandırılarak ele alınmaktadır. Öncelikle göçmenlerin demografik yapısına yer verilmiştir. Devamında göçmenlerin istihdamı, eğitimi ve kültürel çeşitliliği, siyasal katılımları başlıkları incelenmiştir. Bu inceleme, Almanya ve Türkiye devletleri ile olan diyalektik ilişkileri bağlamında gerçekleştirilmiştir.

2.3.1. Almanya'da Yaşayan Türkiye Kökenli Göçmenler ve Ardıl Kuşaklarının Demografik Yapısı ve Kategori Sorunsalı

1950 yılında bireysel girişimlerle başlayan ve 1961 işgücü sözleşmesi ile ivme kazanan Türkiye-Almanya arasındaki göç hareketleri günümüze dek devam etmektedir. Kişilerin vatandaşlık durumları temel alınarak oluşturulmuş *"foreign population"* (yabancı nüfusu) verilerinden edinilen bilgiye göre, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına sahip olan kişiler, toplam *"foreign population"* içerisinde yaklaşık yüzde 13'lük bir oranla en büyük paya sahiptirler. Suriye İç Savaşı öncesinde, bu pay daha fazla olup zamanla yeni göçmen gruplarının Almanya'ya göç etmesi ile düşmüştür.[257] Son yıllarda yaşanan bu düşüşe rağmen, Türkiye kökenli kişiler, Almanya'da en büyük azınlık grubunu oluşturmaktadır.

[257] Ayhan Kaya, "Geçmişten Bugüne Almanya'da Türkler", **Misafir Göçmen Yerli: Almanya'ya İşgücü Göçünün 60'ıncı Yılı**, ed. Bülent Ulus, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2021.

Şekil 6: Almanya'da Yaşayan Yabancı Nüfusunun Vatandaşı Oldukları Ülkelere Göre Dağılımları

Citizenship	Total	Born in Germany	Born abroad
Total	11,432,460	1,509,335	9,923,125
Europe	7,928,675	1,158,915	6,770,660
EU-states	4,895,905	582,165	4,313,740
Poland	866,690	52,645	814,045
Romania	799,180	58,006	741,175
Italy	648,360	156,275	492,085
Croatia	426,845	55,240	371,600
Bulgaria	388,700	28,335	360,365
Greece	364,205	73,850	290,425
Hungary	211,460	11,465	199,995
Austria	186,910	24,600	162,310
Spain	181,645	28,215	153,430
Netherlands	150,630	29,315	121,215
France	140,590	12,265	128,325
Portugal	138,555	23,730	114,825
EU-candidate countries	1,973,196	474,390	1,498,800
Turkey	1,461,910	391,860	1,070,050
Serbia	242,620	47,725	194,895
EEA -States/Switzerland	49,595	5,770	43,825
Rest of Europe	1,009,986	95,690	914,295
Russian Federation	263,300	13,955	249,345
Kosovo	242,855	40,570	202,285
Bosnia and Herzegovina	211,335	26,625	184,705
Ukraine	145,515	6,225	139,290
United Kingdom	91,375	8,905	86,470
Africa	616,830	82,885	533,945
America	294,280	9,455	284,825
United States	117,460	5,515	111,936
Asia	2,457,935	226,205	2,231,260
Syria	818,460	100,525	717,935
Afghanistan	271,805	26,850	244,955
Iran	259,500	28,335	230,585

Kaynak: DESTATIS, 2020.[258]

Şekil 7: Almanya'da Yaşayan Yabancı Nüfus İçerisinde Türkiye Kökenlilerin Yıllara Göre Dağılımı

Yıl	Alman-olmayan nüfus	%	Türk Azınlık	%
1961	686.200	1.2	6.700	1.0
1970	2.600.600	4.3	249.400	16.5
1973	3.966.200	6.4	605.000	15.2
1977	3.948.300	6.4	508.000	12.9
1987	4.240.500	6.9	1.453.700	34.3
1989	4.845.900	7.7	1.612.600	33.3
1990[a]	5.342.500	8.4	1.675.900	32.0
1991[b]	5.882.300	7.3	1.779.600	30.3
1992	6.495.800	8.0	1.854.900	28.6
1993	6.878.100	8.5	1.918.400	27.9
1994	6.990.510	8.6	1.965.577	28.1
1995	7.173.900	8.7	2.014.311	28.1
1996	7.314.000	8.9	2.049.060	28.0
1997	7.365.800	9.0	2.107.400	28.6
1998	7.319.600	9.0	2.110.223	28.8
1999	7.343.600	8.9	2.053.600	27.9
2000	7.296.800	8.8	1.998.500	27.3
2001	7.318.600	8.7	1.947.900	26.6
2002	7.335.592	8.9	1.912.169	26.2
2003	7.334.765	8.7	1.877.661	25.6
2004	6.717.115	8.1	1.877.661	27.9
2005	6.755.811	8.2	1.764.041	26.1
2006	6.751.00	8.2	1.738.000	25.7
2007	6.744.880	8.2	1.713.600	25.4
2008	6.727.620	8.2	1.688.370	25.1
2009	6.694.775	8.1	1.498.000	24.0
2010	6.753.620	8.0	1.629.480	24.1
2011	6.930.895	7.9	1.607.161	23.2
2012	7.213.710	8.3	1.575.717	21.8
2013	7.633.630	8.7	1.549.808	20.3
2014	8.15. 970	9.3	1.527.118	18.7
2015	9.107.895	10.5	1.506.113	16.5
2016	10.039.080	11.2	1.492.580	14.9
2017	10.623.940	11.7	1.483.515	14.0
2018	10.915.455	12.2	1.476.410	13.5

Kaynak: DESTATIS, 2020. [259]

[258] DESTATIS, "Foreign population by place of birth and selected citizenships", 31.12.2020, (Çevrimiçi) https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Population/Migration-Integration/Tables/foreigner-place-of-birth.html, 23.12.2021.

Federal İstatistik Kurumu 2020 verilerine göre, *"migration background"* (göç geçmişi) olan kişilerin nüfusu 21,9 milyon olarak Almanya'daki toplam nüfusun yüzde 26,7'sine tekabül etmektedir.[260]

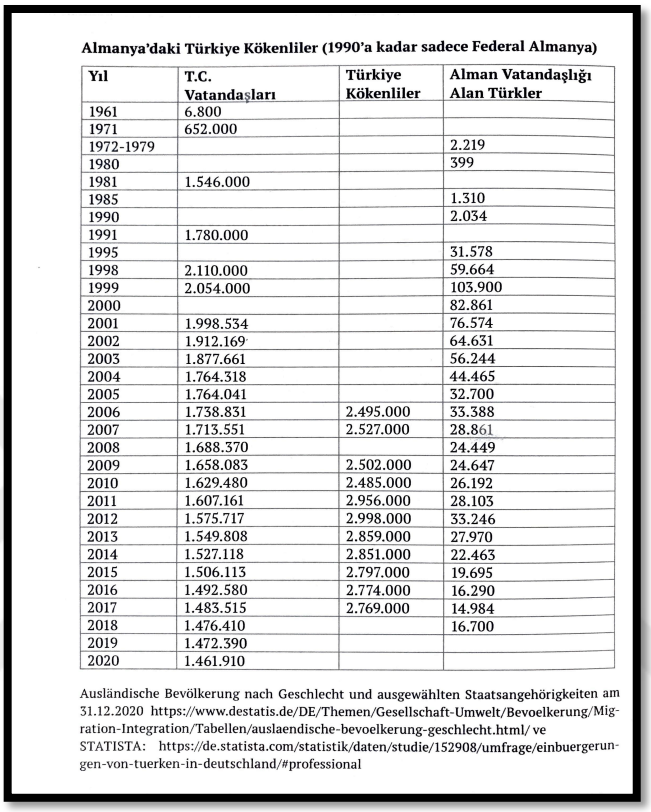
Almanya İstatistik Kurumu 2021 verilerine göre, Almanya'nın toplam güncel nüfusu 83,1 milyona ulaşmıştır.[261] *"Migration background"* olan kişiler, toplam nüfusun dörtte birini oluştururken; 2021 yılındaki seçimlerde her üç seçmenden birinin *"migration background"a* sahip olduğu ifade edilmiştir.[262]

Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenler ve onların aile bireyleri arasında Alman vatandaşlığını seçenler de *"migration background"* grubuna girmektedir. DESTATIS ve STATISTA verileri birleştirilerek Erdoğan tarafından oluşturulan tabloda *"migration background"a* sahip Türkiye kökenli nüfusun yaklaşık 3 milyon olduğu görülmektedir.

---

[259] Kaya, "Geçmişten Bugüne Almanya'da Türkler", s. 189–223.
[260] DESTATIS, "2021 Bundestag Election: One in Three People with a Migrant Background was entitled to Vote".
[261] DESTATIS, "Population by nationality and sex (quarterly figures)", 2021, (Çevrimiçi) https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Population/Current-Population/Tables/liste-current-population.html, 23.12.2021.
[262] DESTATIS, "2021 Bundestag Election: One in Three People with a Migrant Background was entitled to Vote".

Şekil 8: Almanya'daki Türkiye Kökenli Nüfus

Almanya'daki Türkiye Kökenliler (1990'a kadar sadece Federal Almanya)

Yıl	T.C. Vatandaşları	Türkiye Kökenliler	Alman Vatandaşlığı Alan Türkler
1961	6.800		
1971	652.000		
1972-1979			2.219
1980			399
1981	1.546.000		
1985			1.310
1990			2.034
1991	1.780.000		
1995			31.578
1998	2.110.000		59.664
1999	2.054.000		103.900
2000			82.861
2001	1.998.534		76.574
2002	1.912.169		64.631
2003	1.877.661		56.244
2004	1.764.318		44.465
2005	1.764.041		32.700
2006	1.738.831	2.495.000	33.388
2007	1.713.551	2.527.000	28.861
2008	1.688.370		24.449
2009	1.658.083	2.502.000	24.647
2010	1.629.480	2.485.000	26.192
2011	1.607.161	2.956.000	28.103
2012	1.575.717	2.998.000	33.246
2013	1.549.808	2.859.000	27.970
2014	1.527.118	2.851.000	22.463
2015	1.506.113	2.797.000	19.695
2016	1.492.580	2.774.000	16.290
2017	1.483.515	2.769.000	14.984
2018	1.476.410		16.700
2019	1.472.390		
2020	1.461.910		

Ausländische Bevölkerung nach Geschlecht und ausgewählten Staatsangehörigkeiten am 31.12.2020 https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/Tabellen/auslaendische-bevoelkerung-geschlecht.html/ ve
STATISTA: https://de.statista.com/statistik/daten/studie/152908/umfrage/einbuergerungen-von-tuerken-in-deutschland/#professional

Kaynak: Erdoğan, 2021.[263]

Alman İstatistik Kurumu'nun yukarıda yer alan yabancı nüfusu verileri, vatandaşlık durumu dikkate alınarak yapıldığı için tek başına yeterli değildir. Çünkü yıllar içerisinde, vatandaşlık hakkında yapılan düzenlemeler neticesinde, Türkiye kökenli göçmenler ve onların ardıl kuşaklarında Alman Vatandaşlığını seçenler ya da Alman Vatandaşı olarak doğanlar da olmuştur. Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli kişilerin de dâhil oldukları tüm 'yabancı' nüfusu tanımlamak için, şemsiye bir kavram olarak *"migration background"* ifadesi kullanılmaktadır.[264] Bu kavramın içeriği bakımından kabaca vatandaş sayımından çok farklılaşmadığı ve devletin homojen sosyal

[263] Erdoğan, "Almanya'daki Türkler ve 60 Yılın Muhasebesi: Karşılıklı Mantalite Değişimi", s. 15–111.
[264]Burada kullanılan tanıma göre, bir kişi kendisi veya en az bir ebeveyni doğum yoluyla *Alman vatandaşlığı* kazanmamışsa göçmen geçmişine sahiptir. DESTATIS, "2021 Bundestag Election: One in Three People with a Migrant Background was entitled to Vote".

bir kategori oluşturma çabası olduğu şeklinde eleştiriler de mevcuttur.[265] Literatürde yer alan eleştirilere göre, farklı göçmen kategorileri ve onların soyundan gelenler, *"migration background"* kategorisi içinde sınırlandırılmakta ve tek tipleştirilmektedir.[266]

"Migration background" kategorisi, birinci, ikinci ve üçüncü kuşak kişilerin tamamını kapsamaktadır. Fakat bu üç kuşağın tecrübelerinin homojenleştirilmesi olanaksızdır. Bu kategoriler, öncü siyasi paradigmaların eğilimlerine göre düzenlenmektedir.

Üç kuşağı tek bir gruba indirgemek hem bu araştırma özelinde defaatle belirtilmiş olan ulus-devlet paradigmasından kaçınma dürtüsüne gölge düşürmekte hem de "göç geçmişi olanlar" ve "doğuştan beri Alman ataları olan Almanlar" şeklinde iki grup yaratarak, onları birbirinin 'ötekisi' olmaya itmektedir.[267]

"Doğuştan beri Alman ataları olan Almanlar" kategorisinin Aryan ırkına referans verdiği ve Alman siyasal geçmişinden beslenmiş olabileceği de tartışılmaktadır.[268] Demografik veriler incelenirken; kategorizasyon sorunsalı dikkate alınmalı ve veriler bu farkındalıkla incelenmelidir.[269]

Türkiye kökenli göçmenler ve ardıl kuşaklarının sayılarının yaklaşık 3 milyon olduğu önceden belirtilmiştir. Ne sayılar ne de kategoriler göçmenin ve onun ardıl kuşaklarının gündelik hayatını ya da var olma çabalarını açıklamaya yetmektedir.

---

[265] Anne Kathrin Will, "The German Statistical Category 'migration background': Historical Roots, Revisions and Shortcomings", **Ethnicities**, C. 19, No: 3, 2019, s. 535–557; Jennifer Elrick, Luisa Farah Schwartzman, "From Statistical Category to Social Category: Organized Politics and Official Categorizations of 'persons with a migration background' in Germany", **Ethnic and Racial Studies**, C. 38, No: 9, 2015, s. 1539–1556.

[266] Elrick, Farah Schwartzman, "From Statistical Category to Social Category: Organized Politics and Official Categorizations of 'persons with a migration background' in Germany", s. 1539–1556.

[267] Will, "The German Statistical Category 'migration background': Historical Roots, Revisions and Shortcomings", s. 535–557.

[268] Will, **a.y.**

[269] Federal İstatistik Kurumunun "migration background" tanımlamalarına dair tartışmalar için bkz: Will, **a.y.** ve Elrick, Farah Schwartzman, "From Statistical Category to Social Category: Organized Politics and Official Categorizations of 'persons with a migration background' in Germany", s. 1539–1556.

Toplumsal olaylar, sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmeler, bireylerin göç hareketlerini etkileyen önemli unsurlar olarak varlıklarını korumaktadır.

Türkiye'de ekonomik koşulların bozulması ve iş bulmanın zorlaşması gibi nedenlerin yanı sıra; 2016 yılında yaşanan ve başarısızlıkla sonuçlanan askeri darbe girişimi devamında görülen otoriterleşme, temel hak ve özgürlüklerin güvencesizliği ve yükselen sağ popülizmi sonucunda Türkiye'den Almanya'ya çok sayıda genç insan, öğrenci, entelektüel ve bilim insanı göç etmektedir.[270] Aynı zamanda, Almanya'da çıkarılan yeni göç yasası da "nitelikli bireyler" için Almanya'yı cazip hale getirmektedir.[271]

Özetle, Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli nüfus her yıl giderek artış gösterecek gibi durmaktadır. Bu bağlamda, göçmenin niteliği değişerek Türkiye'den Almanya'ya göçün devam ettiği söylenebilir. Bir sonraki bölümde, niteliği değişen göçmenlerin Türkiye ve Almanya devletleri ile iktisadi ilişkilerine tarihsel bir inceleme yapılmaktadır.

2.3.2. Almanya'da Yaşayan Türkiye Kökenli Göçmenlerin ve Ardıl Kuşaklarının İktisadi Kimliklerindeki Dönüşümler

Almanya ve Türkiye arasında 1961 yılında imzalanan işgücü anlaşmasına göre, Türkiye'den Almanya'ya gelen göçmen işçilerin *"gastarbeiter(in)"*[272] olarak tanımlandığına Türkiye'den Almanya'ya göç hareketlerinin tarihsel akışının ele alındığı bölümde yer verilmiştir. Göçmenler, *"gastarbeiter(in)"* olarak otomotiv sektörü, maden,

[270] Gülay Türkmen, "'But you don't look Turkish!': The Changing Face of Turkish Immigration to Germany", **Reset DOC**, No: May, 2019.
[271] Okumuş, "How Berlin Attracts the Turkish 'New Wave': Comparison of Economic and Socio-Cultural Pull Factors for Highly Skilled Immigrants".
[272]Almanca dilinin yapısındaki cinsiyetlilik nedeniyle, Almanca "gastarbeiter" olarak tanımlanan misafir işçi kavramı, "kadın misafir işçilerin" eril tanımlama içerisinde kaybolmalarına neden olmaktadır. Bu çalışmada, misafir işçi kavramı için toplumsal cinsiyet eşitliği göz önünde bulundurularak "gastarbeiter(in)" şeklinde kullanılmaktadır. (Çoğul versiyonu değil, tekil versiyonu kullanılmıştır.) Ayrıca "yabancı" yerine "misafir" kelimesi, Nazi dönemindeki uygulamayla benzerlik taşımadığını göstermek açısından Alman Devleti tarafından tercih edilmiştir. Stephen Castles, Hein De Haas, Mark J. Miller, **Age of Migration: International Population Movement in the Modern World**, Fifth Edit, Palgrave Macmillan, 2014..

montaj sanayi ve bina-atık-temizlik alanlarında istihdam edilmişlerdir.[273] Göçmenlerin ülkelerine 'geri dönüşlerine' dair beklentinin azalması sonucunda, *"gastarbeiter(in)*"den *"mitarbeiter(in)e* (çalışma arkadaşına); devamında da *"migrant(in)"* (göçmene) doğru bir dönüş yaşanmıştır.[274] Günümüzde üçüncü ve dördüncü kuşaklar *"migrant(in)"* tanımını da kendileri için kabul etmemektedir.[275]

Göçmenlerin ardıl kuşaklarının meslekleri, aldıkları eğitim düzeylerinin yükselmesi; yalnızca Almanca'ya ve Türkçe'ye değil, onların yanı sıra birden fazla yabancı dile hakim olmaları; Almanya'da birlikte ve bürokratik yaşama dair işleyişi birinci kuşaktan çok daha hızlı bir şekilde kavramaları gibi nedenlerle değişmiş ve değişmeye devam etmektedir.

Abadan-Unat'ın göçün ilk yıllarında gerçekleştirdiği alan çalışmasında, *"örnekleme giren işçilerin yüzde 55'inin metalürji ve inşaat gibi imalat yapan sektörlerde, yüzde 19'unun el sanatlarında, yüzde 9'unun ise maden ocaklarında istihdam edildiği"* saptanmıştır.[276]

Fabrikalarda işçi olarak çalışan göçmenler ve onların aile bireylerinin zaman içerisinde içinde bulundukları toplumla aralarındaki kültürel farktan doğan birtakım ihtiyaçları ve bu ihtiyaçlara ürettikleri çözümleri olmuştur. Örneğin, beyaz buğday ekmeğini bulamadıkları zaman kendileri yapmışlardır.[277]

Göçmenlerin pasaportlarında yer alan oturum izinleri hem sınırlı tutulmuş hem de işletmeci ve/veya serbest çalışan olmalarına izin verilmediğine dair bir mühür basılmıştır. Bu nedenle ihtiyaç duyulan fırın, bakkal, kasap ve benzeri iş yeri açmaları

---

[273] Korkmaz, "Kamusal Alan ve Göç Almanya ' daki Türkiyeli Göçmenlerin Ulusötesi Alanı Üzerine Bir İnceleme", s. 151–172.
[274] Başkurt, "Almanya'da Yaşayan Türk Göçmenlerin Kimlik Problemi", s. 81–94.
[275] Bundesministerium für Arbeit und Soziales, "Geh Deinen Weg. Heb beraber!", **YouTube**, 28.10.2021, (Çevrimiçi) https://www.youtube.com/watch?v=9rZsusYgXvk&list=PLvBN33nzmM3S4EUBZVD-QEd1vqxcKaBf4&index=1, 23.12.2021.
[276] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.
[277] Suat Bakır, "Dünden Bugüne Almanya'da Türklerin Girişimci Ruhu", **Misafir Göçmen Yerli: Almanya'ya İşgücü Göçünün 60'ıncı Yılı**, ed. Bülent Ulus, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2021.

gecikmiştir. 1970'li yıllarda, serbest meslek yapma ve işletme sahibi olmalarının önü açıldıktan sonra "işçilikten girişimciliğe" dönüşüm yaşanmıştır. Bazı işletmelerin açılması için gerekli olan ustalık belgesine sahip olmayan Türkiye kökenli göçmenler ise, bu belgeye sahip olan Almanlar üzerinden işletmeler açarak çalışma hayatına devam etmişlerdir.[278]

"Export-import" (ihracat-ithalat) diye adlandırılan bu işletmeler, başlangıçta Türkiye kökenli göçmenlere hitap etmiştir. Zamanla daha geniş bir kitleye hitap ederek perakendecilikten toptancılığa, ticaret ve hizmetten üretime, sanayiden yüksek teknolojiye uzanan bir dönüşüm yaşamıştır.[279]

Günümüze gelindiğinde ise, Türkiye kökenli göçmenlerin ardıl kuşaklarının popülerleşen isimler olduğunu söylemek mümkündür.[280] Bu araştırma yapıldığı sırada yaşanan Covid-19 salgınına yönelik aşıyı üreten ekibin başında yer alan Özlem Türeci ve Uğur Şahin çiftinin isimleri öne çıkmıştır. Bu araştırma özelinde, isimlerinin öne çıkmasının yanında "nasıl" ve "hangi vurgularla" öne çıktıkları önemlidir. Çünkü Türkiye ve Almanya basınında yer alan haberlerin birçoğunda "göç geçmişine" sahip oldukları vurgulanmaktadır.[281] Hatta çifte, "Liyakat Nişanı" verildiği sırada Almanya Cumhurbaşkanı Frank-Walter Steinmeier, "sizlerin hikayesi insanlık için en iyi ilham kaynağıdır" demiştir.[282] Der Spiegel dergisi de Özlem Türeci ve Uğur Şahin çiftini kapaklarına taşıyarak "göç geçmişine" sahip bu kişilerin görünürlüğünün artmasında rol oynamıştır.[283]

---

[278] Bakır, **a.y.**
[279] Bakır, **a.y.**
[280] Bu bölümde, siyasal kimliklerinden dolayı popülerleşen isimlere yer verilmemiştir. Siyasal aktörler, "siyasal katılım" ile ilgili bölümde ele alınmaktadır.
[281] Independent Türkçe, "Gelişmiş ülkelere göç edenler fark yaratıyor", **Independent Türkçe**, 08.12.2020, (Çevrimiçi) https://www.indyturk.com/node/283081/dünya/gelişmiş-ülkelere-göç-edenler-fark-yaratıyor, 26.12.2021; Deutsche Welle Türkçe, "Özlem Türeci ve Uğur Şahin Der Spiegel'in Kapağında", **DW**, 02.01.2021, (Çevrimiçi) https://www.dw.com/tr/özlem-türeci-ve-uğur-şahin-der-spiegelin-kapağında/a-56110984, 26.12.2021; BBC News Türkçe, "Almanya, Dr. Özlem Türeci ve eşi Prof. Dr. Uğur Şahin'e liyakat nişanı verdi", **BBC News Türkçe**, 19.03.2021, (Çevrimiçi) https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56464311, 26.12.2021.
[282] BBC News Türkçe, "Almanya, Dr. Özlem Türeci ve eşi Prof. Dr. Uğur Şahin'e liyakat nişanı verdi".
[283] Deutsche Welle Türkçe, "Özlem Türeci ve Uğur Şahin Der Spiegel'in Kapağında".

Görsel 1: Der Spiegel Kapağı

Kaynak: Der Spiegel, 02.01.2021.[284]

Özlem Türeci ve Uğur Şahin başarılarının yanı sıra; Fatih Akın'ın Alman sinemasında yaptığı filmlerle birçok ödül alması, Şermin Langhoff'un 2013'te Almanya'da bir devlet tiyatrosunda genel müdür olması, yapay kalp nakli yapan ilk kadın Cerrah Dilek Gürsoy'un 2019'da Alman Tıp Ödüllerinde yılın en iyi doktoru ödülünü alması; Prof. Dr. Metin Tolun'un 2021'de Göttingen Üniversitesi rektörlüğüne seçilmesi gibi birçok başarı hikayesi Türkiye kökenli göçmenlerin ardıl kuşakları tarafından gerçekleştirilmektedir.[285] Bu kuşaklar ve onların başarıları, ailelerinde ilk göç eden bireylerden kendi içinde bulundukları kuşağa uzanan iktisadi ilişkilerdeki dönüşümü de gözler önüne sermektedir.

Aynı zamanda, Alman Federal Devletinin geçmiş politikaları ile karşılaştırıldığında görece daha katılımcı politika üretme sürecini takip ettiği söylenebilir. Örneğin, "*Bundesministerium für Arbeit und Soziales"* (BMAS) (Federal

[284] Der Spiegel, "'Deutschland wird ausreichend Impfstoff bekommen'", **Der Spiegel**, 02.01.2021, (Çevrimiçi) https://www.spiegel.de/spiegel/print/index-2021-1.html, 26.12.2021.
[285] DW Türkçe, "Göçün 60'ıncı yılı: Almanya'da zirveye tırmanan Türkler", 31.10.2021, (Çevrimiçi) https://www.dw.com/tr/göçün-60ıncı-yılı-almanyada-zirveye-tırmanan-türkler/a-59673790, 26.12.2021.

Çalışma ve Sosyal İşler Bakanlığı)'nın düzenlediği *"Geh Deinen Weg!"* (Hep Beraber!) başlıklı *"Jugendforum zum 60. Jahrestag des Deutsch-Türkischen Anwerbeabkommens"* (Alman-Türk işe alım anlaşmasının 60. yıldönümü için gençlik forumu)'nda Türkiye kökenli göçmenlerin ardıl kuşakları katılım sağlamıştır.[286] BMAS'tan gelen yetkilinin gençlerle yapılan workshopları dinleyerek not aldığı ve onların sorularını yanıtladığı gözlemlenmiştir.[287] "Hep beraber!" sloganı ile görece "katılımcı" politikalara yer verildiği anlaşılmaktadır. İktisadi ilişkilerde faillerin pasif rollerden daha aktif rollere geçtiği söylenebilir.

Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenler ve ardıl kuşaklarının Türkiye ve Türkiye Devleti ile olan ilişkileri incelendiğinde; "Türkiye'ye yönelen döviz akışı, Türkiye'de yapılan yatırımlar ve iki devlet arasında yapılan sosyal güvenlik anlaşması" öne çıkan noktalardır.

Tarihsel akışta da yer verilmiş olan ve Türkiye ile Almanya arasında imzalanan sosyal güvenlik anlaşmalarına göre, bireyler ayrıldıkları ülkedeki sosyal güvencelerini belirli şartlar altında diğer ülkenin içerisinde de korumaktadırlar.[288] Sosyal güvencelerinin olması, bireyler açısından avantajlı bir durum, devletler açısından da yük paylaşımı olarak görülebilir.

Türkiye'nin kalkınma planları incelendiğinde,[289] Türkiye'den Almanya'ya[290] yönelen göçün Türkiye'deki işsizliği azaltma amacına ve bu göçün sonuçlarından biri olan "döviz akışına/yatırımlara" yer verildiği görülmektedir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında "artan işgücü ihracatı" hedefinin varlığı daha önce de ifade edilmiştir:

---

[286]BMAS, "Geh deinen Weg", **BMAS**, 23.09.2021, (Çevrimiçi) https://www.bmas.de/SharedDocs/Downloads/DE/Termine/gehdeinenweg-savethedate.html, 26.12.2021.
[287]BMAS, "Geh Deinen Weg, Heb beraber!", **YouTube**, 10.2021, (Çevrimiçi) https://www.youtube.com/watch?v=9rZsusYgXvk, 26.12.2021.
[288] SGK, "Yurtdışı Sağlık İşlemleri".
[289]Hakan Kılıç, Gudrun Biffl, "Turkish Migration Policy from the 1960s Until Today: What National Development Plans Tell Us", **Journal of International Migration and Integration**, 2021, s. 1–27.
[290]Burada, bu çalışmanın konusu açısından sadece Almanya olarak belirtilmiştir. Söz konusu dönemde imzalanan işgücü anlaşmaları neticesinde yurtdışına çalışmak için giden/gönderilen işçilerin tamamı düşünülebilir.

"İstihdam politikasının bir başka yönü de işgücü fazlasının işgücü kıtlığı çeken Batı Avrupa ülkelerine ihracıdır. Ancak, Türkiye işgücü fazlalığı olan fakat niteliği yüksek işgücü konusunda kıtlık çeken bir ülkedir. İşgücü ihracının niteliği yüksek işgücü halinde olması bu kıtlığı arttırabilir. Bu sakıncanın önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması şarttır."[291]

Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinde çalışan Türkiye kökenli işçilerin tasarruflarını Türkiye'ye çekebilmek adına Türkiye Devleti tarafından yürütülen politikalar 1964 yılında başlamış ve bu bağlamda 499 sayılı yasa ile devlet bankalarının herhangi birinde döviz hesabı açtıran yurtdışında çalışan Türkiye kökenli işçilere özel kredi kolaylıkları tanınmıştır.[292]

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında da benzer şekilde, "nitelikli işgücünü" kapsamaması koşulu ile işgücü ihracının devam etmesi gerektiği belirtilmiştir ve ek olarak işçilerin tasarruflarına dair tespitler de yer almıştır:

"İşgücü gidişinde yurt içi iş piyasasındaki gelişmeler göz önünde tutulacak, gelişen ekonominin talep ettiği nitelikteki vasıflı işçilerin yurt içinde kalmalarını sağlayıcı tedbirleri sunacaktır."[293]

"Yurt dışına giden işgücünün tasarruflarını değerlendirmek için çeşitli yollar aranmış bunlardan kooperatif kuran köylülere ˇöncelik tanınması projesi başarılı olmamıştır. Yurt dışındaki işçilerin tasarruflarını doğrudan doğruya yurda göndermeleri gerek yurt ekonomisi için ek bir kaynak olarak, gerekse döneceklere bir yatırım imkânı sağlaması yönünden önem taşımaktadır. Bu yoldan sağlanan dış kaynak 1964-1966 döneminde yüzde 1421 bir artış göstererek toplam 1.038.006.000 TL. olmuştur."[294]

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında ise, işçilerin tasarrufları[295] ile sosyal ve ekonomik kalkınma hedeflerinin beraber değerlendirilmesi gerekliliği üzerinde

[291]T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, "Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl): 1963-1967", Ankara, 1963.
[292]Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.
[293]T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, "İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1968-1972", Ankara, 1968.
[294]T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, **a.y.**
[295]Bu dönemin öncesinde, Alman Bankaları'nın işçi birikimlerinin Almanya'da kalması için Türkçe reklam afişleri bastırdığı ve Türkiye'nin ödediği miktardan biraz daha fazla ödeme yaptığı bilinmektedir. Bkz: Cumhuriyet Gazetesi, "Alman Bankası Yabancı İşçilerin Tasarruflarına Yüzde 20 İkramiye Verecek", **Cumhuriyet Gazetesi Haberi**, 27.09.1964, (Çevrimiçi) https://egazete.cumhuriyet.com.tr/katalog/192/1964/9/27/1, 01.02.2022.

durulmuştur.[296] Aynı dönemde yani 1975 yılında, söz konusu hedefle uyumlu bir şekilde, Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası (DESİYAB)[297] kurulmuştur. Abadan-Unat'a göre ise, DESİYAB sadece bir proje olarak kalmış ve hayata geçirilememiştir.[298]

"Türkiye'ye yönelen döviz akışı" ve "Türkiye'de yapılan yatırımlar" konu başlıkları ile bu alanlarda uygulanan politikalar incelendiğinde, Türkiye Devleti'nin Almanya'ya çalışmak için giden göçmenlere "döviz sağlayıcıları" olarak baktığı söylenebilir:[299]

> *"Bazı Avrupa ülkelerinin enflasyonu kısma ve büyüme hızlarını sınırlama politikaları Türkiye'yi de etkilemiştir ve bu ülkeler Türkiye'den işçi akımını durdurmuştur. Bu nedenle, bir yandan Türkiye'deki işsizlik artmış, öte yandan da işçi dövizi girişi düşmüştür."*[300]

Türkiye Devleti'nin yurtdışında çalışan Türkiye kökenli işçiler ve ardıl kuşaklarına dair izlediği politikalar başlangıçta ağırlıklı olarak işsizliği azaltma, döviz ve yatırım temalarında olmuştur. İlerleyen dönemlerdeki Kalkınma Planlarından ise, iktisadi başlık dışında da çeşitli politikalara yer verildiği anlaşılmaktadır:

> *"Yurtdışındaki vatandaşlarımızın sorunlarının çözümüne yönelik faaliyetler çeşitlendirilecek ve ülkemizle bağları güçlendirilecektir."*[301]

> *"Yurt dışındaki vatandaşlarımızın sorunlarının çözümüne yönelik faaliyetler ve hizmetler artırılacak ve ülkemizle bağlarını güçlendirmeye yönelik programlar oluşturulacaktır."*[302]

Türkiye ise karşı hamle olarak "dövizlere kur ve faiz farkı ödemiştir. Bkz: Cumhuriyet Gazetesi, "İşçi Dövizleri için Kur Farkı Ödenmeye Başlandı", **Cumhuriyet Gazetesi Haberi**, 20.12.1964, (Çevrimiçi) https://egazete.cumhuriyet.com.tr/katalog/192/1964/12/20/2, 01.02.2022.

[296] T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, "Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1973-1977", Ankara, 1973.

[297] Bugünkü adı Kalkınma ve Yatırım Bankası A.Ş.'dir.

[298] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.

[299] Araştırmalarda, döviz ve kalkınma ilişkisinin pozitif yönlü olmadığına dair bulgular vardır. Bkz: Ayfer Özyılmaz, Metin Toprak, Yüksel Bayraktar, "The Effect of International Remittances on Financial Development: The Turkish Experience in the Period of 1974-2018", **Sosyoekonomi**, C. 29, No: 49, 2021, s. 181–198; Şule Akkoyunlu, "Dış Ticaret, Ekonomik yardım, Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Göçmen Dövizleri Türkiye'den olan Göçü Frenleyebilir mi?", **Migration Letters**, C. 9, No: 4, 2012, s. 311–327.

[300] T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, "Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1979-1983", Ankara, 1979.

[301] T.C. Kalkınma Bakanlığı, "Onuncu Kalkınma Planı: 2014-2018", Ankara, 2013.

Ek olarak, geri dönüşü dolaylı olarak teşvik eden politikalar bölümünde de ifade edildiği üzere, nitelikli işgücünün Türkiye'ye çekilmesi de son yıllarda Kalkınma Planlarında yer verilen amaçlar arasındadır:

> *"Yurtdışından yerli ve yabancı nitelikli kişilerin ülkemize çekilmesi, bu amaçla gerekli düzenlemelerin yapılması…"*[303]

Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenler ve ardıl kuşaklarına yönelik hem Türkiye hem de Almanya Devletlerinin politikaları; göçün ilk yıllarından günümüze değin kırılmalarla devam etmektedir.

Türkiye'den Almanya'ya göçün ilk yıllarında, her iki devlette de "göçün geçiciliğini" esas alındığı iktisadi politikalar öne çıkmıştır. Her iki devlet politikalarındaki bir diğer ortak nokta ise; ilerleyen dönemlerde iktisadi politikaların yanına eğitim, sosyo-kültürel ve siyasal alanlarda hakların düzenlenmesine dair politikaların eklenmesidir. İlerleyen bölümlerde sırasıyla, bu alanlara dair politikalar Almanya ve Türkiye Devletleri için beraber ele alınmaktadır.

2.3.3. Almanya'da Yaşayan Türkiye Kökenli Göçmenlerin ve Ardıl Kuşaklarının Eğitim Süreçleri ve 'Anadil' Öğretimi Tartışması

> *"70li ve 80li yıllarda bütün göçmen aileleri yani işçi olarak Almanya'ya gelip de tekrar Türkiye'ye gidecek işçilerin çocukları çoğunlukla kasıtlı olarak en kötü okullara veriliyordu." (B2-1, Berlin)*

Çalışmada, ayrıca eğitim süreçleri başlığına yer verilmesinin nedeni, görüşmeler esnasında, görüşmecilerin yoğun olarak bahsettikleri bir alan olmasıdır. Almanya Devleti'nin kamu politikası oluşturma sürecinde, iktisadi ilişkilerde faillerin pasif rollerden daha aktif rollere geçtiği bir önceki bölümde BMAS'ın gerçekleştirdiği gençlik forumu örnek verilerek ifade edilmiştir. Görece eğitim seviyesi daha yüksek katılımcıların BMAS ile fikir teatisinde bulundukları gözlemlenmiştir. Bu bağlamdan

---

[302]Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, "On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)", Ankara, 2019.
[303] Başkanlığı, **a.y.**

hareketle, Türkiye kökenli göçmenlerin ve ardıl kuşaklarının Alman eğitim sisteminde ne derece ilerleyebildiklerini sorgulamak önemlidir. Bu bölümde, Almanya'da yaşamakta olan Türkiye kökenli göçmenlerin ve ardıl kuşaklarının Alman eğitim sistemi içerisindeki konumları, Almanya ve Türkiye devletlerinin söz konusu kişilere yönelik politikaları ele alınmaktadır. Kuşakların eğitim sistemi içerisindeki konumlarına geçmeden önce, Almanya'nın eğitim sistemi açıklanmaktadır.

Almanya'da eğitim sisteminin işleyişinden sorumlu olanlar eyaletlerdir. Alman eğitim sistemi üzerinde Alman Federal Hükümetin yetkileri en aza indirilmiştir. Bu nedenle de tek bir eğitim sisteminden bahsetmek görece zordur. Eyaletler arası eğitim koordinasyonunu sağlayan kuruluş ise *"Kultusminister Konferenz (KMK)"* (Alman Devleti Kültür ve Eğitim Bakanları Daimi Konferansı)'dır.[304]

Eyaletler arası farklılıkların ele alınması, bu çalışmanın mahiyetini aşacağı için, Alman eğitim sistemindeki eğitim seviyeleri ve bu eğitim seviyelerinde yer alan okullar sadece genel hatları ile açıklanmıştır.[305]

Alman eğitim sistemi, dört öğretim seviyesinden oluşmaktadır: Okul öncesi, ilköğretim, ortaöğretim (1. ve 2. kademe olmak üzere) ve yükseköğretim. Bunlardan ilk ve ortaöğretim zorunludur. Şekil 9'da onuncu sınıfa kadar olan eğitim kademelerinin Almanca isimleri bulunmaktadır. Sağ tarafta *"alter"* şeklinde çocukların yaşlarının belirtildiği bölüm ve sol tarafta ise sınıfların seviyelerine karşılık gelen rakamlar yer almaktadır. Şekilde altta yer alan *"Kindertagesstätte/Kindertagespflege"* (çocuk gündüz bakımevleri) okul öncesi öğretim seviyesini işaret eden kavramlardır. Okul öncesi eğitim, *"freiwilling"* yani isteğe bağlıdır.[306]

Çocuklar, genellikle altı yaşından itibaren, *"grundschule"* olarak ifade edilen ilkokula başlamaktadır. Dördüncü sınıfta, yani *"grundschule"*nin son yılında, öğrenciler

[304] Kenan İli, "Göçmenlerle İlgili Eğitim Politikaları: Türkiye ve Almanya Örneği", Hacettepe Üniversitesi, 2020.
[305] Bu açıklamalarda, KMK'nin resmi paylaşımları dikkate alınmıştır.
[306] Cultural Affairs of the Länder in the Federal Republic of Germany, **The Education System in the Federal Republic of Germany 2011 / 2012**, ed. Brigitte Lohmar, Thomas Eckhardt, Bonn, KMK, 2014.

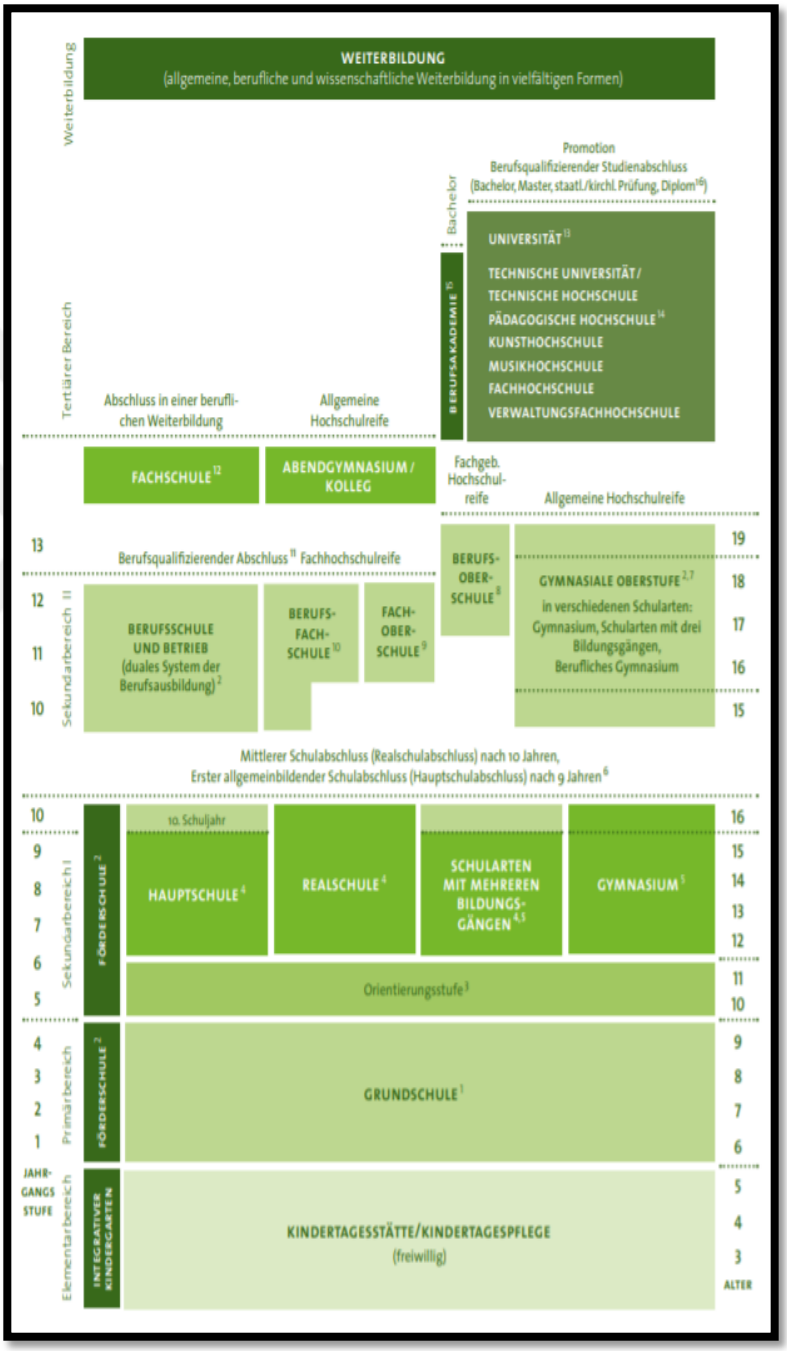
aldığı eğitimler sonucunda ortaokullara yönlendirilmektedirler. Bu yönlendirme, *"orientierungsstufe"* adı verilen bir geçiş aşaması boyunca, çocuğa uygun olan ortaokulun kararlaştırılması amaçlanarak devam etmektedir. Bu süreçte, öğrencilerin not ortalamalarının yanı sıra; öğretmenlerin "değerlendirme notu" da öğrencilerin gideceği ortaokulda önemli rol oynamaktadır.[307]

İlk ve ortaöğretimin zorunlu olduğu Alman eğitim sisteminde, bu seviyelerde öğrenim zorluğu çeken öğrenciler, *"sonderschule"* isimli özel eğitim veren okullara yönlendirilmektedir.[308] Çeşitli fiziksel ve zihinsel engeli olan öğrenciler bu okullarda eğitim hayatlarına devam etmektedirler.

Alman eğitim sisteminde, *ortaöğretimin birinci kademesi* içerisinde yer alan okul isimleri *"hauptschule"*, *"realschule"*, *"gymnasium"* ve *"schularten mit mehreren bildungsgängen"* şeklindedir. Sonuncusu birden fazla eğitim seçeneği sunan okullar için kullanılan bir isimdir. Örneğin, bir okul, hem *"hauptschule"* hem de *"realschule"* içeriyorsa, sonuncu gruba girmektedir. Yukarıda adı geçen ilk üç ortaöğretim tipi incelendiğinde, *"hauptschule"nin* "basit genel eğitim"; *"realschule"nin* "daha kapsamlı genel eğitim"; *"gymnasium"un* "yoğunlaştırılmış genel eğitim" seviyelerine karşılık geldiği anlaşılmaktadır. *Ortaöğretimin ikinci kademesinde* ise genel ve mesleki olmak üzere iki farklı eğitim birimi vardır. Genel kısmını, *"gymnasium oberstufe";* mesleki kısmını ise *"berufsschule und betrieb"* (yarı zamanlı meslek okulu), *"berufs-fachschule"* (tam zamanlı meslek okulu), *"fach-oberschule"* (teknik lise) oluşturmaktadır. Daha sonraki ve son aşama ise "üniversite ve eşdeğer yüksek öğretim kurumları"; "sanat ve müzik kolejleri" ve *"fochhochschulen"* (uygulamalı bilimler) den oluşan *yüksek öğretim*dir.[309]

[307] İli, "Göçmenlerle İlgili Eğitim Politikaları: Türkiye ve Almanya Örneği".
[308] Uçar, "Sonderschule/Förderschule Sorunu ve Göçmen Toplumu", s. 47–63.
[309] Cultural Affairs of the Länder in the Federal Republic of Germany, **The Education System in the Federal Republic of Germany 2011 / 2012**.

Şekil 9: Alman Eğitim Sistemi Şeması

Kaynak: Cultural Affairs of the Länder in the Federal Republic of Germany, 2014.

Okul öncesi eğitim, bu araştırmanın alan çalışması gerçekleştirilirken görüşmeciler tarafından *"kindergarten" (anaokulu)* adı altında sıklıkla kullanılmıştır. *Kindergarten*, üçüncü kuşak görüşmecilerin ikinci kuşak görüşmeciler ile

karşılaştırıldığında görece daha fazla katılım sağladığı bir eğitim kademesi olmuştur. Aile birleşimi neticesinde, bir araya gelindikten sonra; çocuklar küçük ise, annenin çalışma hayatına hiç girmeyerek ya da çalışmadan çekilerek ve evde kalarak çocukların bakımını üstlenmesi ile "okul öncesi eğitim dönemine" denk gelen süreç geçirilmiştir. İlk gelen göçmenlerin çocukları olan ikinci kuşakların okul öncesi eğitim dönemlerini geçirmek için ikinci bir seçenek de Türkiye'de yaşayan büyükannelerinin ve büyükbabalarının yanına gönderilmeleri olmuştur.

"Kindergarten", zaman zaman çocukların Almanca ile tanışacakları yer olarak zaman zaman da annenin çalışma hayatına girme durumunda aileler için kurtarıcı bir opsiyon olarak görülmüştür. Yapılan araştırmalara göre, *"migration background"*a[310] sahip çocukların okul öncesi eğitime katılımları yıldan yıla artış göstermiştir.[311] Edinilen bu bilgi, görüşmelerde saptanan kuşaklar arasındaki farklılaşmayı doğrular niteliktedir. 2020 yılı verileri incelendiğinde, *"migration background"*a sahip, özellikle 3-6 yaş arası çocukların en az yüzde 70 ve üzerinde bir oranla eyaletlerde; Almanya genelinde ise yüzde 81 oranında okulöncesi eğitime katıldıkları anlaşılmaktadır.[312]

[310] Almanya İstatistik Kurumu, Türkiye kökenli göçmenlerin çocukları ve torunlarını bu gruba dâhil etmektedir.
[311] Söhn, Özcan, "The Educational Attainment of Turkish Migrants in Germany", s. 101–124.
[312] DESTATIS, "Public Children and Youth Welfare Statistics", 01.03.2020, (Çevrimiçi) https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Social-Statistics/Day-Care-Children/Tables/children-migration-2011.html#fussnote-1-50384, 22.12.2021.

Şekil 10: Almanya'da Anaokuluna Giden Çocukların Göç Geçmişine Sahip Olan ve Olmayan Şeklinde Yaşlara ve Eyaletlere Göre Dağılımı

Land	Attendance rate of children ... in %[1]					
	with a migration background			without a migration background		
	aged from ... to under ... years			aged from ... to under ... years		
	total	0 to 3	3 to 6	total	0 to 3	3 to 6
Baden-Württemberg	57	21	95	65	36	94
Bayern	52	21	85	65	34	96
Hessen	56	24	87	66	38	96
Niedersachsen	45	17	75	71	42	101
Nordrhein-Westfalen	46	17	73	70	37	104
Rheinland-Pfalz	53	21	84	69	37	101
Schleswig-Holstein	47	19	76	70	42	96
Germany	51	21	81	71	43	99
New Länder and Berlin	51	29	74	81	60	100

Kaynak: DESTATIS, 2020.

Türkiye kökenli göçmenlerin ardıl kuşakları ile yapılan görüşmeler ve konu ile ilgili literatür incelendiğinde, eğitim sisteminde "kurumsal ırkçılık" ile sıklıkla karşılaşılmıştır. Örneğin, özellikle göçün ilk yıllarında, göçmen ailelerin çocukları "öğrenim engelli" oldukları gerekçesiyle özel eğitim okulları olan *"sonderschule"ye* yönlendirilmişlerdir.[313] Çocukların Almanca bilmemelerinden kaynaklanan zorlukların bu şekilde özel eğitim okullarına yönlendirilmeye yol açması sonucunda, 'geri dönüşü' düşünen ya da çocuklarını Türkiye'ye akrabalarının yanına gönderen aileler olduğu belirtilmektedir.[314]

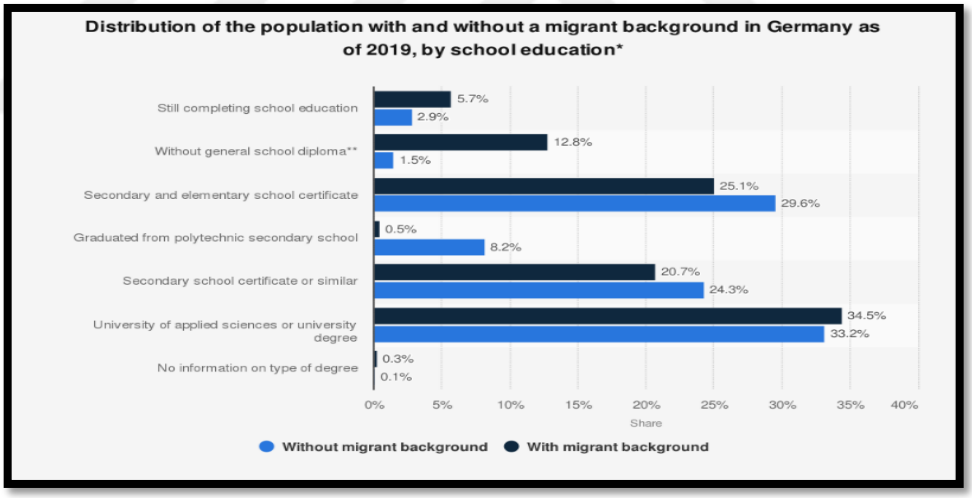
Daha önce ifade edildiği üzere, ilköğretimden ortaöğretime geçiş sürecinde öğretmenlerin rolü azımsanmayacak bir öneme sahiptir. "Öğretmen Değerlendirme Raporu" sonucunda, öğrencilerin *"hauptschule"ye* mi, *"realschule"ye* mi yoksa *"gymnasium"a* mı devam edecekleri belli olmaktadır. "*Gymnasium"un*, ortaöğretimin görece prestijli ve oraya kabul edilmenin de oldukça zor olduğu söylenebilir. Bu araştırma sırasında yapılan görüşmelerde, okul başarısı yüksek olan görüşmecilerin

[313] Uçar, "Sonderschule/Förderschule Sorunu ve Göçmen Toplumu", s. 47–63.
[314]Serap Devran, "Narrative Bewältigung von einschneidenden Erlebnissen eines Rückkehrers in der deutschen und tüirkischen Lebenswelt", **Deutsche Sprache**, C. 47, No: 3, 2019, s. 258–282.

büyük bir kısmında *"gymnasium"a* geçerken sorun yaşadıkları ifade edilmiştir. Bazısı bu sorunları, o an anladıkları ve anlamlandırdıkları ırkçılık olarak tanımlarken; diğerleri üzerinden zaman geçtikten sonra o sorunların kaynağının ırkçılık olduğunu anladıklarını ifade etmişlerdir.

Sonuç olarak, Alman eğitim sisteminde; eğitim kademelerinde ilerledikçe ve rekabet arttıkça, kurumsal ırkçılığın dinamik yapısı gözler önüne serilmektedir. Bir yandan kurumsal ırkçılığın dinamik yapısı sürerken, diğer yandan *"migration background"a* sahip nüfusun eğitim kademelerindeki dinamizmi de ivmelenen bir şekilde devam etmektedir.

Şekil 11: Göç Geçmişine Sahip Olan ve Olmayanların Alman Eğitim Sisteminde Seviyelere Göre Dağılımı (2019)

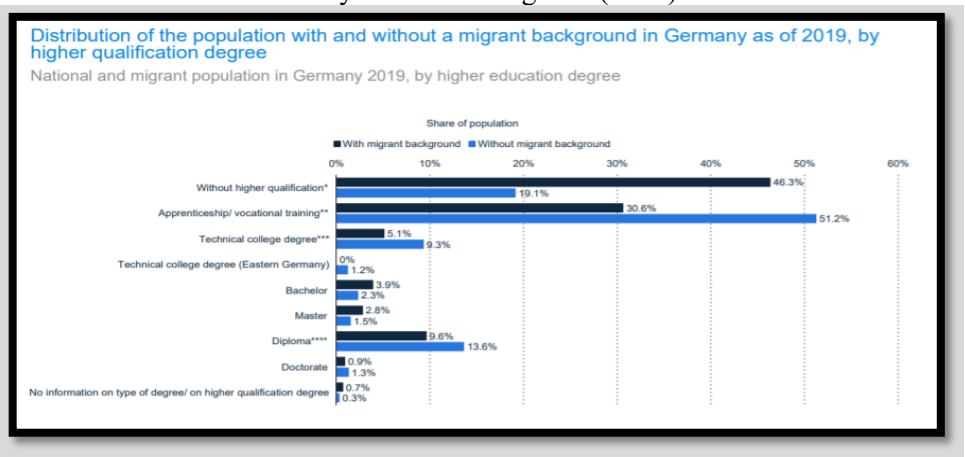

Kaynak: STATISTA, 2021.

2019 verilerine göre, eğitim durumları araştırmasında *"with and without migration background"* (göç geçmişine sahip olan ve olmayan) şeklinde yapılan araştırmada, üniversite ve eşdeğeri diplomaya sahip olanlar[315] kısmında *"migration background"a* sahip olanlar yüzde 34,5 iken; olmayanlar yüzde 33,2'dir.[316]

[315] Meslek yüksek okulları bu veriye dâhil edilmiştir.
[316] Statista, "Migration and Integration in Germany".

Şekil 12: Göç Geçmişine Sahip Olan ve Olmayanların Alman Eğitim Sisteminde Yüksek Eğitim Seviyesine Göre Dağılımı (2019)

Kaynak:STATISTA, 2021.

2019'un yüksek öğrenim verilerine bakıldığında, *"migration background"a* sahip kişilerin yüzde 46,3'ünün yüksek öğrenime sahip olmadığı görülmektedir. Yüzde 30,6'sının "çıraklık ve meslek eğitimi"ile yüksek öğrenim kademeleri içerisinde en büyük paya sahip olduğu söylenebilir. Yüksek öğrenim becerilerine sahip olmayan *"migration background"* kişiler, *"migration background"u* olmayan kişilerin yaklaşık 2,5 katıdır.[317] Burada, yüksek öğrenime erişimde yaşanan ve yaşanabilecek ayrımcılık neden olarak gösterilebilir.

Eğitim süreçlerinde önemli bir konu da *"dil eğitimi"*dir. Alman Devleti'nin Almanca eğitimine dair politikaları ve göçmenlerin dil öğrenme ihtiyaçları incelendiğinde, söz konusu politika ve ihtiyaçların zamana bağlı olarak değişim gösterdiğini söylemek mümkündür. Günümüzde, Almanya İstatistik Kurumu'nun 31.12.2019 tarihli verilerine göre, 1.472.390 T.C. vatandaşı ile Almanya'da yabancı nüfusunun yüzde 13,1'ini oluşturan Türkiye kökenli göçmenler ve ardıl kuşaklarından bahsedilebilir.[318] Göçün ilk başlangıç yıllarında, Türkiye ve Almanya arasında imzalanan işgücü sözleşmesiyle 1961 yılı ve hemen sonrasında Almanya'ya "geçici bir süre" çalışmak için giden ve zamanla büyük çoğunluğu "kalıcı" olan ilk kuşak

[317] Statista, **a.y.**
[318] DESTATIS, "Foreign population by place of birth and selected citizenships".

göçmenlerin "Almanca bilmemeleri" kendi gündelik yaşamlarında anlaşmaları bakımından bazı zorluklar çıkarsa da genel anlamıyla devlet politikalarından biri olan "entegrasyon açısından" çok sorun olmamıştır.[319] 1973 yılından sonra "misafir/geçici işçilerin" aile birleşimi ile ailelerini de Almanya'ya getirmesiyle Türkiye kökenli göçmenler ve ardıl kuşaklarının Almanya'ya "entegrasyon" ve devamında "asimilasyon" tartışmaları yoğunlaşmıştır.[320] Almanya, Türkiye kökenli göçmenlerin ve ardıl kuşaklarının, entegrasyon süreci içinde "Almanca öğrenimine" büyük önem vermiştir. İki dilli büyüyen ve eğitim-öğretimlerini Almanca olarak sürdüren ardıl kuşaklarda Almanca bilgisi ilerleyen her kuşakta bir öncekine göre gelişirken; Türkçe bilgilerinde sorun yaşadıkları görülmüştür.[321] Diğer iki kuşağa göre, Almanlarla çok daha fazla ilişki içinde olan Türkçe'den daha iyi Almanca konuşan üçüncü kuşak üzerine 2004 yılında yapılan bir araştırma, iletişim ortamlarında da ebeveynlerinden ve büyükannelerinden/babalarından daha yüksek oranda Almanca konuştuklarını ortaya koymaktadır.[322]

2007 yılında yapılan bir araştırmaya göre, Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenler ve ardıl kuşakları, günlük iletişimlerinde yüzde 63,3 oranında Türkçe kullandıklarını belirtmişlerdir. Bu oranı, birinci ve ikinci kuşak yükselttiği, Almanya'da doğan ve büyüyen üçüncü kuşağın dilbilgisi yönünden kurallı ve anlamlı bir Türkçe kullanmadıkları dikkat çektiği söz konusu araştırmada ileri sürülmüştür.[323]

Alman eğitim sistemi içinde yer alan Türkiye kökenli öğrencilerin diğer öğrencilere göre daha düşük eğitim verilen okullara devam ettiğini göstermektedir.[324]

---

[319] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.
[320] Abadan-Unat, **a.y.**
[321] Bayram Özbal, "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Aktarım Etkinlikleri ve Stratejileri", **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, C. 10, No: 14, 2021, s. 140.
[322] Yusuf Adıgüzel, "Almanya'da Kültürel Çatışma Alanı Olarak 'Türkçe'", **Sosyoloji Dergisi**, C. 3, No: 22, 2011, s. 240.
[323] Adıgüzel, **a.g.e.**, s. 238.
[324] Cemal Yıldız, Mustafa Çakır, "Almanya'daki Türk Öğretmenlerin Bu Ülkede Verdikleri Türkçe ve Türk Kültürü Dersinin Uygulanmasına İlişkin Görüşleri ve Karşılaştıkları Sorunlar", **Yabancılara Türkçe Öğretimi Üzerine Araştırmalar**, ed. Alparslan Okur, Bekir İnce, İsmail Güleç, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Türk Dili Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2016.

Günümüzde Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli göçmen ve ardıl kuşaklarının eğitim sistemindeki başarısızlık oldukları noktalarda, neden olarak "Almanca bilgilerinin yetersizliği" öne sürülmektedir.[325]

1980'li yılların başlarında göçmen ailelerin çocuklarının hem ebeveynlerinin ev içinde konuştuğu dili hem de yaşadıkları toplumun dili olan Almancada en iyi şekilde eğitim almalarını sağlamak amacıyla yeni modeller ortaya çıkmıştır.[326] Günlük hayatta kendilerini Almanca iyi şekilde ifade etseler de branş derslerinde kullanılan terminolojileri ve *"fachsprache"* (uzmanlık dilini) takip etmekte ve kullanmakta zorlanmaları Berlin'de eğitim gören Türkiye kökenli çocuklar için geliştirilen *"Kreuzberger Modell"* (Kreuzberg Modeli'ni) ortaya çıkartmıştır.[327]

Göçmen aile çocuklarının öğrenci olarak yoğun olduğu okullarda 80'li yıllarda *"ausländerregelklassen"* (yabancı öğrenci sınıfları) adı altında sınıflar açılmıştır. 1993 yılında pilot uygulamanın bitmesiyle beraber okullarda *"Zweisprachige Aphabetisierung und Erziehung – ZWERZ"* (iki dilde eğitim ve öğretim programı) başlığı altında müfredat kapsamında *"regelunterricht"* (normal ders) olarak ilk başlarda 1. sınıftan 4. sınıfa kadar; 1999 yılından itibaren de 5. ve 6. sınıflarda da uygulanmaya başlanmıştır.[328] Aynı zamanda derslerde kullanılan yönergeler ve yöntemler hem Türkçe hem de Almanca verilerek öğrencilerin dersleri iki dilde sorunsuz bir şekilde takip etmeleri sağlanmaktadır. Sınıf düzeylerine göre ayrılan ZWERZ sınıflarında öğrenciler bir Almanca bir de Türkçe konuşan öğretmenle birlikte seviyelerine göre haftada 5 ile 7 saat ortak ders almaktadır. İlköğretim okullarında sürdürülen bu model ortaöğretim düzeyinde sürdürülememiştir. Türkçe'nin diğer yabancı dillerle aynı statüye sahip

[325]Mustafa Çakır, "Göçün Kırkıncı Yılında Almancanın İkinci Dil Olarak Edinimini Etkileyen Kültürlerarası Olgular", **Ratio Dizisi**, No: 1, 2001.
[326] Cemal Yıldız, Reyhan Thomas, "Türkçe'nin Alman Eğitim Sistemindeki Yeri ve Geleceği: Berlin'de Sunulan Türkçe Dersleri Üzerine Bir İnceleme", **Yabancılara Türkçe Öğretimi Üzerine Araştırmalar**, ed. Alparslan Okur, Bekir İnce, İsmail Güleç, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Türk Dili Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2016.
[327] Yıldız, Thomas, **a.y.**
[328] Nazmiye Topçu Tecelli, Feride Tekeli, "Almanya'da 'Türkçe ve Türk Kültürü' Derslerinde Malzeme Seçimi ve Kullanımı", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, No: 35, 2021, s. 199–221.

olmaması, iki öğretmen olduğundan pahalı bir model sayılması bu modele ilgiyi zamanla azaltmıştır.[329]

Eğitim düzeyi ve yaşına bakılmaksızın Bayern, Hessen, Niedersachsen, Nordrhein-Westfalen, Rheinland-Pfalz gibi eyaletlerde Almanca bilgisi yetersiz olan ailesi göçmen kökenli olan öğrenciler Almanca, Matematik ve Hayat Bilgisi derslerinde özel sınıflarda daha yoğunlaştırılmış bir şekilde, 12 kişilik sınıflarda haftada 14 saat olmak üzere özel eğitim görmektedirler. Maksimum 2 yıl süren bu özel sınıflarda gerekli ilerlemeyi kaydeden öğrenci normal sınıfa geçiş yapabilmektedir.[330] Anaokullarına giden göçmen aile çocuklarının Almanca dilbilgisi, her yıl, mayıs ayından temmuz ayına kadar haftada dört gün, toplamda 160 saat olacak şekilde Almanca eğitimle bir sonraki eğitim kademeleri için yeterli seviyeye getirilmektedir. Bazı eyaletlerde anaokullarında iki dilli eğitim verilirken, çoğunlukla bu çocuklara submersiyon modelinde[331] eğitim verilmektedir. Bu modelden dolayı çocukların çoğu, ilkokulu güçlükle bitirip ondan sonra da en düşük meslekî okullara gitmektedirler. Dolayısıyla eğitim düzeyine ve başarısına, ailesinde Türkçe konuşulup konuşulmamasına bağlı olarak çocuk iki dilde farklı seviyelerde beceri geliştirebilmektedir.[332]

İki dillilik kavramının teorik arka planı incelendiğinde, kavramların "iki dilin alternatif şekilde kullanım pratiğine iki dillilik ve bunu uygulayan kişiye de iki dilli" tanımı getirildiği görülmektedir.[333] Günümüzde ise günlük yaşamında iki dili de kullanan bireyler iki dilli kabul edilmektedir. İki dilli olma süreciyle ilgili önemli teorik yaklaşımlardan biri eğitim bilimci Cummins'in *"dillerarası aktarım ilkesi"*dir.[334] Birinci

---

[329] Topçu Tecelli, Tekeli, **a.g.e.**, s. 216.
[330] Mehmet Yalçın Yılmaz, "İki Dillilik Olgusu ve Almanya'daki Türklerin İki Dilli Eğitim Sorunu", **Turkish Studies**, C. 9, No: 3, 2014, s. 1641–1651.
[331]"Submersion, "yüzme öğrenme yöntemi" ("yüz ya da boğul"), hemen hemen dünyanın her ülkesinde "yabancı dil öğrenme yöntemi" olarak kullanılır. Kelime anlamı, "batırma"dır. Submersion programlarının uygulandığı ülkelerde (uygulayan ülkenin uyguladığı dil öğretme yönteminin submersion programı olarak tanımlayıp tanımlamamasının burada hiçbir önemi yoktur) azınlık dilini konuşanların çoğunluk dilini öğrenmelerinin tek yolu olarak ortaya çıkar.
[332] Yılmaz, **a.y.**
[333] Uriel Weinreich, **Languages in Contact: Findings and Problems**, De Gruyter, 2010.
[334] James Cummins, "Linguistic Interdependence and the Educational Development of Bilingual Children", **Review of Educational Research**, C. 49, No: 2, 1979, s. 222–251.

dilinde okuryazarlık becerisi edinmiş olan çocuk bu becerileri dilsel aktarım ilkesi sayesinde ikinci dilde iletişim kurarken de kullanabilmektedir.[335] Cummins'in dillerarası aktarım ilkesi dikkate alındığında ailesi Türkiye kökenli olan bir ardıl kuşağın evde konuşulan dili yani ebeveynlerinden öğrendiği dili[336] iyi öğrenirse ikinci dili yani Almanca'yı da iyi öğrenebilir sonucu çıkmaktadır.

Almanya, "dil öğretimi" uygulamaları ve politikalarıyla ilgili baskın olmakla eleştirilirken; Almanya'da kalma süresi arttıkça Almanca bilgisi seviyesi artan Türkçe[337] bilgi seviyesi azalan Almanya'da yaşayan T.C. vatandaşlarının Türkçe ve Türk kültürü ile bağının sürdürülebilmesi için, Türkiye Devleti devletlerarası anlaşmalar ile Türkiye'den öğretmenler görevlendirerek Türkçe öğretimini teşvik etmeye çalışmıştır.[338] Türkiye Devleti açısından, ana dil eğitimi hem dilin hem de dil ile birlikte kültürel değerlerin aktarımında büyük bir öneme sahiptir.[339] Türkçe ve Türk Kültürü derslerinin öğretmenleri Türkçe dil kaybını önlemenin yanı sıra kültürün devamlılığı konusunda çaba sarf etmişlerdir.[340]

"Dil öğretimi/öğrenimi" konusu, iki devlet arasında entegrasyon/asimilasyon ve buna bağlı olarak yetki tartışmasına neden olmaktadır. Türkiye Devleti, dil öğrenimini kültürel bir eğitimi de içerecek şekilde ele alırken; Almanya Devleti bu eğitim sürecinde öğrencilere öğretilen içeriklerin "milliyetçi ve ayrıştırıcı" bir nitelikte olmaları nedeniyle Almanya'da uyumlarını zorlaştırıcı olacağını ileri sürmektedir. Ayrıca müfredatın

[335] Cummins, **a.y.**
[336] Burada özellikle Türkçe olarak belirtilmemiştir. Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenler ve ardıl kuşaklarının Çerkezce, Kürtçe, Türkçe, Zazaca vb. dillerinde yetkinlikleri söz konusudur.
[337] Türkiye Devleti'nin politikaları bakımından Türkçe'yi temel alması sebebiyle burada sadece Türkçe'ye yer verilmiştir.
[338] Adıgüzel, "Almanya'da Kültürel Çatışma Alanı Olarak 'Türkçe'", s. 233.
[339] Gülsüm Özerol, "Türkçe ve Türk Kültürü Dersleri İle İlgili Veli Görüş ve Beklentileri: Fransa/Nancy Örneği", **Yabancılara Türkçe Öğretimi Üzerine Araştırmalar**, ed. Alparslan Okur, Bekir İnce, İsmail Güleç, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Türk Dili Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2016.
[340] Yıldız, Çakır, "Almanya'daki Türk Öğretmenlerin Bu Ülkede Verdikleri Türkçe ve Türk Kültürü Dersinin Uygulanmasına İlişkin Görüşleri ve Karşılaştıkları Sorunlar", s. 27–37.

içeriğine dair tam bir bilgi sahibi olamayan Almanya'nın bu hususta da itirazları bulunmaktadır.[341]

Yabancı dil öğretimi/öğrenimi konusunda yetki dağılımı süreci şu şekilde gerçekleşmiştir: KMK'nın, büyükelçiliklerle yaptığı görüşmelerin sonucunda 1964 yılında Alman eğitim kurumlarına göçmen kökenli ailelerin çocuklarının "ana dillerinde" eğitim görebilmeleri için tavsiyelerde bulunmuştur. KMK'nın 1971 yılında tekrar verdiği tavsiyenin ardından eyaletlerin kültür yönetiminin sorumluluğu içinde mi yoksa dışında mı olduğuna eyaletler kendi yetkileriyle karar vermeye başlamışlardır.[342] Bu tavsiye kararla içeriği Alman Okul İdaresi tarafından kontrol edilen ve finanse edilen ana dili dersi, yabancı ülkelerin temsilcikleri tarafından ve sorumluluğunda yürütülen ana dili dersi, devletin yaptığı anlaşmalar dışında özel olarak sunulan ana dili dersleri olmak üzere üç farklı ana dili dersi ortaya çıkmıştır.[343]

Bu çoklu yapı ve eyaletlerin inisiyatifine bırakılan ana dili dersi, ülke genelinde farklı uygulamalara sebep olmaktadır. Kimi eyaletlerde konsolosluklar tarafından kimi eyaletlerde Alman Eğitim İdaresi tarafından sunulan Türkçe ve Türk Kültürü dersi bir süre sonra, bazı eyaletler tarafından kaldırılmıştır.[344]

Eğitim alanında çalışmalar yapmış araştırmacı Gözaydın'a göre, Almanya'nın eğitim ve kültür alanlarında özerk olan federal eyaletler Türk hükümetinin bütün Almanya'yı içine alan geniş bir yaptırım gücünden yoksun olmasına neden olmaktadır. Türk dili öğretmenlerinin atanmasında da bazı eyaletlerin Türkiye Millî Eğitim Bakanlığını tanımadığı için kendi seçtiği öğretmenleri görevlendirmektedir.[345] Sonuç olarak, eyaletlerin farklı dil politikaları ve yaklaşımları sebebiyle Türkçe dersinin

[341] Şeyma Karahan, "'Almanya'da Türkçenin İhmali Sorun Doğurur'", **Perspektif**, 29.11.2017, (Çevrimiçi) https://perspektif.eu/2017/11/29/almanyada-tuerkcenin-ihmali-soeylesi/, 05.02.2022.
[342] Yıldız, Thomas, "Türkçe'nin Alman Eğitim Sistemindeki Yeri ve Geleceği: Berlin'de Sunulan Türkçe Dersleri Üzerine Bir İnceleme", s. 283–295.
[343] Yıldız, Thomas, **a.g.e.**, s. 285.
[344] Yıldız, Thomas, **a.y.**
[345] Yılmaz, "İki Dillilik Olgusu ve Almanya'daki Türklerin İki Dilli Eğitim Sorunu", s. 1648.

Almanya'da yapısal ve hukukî statüsünün bütün eyaletlerde eş değer konuma getirilmesi zor görünmektedir.

Buraya dek, Almanya'daki eğitim sistemi ve kademeleri ile Almanya Devleti açısından göçmenler ve ardıl kuşaklarına yönelik eğitim politikalarına yer verilmiştir. Bu politikalarda en son ele alınan tema *"yabancı dil/anadil eğitimi ve öğretimi"*dir. Her iki devleti de ilgilendirdiği için konuyu iki yönlü bir şekilde tarihsel olarak ele almak önemlidir. Almanya eğitim sistemi içerisindeki işleyişin yanı sıra Türkiye Devleti'nin de bu alandaki politikaları incelenmelidir. Bu bağlamda; Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), Yurtdışı Türkler ve Akrabalar Topluluğu Başkanlığı ve Konsoloslukların uygulamaları öne çıkmaktadır.

Örneğin, MEB tarafından uygulamaya konan "Yurt Dışındaki Türk Çocukları İçin Türkçe ve Türk Kültürü Öğretim Programı" için Türkiye'den ve Almanya'da mahalli öğretmenler görevlendirilmektedir.[346] MEB tarafından Türkçe, Türk Dili ve Edebiyatı, İngilizce, Sınıf Öğretmenliği, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi gibi çeşitli branşlardan öğretmenler atanmaktadır. Öğretmenlerin profillerine bakıldığında geldikleri ülkelerde öğretmenlik eğitimi almış ve sadece Türkçe ve Türk Kültürü dersini vermekle görevlendirilmiş kişiler ile Almanya'da doğup büyümüş ve Almanya'da öğretmenlik formasyonu almış göçmen kökenli kişiler oldukları görülmektedir.[347]

Berlin Eyaleti'nde MEB'in atadığı Türkçe öğretmenleriyle yapılan araştırmaya göre vize başvurularının geç sonuçlanması gibi nedenlerle görevine geç başlayan ve aile birleşimi hususunda dil ve gelir belgesi talep edilmesi gibi zorluklar yaşayan öğretmenler; yerel mevzuata, Almanya'ya ve çok dilli yetişen öğrenci profilini bilmedikleri için de sorunlar yaşamaktadır. Öğretmenlerin "kısıtlı bir zaman" için gönderilmeleri, "iki dilli eğitimde öğretmen yeterliliklerinin eksik olması" gibi sorunların dışında; Almanya'daki Türkçe eğitimde en temel sorunlardan biri materyal

[346] Yıldız, Çakır, "Almanya'daki Türk Öğretmenlerin Bu Ülkede Verdikleri Türkçe ve Türk Kültürü Dersinin Uygulanmasına İlişkin Görüşleri ve Karşılaştıkları Sorunlar", s. 27–37.
[347] Yıldız, Çakır, **a.y.**

eksikliğidir.[348] Yukarıda belirtilmiş olan Almanya'nın Türkiye tarafından verilen Türkçe ve Türk Kültürü derslerinin içeriğinden kaynaklı olarak öğrencilerde doğabilecek Almanya'ya uyum sorunları eleştirisini hatırlatacak şekilde, Damanakis de Almanya'ya gönderilen eğitim materyallerinin Almanya'nın değil; o ülkenin gerçekliğini yansıttığını ve Almanya'daki öğrencilerin ihtiyaçlarına yönelik yeterince malzeme bulunmadığını belirtmiştir.[349]

Almanya'da görev yapan öğretmenlerle yapılan bir çalışmada, MEB AB ve Yurt Dışı İlişkiler Genel Müdürlüğü bünyesinde oluşturulan Özel İhtisas Komisyonu tarafından geliştirilen eğitim materyallerinin Alman eğitim sistemi yapısına uygun ve Avrupa Dilleri Öğretimi Ortak Çerçeve Programı ölçütlerine göre hazırlanması gerekliliği belirtilmiştir.[350]

Alman yerel mevzuatı içinde yer almadığından diğer derslerden izole şekilde yürütülen ve seçmeli olan Türkçe ve Türk Kültürü dersine katılımın öğretmen sayısı artmasına rağmen yıllar geçtikçe derse olan ilginin azalmasının bir diğer sebebi de not değeri taşımamasıdır. Damanakis bu derse ilginin artırabilmesi için, bu derslerin zorunlu hale getirilmesinin yararlı olacağını savunmaktadır.[351]

Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti "Sekundarstufe I" olarak nitelendirilen okullarda başlatılan "köken dili" dersi mahalleden atanan öğretmenler tarafından haftada 5 saat verilmekte ve not ortalamasına etki etmektedir.[352] Burada eyaletler arasındaki farklılaşma tekrar düşünülebilir.

Öğretmenlerin altyapı sorununa çözüm olarak Almanya'da Türkçe eğitimi verecek öğretmenlerin "Türkçe ve Türk Kültürü Dersi Öğretmeni" olarak üniversitelerin

---

[348] Yıldız, Çakır, **a.y.**
[349] Michael Damanakis, "Muttersprachlicher Unterricht fur auslandishe Schüler", **Deutsch lernen**, No: 4, 1983, s. 15–47.
[350] Yıldız, Çakır, "Almanya'daki Türk Öğretmenlerin Bu Ülkede Verdikleri Türkçe ve Türk Kültürü Dersinin Uygulanmasına İlişkin Görüşleri ve Karşılaştıkları Sorunlar", s. 32.
[351] Damanakis, "Muttersprachlicher Unterricht fur auslandishe Schüler", s. 15–47.
[352] Yıldız, Çakır, "Almanya'daki Türk Öğretmenlerin Bu Ülkede Verdikleri Türkçe ve Türk Kültürü Dersinin Uygulanmasına İlişkin Görüşleri ve Karşılaştıkları Sorunlar", s. 31.

eğitim fakültelerinde özel olarak yetiştirilmesi önerilmektedir. Almanya'da Türkçe eğitimde bir diğer önemli sorun olan eğitim materyallerinin yetersizliğinden dolayı bazı eyaletlerde bu dersin tamamen Almanya tarafından verilmek istenmesi söz konusudur. Yıldız ve Thomas'a göre, Almanya'daki eğitim durumunu gözeten ve öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayan eğitim materyalleri geliştirilmeli ve derslere olan ilginin arttırılması için çokdillilik ve anadilin önemi konusunda bilinçlendirme çalışmaları düzenlenmelidir.[353]

Alan çalışmasının analiz edildiği bölümde, görüşmecilerin görüşmeler esnasında kullandıkları eğitim ve ilişkili kurumlara özgü dili daha rahat ve sistemli bir şekilde kavrayabilmek için, buraya kadar, Alman Eğitim Sistemi ve bu sistem içerisinde Türkiye kökenli göçmenlerin ardıl kuşaklarının bu eğitim içerisindeki konumları *"migration background"* verileri ile açıklanmıştır. *"Migration background"* grubunun içerisinde birçok farklı etnik kimlik bulunduğu yadsınamadan, diğer bir deyişle "heterojen" bir grubu işaret ettiği kabulüyle; ancak "Almanya'da 'Göçmenlerin' Demografik Yapısı" bölümünde de belirtildiği üzere, Türkiye kökenli göçmenler ve ardıl kuşaklarının bu grup içerisindeki görece yoğunluğundan ötürü bu şekilde ele alınmıştır. Bir sonraki bölümde ise, "Türkiye kökenli göçmen ve ardıl kuşakları" derken, kastedilen ve bu kavramın heterojen yapısı ele alınmaktadır.

2.3.4. Almanya'da Yaşayan Türkiye Kökenli Göçmenlerin ve Ardıl Kuşaklarının Kültürel Açılımı ve 'Entegrasyonun' Sosyal Bağlamı

Almanya Devleti, sosyo-kültürel entegrasyon bağlamında "İslam dini dersleri, dini sembollerin kullanımı, resmi kuruluşlara dini grupları dâhil etme, yerel çatışma yönetimi, ek olarak ibadethane inşası gibi başlıklara yer vermiştir. "Türkiye kökenli göçmen ve ardıl kuşakları" ifadesinin sosyo-kültürel açılımı ve bu grubun Almanya

[353] Yıldız, Thomas, "Türkçe'nin Alman Eğitim Sistemindeki Yeri ve Geleceği: Berlin'de Sunulan Türkçe Dersleri Üzerine Bir İnceleme", s. 292.

Devletinin sosyo-kültürel bağlamdaki göç ve entegrasyon politikaları ile diyalektik ilişkisi bu başlık altında ele alınmaktadır.

"Türkiye kökenli göçmen ve ardıl kuşakları" ifadesi homojen bir gruptan oluşmamaktadır. Bu ifadenin içerisinde, birbirinden farklı etnik ve dini gruplara mensup olan bireyler bulunmaktadır. Bu noktada, teorik bölümde "diaspora" ifadesi üzerine yürütülmüş tartışmayı hatırlamak faydalı olabilir. Bauböck ve Faist,

> *"Türkiye toplumunun iç eşitsizlikleri, azınlıkların tam olarak tanınmadığı ve belirgin bir ulusal homojenlik tarafından gizlendiği gibi durumlar, göç ve sonrasında, ulusal topraklarda olduğundan daha fazla ortaya çıktığı ve birbirleri ile etkileşime girseler de kendi örgütsel ve sosyal ağlarını edinmiş olan farklı sosyo-kültürel gruplardan oluşan bir topluluk ve topluluk içindeki bölünmelerin etnik, dinsel ve ideolojik olduğunu ileri sürülerek "diaspora" ifadesinin uygunluğu tartışmışlardır."*[354]

Bu nedenle, bu araştırmada "Türk" ifadesine değil; "Türkiye kökenli göçmen" ifadesine yer verilmiştir. Diğer bir ifadeyle, "Türkiye kökenli göçmen ve ardıl kuşakları" ifadesi heterojen bir gruba işaret edebilmek amacıyla bilinçli bir şekilde kullanılmıştır.

İşgücü göçünün ilk yıllarında, etnik, dinsel ve ideolojik ayrımların daha az dikkat çekmesi, geçicilik nosyonu dikkate alındığında anlaşılabilir. "İşçi" kimliği ve Türkiye'ye geri dönüş hayali ortaklığı, etnik, dinsel ve ideolojik ayrımları/kırılmaları geciktirici noktalar olmuştur.

Türkiye'de yaşanan Askeri Darbenin de etkisi ile özellikle de 1980 sonrasında, etnik ve milliyet ayrımları keskinleşmiştir. Aynı dönemde siyasi sığınma taleplerinin arttığı bilinmektedir. Buna bağlı olarak da kimlik siyaseti yükselmiştir. Dernekleşmelerdeki artışın da aynı sürece denk gelmesi tesadüf değildir.[355]

Göç hareketlerini "zorunlu" ve "gönüllü" olarak ya da göçmenleri "ekonomik" veya "siyasi" gibi kavramlarla tanımlamak devletlerin bu alanda başvurdukları bir hareket biçimidir. Homojenleştirilmiş ya da sınırları temel alan bu tanımlamaların içerdiği bireyler ve toplumlar gerçekte heterojen gruplara karşılık gelmektedir. 1961

[354] Bauböck, Faist, **Diaspora and Transnationalism Concepts, Theories and Methods**.
[355] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.

işgücü anlaşması ile gelen göçmenlerin ardıl kuşaklarının hem önceki kuşakları ile hem de kendi içinde bulundukları kuşaklar nazarında homojen bir şekilde tanımlanması da aynı sebepten ötürü sorunludur. Çünkü günümüzde farklı bir birey tanımından bahsetmek mümkündür. Göçün ilk yıllarından günümüze değin yaşanan dönüşümler bireylerin, toplulukların ve gündelik yaşamların değişmesine neden olmuştur. Bugün, daha karmaşık; literatürde sıklıkla başvurulan "hibrid" tanımlamasına karşılık gelen bir toplum yapısı var olmaktadır. Toplumsal hafızanın geçmiş kuşaklardan "doğrudan" aktarılmadığı gerçeğine benzer bir olgu bulunmaktadır. Çünkü daha önce de ifade edildiği üzere, toplumsal hafıza yaşanılmış olan anıları yaşandığı şekilde anımsamamızı sağlamaz; her anımsama anında bireyler ya da toplumlar kendi özgün deneyimleri ile bu eylemi birleştirmektedirler. Dolayısıyla her anımsama var olan anıyı dönüştürüp yeniden üretmektedir.[356] Göçmen kökenli ailelerin bireyleri de her bir kuşakta bu üretime mikro özneler olarak katkı sağlamaktadırlar. Aynı zamanda makro dönüşümler de dikkate alındığında, farklılaşan çoklu-kimliklerin varlığından bahsedilebilir. Farklılaşan ve dönüşen bu çoklu-kimliklere dair en hassas politikaların üretildiği alan sosyo-kültürel alandır. Çünkü bağlamın değişkenliği söz konusudur.

Günümüze gelindiğinde, önceden var olan söz konusu etnik ayrımların enformasyon hareketleri ile farklı birer ifadeye büründükleri belirtilebilir.[357] Bu konuyu bir örnekle açıklamak gerekirse, artık Türkiye kökenliler sadece Türkiye ya da Almanya kültüründen beslenmemekte; daha farklı kültürlerle de etkileşim içinde bulunmaktadırlar.

Teorik bölümde Çağlar'ın göçmen toplumlarında müzik üretim süreçleri üzerinden ifade ettiği, "Türk-Alman" şeklindeki tireli belirteçlerin diğer bir ifadeyle "tireli kimliklerin" yetersizliği hatırlanırsa; sadece iki kültürden değil; aynı zamanda sınırları aşan başka kültürlerin de kompozisyonu olan yeni bir kültür anlaşılabilir.[358]

[356] Halbwachs, **Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri**.
[357] Arjun Appadurai, "Global Ethnoscapes: Notes and Queries for a Transnational Anthropology", **Recapturing anthropology**, 1991, s. 191–210.
[358] Çağlar, "'Tire'li Kimlikler: Teori ve Yönteme İlişkin Bazı Arayışlar", s. 129–150.

White ise Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli göçmen ve ardıl kuşaklarına dair şu tespitte bulunmuştur:

> *"Almanya'daki 2 milyon Türk birbirine benzemeyen bir topluluk oluşturmaktadır. Onlar kendilerini yalnızca Türklükle değil aynı zamanda, hatta her şeyden önce, kendi sosyal sınıflarıyla, belirli bölgesel veya Türk-olmayan etnik kökenle veya millet-ötesi (transnational) melez bir "üçüncü kültür" ile tanımlamaktadırlar. Şu anda Almanya'da her iki dili akıcı bir şekilde kullanma becerisine değişik düzeylerde sahip olan ve yaşam tarzları itibariyle aralarında büyük farklılıklar bulunan üç kuşak vardır."* [359]

Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenler ve ardıl kuşaklarının dâhil olduğu heterojen toplum birçok alt topluluğu içermektedir. Bu alt topluluklar, farklı çıkarlar ve yaşam tarzlarına sahiptir: *"işçi, öğrenci İslamcı, solcu, Kürt, Alevi, ikinci ve üçüncü kuşak, sanatçı elitler ve saire."*[360]

Buraya kadar, "Türkiye kökenli göçmenler ve ardıl kuşaklarına" karşılık gelen topluluğun heterojen ve sürekli dönüşen yapısı vurgulanmıştır. Bir diğer konu ise, bu denli heterojen topluluğu ilgilendiren sosyo-kültürel alandaki kurumsallaşmanın olup olmadığı, kurumsallaşma var ise ne derecede olduğudur. Hem Almanya hem de Türkiye Devletlerinin bu kurumsallaşma içerisindeki konumlarını incelemek her iki devletin Türkiye kökenli göçmenler ve ardıl kuşaklarına yönelik sosyo-kültürel politikalarını anlamak adına önemlidir. Almanya'da devlet tarafından tanımlanan ve yine devlet tarafından desteklenen merkezileşmiş göçmen kuruluş sistemi bulunmaması; göçmenlerin çıkarlarının temsil edildiği merkezileşmiş göçmen çatı örgütlerinin sayılarının az olmasına neden olmuştur.[361]

> *"Öte yandan, Almanya'da göçmen kuruluşlarına verilen devlet desteği yerel bölgesel otoriteler aracılığıyla dağıtılmaktadır. Söz konusu otoriteler, parayı, öncelikle belirli projelere –örneğin kültürel organizasyonlara, gençlere yönelik iş eğitimlerine ve kadın merkezlerine- pay etmektedir. Hem Alman hem de Türk kimliklerine karşı kendine has bir kimliğe sahip bir Alman Türk topluluğu bir dereceye kadar kurulmuşken, bu tutarlılık kısa vadede açık bir şekilde tahayyül edilmektedir. Süreçsel kimlik adını verdiğim şey bir tür kök-paradigma, yani kültürel harita işlevi gören ve insanların adetler, kural-lar, dil ve davranışlarda meydana gelen değişimlerden bağımsız olarak*

[359] Jenny White, "Yeni Almanya'daki Türkler", **İdealKent**, C. 5, No: 14, 2018, s. 53–87.
[360] White, **a.y.**
[361] Yasemin Nuhoglu Soysal, A.J. Soyland, **Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe**, University of Chicago Press, 1994.

kendi kültürlerinde bir yol bulmasını mümkün kılan bir anlamlar kümesidir.Uyum, Alman bilim insanları tarafından, genelde kültürel davranış çerçevesinde (ideal geleneksel Türk tipi ve modern Alman davranışı arasındaki çift kutuplu bir ölçeğe dayalı olarak) tanımlanmıştır." [362]

Türkiye kökenli ve ardıl kuşaklarının oluşturduğu, aynı anda farklı oranlarda ikiden fazla kültür ve değerleri aynı bünyede barındıran bu heterojen topluluk için, Almanya hükümetinin uyguladığı entegrasyon ve göç çalışmaları, son on yılların politikalarından da etkilenerek, görece daha kutuplu ve göçe dâhil olmuş kişilerin ihtiyaçları konusunda yetersiz bir süreç işlemektedir.

İzlenen politikalar, bu heterojen topluluğun değerlerini yaşatabilmesine, özgürce örgütlenmesine olanak sağlayamamaktadır. Her anısını tekrar anlattığında dönüştüren farklı bir anına odaklanıp süreçte yaşadıklarıyla kimliklerini dönüştürüp her tanıştığı ve deneyimlediği kişi ve ortam sayesinde değer yargılarını başka bir seviyeye getiren bu heterojen topluluk için kutuplaşmış kurumsal çözümler yeterli gelmemektir.

Günün koşullarında, hükûmetler tarafından izlenen politikalar, ihtiyaçları peşin hükümlü bir şekilde, heterojen grubun temsil edilmediği bir karar mekanizmasıyla vermekte ve programa dâhil olacak kişileri, gene kendi belirledikleri Alman değerleriyle besleme ya da 'taraflı' Türkiye kökenli değerlerinin yaşatılabildiği uygulamalar şeklindedir. Bu programların, bulunduğu coğrafya sebebiyle kendisi gibi zorunlu ya da gönüllü göçmenler ile teması çok olan ve her dokunuşla zenginleşen, gelişen bu topluluğu, karar süreçlerine dâhil etmesi; sokak ile ilişkisi sınırlı olan merkezdeki yöneticilerin yapılacak program ve yatırımlara karar vermesi yerine, yerelden demokratik yöntemlerle edinilmiş bilgilerin ışığında hareket etmesi entegrasyon ve çok kültürlü yaşamı kolaylaştıracak adımlarla olması gerekmektedir.

Bir sonraki bölümde Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenlerin ve ardıl kuşaklarının siyasal alanda siyasal var olma biçimleri ele alınmaktadır.

[362] Jenny White, "Yeni Almanya'daki Türkler", **İdealKent**, C. 5, No: 14, 2018, s. 53–87.

2.3.5. Almanya'da Yaşayan Türkiye Kökenli Göçmenler ve Ardıl Kuşaklarının Siyasal Var Olma Biçimleri ve Siyasal Alanlar

Türkiye kökenli göçmenlerin ve onların ardıl kuşaklarının Almanya ve Türkiye siyasal hayatındaki rolleri bu başlık altında ele alınmaktadır. Önceki bölümlerde yer verilen *"gastarbeiter(in)"* kimliği ile başlayan göç süreci, zamanla "Alman vatandaşı" kimliğine doğru evrilmiş; bu durum da Almanya'da birtakım siyasal hakları beraberinde getirmiştir.

Göçün başlangıcı yani göçmenlerin "gastarbeiter(in)" oldukları dönemdeki siyasal aktivizm incelendiğinde, karşılaşılan ilk siyasal hareket "Ford Grevi" olmuştur. Ford Grevi hem fabrikanın kendi dinamiklerinden hem de makro ekonomide yaşanan sorunlardan kaynaklanmıştır. 1973 Petrol Krizi sonrasında toplu işten çıkarmaları, yaz tatilinin devamında rapor alan Türkiye kökenli işçilerin işten çıkarılmaları takip etmiştir. Aynı zamanda kişi başına düşen iş yükünün artışı da grevi tetikleyen başka bir etken olmuştur.[363] Grevdeki önemli nokta, büyük ölçüde Türkiye kökenli göçmenlerin grevin ana aktörü oluşudur. Ücretlere 1 DM zam yapılması, işten çıkarmaların sonlandırılması, işten çıkarılanları işe geri alınması ve kişi başına düşen iş yükünün hafifletilmesi gibi taleplerin bulunduğu *"Wilde Streiken"*[364] (Vahşi Grev); kamuoyuna, "yaz tatilinin uzatılarak dört haftadan altı haftaya çıkartılması" talebi ön plana alınarak yansıtılmıştır.[365]

[363] Uğur Tekin, "Unutulan Tarih: Almanya'da Ford Grevi", **Almanya'ya Emek Göçü**, ed. Ülkü Sözbir Fındıkçıoğlu, E. Zeynep Güler, İstanbul, Yazılama Yayınevi, 2012.
[364] Ford Grevi, "Türk Grevi" olarak da adlandırılmıştır Der Spiegel, "IG Metall - ein angeschlagener Dinosaurier", **Der Spiegel 36**, 02.09.1973, (Çevrimiçi) https://www.spiegel.de/politik/ig-metall-ein-angeschlagener-dinosaurier-a-a4e6bd9a-0002-0001-0000-000041911417?context=issue, 28.12.2021..
[365] Bayram Yalçın, "Göçmen-İşçi Hareketleri Almanya-1973 Ford Otomobil Fabrikası İşçi Grevi", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)**, C. 8, No: 4, 2021, s. 114–124.

Görsel 2: Ford Grevinden Bir Kare

Kaynak: DiasporaTürk Twitter, 2021. [366]

Grevin sonunda birçok işçi göz altına alınmış ve işten çıkarılmıştır. Hatta bazı işçiler sınır dışı edilmiştir. Ancak, grev sona erdiğinde, Alman yetkililer ve politikacılar, Türkiye kökenli göçmen işçilerin "politik fail" kimliğine sahip olduklarını fark etmişlerdir. Almanya ve Türkiye arasındaki göç sürecinde, iki taraf için kırılma noktası olan Ford Grevi'nin sonunda, işçiler arasında da politikleşmenin görünürlüğü artmıştır.[367] Benzer dönemde, farklı fabrikalarda işçi örgütlenmeleri olmuş ve grevler yaşanmıştır. Bunlardan bir tanesi, kadın göçmen işçilerin başlattıkları "*Pierburg Grevi"*dir. Fakat bu defa göçmenliğin yanında toplumsal cinsiyet faktörü de grevin belirleyicisi olmuştur. Yalnız Türkiye kökenli kadın göçmenler değil; aynı zamanda Yugoslavya, Yunanistan, İspanya ve İtalya'dan gelmiş göçmen kadınlar da bu grevde yer almıştır.[368]

[366] DiasporaTürk, "Güzel şeyler de oluyordu. Belçika'daki Ford Fabrikası'nın montaj bölümü çalışanları bir mektup göndererek şöyle yazmıştı: "Grevdeki arkadaşlarımızın yanındayız. Destek olmak için yüz işçiyle birlikte yola çıkıyoruz!", **Twitter**, (28.12.2021), (Çevrimiçi) https://twitter.com/diaspora_turk/status/1388453668140236802/photo/3, 28.12.2021.
[367] Tekin, "Unutulan Tarih: Almanya'da Ford Grevi", s. 71–83.
[368] DOMID, "Der Pierburg Streik: Solidarität unter Arbeiter*innen", **DOMID**, (28.12.2021), (Çevrimiçi) https://domid.org/news/pierburg-streik-solidaritaet-unter-arbeiterinnen/, 28.12.2021.

Görsel 3: Pierburg Grevinden Bir Kare

Kaynak: DOMID, 2021.[369]

Türkiye kökenli göçmen işçilerde politikleşmenin artmasında bir diğer etmen de Türkiye'de o dönem yaşanan Askeri Darbe sonucunda Almanya'ya sığınma talebinde bulunan siyasi sığınmacılardır.[370] Abadan-Unat'ın dönemlendirmesinden de hatırlanacağı üzere; 80'li yıllar dernekleşme hareketlerinin başladığı, 90'lı yıllar ise siyasal hakların talep edildiği dönemlerdir.[371] Bu dönemlerin tezahürü olan gelişmeler şu şekilde sıralanabilir:[372]

- *21 Nisan 1987*'de, Sevim Çelik-Gottschlich'in Berlin Eyalet Parlamentosuna girmesi,
- *25 Temmuz 1989*'da, SDP üyesi Leyla Onur'un Avrupa Parlamentosuna seçilmesi,
- *16 Ekim 1994*'te, Leyla Onur ve Yeşiller Partisinden Cem Özdemir'in Federal Alman Meclisine girmeleri,
- *27 Nisan 2010*'da, Aygül Özkan'ın Aşağı Saksonya Eyaleti-Sosyal İşler, Kadın, Aile, Sağlık ve Uyum Bakanı olması,

[369] DOMID, **a.y.**
[370] Ek olarak, günümüzde Türkiye'den Almanya'ya yönelen "New Wave" nitelikli göçmenlerin de benzer bir şekilde Almanya'daki politik örgütlenmeleri arttırdığı söylenebilir.
[371] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.
[372] Murat Tosun, "Almanya'ya İşgücü Göçünün 60 Yıllık Kronolojisi", **Misafir Göçmen Yerli: Almanya'ya İşgücü Göçünün 60'ıncı Yılı**, ed. Bülent Ulus, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2021; Erdoğan, "Almanya'daki Türkler ve 60 Yılın Muhasebesi: Karşılıklı Mantalite Değişimi", s. 15–111.

- *17 Aralık 2013*'te, Aydan Özoğuz'un Federal Hükümet'in Göç, Mülteci ve Uyumdan Sorumlu Devlet Bakanı olması,
- *24 Eylül 2017*'de, Türkiye kökenli 14 adayın Federal Meclise girmesi,
- *22 Kasım 2019*'da, Belit Onay'ın Hannover Belediye Başkanlığına seçilmesi,
- *26 Eylül 2021*'de, dört farklı partiden Türkiye kökenli 18 milletvekilinin parlamentoya girmesi (Bkz. Görsel 4).

Yukarıda adı geçen siyasetçiler, alanlarında "ilk" olanlardır. Devamında, daha fazla Türkiye kökenli siyasetçinin Almanya'daki siyasal hayatta yer aldığı görülmektedir.

Görsel 4: 2021 Bundestag'a Seçilen Türkiye Kökenli Milletvekillerinin Partilere Göre Dağılımı

Sosyal Demokrat Parti	Birlik 90/Yeşiller	Sol Parti	CDU
Cansel Kızıltepe	Canan Bayram	Gökay Akbulut	Serap Güler
Hakan Demir	Ekin Deligöz	Sevim Dağdelen	
Aydan Özoğuz	Filiz Polat	Ateş Gürpınar	
Metin Hakverdi	Cem Özdemir		
Macit Karaahmetoğlu	Melis Sekmen		
Derya Türk-Nachbaur			
Gülistan Yüksel			
Nezahat Baradari			
Mahmut Özdemir			

Kaynak: Erdoğan, 2021.[373]

Göçmenlerin iktisadi ilişkileri dair bölümde adı geçen ve Covid-19'a karşı aşı geliştiren ekibin başında yer alan iki kişiden biri olan Özlem Türeci, siyasal alanda da görünürlüğe sahip olmuştur. Rheinland-Pfalz Eyalet Parlamentosunda Federal Kongre

[373] Erdoğan, "Almanya'daki Türkler ve 60 Yılın Muhasebesi: Karşılıklı Mantalite Değişimi", s. 15–111.

delegeliğini onaylanan Türeci de Federal Meclis'te 13 Şubat 2022'de gerçekleştirilecek ve 736 milletvekilinin oy kullanacağı Cumhurbaşkanlığı seçiminde, Federal Kongre üyesi olarak Cumhurbaşkanını seçecektir.[374]

Türkiye kökenli göçmenlerin ve onların ardıl kuşaklarının siyasal alandaki yükselen görünürlüklerini seçmen nüfusunda da görmek mümkündür. 2020'de *"migration background"lu* 21,9 milyon kişinin yaklaşık 7,9 milyonunun 2021 Federal Meclis seçimlerinde oy kullanma hakkına sahip olduğu ifade edilmiştir.[375] Diğer bir deyişle, *"migration background"a* sahip kişilerin üçte biri seçme hakkına sahiptir. Bu kişilerin genel seçmenler içindeki oranı ise yüzde 13 olarak belirtilmektedir.[376] Bu rakamlarla paralel bir şekilde, 2021 seçimlerine katılan tüm partilerin programlarında içerikleri bakamından farklılıklar olsa da göç ve göçmenlik konusu yer almıştır. SPD, FDP, Yeşiller, "*Die Linke"* (Sol Parti) ve *"Christlich Demokratische Union Deutschlands Christlich/Soziale Union in Bayern"* (Hristiyan Demokrat/Sosyal Birliği (CDU/CSU)) göç ve göçmenlik olgusundan doğabilecek fırsatları sıralayarak göçe ve göçmenliğe görece "pozitif" anlamda yer verirken; *"Alternative für Deutschland"* (Almanya için Alternatif (AfD)) ise, göçün risklerine ve hatta göçmenlerin sınır dışı edilme yetkilerinin genişletilmesine dair göçe ve göçmenliğe daha "negatif" anlamda yer vermiştir.[377]

Türkiye kökenli göçmenlerin ve onların ardıl kuşaklarının Almanya'da oy verme eğilimlerine dair ise, Konrad Adenauer Vakfı (KAS)[378] 2019 yılında tarafından yapılan bir araştırma üzerinden bilgi edinilebilir. Araştırmaya göre; 2015 verileri ile

[374] DW Türkçe, "Özlem Türeci Almanya'da Cumhurbaşkanını seçecek", **DW Türkçe**, 15.12.2021, (Çevrimiçi) https://www.dw.com/tr/özlem-türeci-almanyada-cumhurbaşkanını-seçecek/a-60136984, 26.12.2021.
[375] DESTATIS, "2021 Bundestag Election: One in Three People with a Migrant Background was entitled to Vote".
[376] DESTATIS, **a.y.**
[377] Perspektif, "Almanya'da Seçimler: Göçmen Kökenliler Kimi Seçiyor?", **Perspektif**, 23.09.2021, (Çevrimiçi) https://perspektif.eu/2021/09/23/almanyada-secimler-gocmen-kokenliler-kimi-seciyor/, 30.12.2021.
[378] Söz konusu araştırma sonuçları incelenirken araştırmayı yapan vakfın CDU/CSU ile yakın bir ilişki içerisinde olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

karşılaştırıldığında, SDP'nin oy oranı yüzde 50'den yüzde 13'e düşerken; CDU/CSU Partisi'nin yüzde 17'den yüzde 53'e çıkmıştır.[379]

2021 Almanya Federal Seçimlerinde ise, Türkiye kökenli göçmenlerin yoğun olarak yaşadığı Frankfurt, Berlin, Köln, Hamburg, Düsseldorf, Stuttgart ve Münih gibi kentlerde oyların sol eğilimli partilerde yoğunlaştığı görülmektedir.[380] Dolayısıyla 2019'da yapılan araştırmadan bu yana, Türkiye kökenli göçmenlerin ve ardıl kuşaklarının kullandığı oylar sağ partilerden sol partilere doğru değişim göstermiştir. Sol partilerin göçmenlerin haklarını pozitif yönlü görece daha sıklıkla dile getirmeleri bu değişimde etkin rol oynamıştır. Ayrıca önceki bölümlerde daha detaylı ele alınan "çifte vatandaşlık" gibi vaatler de sol tandanslı partiler ile göçmen kökenli bireyleri yakınlaştırmıştır.[381]

Almanya'da muhafazakâr parti CDU/CSU'nun göçmenlerden aldığı oyların düştüğü; ancak, Almanya'da yaşayan T.C. Vatandaşlarının oylarına bakıldığında, Türkiye'de muhafazakâr parti Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin oylarının yüksek olduğu bilinmektedir. Bir çelişki gibi görünen bu durumda, muhafazakâr seçmen kimliğine sahip bireyler, Almanya'da göçmenlere yönelik politikaları diğer partiler ile karşılaştırıldığında görece daha az olan CDU/CSU'yu seçmektedir.[382] Böylece, seçmen olarak göçmen kimliğinden doğan çıkarları yönünde karar vermektedir.

Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenlerin ve ardıl kuşaklarının Türkiye siyasal yaşamına katılma biçimleri olarak, "Türkiye'de yaşanan siyasal gelişmelere

---

[379] Konrad-Adenauer-Stiftung, "Eine repräsentative Analyse von Einstellungen und Wahlverhalten von Deutschen mit und ohne Migrationshintergrund 1 und in Deutschland lebenden Ausländerinnen und Ausländern Viola Neu Analysen und Argumente", 2018, (Çevrimiçi) www.kas.de, 30.12.2021.

[380] The Federal Returning Officer, "Bundestag Election 2021 Results Germany", **Results Germany**, 2021, (Çevrimiçi) https://www.bundeswahlleiter.de/en/bundestagswahlen/2021/ergebnisse/bund-99.html, 30.12.2021.

[381] DW Türkçe, "Almanya seçimleri: Göçmen kökenliler hangi partiye oy veriyor? ", **DW Türkçe**, 21.09.2021, (Çevrimiçi) https://www.dw.com/tr/almanya-seçimleri-göçmen-kökenliler-hangi-partiye-oy-veriyor/a-59240085, 30.12.2021; Yaşar Aydın, "Türk-Alman Göçü ve Siyaset: Etkileşim, Değişim ve Dönüşüm", **Misafir Göçmen Yerli: Almanya'ya İşgücü Göçünün 60'ıncı Yılı**, ed. Bülent Ulus, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2021.

[382] The Federal Returning Officer, "Bundestag Election 2021 Results Germany".

"karşıt" ya da "destek" organizasyonları (gösteri/protesto yürüyüşleri, grevler) ve "Türkiye'de gerçekleşen seçimlerde oy kullanma durumları" sayılabilir.

Almanya'da grevler yaşandığı sürede ve devamında, politikleşmenin yükseldiği ve politik görünürlüğün arttığı ifade edilmiştir. Türkiye kökenli göçmen işçilerin politik olarak örgütlenmelerindeki yükseliş, 1977-1980 yılları arasında Türkiye'de yaşanan Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası (MESS) grevindeki Maden-İş üyeleriyle olan ulusaşırı dayanışmalarına da yansımıştır.[383] Türkiye'deki maden işçileri ile dayanışma etkinlikleri düzenlenmiştir.

Görsel 5: Göçmen İşçilerin MESS Grevindeki Maden-İş Üyeleriyle Dayanışma Standı (Marien Platz, Münih)

Kaynak: Gürgöz, 2007.

Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenlerin ve ardıl kuşaklarının siyasal var olma biçimlerinin göstergelerinden bir diğeri olan "söz konusu grubun Türkiye'de gerçekleşen seçimlerde oy kullanma/kullanmamaları" ele alınmadan önce, "ulusaşırı oy kullanmanın" ne olduğu açıklanmalıdır.

> *"Ulusaşırı oy kullanma, bir ülkenin bir süreliğine ya da oturma, çalışma veya vatandaşlık edinme yoluyla daimî şekilde ülke dışında yaşayan seçmenlerinin bir*

[383] Feridun Gürgöz, **Saat Geri Dönmüyor**, Sarı Defte, TÜSTAV-Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, 2007.

kısmının ya da tümünün seçme hakkını ülke toprakları dışında gerçekleştirmesine olanak sunan kanun hükümleri ve usuller olarak tanımlanabilmektedir."[384]

Yurtdışında yaşayan ve T.C. vatandaşlığına sahip Türkiye kökenli göçmenlerin ve onların ardıl kuşaklarının 2012 yılı öncesinde, ulusaşırı oy kullanabilmeleri; diğer bir değişle Türkiye'de gerçekleşen seçimlerde oy kullanabilmeleri ya Türkiye'ye ya da gümrük kapılarına uzun ve masraflı bir şekilde gitmeleri ile gerçekleşebilmiştir. Bu nedenle yüzde 10 gibi az bir katılımın sağlanıyor olması, T. C. Devletini bu alanda hukuki bir düzenleme yapmaya teşvik etmiştir. Bu teşvikin bir tezahürü olarak, 2012 yılında *"Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı"* ile bir değişiklik yapılmış ve yurtdışında yaşamakta olan T.C. vatandaşlarının Yüksek Seçim Kurulunun (YSK) belirlediği gümrük kapılarında ve dış temsilciliklerde oy kullanabilmeleri sağlanmıştır.[385] Karar sonrasında, 2014 yılı Cumhurbaşkanlığı seçimi, 7 Haziran ve 1 Kasım 2015 genel seçimleri, 16 Nisan 2017 referandumu ve son olarak 24 Haziran 2018 Cumhurbaşkanlığı ve Genel Seçim yapılmıştır.

Karar sonrasındaki ilk seçim olan 2014 yılı Cumhurbaşkanlığı seçimine katılım oranı yüzde 18,94 olmuştur. 2014 yılı Cumhurbaşkanlığı seçiminde; yurtdışı ve gümrük kapılarında kullanılan geçerli oyların yüzde 65,55'ini Recep Tayyip Erdoğan, yüzde 29,16'sını Ekmeleddin Mehmet İhsanoğlu, yüzde 8,30'unu Selahattin Demirtaş almıştır. Almanya'da verilen oyların daha yurt dışı genel toplam oy oranlarından farklı olmadığı söylenebilir (Adayların Almanya'daki oy oranları sırasıyla, yüzde 68,63, yüzde 7,63, yüzde 23,74 şeklindedir.).[386] Almanya'da yaşayanların 2014 yılı Cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılım oranı yüzde 8,15'te kalmıştır.[387]

---

[384] Andrew Ellis vd., **Voting from Abroad - The International IDEA Handbook**, 2007.
[385] Resmi Gazete, "Yüksek Seçim Kurulu Kararı (No:120)", (2011), (Çevrimiçi) https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/02/20110227M1-1.htm, 31.12.2021; Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), "Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı", (2012), (Çevrimiçi) https://www2.tbmm.gov.tr/d24/1/1-0564.pdf, 31.12.2021.
[386] YSK, "Onikinci Cumhurbaşkanı Seçim Sonuçları", **YSK Web Portal**, 2014, (Çevrimiçi) https://ysk.gov.tr/tr/onikinci-cumhurbaskani-secimi/3456, 31.12.2021.
[387] YSK, **a.y.**

2015 genel seçimleri incelendiğinde ise, yurtdışında yaşayan seçmenlerin seçimlere katılım oranları yükselmiştir. 2015 genel seçimlerinin ilkinde yüzde 36,84; ikincisine de yüzde 44,79 oranında seçimlere katılım sağlanmıştır. Ayrıca bu seçim sonuçlarına göre Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) yüzde 50,37-56,38 aralığında en yüksek oyu almıştır. İkinci olarak en yüksek oyu olan Halkların Demokratik Partisi (HDP) yüzde 9,17-21,43; arkasında yer alan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) yüzde 15,44-15,93; CHP'yi takip eden Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ise yüzde 7,06-9,09 aralıklarında oya sahip olmuşlardır.[388] Bu seçim sonuçları Almanya özelinde incelendiğinde ise, 2014 yılında yapılmış Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Erdoğan'ın oy oranındaki artışa benzer bir şekilde AKP'nin oy oranının üç puan arttığı görülmektedir.[389]

2017 Anayasa Referandumunda ise, yurtdışında yaşayan seçmenlerin katılım oranının yüzde 47,91'i bulduğu gözlemlenmiştir.[390] Yurtdışında yaşayan seçmenlerin seçimlere katılım oranı, son örnek olan 2018 seçimlerinde de yüzde 50, 09 oranı ile yükselme eğilimini devam ettirmiştir. En yüksek oyu alan parti, önceki seçim sonuçlarına göre değişmeyerek AKP olmuştur.[391]

Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenlerin ve ardıl kuşaklarının siyasal var olma biçimlerinin yıllar içinde daha görünür hale gelmiştir. Bir yandan politik kimlik kazandıkları Almanya'da siyasal alanda var olurken; diğer yandan da Türkiye'de gerçekleştirilen hukuki düzenlemeler sonucunda oy kullanma hakkını elde ederek ve oy kullanarak Türkiye'deki siyasal hayatta da varlık göstermişlerdir.

---

[388] YSK, "25. Dönem Milletvekili Genel Seçim Sonuçları", **YSK Web Portal**, 06.2015, (Çevrimiçi) https://ysk.gov.tr/tr/7-haziran-2015--25-donem-milletvekili-genel-secimi/3304, 31.12.2021; YSK, "26. Dönem Milletvekili Genel Seçim Sonuçları", **YSK Web Portal**, 11.2015, (Çevrimiçi) https://ysk.gov.tr/tr/1-kasim-2015--26-donem-milletvekili-genel-secimi/3413, 31.12.2021.

[389] YSK, "25. Dönem Milletvekili Genel Seçim Sonuçları"; YSK, "26. Dönem Milletvekili Genel Seçim Sonuçları".

[390] YSK, "16 Nisan 2017 Anayasa Değişikliği Halk Oylaması Sonuçları", **YSK Web Portal**, 04.2017, (Çevrimiçi) https://www.ysk.gov.tr/tr/16-nisan-2017-anayasa-degisikligi-halkoylamasi/5002, 31.12.2021.

[391] YSK, "Cumhurbaşkanı ve 27. Dönem Milletvekili Genel Seçim Sonuçları", **YSK Web Portal**, 06.2018, (Çevrimiçi) https://www.ysk.gov.tr/tr/24-haziran-2018-secimleri/77536, 31.12.2021.

Türkiye ve Almanya arasında yaşanan göç hareketleri öncesinde, esnasında ve sonrasında her iki ülkenin izlediği politikalar iktisadi, eğitim, sosyo-kültürel ve siyasal yönleri ile buraya kadar ele alınmıştır. Aynı zamanda göçmenlerin özne olarak söz konusu alanlardaki eyleyiciliklerine tarihsel dönüşümleri ile birlikte yer verilmiştir. 1961 yılında Almanya ve Türkiye arasında imzalanan işgücü anlaşması sonucunda başlayan işgücü göçü başlangıcından günümüze dek izlenen politikaların ve göçmenlerin/ardıl kuşakların konumlarının değiştiği anlaşılmaktadır.

Bir sonraki bölümde ise, bu araştırmaya konu olan 1961 yılında Almanya ve Türkiye arasında imzalanan işgücü anlaşması sonucunda başlayan işgücü göçünün mekânsal yansımaları olan "göçmenlerin hafıza-mekanları" göçmen anıları ve uzman görüşleri özelinde ele alınmaktadır. Hafıza-mekanlar anıların işaretlendiği noktalar olarak, işgücü göçünün ilk ve onu izleyen safhalarına o döneme dair ipuçları vermektedir.

2.4. GÖÇMENLERİN HAFIZA-MEKANLARI

Göçmenlerin hafıza-mekanları olarak "Alman İrtibat Bürosu, Münih Tren Garı, İşçi Yurtları: Haymlar, Göçmenin Aile Evi: Mektuplar, Radyo ve Duvar Halıları, Göçmenin 'Urlaub'u (Tatili): 'Mercedes' seçilmiştir. Bu seçimde ilgili literatür ve yapılan mülakatlar etkili olmuştur.

2.4.1. Alman İrtibat Bürosu

"Verbindungsstelle im Istanbuler Stadtteil Tophane" (Alman İrtibat Bürosu, İstanbul-Tophane), Almanya'ya işçi olarak gitmek isteyenlerin kendi bölgelerinde sorumlu İİBK şubelerinden sonra listeden seçilenlerin çağırıldığı yerdir.[392] Bu aşamada, Almanya'nın mekânsal uzantısıyla göçmen işçi adayları ilk kez karşılaşmaktadırlar. Bir hafıza-mekân olarak adlandırabilecek Alman İrtibat Bürosu, göçmenlik anlatılarının başlangıcı ve başvuranların var olan kimliklerine "göçmen işçi" kimliğinin de

[392] Özbek, "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", s. 13–26.

eklenmesine şahitlik eden ilk yerdir. Göçmen anlatılarında da başlangıç noktasının bu mekân olarak şekillendiği görülmektedir.

Görsel 6: Alman İrtibat Bürosu (1973)

Kaynak: Hunn, 2011.[393]

1965 yılında fabrika işçisi olarak Almanya'ya giden Emine Sevgi Özdamar gidiş sürecine kendi yazdığı kitabında yer vermiştir. Alman İrtibat Bürosunun içi ve önündeki anılarını şu sözlerle ifade etmiştir:

> *"İstanbul'da Alman İrtibat Bürosu'na gittim. Türk bir kadın masada oturuyordu. Kapının yakınında durdum, bir okul müdürünün odasında gibi; liseyi bitirip bitirmediğimi sordu. Yalan söyledim 'evet' dedim. 'İyi, özellikle lise mezunlarını Almanya'ya yolluyoruz. Göreceksiniz orada yalnızca kültürlü Türklerle karşılaşacaksınız, Berlin'de görüşeceğiz. Orada aracı ve tercüman olarak çalışıyorum. İyi şanslar' dedi. Ve sağ gözüyle bana göz kırptı. Almanya'ya gitmek için doktor kontrollerinden geçmek gerekiyordu: idrar bırakmak, kan vermek, dişleri göstermek. Dişlerin içi boşalmışsa hemen doldurmak gerekiyordu. Bunu caddede Alman İrtibat Bürosunun önünde bir sandalyede yapan hızlı diş doktorları vardı: Bu İstanbul Alman İrtibat Bürosu'nun önünde idrar satıcıları ve sağlık tozu satıcıları vardı."* [394]

Bir mekânı ve mekanda yaşananları anlatmak veya aktarmak, anlatıcının kimliği ile doğrudan ilgilidir. Hafıza-mekanları, kimliğe bağlı anlatılara ve başlangıç

[393] Karin Hunn, "Arbeitsplatz Deutschland, Heimat Türkei? Die Anwerbung von Arbeitskräften aus der Türkei im Kontext der bundesdeutschen Ausländerbeschäftigungspolitik", **SWR International, Bertelsmann Stiftung**, Bielefeld, 2011.

[394] Emine Sevgi Özdamar, **Hayat Bir Kervansaray İki Kapısı Var Birinden Girdim Diğerinden Çıktım**, İlk Basım, İstanbul, Varlık Yayınları, 1993.

yolculuğuna ev sahipliği yapmaktadır.[395] Bu bilgiden yola çıkarak Büro'ya ait anlatıların anlatıcıların kimliklerinden ayrıştırılamayacağı söylenebilir.

İstanbul Alman İrtibat Bürosu Müdürü olan Theodor Marquard işçi alım sürecinde bürokrat kimliği ile yer almış ve Büro'daki işleyişi şu şekilde anlatmıştır:

> *"Türk İş ve İşçi Bulma Kurumunun Şubeleri, kayıtlı olan işçileri hekim muayenesinden geçirttikten sonra, Ankara veya İstanbul şubesi vasıtasıyla Alman İrtibat Bürosuna sevk etmektedirler. Burada benim mesai arkadaşlarım tarafından bütün kayıtlıların röntgenleri çekilmek suretiyle nihaî seçim yapılmaktadır. Alman İrtibat Bürosundaki hekimler, iş akitlerine istinaden, seçilmiş olan şahsın sıhhî bakımdan Almanya'daki şartlara uygunluk derecelerini tayin etmektedirler. Muayeneyi kazanan işçi bir yıllık iş akdini imzaladıktan sonra, çıkış muamelelerini tamamlamaya, Bulgar ve Yugoslav vizelerini temin etmeye mecburdur. Almanya'ya gitmeleri kesinleşmiş işçiler hareket edecekleri gün bir yiyecek paketiyle Münih'e kadar olan biletlerini alırlar. Hususi tren sadece Münih'e kadardır. İşçilere Münih'te bir defa daha sıcak yemek verildikten sonra, normal trenlerle çalışacakları yerlere kadar gitmeleri temin edilmektedir."* [396]

"Sağlık kontrolü" olarak sonraki kuşakların anlatılarında da yer bulan ve sıklıkla dile getirilen sürecin yaşandığı bu büroda, göçmen işçi adaylarının sağlık durumlarına ve mesleki yeterliliklerine bakılmıştır. Belirli kriterleri sağlayamayanlar elenerek memleketlerine geri dönmüş, yeterli bulunanlar için ise süreç başlamıştır.[397]

Federal Almanya Hükümeti, verimli bedenlere sahip işçileri seçerken titizlikle davranmıştır. İşçi seçimi ve mesleki yeterliliklerin ölçülmesi konusunda titiz davranıldığını *"Dokumentationszentrum und Museum über die Migration in Deutschland (DOMID)"* (Almanya'ya Göçün Dokümantasyon Merkezi) kurucularından Aytaç Eryılmaz şu şekilde ifade etmiştir:

> *"...mesela kadınlar terziyim diyor; onu Alman İrtibat Bürosunun alt katına alıp buyurun dikin diyorlardı, oturtuyorlardı dikiş makinesi önüne, mesela duvarcıyım diyorsa bir duvar örün buyurun diyorlardı. Yani İrtibat Bürosu bu hususlarda çok titiz davrandı."*[398]

---

[395] Pierre Nora, **Hafıza Mekanları**, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2006.
[396] Theodor Marquard, "Türkiye'deki Alman İrtibat Bürosunun Çalışma Şekli ve Türk İşçilerinin Almanya'ya Sevkinin Önemi", **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, C. 18, 2011, s. 171–177.
[397] BBC News Türkçe, "Türkiye'den Almanya'ya Göç Belgeseli", **Belgesel**, 23.11.2018, (Çevrimiçi) https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-46309952, 17.03.2021.
[398] Bilgi Avrupa, "Hallo Almanya-Göçün 60. Yılı", **Spotify Podcast**, 21.10.2021, (Çevrimiçi) https://open.spotify.com/show/5T8wm4pfWmfZksuTQy1BrB, 16.11.2021.

Alman İrtibat Bürosundaki bu titiz seçimler, daha önceki bölümlerde yer verilen Max Frisch'in ünlü *"İşçi istedik, insan geldi."* sözünün *"işçi istedik"* kısmını mekânsal olarak da açıklamıştır.[399]

Aynı zamanda, ailesinin sağlık kontrolleri esnasında çocukluk dönemini yaşayan bir görüşmeci o günleri anlatırken Frisch'in sözünü doğrularcasına işçi olmak kısmını vurgulamıştır:

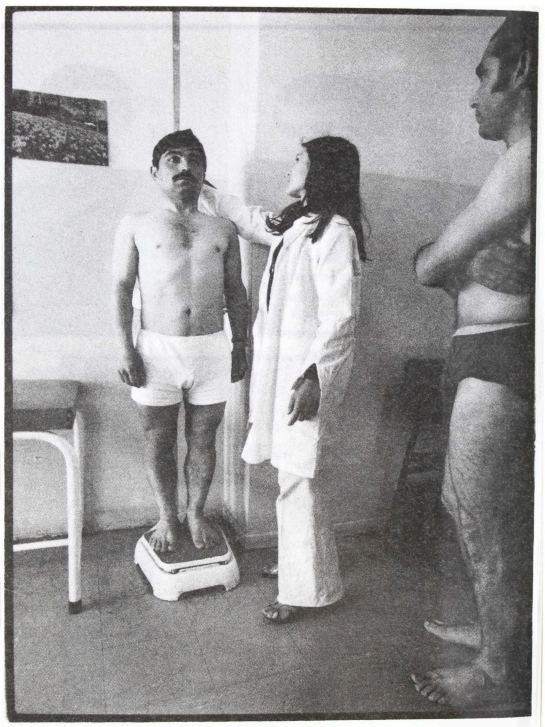
> *"Annemle babam… ben çocukluğumdan hatırlıyorum. İstanbul'a gitmiştik, onlar vücut muayenesinden geçmişler, sağlıklı mı değiller mi diye ağızlarındaki dişlerine varana kadar kontrol edildiler. Aşılar oldular, kanları alındı, testler yapıldı ve sağlıksız hatta dişi çürük bir insan bile Almanya'ya gelmedi. Çünkü Alman sağlık sistemine yük olmasın diye. Buraya gelen insanların hepsi genç ve sağlıklı insanlardı. Yani onlar insan olarak değil de çalışma gücü olarak geldiler." (B2-12, 1959 doğumlu).*

Berger'in ifadeleri ise, Frisch'in sözünün "insan" tarafına vurgu yapmıştır:

> *"Üstündekileri çıkarıp yüzlerce başka işçi adayıyla birlikte sıraya giriyor. Kendilerini muayene etmekte kullanılan araç ve gereçlere kaçamak bir göz atıyorlar sıradakiler. Birbirlerine de kaçamak bakışlarla bakıyorlar. Seçilme şansını, yanındakine bakarak kestirmeye çalışıyor herkes. Onun böyle bir durum için hazırlıklı olmasını sağlayacak hiçbir şey yok geçmişinde. Eşi görülmemiş bir an bu ama daha şimdiden olağan bir şey. Tanımadığı insanların önünde çırılçıplak soyunmasını istemelerinin yarattığı utanç, komut veren görevlilerin konuştukları anlaşılmaz dil, testlerin anlamı, vücutlarına keçe uçlu kalemle yazılan sayılar, odanın katı atmosferi, erkek gibi tulum giymiş kadınlar, ne olduğunu bilmediği sıvı ilaçların kokusu, kendisi gibi bir sürü insanın sessizliği. Çoğunun yüzünde, dinginlik içindeki ya da dua eden kimselerinkine benzemeyen o içe dönük bakış... Bütün bu olup bitenler ona olağan geliyorsa, bunun nedeni bu önemli yaşantıyı orada bulunan herkesin paylaşmasıdır."* [400]

[399] Spiegel, "Gastarbeiter: 'Wir riefen Arbeitskräfte, und es kamen Menschen'".
[400] Berger, Mohr, **A Seventh Man**.

Görsel 7: Sağlık Kontrolünde Boyu Ölçümü Yapılan Bir Aday

Kaynak: Berger &Mohr, 2010.

Berger'in ifadelerindeki hislerin birinci kuşak tarafından sonraki kuşaklara aktarılmış olduğu görülmektedir. Buna dair anlatılarda genellikle sağlık kontrollerinin birinci kuşağı "aşağılayıcı uygulamalar" oldukları ifade edilmiştir:

> *"En fazla 60 kilo olmak gerekiyormuş anneannem 61 kiloymuş ve o bir kiloyu da vermesi istenmiş. Diş muayenesi yapılıyormuş eğer eksikse yapılması gerekiyormuş..." (B3-8, 1989 doğumlu).*

> *"Dedelerimizin anneannelerimizin anlattığı ama en çok yani onu duyduktan sonra içime bir böyle nasıl desem bir yumruk gibi oturan ya da Türkiye'de nasıl ifade ediliyor bilmiyorum, yani beni çok etkileyen bir şey oldu o da şöyle. Dedem şunu anlatmıştı, Almanya'ya işçi olarak göç etmek istediklerinde çok ağır şartlardan geçmişler. Yani dişinde ufacık bir çürüğün bile olmaması gerekiyormuş. Ona bile bakmışlar dişinde çürük var mı, çürüğü olanları almamışlar. Ve aldıkları da alt tarafı bir işçi yani. Siz Almanya'ya gidip bir yani doktor olarak gitmiyorsun, fabrikada gidip çalışacaksın. Mesela o beni çok etkilemişti yani o kadar zor şartlardan geldiler yani bu şartları neden kabul ettiler? Bunları çok sordum kendi kendime ama tabii kendilerine sormadım üzülmesinler diye. Gelirken dişinde ufacık bir çürük bile olmaması gerekiyordu. Ve şimdi o kuşağa bak, hepsi çürük, tamamıyla çürük…" (İ3-1, 1988 doğumlu).*

Başvuru sahibi kişiler, prosedürler hakkında bilgi sahibi oldukça ona göre kendilerini hazırlamışlardır. Görüşmecilerin vurguladığı gibi bir kilo fazlası varsa gelmeden onu verenler ya da dişlerini yaptıranlar olmuştur.[401]

Alman İrtibat Bürosunun önündeki kalabalığın arasında "seyyar dişçilerin bulunması ve filmde akciğerleriniz beyaz çıkar argümanıyla çokça ayran satışının yapılması" da bu ön hazırlığın bir göstergesidir. Eryılmaz'ın verdiği bir röportaja göre, yıllar geçtikçe Alman İrtibat Bürosu önünde yeni meslek gruplarının[402] belirdiği de ifade edilmiştir.[403]

Rehber Haluk Uluhan da bu "hazırlıklı olma" sürecini şu sözlerle ifade etmiştir:

> *"…memurlar vardı Almanya'dan gelen "arbeitsamt" denir ya…. Tophane parkı o binanın hemen arkasında kalıyordu. Hemen karşısında Kılıç Ali Paşa Hamamı vardı. Orada yıkandıklarını biliyoruz. Tıraş falan oluyorlardı. Kapalı Çarşı ya da Mahmutpaşa'dan falan takım elbise aldıklarını tahmin ediyoruz. Çünkü fotoğraflarda görüldüğü gibi hepsi çok jantiler…"* [404]

[401] Lea Nocera, **"Manikürlü Eller Almanya'da Elektrik Robini Saracak"-Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Batı Almanya'ya Türk Göçü (1961-1984)**, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.
[402] Örneğin önceki senelerde gidenler Almanya plakalı araçları ile yeni gidecekler için Büro'nun önünde beklemişlerdir.
[403] Bilgi Avrupa, "Hallo Almanya-Göçün 60. Yılı".
[404] Bilgi Avrupa, **a.y.**

Görsel 8: Alman İrtibat Bürosu Yakınlarından Bir Kare

Kaynak: Uluhan, 2021.[405]

İfade edilmesi gereken önemli noktalardan biri de sağlık kontrollerinin amacının Türkiye özelinde farklılaşmış olmasıdır. Bu kontrollerde amaç, sadece sağlıklı işgücü temini değil; aynı zamanda "yabancılar" aracılığıyla Almanya'da hastalık ve salgın hastalıkların yayılma olasılığını düşürmektir.[406] Bu konuda, sadece Türkiye ve Tunus ile imzalanan anlaşmalarda "Almanya Federal Cumhuriyeti'nde oturmak" ibaresi yer almıştır. Diğer işgücü anlaşmalarında ise sağlık muayenesinin "çalışmak" için olduğu ifade edilmiştir.[407]

Bugün Münih'te yaşayan ve halen Türkiye kökenli göçmen aileleri ile birebir irtibatta olan, onlara hukuki-bürokratik danışmanlık yapan ve Türkçe-Almanca dersleri veren uzman görüşmeci *U5*, göçmen işçi alımının yapıldığı ilk yıllarda Alman İrtibat

[405]Haluk Uluhan, "Türk'ün Heykelle İmtihanı", **T24**, 04.07.2021, (Çevrimiçi) https://t24.com.tr/yazarlar/haluk-uluhan/turk-un-heykelle-imtihani,31655, 16.11.2021.
[406]Karl-Heinz Meier-Braun, "60 Jahre Anwerbeabkommen mit der Türkei, 30. Oktober 1961: Ein Notenwechsel, der Deutschland verändert hat", **Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg**, 10.2021, (Çevrimiçi) https://www.lpb-bw.de/anwerbeabkommen-tuerkei, 16.11.2021.
[407]Nocera, **"Manikürlü Eller Almanya'da Elektrik Robini Saracak"-Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Batı Almanya'ya Türk Göçü (1961-1984)**.

Bürosunda çevirmen olarak çalışmıştır. Kendisine Alman İrtibat Bürosu'nda bir gününün nasıl geçtiği sorulduğunda şu şekilde cevaplamıştır:

> *"Sabah Büro'ya gidiyordum, Büro'nun önü hınca hınç dolu oluyordu. O zaman gelenler, sanki şimdi Afrika'dan botla gelenler gibiydi yani loto istiyorlar, herkes gitmek istiyordu. Sadece Doğu Anadolu değil tüm Anadolu'dan çok başvuru vardı. İçerisi çok kalabalık ama orada çalışan Almanlar da biraz tuhaftı bütün gün dolabı açıyordu içiyordu falan ama o da bana biraz tuhaf geliyordu. Yerime geçiyordum. Bir tarafta Almanya'dan gelen faxlar vardı; onlar işçi arayanlardan geliyordu. Diğer yandan da işçi başvurularını alıyorduk. Ben ikisi arasında köprü görevi görüyordum hem Almanca hem Türkçe bildiğim için. İşte sorular soruyorduk başvuranlara, yazısı var mı okuma-yazması var mı diye, işte konuştular, ailen var mı istiyor musun, işini seviyor musun falan filan. Ölçmeye çalışıyorduk. Ne iş yapıyor diye. Bazı olaylar oldu mesela. Kendi yerine abisini gönderenler vardı, Almanlar için fark yoktu. Üç kardeşler mesela hepsi aynıydı, birbirlerine benziyorlardı ya. Anlamıyordu Almanlar[408] farkı. Böyle kendisinin yerine başkasının Büro'daki testleri geçtiği de oldu. Ben yoktum, yoksa ben anlardım…" (U5, Münih).*

Sonraki yıllarda, Almanya'da açılan davalar da yukarıdaki görüşmeyi doğrular nitelikte olmuştur. İşverenler, gelen işçilerde aranılan kriterlerin bulunmadığına dair şikâyette bulunmuşlardır; göçmenler de ülkelerine geri gönderilmişlerdir.[409]

Son olarak, Alman İrtibat Bürosunu bir hafıza-mekânı olarak ele alırken, bir dönem Alman İrtibat Bürosunun karşısındaki Tophane Parkında varlık bulan "göçmen heykeline" de değinilmelidir. Cumhuriyetin 50. Yılı etkinlikleri sırasında, 1973 yılında göçmenleri anmak amacıyla Tophane Parkına, tam da Alman İrtibat Bürosu'nun karşısına "göçmen heykeli" dikilmiştir. Heykeller, tarihi temsil ederek aktarmakta ve gelecek nesilleri algılanmış bir daimilikle eğitmektedir.[410] Bellek inşa sürecinin bir iz düşümü olarak ele alınabilecek "göçmen heykeli", zamanla tahribata uğramıştır ve en sonunda da kaldırılmıştır. Yukarıda yer verilen konuşmanın bitişinde, görüşmecinin değindiği gibi "…şimdi o kuşağa bak, hepsi çürük, tamamıyla çürük…" kısmı ile göçmen heykelinin dönüşümü benzer olmuştur.

---

[408] Görüşmecinin anne-babası ve kendisi Alman vatandaşıdır. Kendi kimliğini Alman olmak dışında Türkiye ile harmanlayan görüşmecinin evinde de Türkiye ve Almanya unsurlarına beraber yer verildiği gözlemlenmiştir.

[409] Nocera, **"Manikürlü Eller Almanya'da Elektrik Robini Saracak"-Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Batı Almanya'ya Türk Göçü (1961-1984)**.

[410] Leyla Neyzi, **Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları**, 1. baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Görsel 9: Göçmen Heykelinin Dönüşümü

Kaynaklar (sırası ile): Uluhan, 2021[411];DiasporaTürk Twitter, 2019 [412]; DiasporaTürk Twitter,2019.[413]

Göçmenlerin Türkiye-Almanya göç sürecinde, ilk karşılaştıkları hafıza-mekân olan Alman İrtibat Bürosu günümüzde Türkiye İş Kurumu İl Müdürlüğü olarak varlığını sürdürmektedir. Bir sonraki bölümde göçmenlerin yolculuk süreçlerinden bir hafıza-mekân örneği olan Münih Tren Garı: 11. Peron ele alınacaktır.

2.4.2. Münih Tren Garı: 11. Peron

Hayalsiz yaşıyoruz nerdeyse
Çocuklar, kadınlar, erkekler
Trenler tıklım tıklım
Trenler cepheye giden trenler gibi
İşçiler
Almanya yolcusu işçiler
Kadınlar
Kimi yolcu, kimi gurbet bekçisi
Ellerinde bavullar, fileler
Kolonyalar, su şişeleri, paketler
Onlar ki, hepsi
Bir tutsak ağaç gibi yanlış yerlere büyüyenler
Edip Cansever (Mendilimde Kan Sesleri)[414]

[411] Uluhan, "Türk'ün Heykelle İmtihanı".
[412] DiasporaTürk Twitter, "İşçi Anıtı", **Twitter**, 28.02.2019, (Çevrimiçi) https://twitter.com/diaspora_turk/status/1101171464806514689, 16.11.2021.
[413] DiasporaTürk Twitter, **a.y.**

Göçmenin hafıza-mekanlarından ikinci alt başlık olarak seçilen bu başlıkta, Alman İrtibat Bürosu'ndan "Haymlara" kadar olan süreç ele alınmaktadır. Münih Tren Garı, Türkiye'den Almanya'ya giden göçmen işçilerin ilk varış noktası olmuştur. Münih Tren Garı'na varmadan önceki durak İstanbul Sirkeci Tren Garı'dır.

Sirkeci Tren Garı'na gitmeden önce ise, göçmen işçi adaylarına Alman İrtibat Bürosu'nda tren biletleri teslim edilmiştir (Bkz. Görsel 10).

Görsel 10: İstanbul Sirkeci Garı-München Hbf Tren Bileti Örneği

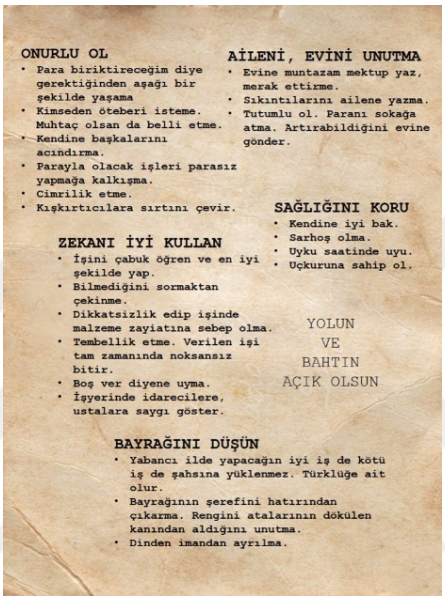
Kaynak: Pitt Rivers Museum, 2019.[415]

Tren biletlerinin yanına da üzerinde "öğütler" yazan kağıtlar iliştirilmiştir (Bkz. Görsel 11). Bu öğütleri yazan kurum, İş ve İşçi Bulma Kurumudur. Öğütler dikkatli incelendiğinde bir ebeveynden çocuğuna tavsiyeler minvalinde olduğu gözlemlenebilir.

[414]Edip Cansever, **Sonrası Kalır/Bütün Şiirleri**, Yapı Kredi Yayınları, 2019.
[415]Pitt Rivers Museum, "Memoirs in My Suitcase", **Oxford**, 10.12.2019, (Çevrimiçi) https://www.prm.ox.ac.uk/event/memoirs-in-my-suitcase, 17.11.2021.

Bu öğütlerin, bireylerin kendi başlarına hataya düşebilecekleri savını içinde barındıran paternalist devlet anlayışından doğduğu söylenebilir.[416]

Görsel 11: Almanya'ya Giden İşçilere Öğütler

Kaynak: DiasporaTürk Twitter, 2016.[417]

> *"İşçi kardeşim, yabancı ilde yapacağın iyi iş de kötü iş de şahsına yüklenmez, memleketimize ait olur. Attığın her adımı ülkeni, bayrağını, şeref ve namusunu düşünerek at. İşini çabuk öğren. Vaktinde git. Tembellik etme. Verilen işi zamanında ve muntazam bitir. Aileni, evini unutma. Sürekli mektup yaz, kendini merak ettirme. Tutumlu ol, paranı sokağa atma. Artırtabildiğini evine gönder. Ama para biriktireceğim diye de gerektiğinden aşağı bir şekilde yaşama. Kimseden öteberi isteme, muhtaç olsan da belli etme. Parayla olacak işleri parasız yapmaya kalkma. Sağlığını koru. Sarhoş olma. Temiz giyin. Elbisende yırtık, sökük olmasın. Bağırarak konuşma, Türk'e yakışan, güler yüz ve tatlı dildir. Haksızlık karşısında hakkını ara ama kavga etme. Yalan söyleme. Yolun ve bahtın açık olsun."*[418]

Aynı paternal vurgulara dönemin Cumhurbaşkanı Gürsel ve Başbakanı İnönü'nün Anadolu Gazetesi aracılığıyla işçilere verdikleri mesajlarda da rastlanabilir:

---

[416]Julian Le Grand, Bill New, **Government Paternalism**, **Government Paternalism**, Princeton University Press, 2015.
[417]DiasporaTürk, "Öğütler", **Twitter**, 18.03.2016, (Çevrimiçi) https://twitter.com/diaspora_turk/status/710918355117580288/photo/1, 17.11.2021.
[418]Gökhan Duman, **11. Peron Bir Yanı Memleket Bir Yanı Gurbet**, Gözden Geç, İstanbul, Vadi Yayınevi, 2020.

"…işçilerin yurtdışında Türk milletini temsil ettiklerini, bu nedenle gurbetçilere ciddiyet ve çalışkanlığı meşale gibi ellerinde tutmalarını tavsiye etmiş ve Avrupa ile Türkiye arasındaki mesafeyi süratle kapatmak için memleketin kendilerinden çok şeyler beklediği belirtmiştir."[419]

Gerek kendilerinin gerekse kamu görevlilerinin ifadelerinde değişmeyen ve tüm bu sürece eşlik eden söylem olarak değişmeyen tek şey vardır: *"Geri dönmek"*. Tahta göçmen bavulu, göçün bir sembolü haline gelmiştir. Bu bavulun içinde sadece göçmenin günlük maddi eşyaları yoktur; aynı zamanda göçmenin hayalleri, beklentileri, planları, özlemleri ve geri dönüşe dair düşünceleri de vardır.[420] Karayipli göçmen anlatılarında göçmen bavulu için kullanılan *"compressed fullness"* (sıkıştırılmış doluluk) kavramı da benzer anlamı vermektedir.[421]

Sirkeci Tren Garında tahta bavullarla başlayan ve Münih 11. Perona kadar süren göç yolculuğu, zaman içerisinde ulusötesi dönüşümlere de şahitlik etmiştir.[422] Üç gün süren bu yolculuk sonucunda hangi işçinin hangi şehre hangi fabrikaya ya da özel işletmeye[423] gideceği planlanmıştır. 11. Peronun varış durağı olarak seçilmesinin sebebi peronun altında yer alan işçi sevkiyat bölümünde Alman halkının arasında karışmadan dağıtımın tamamlanabilecek olmasıdır.[424]

İlk göçmen işçilerden olan *görüşmeci D5* de Almanya'ya gelişini yukarıdaki bilgileri destekler şekilde şu sözlerle ifade etmiştir:

"Nürnberg kentine geldim ilk. Trenle geliyoruz. Sirkeci'de bindirdiler bizi trene. 4 kişiydik, tabi Türkler. Münih Bahnhof'una geldik. Orda işçi ısmarlayan firmalar herkes kâğıt kaldırıyor. Valla işte dil yok, bir şey yok. Firmalar insanları seçiyor gelen o ise alıyor götürüyor. Biz de öylesine geldik. 10 sene kadar orada çalıştım Nürnberg çevresinde. Sonra çevrem, abim burda vardı. Ondan sonra artık Berlin'e geldim 80'de…" (D5, Berlin)

---

[419]Mehmet Gökhan Genel, "Almanya'ya Giden İlk Türk İşçi Göçünün Türk Basınındaki İzdüşümü 'Sirkeci Garı'ndan München Hauptbahnhof'a'", **Selçuk İletişim**, C. 8, No: 3, 2014, s. 301–338.
[420] Yusuf Adıgüzel, **Küreselleşme Çağında Göç**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi AUZEF, 2015.
[421] Mary Chamberlain, "The Family as Model and Metaphor in Caribbean Migration to Britain", **Journal of Ethnic and Migration Studies**, C. 25, No: 2, 1999, s. 251–266.
[422]Başlangıçta işçilere kumanya olarak, Alman çöreği ve kahve verilmekteyken zaman geçtikte çay ile kahvenin yeri değişmiştir. Kaynak: Duman, **11. Peron Bir Yanı Memleket Bir Yanı Gurbet**..
[423] Az da olsa özel işletmeler de işçi talebinde bulunmuştur.
[424] Duman, **11. Peron Bir Yanı Memleket Bir Yanı Gurbet**.

Lea'nın görüşmecilerinden birinin yolculuk başlangıcına dair tasviri ise yolculuk yapılan trenleri zihinlerde canlandırmaktadır:

> *"Bir grup oluşturulup onu trene bindiriyorlardı. Hepimiz kadındık, erkekler başka bir vagondaydı. Türk kafa yapısına göre kadınların erkeklerden ayrı durması gerekiyordu. Biz İstanbul'da alışkındık ama herkes İstanbul'dan ayrı gelmiyordu. Ama işte bunun için vagonlar ayrıydı. Siyah, kocaman, kalabalık bir tren. Binip iki günde Münih'e varıyordun. Münih'te iniyordun, fabrikaların listelerine bakıyorlardı, herkes kendi işçisini arıyordu."* [425]

Münih Tren Garı, işçilerin Almanya'da ayak bastıkları ilk mekân; aynı zamanda birbirlerinden ayrıldıkları da ilk yerdir. Burası zaman geçtikçe göçmen işçiler için, bir buluşma mekânı haline de gelmiştir.[426]

Göç yolculuğunun son durağı olan Münih Tren Garı ve yolculuğun bütününe dair hatırlama ve hatırlatma unsurlarının günümüzde halen devam ettiği örneklerle görülmektedir. Bu doktora tezinin yazılması sırasında, 60. yıl dönümüne giren İşgücü Anlaşmasına ve göçe dair Almanya'nın ve Türkiye'nin çeşitli şehirlerinde hem kamusal hem de özel kuruluşlar tarafından sergiler, film gösterimleri, sempozyumlar, anma toplantıları, müzik dinletileri gibi etkinlikler düzenlenmektedir. 60. yıl etkinlikleri çerçevesinde Yurtdışı Türkler ve Akrabalar Topluluğu Başkanlığının (YTB) "dijital bilet" uygulaması da buna bir örnektir [427]. İnternet üzerinden kendi isim ve soy isimlerini yolcu kısmına yazdıktan sonra "hatıra bileti al" butonunu tıklarken toplumun parçası olan bireyler belki de hiç yaşamadıkları göç anlatılarına dâhil olabilmektedirler (Bkz. Görsel 12). Benzer şekilde, göçün 60. yıl dönümüne denk gelen *"Gleis 11"* (Peron 11) belgeselinin yönetmeni Çağdaş Yüksel, 1966 yılında Almanya'ya çalışmaya gelen bir göçmen işçinin torunu olarak bu anlatılara katkı sağlamış ve parçası olmuştur.[428] Bir

---

[425] Nocera, **"Manikürlü Eller Almanya'da Elektrik Robini Saracak"-Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Batı Almanya'ya Türk Göçü (1961-1984)**, s. 128.

[426] Yusuf Adıgüzel, "Umut Yüklü Trenler", **Göçüp Kalanlar**, ed. Gökhan Duman, Birinci Baskı, Ankara, Dumat Ofset, 2016.

[427] YTB, "Türkiye-Almanya İşgücü Anlaşmasının 60.Yıl Dönümü", **60. Yıl Treni**, 30.10.2021, (Çevrimiçi) https://60.yiltreni.com/default.aspx, 17.11.2021.

[428] Çağdaş Yüksel, **Dokumentationen: Gleis 11**, ARD Mediathek, 2021, (Çevrimiçi) https://www.ardmediathek.de/video/dokumentationen/gleis-11/phoenix/Y3JpZDovL3dkci5kZS9CZWl0cmFnLTE0NTQwMjgzLWQ4ZTYtNDQ1ZS1iMjE4LTY0Y2I2YzIwMTA5NA/, 22.11.2021.

söyleşisinde, göçmenlerin tren yolculuğu anılarından unutamadığı bir anekdotu şöyle aktarmıştır:

> *"Bir tanesinde, trenle gelen işçilere trenin Demir Perde'nin yakınından geçeceği söyleniyor. Bu insanlar saatlerce trenin pencerelerinden sağlı sollu dışarı bakarak demir bir perde arıyorlar ve bulamıyorlar. Bu o kadar şirin ki. Araştırma, tıpkı nostaljik bir kahve sohbeti gibi."* [429]

Görsel 12: YTB Dijital Hatıra Bileti (Yazara Ait)

Kaynak: YTB, 2021.[430]

Hafıza-mekanlarının sadece fiziksel bir anlam içermediği aynı zamanda ilişkileri, soyut anlamları da içinde barındırdığı birinci bölümde ele alınmıştır.[431] Bir yandan hafıza-mekanlar toplumsal süreçlere şahitlik ederken diğer yandan da şahitlik ettiği toplumsal süreçler tarafından kendileri de dönüştürülmektedir. Mekân, toplumsal olarak tekrar üretilmekte ve mekân imgesini bireyler topluluğun parçası olarak birbirleri

[429] TAZ, "Türkiye'den Göç: „Aynı Hatayı Sığınmacılarla Yapıyoruz"", **Taz**, 2017, (Çevrimiçi) https://taz.de/Tuerkiyeden-goec/!5430754/, 22.11.2021.
[430] YTB, "Türkiye-Almanya İşgücü Anlaşmasının 60.Yıl Dönümü". Yazar tarafından belirtilen web sitesinde düzenlenmiştir.
[431] Halbwachs, **Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri**.

arasında aktarmakta ve paylaşmaktadır.[432] Bu dönüşüm, göçün sınırları aşan yapısının da elverişliliğiyle ile toplumsal bellek ilişkisinin iç içe geçtiğine dair ipucu sunmaktadır.

Türkiye'den gelen göçmenlerin anısına göçün 50. Yıl dönümünde "Kartoffel, ich liebe dich! (Patates, seni seviyorum)" yazısı Münih Tren Garına konulmuştur.[433] Bu sözün sahibi terzi olarak çalışmak amacıyla Almanya'ya gelmiş ve Münih 11. Peron'da inmiş Sümer Tan'dır.[434] İstasyondaki görevli Almanca konuşup konuşmadığına dair soru sorduğunda söylediklerinin günümüzde Münih Tren Garı'nda asılı duruyor olması, bireysel bir anının mekânda nasıl toplumsallaştığına örnektir.

Münih Tren Garı'ndan sonraki hafıza-mekân örneği; göçmen işçilerin de bir sonraki durağı olan "heim" (yurt)'lardır. Bir sonraki bölümde işçi yurtları 'haymlar'[435] hafıza-mekanının geçmişi ve göçmenlerin anılarına yer verilmektedir.

2.4.3. İşçi Yurtları: 'Haymlar'

Geçicilik ön kabulüyle başlayan göç sürecinde, yine geçicilik esasına uygun düşen bir şekilde, işçi yurtları, barınma ihtiyacını karşılamak amacıyla göçmen işçilere tahsis edilmiştir. Geçicilik ön kabulüne ek olarak, Federal Almanya Cumhuriyeti, gelen göçmen işçilerin barınma maliyetlerini de toplu konut şeklindeki bu işçi yurtları ile düşürmeyi amaçlamıştır.[436]

Federal Hükümet tarafından yapılan bir açıklamaya göre, 1962 yılında işe alınan işçilerin yaklaşık üçte ikisi; işverenler, resmi makamlar ve özel kişilerce sağlanan ortak konutlarda yani bu yurtlarda yaşıyorlardı.[437] İşçi yurtlarında yaşayanların oranının bu

[432] Esin Hasgül, Esra Turgut, "Toplumsal Bellek ve Esnek Mekan Çözümleri: Yer-Tasarım-Bellek İlişkisi", **Tasarım ve Bellek Temalı Ulusal Tasarım Sempozyumu**, 2018.
[433] Kırmızı, "Göçmen Türklerin Almanya'da Yaşadığı Sorunların Dünü ve Bugünü", s. 145–156.
[434]DiasporaTürk, "Kartoffel, Ich liebe Dich! ", **Twitter**, 09.11.2020, (Çevrimiçi) https://www.instagram.com/p/CHYHxWPASFT/, 17.11.2021.
[435] Göçmen ifadelerinden esinlenerek kullanılmıştır. Doğru yazımına metin içinde yer verilmektedir.
[436] Jutta Höhne vd., "Die Gastarbeiter Geschichte und Aktuelle Soziale Lage", 16.09.2014.
[437] Höhne vd., **a.y.**

denli büyük olmasının sebebi, gelenlerin de Almanya'da geçici bir süre çalışıp sonra Türkiye'ye geri döneceklerine olan inançlarıdır.

İşgücü göçü anlaşmalarında, geçicilik fikrinin ve 'memlekete' (kaynak ülkeye) geri dönme mitinin birbirini besleyen, iç içe geçmiş iki olgu olduğu söylenebilir. Geçicilik fikri ile göçmenler tamamen yerleşmemekte ve onların akıllarında her daim geri dönme düşüncesi canlı bir yer tutmaktadır. Geri dönmek de aynı şekilde geçiciliğin vurgulanmasıdır. Hem Alman Federal Cumhuriyeti için hem de göçmen işçiler için bu düşünceler, göçün ilk yıllarında epey canlı tutulmuştur. Bu sebepledir ki, göçmenlerin bavullarını yanlarından ayırmadıkları söylenmektedir (Bkz. Görsel 13):

> *"Bavul bir göçmenin geri dönüş umududur. Onu yatağın altına ya da bir depoya koymayız. Hep gözümüzün önünde olur ki umudumuzu canlı tutsun."*[438]

Benzer bir ifadeyle, bavulun geri dönüş mitinin tezahürü olduğu anlatılardan da çıkarılabilmektedir:

> *"Valiz hep dolabın üstünde görünür durumuş. Çünkü amaçları geri dönmekti. Daha sonra buradaki yaşantı iyi olduğu için kaldılar." (B3-8, 1989 doğumlu).*

Geçicilik nedeniyle Alman Hükümeti de asgari barınma şartlarını güvence altına almakta gecikmiştir. Örneğin işçi yurtlarında, 1964 yılında 6 kişilik odalarda kişi başına dört metrekare yaşam alanı sağlanırken; 1971 yılına gelindiğinde ise, en fazla dört kişilik odalarda kişi başına 6 metrekare uyku alanı veya 8 metrekare yaşam alanı sağlanmıştır.[439]

Kimi göçmenin kalabalık kimisinin de daha az kişi ile bazen de aile fertlerinden birileri ile aynı odayı paylaştıklarını söylemek mümkündür. İkisinde de ortak olan nokta odaların küçük olmasıdır:

> *"Yani anlattıklarına göre babamla amcamla ilk gittiğinde işyerinin lojmanında kalıyorlarmış amcamla birlikte. Tek göz odada. Aynı şehre gitmişler." (İ3-6,1990 doğumlu).*

[438] Duman, **11. Peron Bir Yanı Memleket Bir Yanı Gurbet**.
[439] Höhne vd., "Die Gastarbeiter Geschichte und Aktuelle Soziale Lage".

Görsel 13: İşçi Yurtlarından Bir Kare

Kaynak: Duman, 2021.[440]

Köln'de Ford Fabrikasında eskiden işçi olarak çalışmış Sevim Başalan, Deutsche Welle'e verdiği röportajında Almanya'ya vardığı ilk zamanlara dair yaşadığı farklı deneyimi ve beklentilerini ifade edişinden yaşadığı hayal kırıklığı anlaşılmaktadır:

> *"…bizi almaya gelecek şef gelmedi, kimse yok bizi almaya üç kadınız İstanbul'dan aradılar, yok, kimse yok oradaki görevli bizim taksiye bindirdi dedi ki bunları kağıtlarda eline verdi buraya bu adrese götür o taksici bizi dağ tepe orman götürüyor ama biz üç kadına kadar korka korka böyle oturuyoruz bir ormanların içinde kocaman bir villaya getirdi bizi o orada baktık bir şey işte bu şef biz şef olduğunu da bilmiyoruz O fabrikanın şefi arabasını boşaltıyor yeni izinden gelmiş bize yetişmemiş bizi almaya ya ondan sonra bizi o orada o gün misafir etti gastezimmerleri vardı Üçümüzde 3 bayana ayrı ayrı odalara koydu odalarda tuvaleti vardı duşu vardı yatakları da gayet güzeldi böyle tüylü müylü. Ben dedim ki oh yaşadık Almanya'da. Ben zannettim ki hep böyle yerlerde kalacağız…"*[441]

Ama bilindiği üzere, bu anlatıdaki gibi kişiye özel odalar değil, işçi yurtları göçmenlerin asıl yaşam alanları olmuştur. Duman, ilk işçi yurtlarından olan ve işçi yurdu olmadan önce *Nazi Taarruz Bölüğü* olarak kullanılan Ford Fabrikasının yurdunu şu ifadelerle tasvir etmiştir:

---

[440] Gökhan Duman, "Hayata Geç Kalanlar: Göçmen İşçiler", **DiasporaTürk**, (22.11.2021), (Çevrimiçi) https://diasporaturk.org/yolculuk, 22.11.2021.

[441] DW Türkçe, "Sirkeci Garı'ndan Münih Hauptbahnhof'a | Türkiye'den Almanya'ya Göçün 60. yılı", **YouTube**, 30.10.2021, (Çevrimiçi) https://www.youtube.com/watch?v=zY9OV0Lqj04, 18.11.2021.

"...giriş kata büyük bir mutfak kurulmuş, küçük gaz ocakları, derin dondurucu, masalar, sandalyeler yerleştirilmiş. Üst katlara iki kişinin yan yana zor sığdığı merdivenlerden çıkılıyor. Her katın başlangıcında ortaklaşa kullanacakları banyo ve tuvaletler yer alıyor. Uzun ve dar koridorlarda karşılıklı ardı ardına sıralanıyor büyüklü küçüklü odalar. Herkesin demirden karyolası ve dolabı var. Burada yatacaklar..." [442]

İşçi yurtlarında tercüman bulundurulduğu, beraber yemekler pişirildiği, dışarı çıkıp alışveriş yapıldığı ve ailelere mektuplar yazıldığı gibi durumlar anlatılardan çıkarılmaktadır:

"Annemin anlattığı işte, ilkin bir "heim"e getirmişler. Almanca bilmedikleri için, tercüman falan var diyordu. Bize bir harçlık verdiler, onla dışarı çıktık, bir şeyler aldık kendimize. Bayanlar aralarında yemekler yapıp falan işte mektup yazıyorlarmış ailelerine." (B2-2, 1963 doğumlu).

Görsel 14: İşçi Yurdunda Beraber Yemek Yapan Kadınlar

Kaynak: Ulrich Wienke, 1972, Hagen.[443]

Alman İrtibat Bürosu'nda tercüman olarak çalışan uzman görüşmeci U5, büroda bir müddet çalıştıktan sonra bir fabrikada işverenle kurduğu irtibat sonucu, Almanya'da tercümanlık işine başlamıştır. Bu süreçte, işçi yurtlarının tercümanlar için olan bölümünde yaşadığını ve unutamadığı bir anısını şöyle anlatmıştır:

[442] Duman, **11. Peron Bir Yanı Memleket Bir Yanı Gurbet**, s. 41–42.
[443] Duman, **11. Peron Bir Yanı Memleket Bir Yanı Gurbet**.

"Ben tercüman olarak ilk gittiğimde orada kaldım. Wohnheimlar var ya özellikle kadın wohnheimlarının kapısının önünde erkekler sıraya dururdu. Ben düşünüyordum, bedava bir şey mi dağıtıyorlar ne bu kalabalık diye. Biri çıksın da tutayım diye bekliyorlarmış. Türk kızları farklı Alman kızlarından. Unutamadığım bir anım vardır. Yunan bir kızla ilgili. Beni çağırdılar. Hastaneye gittik, kıza nolmuş bilmiyorum. Doktorlarla konuşuyoruz. Hamile olmuş kız. Hayatında ilk defa. İstemiyor çocuğu. Gitsin istedi o. Ağladı hatta çocuğun kurtulduğunu duyunca. Sonra Yunanistan'a telefona açmışlar, ailesine. Aynı Türkiye gibi, gidemez. Bekar ve hamile. Ben nasıl hamile oldum, biz annemle konuşmuyorduk, bilmiyordum nasıl oluyordu diyor. Korunmayı bilmiyordu yani. Nasıl büyüteceğim çocuğu diye üzüldü. Çok para da kazanamaz. Ama socialarbeit var, yardım edeceklerdi. Ben tercüme ettim. 67 senesinde oldu bu. Sonra oradan çıktım ben." (U5, Tercüman).

Görüşmecinin değindiği üzere, birbirine benzeyen kültürlere sahip olmalarının da etkisiyle Yunanistan'dan ve Türkiye'den gelen göçmenlerin işçi yurtlarında iyi anlaştıkları anlatılardan çıkarılmaktadır. Başka bir uzman görüşmeci *U6* da yurtlara dair konuşmasında, söz konusu benzerliği şu şekilde doğrulamaktadır:

"İşçi yurtlarında Türk-Yunan bloğundan söz etmek mümkündür. İşçi yurtlarında kayıtlara geçen ve Türklerin direnç gösterdiği ilk olay bavulları ile ilgili olmuştur. Yunanlılar da desteklemiştir. Olay şu ki, bavulların odalardan depoya konulması hakkında yeni bir düzenleme yapılıyor ve işçilerin de buna uygun davranması bekleniyor. Ancak Türk-Yunan bloğu bu hususta bir direnç gösteriyor. Aslında, ek olarak, bu konu geriye dönüş miti olan bavullarını hep başucunda tutmak istediklerini de gösteren bir durumdur. (U6, Yazar).

Benzer şekilde görüşmeci anlatılarından da bu sosyalleşmenin izlerine rastlamak mümkündür:

"Benim dedemin Yunanistan ile alakası yok ama onlar sayesinde konuşabildiği kelimeler bile vardı." (B3-10, 1995 doğumlu).

Aslında göçmen işçiler, her zaman sosyal birer özneydi; ancak bu sosyalliklerinin göç süreci içinde açıklandığı kırılma noktası "aile birleşimi" dönemi olmuştur.[444] Hem göçmen işçilerin zihinlerindeki geçiciliğin kalıcılığa evirilişi hem de işverenlerin anlaşma sürelerini uzatma talepleri işçilerin ailelerini yanlarına getirme fikrini doğurmuştur. Aile birleşimi fikri ise, yeni bir mekânsal dönüşümü beraberinde getirmiştir:

[444] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.

"Annem gitti sonradan da babamı aldırdı yani orada belli bir düzen kurunca tabii ki önce bir eve çıkmadı işte kadınlarla birlikte bir ne derler ona "heim" denilir ama. Heim'da kalıp o şekilde çalışmaya başlıyor fabrikada ve sonrasında işte babamı aldırıyor, babam da gidiyor birkaç ay sonra ya da bir sene sonra tam hatırlamıyorum." (İ2-2,1984 doğumlu).

"Babam 1 sene sonra annemi yanına almış, büyük abimde 1,5 yaşındaymış beraber gelmişler. Babam 5-6 kişinin yaşadığı bir evde yaşıyormuş, daha sonra orada ev tutmuş." (İ2-6, 1977 doğumlu).

Böylece göçmenin yeni hafıza-mekânı olan "göçmen aile evi", çoğu göç anlatısı ve fotoğrafında yer bulan mektup, radyo ve duvar halıları ile göç sürecine dâhil olmuştur. Bir sonraki bölümde göçmenin aile evi bir hafıza-mekân olarak ele alınırken bölümün sonuna doğru geriye dönüş mitinin sönümlendiği anlatılara da yer verilmektedir. İşçi yurtlarından göçmen aile evine geçiş süreci, bu araştırmanın konusunu oluşturan "geriye göç" fikrindeki dönüşümün gözlemlendiği ilk andır. Göçmenlerin çocuklarının ve/veya torunlarının anlatılarında bu izlere rastlamak mümkündür.

2.4.4. Göçmenin Aile Evi: Mektuplar, Radyo, Duvar Halıları

Geçici süre ile çalışmaya gelen göçmen işçiler, aile birleşimi yoluyla ailelerini yanlarına aldıktan sonra barınma şartlarını işçi yurtlarından apartman dairelerine geçiş yaparak değiştirmişlerdir. Bourdieu'nun "birlik kültü" anlamıyla ailenin kabuğu olarak tanımladığı bu "ev"e geçiş durumu, daha önce de ifade edildiği üzere, göçmen işçiler için sadece bir mekânsal değişimi anlatmamakta; aynı zamanda misafir işçi tanımındaki dönüşümü de beslemektedir.[445]

Ailesinde birinci kuşak olan kadın göçmen işçi, ev arama süreci sonunda "evi" ile ilk karşılaşmasını ve o sırada hissettiklerini, aklından geçen düşüncelerini tüm detayları ile şu şekilde anlatmıştır:

"... evler bulunmuyordu o zamanda çok azdı evler. Beyim işte arkadaşının vasıtasıyla Kreuzberg'ten bir odalı ev bulmuş. Bir de o zaman hava parası denilen bir para

[445] Pierre Bourdieu, Shaun Whiteside, **Photography: A Middle-Brow Art**, Cambridge: Polity Press, 1996.

varmıştı. 1200 Mark verdim diyordu, bu eve diyordu. Bir iki eşya var. Ondan sonra neyse... Ben yolda bakıyorum. Berlin'e girdik aaa buraları biliyorum falan diyorum, kartpostallardan. Ondan sonra geldik Kreuzberg'e, şimdi o evin kapısı bana o kadar acayip geldi ki han kapısı gibi o iki kapılı ağır, bir anahtarı var on beş santim, ondan sonra dördüncü katta dediler. Çıkıyoruz çıkıyoruz, burası dördüncü kat mı olur, kaç kat çıktık diyoruz. Birinci kat sayılmazmış Almanya'da. İlk kat sayılmadığından biz beşinci kata çıkıyoruz. Asansör falan da yok. Ama biz Bilecik'teki evleri çok güzeldi. Beyim zaten sanat okulu mezunu, kız kardeşi de öğretmen evleri düzeniydi yani güzeldi. O zaman da vitrinleri var, koltukları var, her şeyleri... düzenli bir evdi. Ben Almanya'yı daha güzel hayal ediyordum. Bir geliverdim uuu... ne banyo var ne mutfak mutfak... Allah'ım odada böyle kümbet gibi bir şey köşede, bu ne dedim soba dedi. Hiç öyle soba görmedim dedim. Fayanstan yapılmış bir kümbet gibi bir şey. Ondan sonra eee... mutfakta da öyle bi sobaymış orası da neyse işte geldik. ıı... arkadaşı bizi bıraktı evine gitti ama yatacak yer yok. Bir kanepe var açılıyor ama yorgan yatak yok. Gitti birden iki battaniye aldı geldi. Beyim yere yattı. Sen hanım üşürsün dedi. Sen koltukta kanepeyi açtı orada yattık. Sabah oldu. Hadi alışveriş yerlerine gitmemiz lazım çünkü banyo falan yapacaksın hiçbir şey yok kocaman leğen bir kova bir bu kadar demir içine atacaksın cereyanı sokacaksın su ısıtacaksın. Ama tuvalet evin içindeydi. Daha başka arkadaşların merdivenin altında tuvaletler. Gece kalkıyorlar anahtarlarla gidip de iki aile bir tuvaleti kullananlar varmış. Yani o şekilde…" (D4, Berlin, 1. kuşak).

Bu ifadeye göre, Almanya'nın görüşülen kişide bir "hayal kırıklığı" yaşattığı söylenebilir. Bu hayal kırıklığı, başka ailelerin anlatılarında 'şaşkınlık' ile yer değiştirmiştir. Yani görüşmeci D4'ün ifade ettiği Türkiye'deki evi ve Almanya'daki evleri arasındaki karşılaştırmalar, göçmenlerin kaldıkları evlerin yapısına göre değişiklik göstermiştir. Almanya'da ve Türkiye'de yaşadıkları mekanların arasında gelişmişlik seviyesi ile ilgili farklardan kaynaklanan deneyimleri, göçmenlerin çocukları/torunları olan görüşmecilerin ifadelerinde şu şekilde geçmektedir:

"İşte köyde gaz şişesi ile lamba yapıyordunuz, gaz lambası vardı. Annem anlatıyordu. Almanya'ya geldik dedi, böyle bir düğmeye basıyorsun lamba yanıyor, köyde kadınlar dereye gidip su getiriyorlardı, çaya gidip su getiriyorlardı. Burda musluğu açıyorsun, su akıyor." (B2-1,1967 doğumlu).

"Bizim iki odamız vardı. Bir yatak odası bir salon vardı biz 4 kardeştik o zaman. 5. Almanya'da dünyaya geldi. Kaloriferli küvet. Küvet dediğin nedir ya biz hayatımızda küvet denen şeyi görmemişiz ki. Normal banyomuz vardı. İskemlemiz vardı. Annem çocukları oturtur yıkardı orda. Geldik küvet. Musluğu açıyordun, sonsuz bir sıcak su akıyor. Düşünebiliyor musun bu bizim için böyle her yer aynı derecede sıcak. Ee biz sobaya alışkınız üzerinde ekmeğimizi ketemizi ısıtırdık, annem böyle bu tarafına dolmaları koyar üsttense o tarafın ısısı az olur ya. Sarmamızı marmamızı, kuru fasulyemizi orda pişirirdi annem. Kaloriferin üzerine bir şey koyamazsın orda ne pişircen. Tuhaf tuhaf yenilikler… ama kendimi iyi hissediyordum. Çok iyi hissediyordum." (B2-3, 1961 doğumlu).

"Tabi benim ilk gelmem baya maceralı oldu, şöyle benim açımdan, anlatırım da herkese. Tabi biz Türkiye'de böyle filmler falan bakıyoruz, Amerikan filmleri, yani gözümüzde büyüttüğümüz bir olay var. Ayy Avrupa'ya gideceğim, şöyle bir şeylerle karşılaşacağım diye, geldiğimde eski bir eve geldik, hani tuvaletleri dışarıda olan banyosu olmayan evlere. Çünkü bizim yaşadığımız evlerde tuvaletimiz de içindeydi, banyosu da içindeydi. O beni böyle bir şok yaptı tabiki, tuvalete dışarı yani aşağı kata inmemiz lazım. Bunun gibi şeyler. Ama mutluyduk. Bir odada, iki oda gibi yapılmış bir odanın içinde mutluyduk." (B2-2, 1963 doğumlu).

Karşılaştırmalara bakıldığında, görüşmecilerin geldikleri yerler arasında kır-kent ve/veya doğu-batı farkı ortaya çıkmaktadır. Bu ifadeyi detaylandırmak gerekirse, kırdan göç eden ailelerin "şaşırma" ifadesi, kentlerden göç eden ailelerde "hayal kırıklığı" olarak yer bulurken; kırdan göç etmemiş olsa dahi, Türkiye'nin doğu kentlerinden göç edenlerin "ev" karşılaştırmaları sonucu hissettiği şey "şaşırma" olmuştur. Bu durum, "ulusaşırı-yerellik" kavramını pekiştirmektedir. Birinci bölümde de ele alınmış olan bu kavram ile artık ulusaşırı göç sırasında yerel-yerel bağlantıların önemi arttığı ifade edilmiştir. Göçmen aile evine dair yapılan karşılaştırmalar, bu bağlam üzerine oturmaktadır. Bununla birlikte, yerel-yerel bağlantılarda "ulusal sınırların" hala baskınlığını koruduğu da unutulmamalıdır.[446]

Günümüzde, "göçmen evi" denildiğinde zihinlerde beliren resmi göçmenlerin ve ailelerinin anlatıları canlandırılmaktadır. Bu noktada, birinci bölümde yapılmış olan "ev" tanımını hatırlatmak faydalı olabilir. Ev, tüm stabil ve sınırlı tanımlamaları aşan daha felsefi anlama sahiptir.[447] Bireyin evi algılama şekline göre, ev tanımı farklılaşabilmektedir. Evin imgesel ve metaforik zenginliği yuvayı, yurdu daha da büyük bir ifadeyle 'vatanı' ve hatta 'kökeni' çağrıştırmaktadır.[448] Göçmenlerin ev algısı da aile birleşim dönemine gelindiğinde, 'yuvaya' doğru bir dönüşüm yaşarken; köken ile olan bağlar evde yer verilen imgelemler sayesinde sürdürülmeye çalışılmıştır.

[446] Brickell, Datta, **Translocal Geographies: Spaces, Places, Connections**.
[447] Ralph, Staeheli, "Home and Migration: Mobilities, Belongings and Identities", s. 517–530.
[448] Gülsüm Depeli, "Görsellik ve Kültürel Bellek İlişkisi: Göçmenin Evi", **Kültür ve İletişim**, C. 13, No: 2, 2010, s. 9–39.

Görsel 15: Göçmen Evlerinden Görüntüler

Kaynak: Duman, 2016.[449]

Göçmenlere yuva olan bu evlerde kökenle bağ sürdürme izlerine görüşülen kişilerin anlatılarında rastlanmaktadır. Göçmenlerin aile evlerinde yer alan Türk Bayrağı, Atatürk fotoğrafı, Kur'an-ı Kerim ya da dönemin siyasi figürlerinin fotoğraf veya kitapları gibi siyasi ve dini imgelemlerin "bir yurt-köken olarak Türkiye" izlerini taşıdığı söylenebilir:

> *"Atatürk'ün fotoğrafı vardı. Türk bayrağı vardı. Kur'an-ı Kerim de vardı çünkü babam namaz kılan bir insandı." (B2-10, 1982 doğumlu).*
>
> *"Biz biraz milliyetçi bir aileyiz. Hep İstiklal Marşı ve Türk bayrağı asılıydı. Allah yazısı vardı. Muhammed yazısı vardı sembolik olarak. Mekke, Medine ve Sultanahmet Camii görselleri vardı." (İ3-6, 1990 doğumlu).*
>
> *"Her Türkün evinde olan herhalde o dönemde o duvar halıları Türkiye'yi anlatan vardı. Tabi bayrak vardı asılıydı. Ve Ecevit'in resmi vardı bizde. Hatta, Ecevit Rahşan Ecevit'le beraber Berlin'e ziyarete geldiğinde bizim eve de ziyarete gelmişti. Ben çok küçüktüm ama hatırlıyorum." (B2-8, 1975 doğumlu).*
>
> *"...babam çok milliyetçi olduğu için yani şöyle anlatayım hobi bahçesindeki kulübenin içinde mesela en az üç dört Türk bayrağı işte, aynı şekilde Fenerbahçe Galatasaray maçları olduğunda işte o bayraklar açılır..." (İ3-10, 1994 doğumlu).*
>
> *"Babamın Alparslan Türkeş ile fotoğrafı var. Onlar da bizim küçüklüğümüzde mesela duvarda asılı olan resimlerdendi." (B3-7, 1995 doğumlu).*
>
> *"Bir tane evin girişinde, kapının üstünde bir tane nazar duası gibi bir dua var. O mesela çok eski bir şeydi. Babamın anneannesinden kalan böyle, paramparça olmuş gibi bir kâğıt olur ya hani. Onu annem çerçeveye koyup asmıştı." (B3-5, 1991 doğumlu).*

[449] DiasporaTürk, **Göçüp Kalanlar**, ed. Gökhan Duman, Birinci Baskı, Ankara, Dumat Ofset, 2016.

"Yurdun" iz düşümü olan imgelemler ailelerin sosyal ve siyasal kimliklerine (milliyeti, dili, dini ve etnisitesine) göre, değişiklik gösterse de ortak nokta ulusal sınırlar baskınlığı içinde Türkiye ile sürdürülmeye çalışılan bir bağdır:

> *"...yani Alevi evlerinde mesela Hz. Ali'nin resmini mutlaka bulursun Almanya'da. Burada ne kadar var ne yoğunlukta var bilmiyorum ama Almanya'daki evlerde buluyorsun. Birçok Alevinin evinde bir Hz. Ali resmi mutlaka duvarda vardır. Gülerdim ben yani bilmiyorum bana komik geliyor öyle şeyler. Başka ne vardı bayrak vardı birçoğunun evinde gerçekten bayrak var." (İ2-1, 1971 doğumlu).*

> *"...eskiden, düşünüyorum da bizdeyken tabii Hz. Ali resmi vardı. Başka da hiçbir şey yoktu. Bir tane Zülfikar vardı öyle kartondan duruyordu." (B3-6, 1984 doğumlu).*

Görsel 16: Görüşülen Kişinin Evinden Bir Kare

Kaynak: Görsel araştırmacıya aittir.

Siyasal ve dini imgelemlerin dışında sosyo-kültürel imgelemlere yer veren anlatılar da olmuştur. Örneğin çaydanlık, danteller, nazar boncukları, perdeler bir evin Türkiye'den gelen bir aileye ait olduğunun anlaşılması için ipuçları haline gelmiştir:

> *"...çay bardakları, çaydanlık, dantel, kuru dolma oluyor. Nazar boncukları oluyor hatta benim evimde de var şu an evimizde bayrak vardır Türklüğümüzü sembolize eden Osmanlı arması da mevcut. Dedemler ilk kaldıkları evlerinin duvarlarını da halılarla kapatmışlar..." (B3-10, 1995 doğumlu).*

> *"Benim evimin perdelerinden Türk olduğunu anlarsınız mesela bir Türk klasiği. Türkiye'ye ait çok tablolar var örneğin Ortaköy tablosu asılı." (B3-9, 1997 doğumlu).*

"...Anneannemin evinde ise sobanın üstünde hep çaydanlık olurdu. Plak, kaset çalar, kocaman vitrinler içlerinde fotoğraflar olurdu hep..." (B3-8, 1989 doğumlu).

Göçmenin aile evi, sürekliliği olan ve kültür taşıyıcılığını üstlenen mekân olarak düşünülebilir. Bu sebeple, anlatılarda görüşülen kişilerin bugünkü evlerine dair izler de bulmak mümkündür.

Göçmenin aile evi, iletişim araçlarının zaman içerisinde dönüşümünün izini sürmeye de imkân sağlamaktadır. Görüşülen kişilerin büyük bir çoğunluğunun "radyo dinleme kültürüne" sahip oldukları anlaşılmıştır. Göçün ilk zamanlarında (mektuptan daha sonra) Türkiye'den haber almanın yegâne yolunun radyo olduğu dikkate alındığında, bu kültüre sahip olmak şaşırtıcı gelmemektedir. "İstanbul Mektupları", "Köln Radyosu", "Türkiye'nin Sesi" gibi imgelemler o dönemin anıları arasında yerlerini almıştır:

"O zamanlar "Türkiye'nin Sesi" işte o bir dalga boyutta dinlenirdi o Köln'den yayın yapardı ve onun dışında televizyon yok, internet yok hani öyle bir olgu yok yani. Bizim evimizde telefon bile yoktu ilk yıllarda, çok sonralarda bir ev telefonu aldık. Türkiye'yle tek bağlantımız bir o vardı, bir de Alman kanalında ADD'ydi herhalde şimdi dad oldu herhalde. Orada Türkiye'yle ilgili hafta sonları bir gün bir yayın olurdu, onun ismini unuttum şimdi. Türkiye'den videolar işte görüntüler vs. yayınlanırdı. Onu da hiç kaçırmazdık." (İ2-3, 1975 doğumlu).

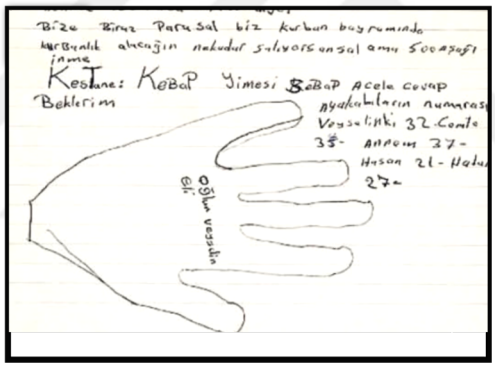
"... o zamanlar haftada bir "İstanbul Mektubu" diye bir program vardı. Almanlar onu yayınlıyordu, 70li yıllarda her cumartesi saat 14 civarıydı galiba, her cumartesi İstanbul Mektubunu seyrederlerdi. İstanbul Mektubunda Türkiye'nin gündemini anlatıyorlardı. Ondan sonra Köln Radyosu vardı, her akşam saat 9'da bizim evde Köln Radyosu açılırdı. Köln Radyosu Türkiye gündemini ve Almanya gündemini anlatıyordu. İşte Türkiye'de ne oldu, buradaki işçilerin hakkı nedir, onu hep dinliyorduk. Bir de akşam Berlin Radyosu vardı. Berlin'de yarım saat burda yaşayan Türkler için yayın yapılıyordu. İşte alışveriş nerede yapılabilir, arabanızı nerede sigorta edebilirsiniz, çocuğunuzu nerede okutabilirsiniz, yani böyle eğitim amaçlı ... ailem her akşam Köln Radyosunu dinliyorlardı. Çünkü başka imkanları yoktu, Türkiye'den haber almak için. Bir de şeyi hatırlıyorum, bir mektup yazılıyordu, 4-5 hafta sonra cevabı geliyordu. O mektup burdan oraya gidene kadar haftalar sürüyordu." (B2-1, 1967 doğumlu).

Türkiye'de yaşayan aile bireylerinden haber almanın yolu ise, radyoya rağmen, büyük ölçüde "mektuplar"dan geçmektedir. Bu noktada, mektup ile göçmen ve ailelerin tanışmasının işçi yurtları olduğunu hatırlatılabilir. İşçi yurtlarından tanışıklığı olan göçmenlerin ve ailelerinin bu mektupları aile evlerinde de sakladıkları görülmüştür.

Günümüzde de eşlerin birbirine, çocuklarına, göç eden kişinin anne ve /veya babasına yazdığı mektuplar onların göç tarihinin taşıyıcıları olarak evlerinde muhafaza edilmektedir. Mektupların detaylarına ise bir uzman görüşmecinin anlatısından ulaşılabilmektedir:

> *"Aileler çocuklarını yanlarına alana kadar, çocuklar Türkiye'deki akrabalarının, dedelerinin, ninelerinin yanlarında kalmışlardır. Mektuplarda bu çocukların ellerinin kenarlarından yapılmış çizimleri görüyoruz. Her bir mektupta çocukların ne kadar büyüdüğünü anlatan bir semboldür bu…" (U6, Yazar).*

Görsel 17: Mektupta Bir Çocuk Eli

Kaynak: Duman, 2021.[450]

Göçmenin aile evine dair tüm anlatıların ortak noktası, "geri dönüş" düşüncesinin sönümlenmesidir. Yeni evlere taşınma, yeni eşyalar alma ve Türkiye için saklanan eşyaların kutularından çıkarılması ile boşalan bu kutulara metaforik anlamda "geri dönüş" fikrinin konulduğu söylenebilir:

> *"Belirli bir zaman geçtikten sonra yani yeni evlere taşınıldı, yeni evlere eşyalar alınmaya başlandı. O zamanlar herkes öyleydi. Herhalde herkese aynı şekilde. Çünkü bir amaç vardı herkeste, para biriktirilip, temelli Türkiye'ye gideceğiz diye. Öyle bir şey vardı ama bizler burda kaldık." (B2-2, 1963 doğumlu).*

> *"Bir göçmen bana Türkiye için aldığımız ev eşyalarını paketlerinden çıkarıp kullanmaya başladığımızda geri dönemeyeceğimizi anladım demişti." (U6, Yazar).*

[450] Gökhan Duman, "Geride Kalanların Bir Araya Geldikleri Yer: Mektuplar", **DiasporaTürk**, (26.11.2021), (Çevrimiçi) https://img1.wsimg.com/blobby/go/392383ae-a6f7-4e88-83aa-d81c4cccfc76/downloads/MEKTUPLAR.pdf?ver=1636750346434, 26.11.2021.

Birinci kuşak göçmen işçilerin geçici bir süre için Almanya'da çalışma ve para biriktirip Türkiye'ye geri dönme fikri; zamanla kuşaktan kuşağa aktarılan bir mite dönüşmüştür. Anlatılar incelendiğinde, geri dönüş mitinin izini ve dönüşüm sürecini mekânlarda bulmak mümkündür. Bu nedenle yurttan eve taşınmak sadece bir barınma mekânı dönüşümüne değil; aynı zamanda göçün genel seyrinde ve ailelerin karar alma mekanizmalarında da bir değişime işaret etmektedir. Bu değişimin mekânsal ifadesi olarak tanımlanan göçmenin aile evinden sonra, bir sonraki bölümde, göçmenin ve ailesinin Türkiye ile fiziki bağını sürdürme çabası olarak adlandırılabilecek yeni bir hafıza-mekâna geçilmektedir. Göçmenin yılda 4 ila 6 hafta süreli tatiline ve onun ayrılmaz parçaları, 'Mercedes' ve hediyeler, bir sonraki bölümün imgelemleri olmuştur.

2.4.5. Göçmenin Urlaub'u (Tatili): 'Mercedes' ve Hediyeler

"Urlaub" kelimesi, Almanca'da "tatil" anlamına gelmektedir.[451] Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli aile bireylerinin Almanca ile kendi dillerini karıştırarak kullandıkları bilinmektedir.[452] Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli ailelerin dil kullanımından yola çıkılarak, bölümün başlığında tatil anlamına gelen *"urlaub"* kelimesi kullanılmıştır.

Göçmenler ve aileleri, özellikle de göçün ilk yıllarında, yılda 4 ila 6 hafta arasındaki izinlerini genellikle Türkiye'de; 'memleketlerinde', nadiren de deniz tatili için elverişli yerlerde geçirmişlerdir:

> *"Her zaman yaz tatilinde 6 haftalığına köye gidiyorduk, bütün çocuklar köydeydik o yüzden de köye benim daha başka bir özlemim var." (B2-1, 1967 doğumlu).*

> *"Yazlığımıza geliyorduk işte bazen her sene olmuyordu tabii. Yazlık harici de 1 hafta da tatile işte Marmaris, Antalya, Marina. Tatile de gidiyorduk ama asıl şeyimiz yazlık oluyordu." (İ3-1, 1988 doğumlu).*

> *"Ben burada (Berlin) doğdum, burada büyüdüm her yıl Türkiye'ye gidiyorduk ama her yıl, hiçbir yıl aksama olmadı." (B2-10, 1982 doğumlu).*

---

[451] Karl Steuerwald, **Deutsch-Türkisches Wörterbuch = Almanca-Türkçe sözlük**, Harrassowitz, 1974.
[452] Alev Tekinay, **Sprachvergleich Deutsch-Türkisch: Grenzen und Möglichkeiten einer kontrastiven Analyse**, Reichert, 1987.

"Urlaub", göçmen ve ailesi için bir nevi, Türkiye ve Türkiye'de kalanlarla bağ sürdürme çabasıdır. Singh ve arkadaşlarının[453] "ulusaşırı aile parasını" inceledikleri çalışmaları, "memlekette yaşayanlara yurt dışından hediye götürme" pratiğinin de "bağı sürdürme" gayesinden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Bu çabanın günümüzde de sürdüğünün söylenmesi mümkün olmakla beraber; geçmişte göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılama görevi olan "urlaub"un bu anlamda değiştiği görülmektedir:

> *"Kuzenlerimi özlüyorum, aile fertlerini özlüyorum. Onlar burada yok, gidince bağımı kopartmak istemiyorum. Her zaman için. Özlediğim şey tabii annemin evi. Annemin sıcaklığını özlüyorum. Yoksa hani böyle yemek gibi çeşitli şeyler artık onları burda bulabiliyoruz, eskiden ilk jenerasyon çok özlüyordu. Patlıcanı, biberi bile getiriyorlardı oradan. Uçaklarda yaşadıklarını canlı görüyorduk bazen. Arabayla bulgur, pirinçtir hepsini getiriyorlardı. Ama şu an öyle bir şey yok, her şey var, hatta burdan istiyor bazen, bize bunu getirin, şunu getirin diyerek. Yok öyle bir özlediğim. Sadece aile fertlerim ve annem, çok özlüyorum." (B2-2, 1963 doğumlu).*

"Bağ sürdürme çabasının" yanı sıra; göçmenlerin Almanya'da yaşadıkları 'yeni bir ara sınıf olma' tutumları ile 'hiç' olmadıklarını ispatlama kaygıları dikkate alındığında, "göçmenin *urlaub*"u başka bir 'var olma' biçimi olarak da belirmektedir.[454] Bu noktada Nevzat Üstün'ün Avrupa'ya işgücü göçünü ele alan "Alamanya Beyleri ile Portekiz'in Bahçeleri" eserinde vurguladığı "işçilikten kurtulabilmek için işçidirler" cümlesi hatırlanabilir.[455] Göçün nedenlerinin büyük ölçüde ekonomik olduğu düşünüldüğünde, göçmen işçilerin Türkiye'den ayrılmadan önceki sosyal statülerini Türkiye'ye geri döndüklerinde yükseltme motivasyonu taşıdıkları söylenebilir. Bu sınıfsal kaygıların yansımasını Ağaoğlu, Fikrimin İnce Gülü isimli romanında ana karakteri Bayram'ı anlatırken açığa çıkartmaktadır: [456]

> *"Bayram, arabasının iyi cins, lekesiz aynasında kendi yüzünü ilkin bilmeden gördü. Bu şapka, o kravatlar, arka cama bir naylon torbada asılı o takım elbise, bir fotoğraf makinesi, yine kendine sentetik bir yağmurluk, bu Franz Lehar'lı gömlek, sonra, Mercedes'in bütün geçmiş yıllarına ait modelleriyle desenlenmiş bir başka gömlek, -*

[453] Supriya Singh, Shanthi Robertson, Anuja Cabraal, "Transnational Family Money: Remittances, Gifts and Inheritance", **Journal of Intercultural Studies**, C. 33, No: 5, 2012, s. 475–492.
[454] Ali Sadi Gitmez, **Türkiye'nin Dışgöç Öyküsü**, Gözden ge, Bilim ve Sanat, 2019; Orhan Türkdoğan, **Batı Almanya'da Köy Kalkınma Modelleri ve Türk İşçilerinin Sosyo Ekonomik Yapısı**, 2. Baskı, Dede Korkut Yayınları, 1977.
[455] Nevzat Üstün, **Alamanya Beyleri ile Portekiz'in Bahçeleri**, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1975.
[456] Adalet Ağaoğlu, **Fikrimin İnce Gülü**, Remzi Kitabevi Yayınları, 1977.

fakat bunu varışa saklıyor. Akşama, varacağı yere Mercedes'iyle takım girecek…- bütün bunları alırken, alıp Mercedes'ine yerleştirirken, sonra da içine kendi kurulup yola çıkarken yüzü hep ilgisinin dışındaydı. Yüzüne bakmaya, ordaki çizgilerde yılları kurcalamaya zamanı olmadı…"[457]

Üçüncü kuşak bir görüşmecinin ailesindeki çalışma ve tatil bağlantısına yönelik ifadesi, göçmenin Türkiye'de yaşamayı/sergilemeyi amaçladığı 'var oluşu' için gösterdiği çabayı anlatmaktadır:

"Bütün sene çalışıp çok şey -bir tabir kullanacağım ama- eşek gibi çalışıp Almanya'da. Bütün parayı biriktirip, çalışıp Türkiye'de işte o tatili yapmak için yaşıyorlardı resmen Almanya'da. Ve hala anlattıkları zaman yani düşünüyorum mesela Almanya'da tabii ki yeri geldikleri zaman gezdikleri oluyordu tabii ki arkadaşları vardı, görüşüyorlardı ama daha çok hani hep böyle Türkiye, Türkiye'deki geçirecekleri tatil için çalışıyorlardı." (İ2-2, 1984 doğumlu).

Bu noktada, 4-6 hafta süren bu yaz tatillerine göçmen ve ailelerinin yükledikleri anlamın tek taraflı olmadığı söylenebilir. Çünkü Türkiye'de kalan akrabalarının ve tanıdıklarının beklentileri ile göçmenlerin sosyal-statü değiştirme motivasyonları birbirlerini besleyen iki durum haline gelmiştir:

"Türkiye'de eskiden, gurbetçi gelse de bir şey verse, modu vardı sanki. O zamanlar hep sınıf arkadaşlarımı kıskanırdım. Onlar hep tatil yapardı, bizse akraba ziyaretleri yapardık." (İ3-3, 1981 doğumlu).

Göçmen ailelerin Almanya'dan Türkiye'ye tanıdıkları için getirdikleri hediyeler düşünüldüğünde, akıllara "Aldi poşetinin" geldiğini ifade eden Duman, göçmenlerin Türkiye'deki tanıdıklarının zihinlerinde bu poşetin "hediye" kavramı ile eşleştiğini söylemektedir.[458] Aldi, Almanya'da diğer mağazalara göre, görece daha ucuz olan mağazalar zincirinin adıdır.[459] Göçmenler, Türkiye'de yaşayanlara vermek üzere tatilleri öncesinde Almanya'dan aldıkları kıyafet, ayakkabı, oyuncak, çikolata, şekerleme ve benzeri ürünleri, sıklıkla alışveriş yaptıkları bu mağaza zincirinin poşetine koymuşlardır. Bu nedenle, Aldi poşeti bir imgelem olarak zihinlerde yerini almıştır. Hatta bu imgelemi,

---

[457] Ağaoğlu, **a.y.**

[458]Gökhan Duman, "Göçün Toplumsal Hafızada Bıraktığı Bir İmaj: Aldi Çantası", **Perspektif**, 16.10.2021, (Çevrimiçi) https://perspektif.eu/2021/10/16/gocun-toplumsal-hafizada-biraktigi-bir-imaj-aldi-cantasi/, 01.12.2021.

[459]Nocera, **"Manikürlü Eller Almanya'da Elektrik Robini Saracak"-Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Batı Almanya'ya Türk Göçü (1961-1984)**.

günümüzde "Aldi Skandalı" olarak anılan ve 1997 yılında Bayern Münih-Beşiktaş arasındaki futbol maçında yaşanan olayda dahi görmek mümkündür.[460]

Görsel 18: 1997 Yılı Bayern Münih-Beşiktaş Maçından Bir Kare

Kaynak: Nocera, 2018.[461]

Burada futbol maçı örneğinin verilmesinin nedeni, Almanya tarafının da "Türkiye kökenli göçmen ve Aldi poşeti" eşleştirmesini yapmış olmasıdır. Bahsi geçen futbol maçındaki Aldi poşeti ile Türkiye'de yaşayanlara verilmek üzere hediyelerle doldurulan Aldi poşeti birbirlerinden oldukça farklıdır. Birinde düşük statüde iken, diğerinde görece daha yüksek statüdedir.

"Sıla yolu" boyunca adeta statü atlayan ve hediyeleri taşıyan aldi poşeti de onu taşıyan göçmenlerin arabaları 'Mercedesler'[462] de *"urlaub"*un hafıza-mekânlarıdır. Her yıl, tatile gitmeden evvel bu arabaların içine hem hediyeler hem de duygular yüklenmiştir. Hafıza-mekanlarının kimliğe bağlı anlatıları barındıran ve toplumsal

[460]Aldi mağazalar zincirinin poşetleri ile "Aldi müşterilerini selamlıyor" ve "Aldi'ye gidebilirsiniz" gibi sloganlarla Türkiye taraftarını küçük düşürmek amaçlanmıştır. Sky Sport, "20 Jahre nach 'Aldi-Skandal': Fan-Versöhnung bei Bayern vs. Besiktas | Fußball News | Sky Sport", **Sky Sport Websitesi**, 21.02.2018, (Çevrimiçi) https://sport.sky.de/fussball/artikel/20-jahre-nach-aldi-skandal-fan-versoehnung-bei-bayern-vs-besiktas/11258685/34369, 01.12.2021.

[461]Nocera, **"Manikürlü Eller Almanya'da Elektrik Robini Saracak"-Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Batı Almanya'ya Türk Göçü (1961-1984)**, s. 150.

[462]Mercedes, burada sembolik olarak kullanılmıştır. Alman endüstri ve kültürünün zenginlikle özdeşleşen bir markasıdır.

süreçlere şahitlik eden yapısından hareketle, göçmen arabalarını "göçmen ve ailesinin tatil sürecinin öncesi, kendisi ve sonrasını kayda alan" birer hafıza-mekanı olarak tanımlamak mümkündür.

Görsel 19: Yolculuk Öncesi Hazırlık Yapan Göçmenler

Kaynak: Duman, 2020.[463]

Akrabalara, tanıdıklara alınan hediyeler ve 'memlekete kavuşma' ve 'vatan hasretini dindirme' gibi duyguların yüklendiği bu arabalarla, "sıla yolu" olarak da ifade edilen ve 3-4 gün süren yolculuk başlamıştır.[464] Sınır geçişlerinde yaşanan deneyimlere de şahitlik etmiştir. Sınır kapılarında, arabaları yıkanırken, çocukların "neden arabamız yıkanıyor" sorusuna ailelerin "memleketimize toz pas götürmeyelim" şeklindeki cevabı, arabalara yüklenmiş olan duyguların da bir yansıması gibidir. Halbuki, hastalık taşımasın diye ülkelerin sınır giriş ve çıkışlarında, arabaların yıkanması mecburi tutulmuştur.[465]

Türkiye'de bulunanlar ise "göçmenin urlaubu"nu ve kendilerinin bu sürece verdikleri tepkileri şöyle anlatmaktadırlar:

[463]Duman, **11. Peron Bir Yanı Memleket Bir Yanı Gurbet**, s. 140.
[464]Gökhan Duman, "Yarım Asırdır Süren Sıla Yolu", **DiasporaTürk**, (01.12.2021), (Çevrimiçi) https://diasporaturk.org/yolculuk, 01.12.2021.
[465]Duman, **11. Peron Bir Yanı Memleket Bir Yanı Gurbet**.

"Geleceklerini öğrendiğimiz andan itibaren uyku uyumaz, yol gözlerdik. Geldiklerinde ilk iş bavullarını açmak olurdu. Bu esnada odayı Almanya kokusu sarardı. Nasıl olurdu bilmiyorum, getirdikleri her şey farklı kokardı eminim çocuk sevindirmenin mutluluğu onlara tüm yorgunluklarını unutturuyordu. Hayatımda anneannem ve dedem kadar cömert olan az insan gördüm. Annem 40 yıl boyunca her sene dünyaları taşıdı memlekete; dedem Türkiye'ye her geldiğinde içmediği halde cebinde sigara taşırdı ve çocuklar için sarı Alman sakızı…" [466]

"Göçmenin Urlaub" süreci, yukarıda ifade edilen sosyal statü değiştirme motivasyonundan beslenen "geri dönüş"e hazırlık durumunu içermektedir. Hayali kurulan ya da diğer bir ifadeyle planlanan 'geri dönüşün' her yıl tekrar eden bir provasıdır. Bu prova, her zaman kısa süreli ve yaz aylarında gerçekleştirildiği için, günümüzde Türkiye'de yaşama tecrübesi olan bireylerde Türkiye'de yaşamaya başladıkları ilk etapta şaşkınlık yaratmıştır. Her yıl Almanya'dan Türkiye'ye "urlaub"a gittiği zamandan farklı bir mevsimde ailesi ile Türkiye'ye dönüş yaptığını belirten görüşmeci *B2-7*, kafasındaki Türkiye resminin değişimini şu şekilde ifade etmiştir:

"Erdek yarımadasının içinde onların Narlı köyü vardı Erdek'te. Oraya gidiyorduk işte genelde Narlı köyüne denize. Ben de Türkiye'yi öyle biliyordum yani. Bol güneş, sorun yok, eğlence. Tabii kışın gittik Türkiye'ye dönüş yaptık. Türkiye'de ilk kez kışı gördüm, Bandırma'nın daha doğrusu. Bir de o yüzyılın kışı olmuştu, her yer kar altında kaldı, buz gibi. Farklı bir resim oluştu tabii kafamda." (B2-7, 1974 doğumlu).

Bu çalışmada incelenen sac ayaklarından biri olan 'geriye göç' konusunda; "göçmenin urlaubu", özellikle de Almanya'da doğmuş büyümüş ya da Almanya'ya çok küçük yaşlarda gelmiş ve büyümüş bireylerin "hayali Türkiye" imgeleminin oluştuğu/oluşturulduğu bir süreç olarak düşünülmelidir:

"Türkiye'yi ben yaz tatillerinden biliyorum." (İ3-10, 1994 doğumlu).

Buraya kadar göçmenlerin anlatıları temel alınarak belirlenen hafıza-mekanları ve bu mekanların oluşum süreçleri ele alınmıştır. Bir sonraki bölümde, Berlin ve İstanbul saha çalışmalarına yer verilmektedir.

[466]Deniz Karadeniz Alkan, "Berlin Benim için Çocukluğum Demek...", **Misafir Göçmen Yerli: Almanya'ya İşgücü Göçünün 60'ıncı Yılı**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2021.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BERLİN VE İSTANBUL KARŞILAŞTIRMASI

3.1. ALAN ÇALIŞMASININ ÖRNEKLEMİNİ TANIMAK: DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER

3.1.1. Berlin

Tez araştırması kapsamında, Berlin'de 12 ikinci kuşak, 10 üçüncü kuşak olmak üzere toplam 22 görüşme gerçekleştirilmiştir.[467] Katılımcıların demografik dağılımları Tablo-1'de gösterildiği şekildedir. Demografik dağılımlarda; görüşmecilerin cinsiyetlerine, yaşlarına/doğum yıllarına, doğum yerlerine, eğitim durumlarına, mesleklerine, medeni ve vatandaşlık durumlarına yer verilmiştir.

Metodoloji kısmında da belirtildiği üzere, *cinsiyet dağılımında* eşitlik ilkesi gözetilmiş; ancak kadın görüşmeciler görece daha ağırlıklı olmuştur. Bu durum, araştırmacının kimliği ile ilişkilendirilebilir. Araştırmacı, araştırmanın son üç ayında katılımcı gözlem tekniği ile ikinci kuşak erkeklerle bir araya gelinen etkinliklerde yer alarak bu dezavantajlı durumu telafi etmeyi amaçlamıştır. İkinci kuşak görüşmecilerin cinsiyet dağılımı dokuz kadın ve üç erkek şeklinde iken; üçüncü kuşak görüşmecilerin cinsiyet dağılımı, beş kadın ve beş erkek şeklinde olmuştur.

İkinci kuşak görüşmecilerin doğum tarihleri 1959-1989 yılları arasındayken; üçüncü kuşak görüşmecilerin doğum tarihleri 1982-1997 yılları arasındadır. *Doğum tarihlerine göre*, kuşakların iki farklı gruba ayrıldığı söylenebilir. Kertzer'in "akrabalık aktarımı yoluyla kuşak" tanımının bu çalışmada kullanılacağı daha önce ifade edilmiştir.[468] Sadece bu tanımdan yola çıkarak görüşmecileri gruplandırmak görüşmecilerin yaşadıkları dönemlerdeki deneyimlerini göz ardı etmek olacaktır. Örneğin, 1989 yılında doğan ikinci kuşak bir görüşmeci ve üçüncü kuşak bir

[467] Bu başlık altında ikinci ve üçüncü kuşak olarak ifade edilen kişiler sadece Berlin'de yapılan görüşmecileri kapsamaktadır.
[468] Kertzer, "Generation As A Sociological Problem".

görüşmecinin tarihsel olarak benzer toplumsal dönüşümlere şahit olduğu söylenebilir. Makro ve mikro dönüşümleri beraber izlemek açısından görüşmeci anlatılarının yanında onların doğum yılları da yer almaktadır.

Doğum yeri dağılımına göre, üçüncü kuşak görüşmecilerin sekizi Berlin, biri Güney Almanya, biri Ausburg doğumlu olmak üzere hepsi Almanya'da doğmuştur. İkinci kuşak görüşmecilerin ise yarısı Türkiye (Sivas, Samsun, Erzincan, İstanbul, İzmir, Ankara); diğer yarısı da Almanya (Berlin) doğumludur.

Görüşmecilerin *eğitim durumları* incelendiğinde, büyük ölçüde yüksek eğitim düzeyine sahip oldukları görülmektedir. Söhn ve Özcan'ın[469] Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenlerin eğitim durumlarına yönelik gerçekleştirdikleri çalışmalarına göre, ikinci kuşağın yüzde 33'ü orta veya yüksek okul sertifikasına sahipken, birinci kuşakta ise bu oran yüzde 5'tir. Birinci kuşağın uzun ve ağır şartlar altında çalışıyor olmaları, zaman zaman çocuklarının eğitimlerinde sorunlara yol açsa da anlatılardan anlaşılacağı üzere aileler zamanla eğitim sistemini öğrenmişlerdir:

> *"Okul benim için sanırım sadece onların mesai saatinde oyalanmam gereken bir yer. Mesela annemler gençlik bürosundan ihtar yemişlerdi. Çünkü ben bir türlü saatinde okula gidemiyordum. Çünkü ya baban evde olmuyor ya annen evde olmuyor. Öbürü de yorgun oluyor, uyanamıyor." (B2-8,1975 doğumlu, ön lisans mezunu).*

> *"...zamanla okulu öğrendiler ama benim ailem şeyi bilmiyordu, ortaokulun üçe ayrıldığını bilmiyorlardı örneğin. Nerden bilsinler, okuma yazması yoktu, babam Türkiye'de üçüncü sınıfa kadar gitmiş, böyle bir imkân yok…" (B2-1, 1967 doğumlu, üniversite mezunu).*

Birinci kuşağın yaşadığı eğitim ve dil merkezli sorunların etkisinin ardıl kuşakların eğitim seviyelerinin yüksek olmasında etkili olduğu söylenebilir. Anne, baba, büyükanne ve büyükbabalarının yaşadıkları sorunları tekrar yaşamak istememişlerdir. Görüşmecilerden ilkokul mezunu olanların eğitimde ilerleyememe nedenleri, ailelerinin ataerkil yapısı, göçün erken dönemlerinde Almanya'da eğitim sistemini takip edememeleri ve uzun saatler çalışıyor olmaları sayılabilir. İkinci kuşak bir görüşmeci,

[469] Söhn, Özcan, "The Educational Attainment of Turkish Migrants in Germany", s. 101–124.

patriarkal bir aile içerisinde evin kız çocuğu olmasından doğan sorumluluğu ve devamında kendi eğitiminin sonlanmasına giden süreci şu sözlerle ifade etmiştir:

> *"Ben ailenin 2. numara çocuğuyum, benim büyüğüm abim, ee kız olarak tabi ki, doğu kökenlisin, evin anası sensin yani, o çocukların annesi gibi kim bakacak, abim bakacak hali yok, benden 5 yaş büyük ama yine sorumluluk banaydı. Onun için beni okuldan aldılar, başlamıştım ben okula aslında, okuldan alındım ve ben kardeşime baktım. Netice itibariyle okutulmadım." (B2-3, 1961 doğumlu).*

Görüşmecilere eğitimlerini hangi ülkeden aldıkları sorulduğunda çıkan sonuç, büyük bir kısmının Almanya'da eğitim gördüğü şeklinde olmuştur. Hâlihazırda Berlin'de yaşayıp üniversite eğitimini Türkiye'de almış beş kişiden dördü 'ailesinin kararı' ile Türkiye'ye 'dönüş' yapmış kişilerden oluşmaktadır. Üçüncü kuşağın Erasmus, sertifika programları, *workshoplar (atölyeler)* veya yüksek lisans gibi eğitim amaçlı hareketliliklere kendi kararları ile katılım sağladıkları da görülmüştür.

Görüşmecilerin *mesleki dağılımı*, farklı meslek gruplarını içermektedir. Bazı görüşmeciler, iki farklı işte çalışmakta olduklarını ifade etmişlerdir. Bu noktada, Tablo-1'de söz konusu görüşmecilerin kendilerinin meslek tanımları dikkate alınmıştır.

Irklararası partnerlik ya da çiftlerden birinin yaşanılan yere uyum sağlayabilmesi ya da sağlayamaması gibi durumlarda göç kararı alındığı söylemleri ile karşılaşılmıştır. Bu söylemlerden yola çıkılarak görüşmecilerin *medeni durumuna* da yer verilmiştir. Bu bağlamda, ikinci kuşakta hemen hemen eşit bir dağılım bulunurken, üçüncü kuşak çoğunlukla bekar görüşmecilerden oluşmaktadır.

Vatandaşlık durumlarının dağılımda ise, ikinci kuşak görüşmeciler özelinde, üç kişinin çifte vatandaş, dört kişinin Alman Vatandaşı ve beş kişinin Türk Vatandaşı olduğu görülmektedir. Üçüncü kuşak görüşmecilerden ise; dördü çifte vatandaş, ikisi Türk Vatandaşı ve dördü Alman Vatandaşıdır. Üçüncü kuşak görüşmecilerin, aşağıda verilen örnekte olduğu gibi, görüşme esnasındaki yaşları itibariyle gelecekte vatandaşlık durumlarının değişebileceği göz önünde bulundurulmalıdır:

> *"Hala Türk vatandaşıyım ancak Alman vatandaşlığına geçmeyi düşünüyorum. Özel bir nedeni yok bu ülkede yaşıyorum dolayısıyla bu ülkenin vatandaşıyım. Mavi kart almayı*

düşünüyorum bu sene tekrar bu konu hakkında bir bilgi aldım çifte vatandaş olmayı zorladım ancak böyle bir şeyin olmadığını söylediler." (B3-9, 1997 doğumlu).

Vatandaşlık seçimlerinde Alman Hukuk sistemindeki değişikliklerin etkisini görmek mümkündür. Tarihsel olarak bakıldığında, örneğin çifte vatandaşlığı olan üç görüşmecinin Almanya'da bulundukları zaman aralığında çifte vatandaşlık hakkının sunulduğu bir dönemdir:

"O dönem çifte vatandaşlık sunuyorlardı. Benim çifte vatandaşlığım var." (B2-3,1961 doğumlu).

Genç ikinci kuşak ve üçüncü kuşak görüşmecilere gelindiğinde, daha önceki bölümlerde değinildiği üzere, Yabancılar Yasası ile "opsiyon zorunluluğu ilkesi" yürürlüğe girmiştir:

"Alman vatandaşıyım. Evlenmeden önce almıştım. Annem, babam, hepimiz başvurduk, aldık. Çifte vatandaşlığım da yok. O zaman öyle bir şans vermemişlerdi. 96-97'de aldık diye hatırlıyorum." (B2-9, 1979 doğumlu).

Anlatılar incelendiğinde, vatandaşlık ile ilgili farklı düşünce yapıları göze çarpmaktadır. Bazı görüşmeciler, Alman vatandaşlığının hukuki kolaylıklar sağladığını bu nedenle Alman Vatandaşlığına geçtiklerini ifade etmişlerdir:

"Benim vatandaşlığım Türk'tü sonra Alman'a çevirdim. Alman vatandaşı olduktan sonra zaten eşimi daha rahat getirebildim buraya öyle diyeyim. Sorgusuz sualsiz. Çünkü Türk vatandaşlarının Türkiye'den evlenerek getirmeleri çok zor yani gerçekten çok zorlanıyorlar." (B2-4, 1985 doğumlu).

Örneğin *B2-4*'ün Türkiye'deki eşini Almanya'ya yanına getirebilmesi Alman Vatandaşı olduktan sonra daha kolay olmuştur. Bürokrasiyi kolaylaştırıcı etkisinden farklı olarak Alman Vatandaşlığına geçme gereği duymayan bir kesim de bulunmaktadır:

"Türk vatandaşı. Hiç de istemedim hiç de gerek duymadım yani…" (B2-6, 1967 doğumlu).

"Türk vatandaşıyım, düşünmüyorum da Alman vatandaşlığını da öyle karar aldık eşimle... …belki yapsaydık daha mı iyi olurdu bilmiyorum. Hani ne derece iyi olurdu onu da bilmiyorum çünkü hayatımızı gayet normal bir şekilde devam ettiriyoruz yani bir engelimiz yok" (B2-2, 1963 doğumlu).

"Ben Türk vatandaşıyım. Ben bir ara istedim Alman vatandaşlığına geçmek sonra da vazgeçtim. Çocuklarım hepsi Türk vatandaşı. Yani artık lüzum yok, çalışma müsaadem, burada oturmam olduktan sonra Alman vatandaşlığına geçsen ne olur? Yabancı[*] her yerde yabancısın yani, değişen bir şey yok. (B2-5, 1962 doğumlu).

Hukuki anlamının yanında, vatandaşlık seçiminin sosyo-kültürel bir anlamı da vardır. Son anlatıdaki "yabancı olmak" ifadesi, vatandaşlık ve sosyo-kültürel kimliğin iç içe geçişini anlatmaktadır. Diğer bir ifadeyle, vatandaşlık seçimi, sosyo-kültürel ve hukuki kimlik karmaşasını içerisinde barındırmaktadır. "Alman" kimliğine sahip olduğunda yedi yaşında olan bir görüşmecinin Alman Vatandaşlığına geçiş sürecindeki çocukluk anıları, kültürel kimliğini de sorguladığını göstermiştir:

"Babam 1996'da hepimizi Alman yaptı. Annem istemedi. Babam, kardeşim ve ben olduk. Orada şüphelendim. Annem olmayınca ben Türk değil miyim diye düşünüyordum ama kuru fasulye, bamya yiyoruz, mastika oynuyoruz içimiz Türk. Tamam kimliğim Alman şimdi bununla yaşam tarzımı değiştirmeliyim mi diye düşündüm." (B2-11, 1989 doğumlu).

B2-11, hangi vatandaşlığı seçeceği kararını yaşı sebebiyle kendisi alamamıştır. Hukuki düzenlemelerin elverdiği dönemlerde, aile ya da ebeveyn kararı ve başvurusu ile çocukların vatandaşlık durumları da değişmiştir. Vatandaşlık değişim süreci, kimliklerden birini seçip diğerini terk etme duygusunu yaşatırken, bir sonraki adımın ne olacağı kaygısı ve kim olduğuna dair soruları da beraberinde getirmiştir.

Alman Vatandaşlığı ve Alman kimliğinin kendisi için ayrımını çifte vatandaşlığa sahip *B2-12,* şu ifadeleriyle açıklamıştır:

"Türkiye ile olan bağları koparmış değilim. Alman vatandaşıyım aynı zamanda Türk vatandaşıyım. Berlin artık benim vatanım. Ben hiçbir zaman ben Almanım demiyorum. Alman değilim hiçbir zaman da Alman olmayacağım ama ben Alman vatandaşıyım. Ve Alman vatandaşı olarak da Alman devletine bir liyakatim var. Sistemin gelişmesi, en azından burada olan insanlar için, Almanya'nın benim kişisel olarak gelişmemde çok büyük katkısı oldu. İnsan olarak gelişmem konusunda ben Alman toplumuna çok şey borçluyum." (B2-12, 1959 doğumlu).

[*]Yabancı olmak, yabancı hissetmek ve ırkçılık konuları ilerleyen bölümlerde başka anlatılarla ele alınmaktadır. Burada sadece vatandaşlığa yüklenen/yüklenmeyen anlamlar bakımından yer verilmiştir.

Buraya kadar görüşmecilerin demografik dağılımları açıklanmıştır. Bu bölüm, görüşmecilerin profillerini tanıtabilmek adına oluşturulmuştur. Bir sonraki bölümde de İstanbul saha çalışmasına katılan görüşmecilerin demografik bilgilerine yer verilmiştir.

Tablo 2: Katılımcılara Dair Demografik Bilgiler (Berlin)

Katılımcı	Cinsiyet	Yaş/Doğum Yılı	Doğum Yeri	Eğitim Durumu	Mesleği	Medeni Durumu	Vatandaşlık Durumu
B2-1	Kadın	54/1967	Sivas	Üniversite	İş kadını	Ayrılmış	Çifte Vatandaş
B2-2	Kadın	58/1963	Samsun	Üniversite	Personel müdürü	Evli	Türk Vatandaşı
B2-3	Kadın	60/1961	Erzincan	İlkokul	Kantin İşletmecisi	Ayrılmış	Çifte Vatandaş
B2-4	Kadın	36/1985	Berlin	Lise	Terzi	Evli	Alman Vatandaşı
B2-5	Kadın	59/1962	İstanbul	İlkokul	Emekli	Dul	Türk Vatandaşı
B2-6	Erkek	54/1967	İzmir	Meslek	Elektrik Teknikeri	Ayrılmış	Türk Vatandaşı
B2-7	Erkek	47/1974	Berlin	Lise	Bilgisayar Prog.	Bekar	Alman Vatandaşı
B2-8	Kadın	46/1975	Berlin	Ön lisans	Ev Hanımı	Evli	Türk Vatandaşı
B2-9	Kadın	41/1979	Berlin	Üniversite	Mimar	Evli	Alman Vatandaşı
B2-10	Kadın	39/1982	Berlin	Meslek	Hemşire	Evli	Türk Vatandaşı
B2-11	Kadın	32/1989	Berlin	Üniversite	Öğrenci	Evli	Alman Vatandaşı
B2-12	Erkek	62/1959	Ankara	Üniversite	Pedagog	Ayrılmış	Çifte Vatandaş
B3-1	Erkek	39/1982	Berlin	Üniversite	İşletmeci	Beraber Yaşıyor	Çifte Vatandaş
B3-2	Erkek	31/1990	Güney Almanya	Üniversite	Yazılımcı	Bekar	Çifte Vatandaş
B3-3	Erkek	33/1988	Berlin	Lise	Müzisyen	Bekar	Alman Vatandaşı
B3-4	Kadın	26/1995	Berlin	Üniversite	Öğrenci	Bekar	Alman Vatandaşı
B3-5	Kadın	30/1991	Berlin	Üniversite	Mimar	Ayrılmış	Alman Vatandaşı
B3-6	Erkek	37/1984	Berlin	Meslek	Taksici	Bekar	Çifte Vatandaş
B3-7	Kadın	32/1989	Berlin	Üniversite	Bankacı	Bekar	Türk Vatandaşı
B3-8	Kadın	32/1989	Berlin	Üniversite	Öğretmen	Ayrılmış	Çifte Vatandaş
B3-9	Erkek	24/1997	Berlin	Üniversite	Öğrenci	Bekar	Türk Vatandaşı
B3-10	Kadın	26/1995	Ausburg	Üniversite	Spiker	Bekar	Alman Vatandaşı

3.1.2. İstanbul

İstanbul'da 9 ikinci kuşak, 11 üçüncü kuşak olmak üzere toplam yirmi görüşme gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların demografik dağılımları Tablo-2'de gösterildiği şekildedir. Demografik dağılımlarda; bir önceki Berlin bölümünde olduğu gibi, görüşmecilerin cinsiyetleri, yaşları/doğum yılları, doğum yerleri, eğitim durumları, meslekleri, medeni ve vatandaşlık durumlarına yer verilmiştir.

Görüşmecilerin *cinsiyet dağılımında* kadın ağırlığı İstanbul saha çalışmasında da devam etmektedir. İkinci kuşak görüşmecilerin cinsiyet dağılımı altı kadın ve üç erkek iken; üçüncü kuşak görüşmecilerin cinsiyet dağılımı, yedi kadın, üç erkek ve bir eşcinsel birey şeklinde olmuştur.

İkinci kuşak görüşmecilerin doğum tarihleri 1964-1984 yılları arasındayken; üçüncü kuşak görüşmecilerin doğum tarihleri 1977-1996 yılları arasındadır. *Doğum tarihlerine göre*, kuşakların iki farklı gruba ayrılması, İstanbul sahası için de geçerlidir. İkinci kuşakta yer alan 1964 doğumlu bir görüşmeci ile yine aynı kuşaktaki 1984 doğumlu görüşmecinin şahit olduğu toplumsal olaylar birbirinden farklılık göstermektedir.

Doğum yeri dağılımı incelendiğinde, İstanbul saha çalışmasının tüm görüşmecilerinden yalnızca ikisinin Türkiye (Sivas, İzmir) doğumlu olduğu; diğer tüm görüşmecilerin Almanya'nın farklı şehirlerinde doğdukları anlaşılmaktadır. Almanya'nın farklı şehirlerinde doğup orada yaşamaları, görüşmeciler arasında Almanya'yı sevme/sevmeme, Almanya'ya uyum sağlayabilme/sağlayamama ve yabancı dil kullanımı gibi konularda farklılıklara neden olmuştur. Burada sadece görüşmecilerin demografik bilgilerini tanıtmak amaçlanmıştır. Dolayısıyla bu farklılıkların detaylarına bu başlık altında yer verilmemiş, kentte ya da kırsalda yaşayanlar arasındaki farklar ilerleyen bölümlerde ele alınmıştır.

Görüşmecilerin *eğitim durumları* incelendiğinde, Berlin saha çalışmasındaki verilere benzer bir şekilde, büyük ölçüde yüksek eğitim düzeyine sahip oldukları

görülmektedir. Berlin saha çalışmasında da değinildiği gibi, ilk göç eden kuşaktan sonra her kuşakta eğitim seviyesi artmıştır. Bununla beraber, 'geri dönüş' fikrinin ağırlık kazandığı ailelerde Almanya'da alınan eğitime görece 'geçici' bir gözle bakıldığı ifade edilmiştir:

> *"Şimdi küçüklüğümden beri bizim Türkiye'ye döneceğimiz belliydi. Senelerdir ha bu sene döneceğiz, yok bir daha ki seneye döneceğiz her zaman babamlar onu istediği için ben de bir şekilde senelerce o şeyle büyüdüm "Türkiye'ye döneceğiz, Türkiye'ye döneceğiz" o yüzden herhangi bir Gymnasium ya da Realschule açıkçası gitmedim, gidebilirdim derslerim hiçbir zaman wow iyi olmadı ama kötü değildi iyiydi. Eğer orada kalacağımı, orada bir geleceğimin olduğunu bilseydim bir şekilde Realschule veya Gymnasium için çalışır ve giderdim. O yüzden ben Hauptschule mezunuyum yani dokuzuncu sınıfa kadar okudum dediğim gibi. Biliyordum her zaman Türkiye'ye gideceğimi o yüzden çok kasmadım kısacası." (İ2-2, 1984 doğumlu).*

İ2-2'nin ailesi Almanya'daki yaşamları sırasında da ağırlığı hissedilen, kendi ifadeleriyle 'geri dönüş' fikrini gerçekleştirmiş ve 2001 yılında İstanbul'da yaşamaya başlamıştır. Ailesi şu an Almanya'da yaşayan ve bireysel olarak Almanya'dan ayrılma kararı alarak İstanbul'da yaşamaya başlayan *İ3-1*'in anlatısı, yukarıda verilen örneğe karşıt bir şekilde gerçekleşmektedir:

> *"Okul hayatımda çok çok böyle aşırı başarılı bir öğrenci değildim daha doğrusu ders çalışmayı hala sevmiyorum o zaman da sevmiyordum ama "Gymnasium"a gittim annemlerin zoruyla, desteğiyle "ab initio" yaptım falan derken." (İ3-1, 1988 doğumlu).*

Görüşmecilerin eğitimlerini aldıkları yerler açısından, kuşaklar arasında görece eşit dağılım olduğu ve yedi görüşmecinin Türkiye'de eğitim aldıkları ve bu görüşmecilerin biri hariç ailelerinin kararı neticesinde Türkiye'ye 'dönüş' yaptıkları anlaşılmıştır. Ek olarak eğitim durumlarını ele alırken, görüşmecilerin Almanya'da/Türkiye'de kurumsal ırkçılığa uğrayıp uğramadıkları unutulmaması gereken bir noktadır. Bu konuya dair ayrıntılı analiz, gündelik yaşam başlığı altında ele alınmaktadır.

Görüşmecilerin *mesleki dağılımı*, yine farklı meslek gruplarını içermektedir. Fakat Berlin'de ifade edilmiş olan iki işte çalışma durumu, İstanbul'da bulunmamaktadır. İstanbul'da aktif çalışma hayatı içerisinde yer alan görüşmecilerin

Almanya menşeli firmaların çalışanı ve/veya Almanca'yı aktif olarak kullanabildikleri meslek gruplarının mensubu oldukları görülmüştür. Bu durum, ulusaşırı ağların ve hatta ulusaşırı göçmenlerin varlığını ispatlar niteliktedir.

Görüşmecilerin *medeni durumlarına* bakıldığında, ikinci kuşak görüşmecilerin bir kişi hariç tamamının evli; üçüncü kuşak görüşmecilerin ise eşit dağılımlı olduğu görülmüştür. Almanya'dan İstanbul'a gelme nedenleri arasında evlilik ve eşin tercihi bulunmaktadır. Medeni duruma bu bağlamda bakıldığında bir ayrım olduğu belirtilebilir. Ayrıca ırklararası partnerlik ya da çiftlerden birinin yaşanılan yere uyum sağlayabilmesi ya da sağlayamaması gibi durumların göç kararı açısından önemli olduğu daha önce ifade edilmiştir. İstanbul sahasında Berlin sahasından farklı olarak, görüşmecilerin ailelerinde ırklararası evlilikler bulunmaktadır. İki görüşmeci tarafından ebeveynlerinden birinin Alman, diğerinin ise Türk olduğu ifade edilmiştir. Bu konu, vatandaşlık durumlarına yansımıştır:

> *"Çifte vatandaşlığım var. Çünkü babam Alman, annem Türk" (İ3-4, 1976 doğumlu).*

Görüşmecilerin *vatandaşlık durumlarının* dağılımı, ikinci kuşakta üç Alman Vatandaşı, üç Türk Vatandaşı ve üç çifte vatandaş; üçüncü kuşakta beş Alman Vatandaşı, iki Türk Vatandaşı ve dört çifte vatandaş şeklindedir. Çifte vatandaşlık konusunda Alman Hukuk sistemindeki değişikliklerin İstanbul saha çalışmasında da görüşmecilerin hayatlarına yansıdığı görülmektedir:

> *"Alman vatandaşıyım çifte vatandaşlık hakkı yoktu o zaman. Türk vatandaşıyken Alman vatandaşlığına geçtim." (İ2-6, 1977 doğumlu).*
>
> *"Annem ve babamın süresiz oturum hakkı var işçi olmalarından dolayı. Ablam ve benim de 18 yaşına kadar, o 15'ti, ailem gerekçe gösterdi lise okuyorlar dedi. Onlar da tamam deyip 18 yaptılar, vatandaşlık kararını. 18'de de üniversiteyi kazandık. 24 olsun dediler. 24'te de Erasmus sebebiyle kaybettim, 24'e kadar çifte vatandaştım." (İ3-5, 1996 doğumlu).*

Alman Vatandaşı olan bir görüşmeci, Mavi Kart ile Türkiye'de çalışma ve oturum izni gibi haklara sahip olduğunu ve bundan dolayı da vatandaş sayıldığını ifade etmiştir:

"Ben kendim 2001 ya da 2002 yılında Alman vatandaşlığına geçtim. Mavi kartım var, yani aslında vatandaş sayılırım. Türkiye'de iş izni almak, oturma izni almak, onlardan muafım yani." (İ3-3, 1981 doğumlu).

"Alman vatandaşıyım evet gelmeden önce vatandaşlığımı aldım geldim. Ama şöyle Alman vatandaşlarına da mavi kart veriyorlar. Türkiye'de o mavi kartla aslında bütün haklara sahipsiniz diyebilirim." (İ3-1,1988 doğumlu).

Mavi Kart ile gelen haklar, çifte vatandaşlık hakkı bulunmayan ve iki vatandaşlıktan birini seçmek zorunda olan kişiler açısından Alman Vatandaşlığının seçilmesine neden olmuştur. Ayrıca son örnekte ifade edilen "gelmeden önce vatandaşlığımı aldım" kısmı başka görüşmelerde de yer almıştır:

> "Şu an Alman vatandaşıyım ama onu da buraya gelmeden önce edindim yani 25 yaşıma kadar Türk vatandaşıydım buraya gelmemle birlikte önce Türk vatandaşlığımı verip Alman vatandaşlığını kabul ettim. Dedim İ3-10 sen en iyisi garantiye al kendini Alman vatandaşlığına geç ve öyle dene." (İ3-10, 1994 doğumlu).

Aynı görüşmeci, on sekiz yaşına bastığında evlerine gelen vatandaşlık ile ilgili mektubun babası tarafından yırtılıp atıldığını da şu şekilde anlatmıştır:

> "…biz 18 yaşımıza bastığımızda bize konsolosluktan mektup geldi. Hem Türk Konsolosluğu'ndan hem de Alman belediyesinden... İşte çocuğunuz Alman vatandaşlığına hak sahibi işte istediği zaman geçebilir tarzı. Babam da çok milliyetçi olduğundan onu da bize göstermeden yırtıp atmışlığı vardı. Biz tabi o zamanlar çok hani umurumuzda değildi. Kâğıt üstünde değişen bir şey yok tarzı düşüncesindeydik." (İ3-10, 1994 doğumlu).

Alman Vatandaşlığına kendilerini garanti altına aldıkları bir sigorta gibi bakan görüşmeciler ile çifte vatandaşlığa sahip görüşmecilerin hepsinin ortak noktası bir şekilde ailelerinin ve/veya yakın akrabalarının Almanya'da yaşıyor olmasıdır. Buna karşın, Türk Vatandaşı olan kişilerin aileleri ve/veya yakın akrabaları Türkiye'de yaşamaktadır. Bunun yanı sıra, Türkiye'de yaşayan sadece Türk Vatandaşlığına sahip olan görüşmeciler arasında pişmanlık yaşayan da bulunmaktadır:

> "Şimdiki aklım olsaydı Alman vatandaşlığı kesinlikle alırdım zaten. O benim büyük pişmanlığım. Yani o zamanlar çok umursamamıştım onu. Ama şu anda gerçekten olmasını isterdim. Çocuğumun da olmasını isterim tabii ki Alman vatandaşı neden olmasın. Burada yaşasa bile sonuçta herhangi bir şey olduğunda ya da istediği zaman Avrupa'ya gitme şansı olacak bir kere. En büyük şansı o. Tabii ki isterdim bunu." (İ2-2, 1984 doğumlu).

Görüşmecilerin çoğunluğu için; Alman Vatandaşlığının anlamı, sadece kendilerinin değil, aynı zamanda bir önceki örnekte de görüldüğü gibi, çocuklarının da geleceklerinin garanti altına alınmasıdır. Hatta görüşmeler sırasında, çocuk sahibi olmadan önce bu konuda araştırmalara başladığını belirtenler de olmuştur:

> "Çocuğuma o hakkın verilmesi lazım. Kesinlikle yani olması lazım. Ona o düşünceyle bir de çocuk Almanya'da mı doğması gerekir, yoksa Türkiye'de de doğsa da Alman konsolosluğunda ona vatandaşlık çıkabilir mi? Hani onların araştırmalarını da şimdiden yapıyorum." (İ3-8, 1993 doğumlu).

Genel olarak Alman Vatandaşlığının çocuklarına gelecekte daha fazla imkân sunacağını, bu sebeple de Alman Vatandaşlığına sahip olmaları için çabaladıklarını ve bu yöndeki isteklerini belirtmişlerdir:

> "Benim çocuklar kalıcı çifte vatandaş olacak. Olmasalardı isterdim Alman vatandaşı olmalarını, isterdim. Sonuçta daha çok imkanları olurdu. Yurt dışında eğitim alma şansları olurdu, oraya yerleşip çalışma fırsatları olabilirdi." (İ2-4, 1978 doğumlu).

Vatandaşlık seçiminde kurumsal ırkçılığın rolü olduğu ifade edilmekle beraber, vatandaşlık seçimlerinin sonrasında da kurumsal ırkçılığa uğrayan görüşmeciler de bulunmaktadır. Almanya'da Türk Vatandaşı olarak bulunduğu süreçte oturum uzatma işlemlerinde yaşadığı problemlerden dolayı Alman Vatandaşlığına geçen bir görüşmeci oturum uzatma işlemleri sırasında "yabancı"lara yönelik tavırları şöyle anlatmaktadır:

> "Mesela ben 2008 senesinde Alman vatandaşı oldum. O yıla kadar, 2008 yılına kadar ben iki yılda bir bizim Yabancılar Dairesine gidiyordum, oturum süresini uzatmak için. İlk başlarda öğrencilik yıllarımda yılda birdi bir yıl bir yıl uzatıyorlardı. Üniversiteyi bitirdim, işe başladım bu sefer iki yıl iki yıl uzatmaya başladılar. O tarihler geldiği zaman deli oluyordum, uyuz oluyordum "ay yine mi o kuruma gideceğim" mesela. O kurumda seni canından bezdiriyorlardı. Şu anki şeyimle değerlendirdiğimde bilinçli yapıyorlardı bunu yaptıklarını düşünüyorum şu anda. Çünkü gerçekten bir bezdirme politikası hani ne kadar insanı, yabancıyı bezdirirler ise ve o insan da dönerse o kadar iyi gibi bir düşüncesi var bence bu kurumların." (İ2-1, 1971 doğumlu).

Çifte vatandaşlığı olan bir görüşmeci, kendisi Türkiye'de yaşarken doğum için Almanya'ya gitmiş ve doğum evrak işlemlerini yaparken, Almanya'daki bürokrasiye dair düşüncelerini anlatırken, kendi Alman Vatandaşlığından vazgeçebileceğini ifade etmiştir:

"Elimdekini bile veririm, alsınlar beni Türk yapsınlar oldu bitti dedim yani. Gel git uğraşamam dedim. Ya resmen öyle dedim, alsınlar elimdeki pasaportumu da alsınlar, istemiyorum. İnan o kadar bana itici geldi ki. Ben her zaman Almanya aşığıyım aslında." (İ3-2, 1991 doğumlu).

Türkiye'de yaşayan Alman Vatandaşı ve Mavi Kartı sahibi başka bir görüşmeci ise, Türkiye'de kurumsal hayatta çalışanların yabancı müşteri görmeye alışık olmadığını ve Türkiye'nin Almanya'dan daha ırkçı davrandığını kendi tecrübeleri ile şu şekilde belirtmiştir:

"Bir işlem yapmak istiyordum, T.C. kimlik numaramı sordular. Ben de şeyi gösterdim, mavi kimlik kartımı gösterdim. "T.C. kimlik kartınız yok mu" diye sordu, "T.C. kimliği değil bu". Başka bir numara yok. Türk vatandaşı değil misin dedi, hayır değilim, olmak zorunda mıyım? ... Türk olmayan bir insanı görmeye alışık değiller. Yani Almanya'da doğal karşılanabiliyor, Alman vatandaşı olmasa, Alman pasaportu olmasa da işlem yapılabiliyor. Ama Türkiye'de T.C. kimlik numaranız ya da nüfus cüzdanınız olmadan hiçbir yerde işlem yapamıyorsunuz… Bazı bankalarda kredi başvurusu yapabiliyorum, bazı bankalarda hiç yapamıyorum direkt ret yiyorum. O konuda Türkiye, Almanya'dan daha ırkçı davranıyor bence." (İ2-4, 1978 doğumlu).

Bulundukları ülke ile sahip oldukları vatandaşlık birbirinden farklı ise her iki taraf için de kurumsal ırkçılıktan bahsetmek mümkündür. Burada, sadece vatandaşlık ile ilgili kurumsal ırkçılık deneyimlerine yer verilmiştir. Bir sonraki bölümde, ailelerinde ilk göç eden kişinin kim olduğu, hangi motivasyonlarla ve nereden nereye (kır-kent bağlamında) göç ettiği, hangi işi yaptığı, geldiği ilk zamanlarla ilgili aktarılmış-anıları ele alınmaktadır.

Tablo 3: Katılımcılara Dair Demografik Bilgiler (İstanbul)

Katılımcı	Cinsiyet	Yaş/Doğum Yılı	Doğum Yeri	Eğitim Durumu	Mesleği	Medeni Durumu	Vatandaşlık Durumu
İ2-1	Kadın	50/1971	Sivas	Üniversite	Öğretmen	Bekar	Alman Vatandaşı
İ2-2	Kadın	37/1984	Münih	Üniversite	Müşteri Hizmetleri	Ayrılmış	Türk Vatandaşı
İ2-3	Erkek	46/1975	Lübeck	Üniversite	Satış Danışmanı	Evli	Türk Vatandaşı
İ2-4	Erkek	43/1978	Halle	Üniversite	IT Müdürü	Evli	Alman Vatandaşı
İ2-5	Kadın	38/1983	Köln	İlkokul	Ev Hanımı	Evli	Çifte Vatandaş
İ2-6	Kadın	44/1976	Berlin	Meslek	Ev Hanımı	Evli	Alman Vatandaşı
İ2-7	Kadın	52/1969	Stuttgart/Köy	Üniversite	Öğretmen	Evli	Türk Vatandaşı
İ2-8	Kadın	41/1980	Münih	Üniversite	Öğretmen	Evli	Çifte Vatandaş
İ2-9	Erkek	57/1964	İzmir	Meslek	Genel Müdür	Evli	Çifte Vatandaş
İ3-1	Kadın	33/1988	Dortmund	Meslek	G. Müdür Asistanı	Evli	Alman Vatandaşı
İ3-2	Kadın	30/1991	Berlin	Üniversite	Makyaj Uzmanı	Evli	Çifte Vatandaş
İ3-3	Erkek	40/1981	Heidelberg	Yüksek Lisans	Makine Mühendisi	Evli	Alman Vatandaşı
İ3-4	Kadın	44/1977	Ulm	Doktora	Öğretim Üyesi	Ayrılmış	Çifte Vatandaşı
İ3-5	Erkek	25/1996	Stuttgart	Üniversite	Tiyatrocu	Bekar	Türk Vatandaşı
İ3-6	Erkek	31/1990	Wittenberg	Üniversite	Tercüman	Bekar	Türk Vatandaşı
İ3-7	Kadın	26/1995	Münih	Üniversite	Öğretmen	Bekar	Çifte Vatandaş
İ3-8	Kadın	28/1993	Freiburg	Meslek	Çağrı Merkezi Çalışanı	Evli	Çifte Vatandaş
İ3-9	LGBTQ	31/1990	Stuttgart	Yüksek Lisans	Psikolojik Danışman/Eğitmen	Bekar	Alman Vatandaşı
İ3-10	Kadın	27/1994	Hannover	Meslek	Çağrı Merkezi Çalışanı	Evli	Alman Vatandaşı
İ3-11	Kadın	33/1988	Stuttgart	Üniversite	Öğretmen	Bekar	Alman Vatandaşı

3.2. AİLE HAFIZASINDA GÖÇ BAŞLANGICININ İZİNİ SÜRMEK: ANLATILAR VE KİŞİSEL TANIKLIKLAR

"Almanya'daki Türk şiiri, sabahları Almanya'ya işe gidiyor,
akşamları Türkiye'ye geliyor.
Bir salıncakta sallanıyorlar sanki:
Almanya'da yaşayanlar;
sonsuz bir salıncakta gidip geliyorlar şiirlerle birlikte."[470]

Gültekin Emre

3.2.1. Berlin'den Anlatılar ve Tanıklıklar

Araştırmanın öznesi, göç hareketine katılmış ailelerin ikinci ve üçüncü kuşak bireyleri olduğu için, bu bölümde önce göç eden ilk kişinin çocuklarına ve/veya torunlarına aktardığı göç anlatısı ile aile göç hikayeleri ele alınmaktadır. Sonrasında görüşme yapılan kişilerin varsa bireysel göç hikayelerine geçilerek birbirleri arasında varsa bağlantılar kurulmaktadır. Daha önce de ifade edildiği üzere, Türkiye ve Almanya arasında gerçekleşen işgücü anlaşması ile gelen göçmen işçilerin belirli süre çalışıp, zanaat öğrenip ve aynı zamanda da birikim yapıp Türkiye'ye geri dönmeleri planlanmıştır. Bu sebeple; çalışmak için Almanya'ya giden işçiler, büyük bir çoğunlukla ilk etapta ailelerini Türkiye'de bırakarak kendi göç deneyimlerini bireysel olarak yaşamışlardır.

Görüşmecilere ailelerinden *ilk göç eden kişi* sorulduğunda, Berlin'deki ikinci kuşak görüşmecilerin öncelikle ebeveynlerinden sadece birinin tek başına göç ettiği öğrenilmiştir. İkinci kuşak özelinde yalnızca bir görüşmecinin anne ve babası beraber göç etmiştir ve ilk göç eden kişilerin cinsiyet dağılımı neredeyse eşittir. Üçüncü kuşak görüşmecilerin dördünün ailelerinden ilk babaanne/anneanne ya da her ikisi de altısının ise dedesi ya da dedeleri göç etmiştir. Üçüncü kuşakların ailelerinden ilk göç edenlerin cinsiyet dağılımı da eşite yakındır. *Göç ettikleri zaman aralığı* ise iki kuşak beraber dikkate alındığında, 1962-1976 yılları arasında değişmektedir. Anlatılara göre, ilk

[470]Gültekin Emre, **Yarım Damla-Almanya'daki Türk Şiiri**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1983.

göçmenlerin çoğu doğrudan Berlin'e gelmişlerdir. Allesberg, Würzburg, Langedok Adası, Köln, Ausburg görüşülen kişilerin ailelerinden ilk göç edenlerin diğer *göç ettiği ilk yer*lerdendir. *İlk göç edenin Türkiye'den geldiği yerler* incelendiğinde, köy ve kent eşit dağılımdadır (Bkz. Tablo 3).

Türkiye'den gelinen yerin köy ya da kent olması durumlarında, kişilerin göç etme motivasyonlarında da değişiklikler gözlemlenmiştir. Öncelikle ailelerden ilk giden kişilerin bireysel göç hikayeleri ele alındığında; göç etme nedeninin genellikle *ekonomik* olduğu ifade edilmektedir. Ailesinden göç eden ilk kişi eğer köyden geldiyse ekonomik sebep görece daha ağır basmıştır:

> *"...ha göçü annem babam istediler mi, yok durumları orda iyi olsaydı, benim dedem her ne kadar zengindiyse de mal mülk toprak ama artık onlar hepsi değerini kaybetmişti. Bakın köylerde eskiden toprak çok değerli idi. Şimdi köydeki toprağın hiçbir değeri yoktur. Dedemin toprağı da değeri kaybetmeye başladıktan sonra göç hikayesi başladı bizde..." (B2-1,1967 doğumlu).*

> *"Benim hatırladığım annem ile babam birlikte karar vermişler. Biz fakir bir aileymişiz. O zamanlar maddi yönden bir ev satın alabilmek için birkaç yıllığına Almanya'ya gelip çalışıp ondan sonra para biriktirip o evi aldıktan sonra niyetleri dönmekti." (B2-12, 1959 doğumlu).*

> *"Dedem benim çok... Zaten yetim büyümüş. Çok fakir bir zamandan geliyor. Çok fakir bir kişiymiş ve marangozmuş Türkiye'de. Çanakkale'de. Çanakkale'de köyden hatta. Marangozluk yaparken, 35 ile 40 yaş arasında olduğunu düşünüyoruz, burada işçi alınacak diye bu ilanları falan görüyor. Bununla birlikte başvuruyor ve alınıyor. Böylelikle de Almanya'ya, Berlin'e geliyor." (B2-7, 1989 doğumlu).*

Türkiye-Almanya arasındaki göçe ilişkin literatürde de sıklıkla "ekonomik nedenli" bir göç vurgusu yapılmaktadır. Hatta göçün ilk yılları, akademik çalışmaların da bu yüzden ekonomik bağlamda yoğunlaştığı söylenebilir.[471] Ekonomik sebebin yoğunluğu kabul edilmekle beraber; göç etme sebeplerine, "merak/heves", "yeni bir hayat tanımak/deneyimlemek" ya da "başka bir ülkede de başarı sağlamak" gibi nedenler de eklenebilir:

[471]Mustafa İyi, "Göçün Kültürü mü, Kültürün Göçü mü? Almanya'daki Türklere Dair Bazı Hikayeler", **Kültür Araştırmaları Dergisi**, C. 9, 2021, s. 1.

"Aslında babam çok kötü koşullarda buraya gelmedi. Babam buraya gelmeden evvel bizim çok Erzincan merkezde çok dağ köylerinden gelmiş bir insan değildi Erzincan merkezden geliyorum. Çocuğum tabi. Babamın da o dönemlerde bile dükkânı var. Çok güzel koşullardaydık aslında. Babam ama yani böyle hani herkes gidiyor, sanki bir heves gibi geldi. Çok muhtaç değildik biz aslında." (B2-3, 1961 doğumlu).

"Ailem pişman olduğunu söyler. Maddi durumları çok iyiymiş. Kendilerine ait yaşadıkları bir site/lojman varmış Kilyos'ta. Öğretmenlik yapıyormuş. Türkiye'deki durumları Almanya'dan daha iyiymiş. O dönem için pişmanlık var aslında hala var." (B2-9, 1979 doğumlu).

Göç sürecinde, ailenin ve/veya akrabaların veyahut eşin-dostun birbirlerini motive ettikleri sonucu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla göç sürecinde ve göç kararı alma motivasyonunda *ulusaşırı ağ ilişkilerinin* önemli olduğu da görülmektedir:[472]

"Herkes birbirini öğütleyerek. Sen oraya gel, sen de gel. Tabi birbirlerinin vasıtasıyla, en önce K. Amcam Hollanda'ya geldi. Ondan sonra kardeşlerine Türkiye'ye gittiğinde gelin yani burada artık köylerde hayat diyerek. Tabii önce K. Amcam ondan sonra İ. Amcam, ondan sonra İ. Amcam babamı ikna etti, babam A. Amcamı ikna etti. Böylece birbirlerini ikna ederek hepsi göçe başladılar." (B2-1, 1967 doğumlu).

"İlk gelen bizim köyden birisi olmuş, babamın dedemin yeğeni. O da tabii biraz atılgan, gözü açık falan gelmiş buraya. Ondan sonra o bizim köylüleri tek tek getirmiş buraya." (B3-6, 1984 doğumlu).

İlk gelenlerin çoğunluğu "herkese açık iş ilanlarında" aranılan özellikleri sağlamaları suretiyle göç hareketine katılmıştır. Bununla beraber az da olsa bir kısmı, özellikle de işverenlerle hâlihazırda ağ kurmuş olanlar, "kişiye özel iş ilanları" ile gelmiştir. Birinci grupta belirli özellikler talep edilip bu özellikleri taşıyanların başvuruları kabul edilirken; ikinci grupta spesifik olarak belli bir kişi, işçi olarak talep edilmiştir.

İlk gelenlerin *eğitim durumlarına* bakıldığında, çoğunluğun ilkokul mezunu ya da ilkokul terk olduğu; çok az bir kısmının yüksek okul ve üniversite mezunu olduğu görülmüştür. Bu noktada, kent-kır ikiliğinde olduğu gibi, eğitim seviyesi yükseldikçe göç etme nedenlerinin ekonomik yönden merak/heves yönüne kayma değişimi gösterdiği söylenebilir. Bunun yanı sıra, eğitim seviyesi yüksek kişiler göç ettikten sonra

[472]Tsuda, **Strangers in the Ethnic Homeland**.

negatif yönlü şaşırma, umduğunu bulamama, pişman olma gibi duygulara sahip olmuşlardır.

Meslek grupları açısından, ilk gelenlerin göç etmeden önce Türkiye'de yaptıkları mesleklerinin Almanya'da değişik sektörlere kayabildiği görülmüştür. Örneğin, kamu personeli olarak muhasebe departmanında çalışan bir kişi, Almanya'da fabrika işçisi olmuştur. Türkiye'de dükkân sahibi olan bir esnafın Almanya'da demiryollarında işçi olarak ray döşediği; benzer şekilde Türkiye'de iken berberlik yapan bir göçmenin Almanya'da inşaat işçiliği yaptığı görüşmelerde ifade edilmiştir.

Göç etmeden önce Türkiye'de yaptığı mesleğini Almanya'da sürdürenler ise makine teknisyeni, teknik ressam, müzisyen, marangoz ve hemşire gibi meslek gruplarına mensuplardır.

Genel olarak, birinci kuşağın fabrikalarda işçi olarak çalıştığını söylemek mümkündür. Ayrıca Almanya'da çift vardiyalı çalışanlar da bulunmaktadır. Örneğin fabrikada çalışan bir kadın göçmen, diğer zamanlarda evlere temizliğe gitmektedir. Çift vardiyalı çalışma motivasyonlarının "kısa sürede yeterli birikim yaparak Türkiye'den arsa, tarla ve/veya ev satın almak ya da Türkiye'de iş kurmak" olduğu söylenebilir. Ek olarak, birinci kuşağın Almanya'da "zor çalışma şartlarına" maruz kaldıkları, görüşmeciler tarafından sıklıkla ifade edilmiştir:

> *"Babam çok ezilmiş inşaatta. Zehirli yerlere koymak istemişler. Toz ve duman altında çok bırakılmış. Zaten ondan sonra kronik astım hastası da oldu babam. Ama tabi ki bazı zehirli ya da çok sağlıksız bulduğu yerlere gitmemek için karşı koymuş gitmeyeceğim demiş. Onlar da sen mecbursun bunu yapmaya sen işçisin demişler." (B2-10,1982 doğumlu).*

İkinci kuşak görüşmecilerin kendilerine ve üçüncü kuşak görüşmecilerin Almanya'da doğan büyüyen veya Almanya'ya çok küçük yaşta gelip Almanya'da büyüyen anne ve/veya babalarına yani ikinci kuşak olarak tanımlanabilecek gruba dair anlatıları dikkate alındığında, "fabrika işçiliğinden kendi işini yapmaya" doğru bir değişim gözlemlenmiştir.

Kuşaklar arasında sosyal-statülerin değişmesine, kuşaktan kuşağa aktarılan "hırs" ve "ezilmişlik" duygularının varlığı neden olmuştur. Üçüncü kuşak bir görüşmecinin meslek seçimi ile ilgili aşağıda yer verilen açıklaması, kuşaklar arasındaki farklılaşmayı ortaya koyduğu gibi, aynı zamanda Alman gençleri ile aralarındaki meslek seçim sürecinden doğan farkları da yansıtmaktadır:

> *"Almanların sosyal statüleri belli onlar daha iyi ailelerde önce gez dolaş sonra ne yapmak istersen onu yap bizim için öyle değil prestij sağlama olayı hak kazanma gibi bir şey bu durum. Anne babanın hırsları var tabii kötü bir meslek olduğundan değil ama üçüncü nesilden kimse temizlik işine girmez açıkçası. Kendi çocuklarım için istediğim şey kendileriyle örtüşen şeyi yapmaları. Benim ailem mesela cumhurbaşkanı olduğumu hayal etmez memur olsun sigortası olsun fazla emir almasın ister." (B3-10, 1995 doğumlu).*

Görüşmecilerin ailelerinde ilk göç eden kişilerin biri hariç, hepsinin tek ebeveyn olduğu bölümün başında ifade edilmiştir. Bu sebeple, biri hariç hepsi *"aile birleşiminden"* yararlanmıştır. Böylece, 1973 Petrol Krizi nedeniyle yavaşlatılmaya hatta durdurulmaya çalışılan göç hareketlerinin devamlılığına vesile olmuşlardır.[473]

Aşağıdaki Tablo-3'te katılımcının ailesinden ilk göç edenin ve (varsa) kendisinin göç hikayesine dair bilgilere yer verilmiştir. Almanya'da doğan görüşmeciler için "katılımcının Almanya'ya göç ettiği yıl" ve "katılımcının Almanya'da göç ettiği yer" başlıkları boş bırakılmıştır.

[473] Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.

Tablo 4: Katılımcının Ailesinin ve Kendisinin Göç Hikayesine Dair Bilgiler (Berlin)

Katılımcı	Ailede İlk Göç Eden Kişi	İlk Göç Edenin Göç Ettiği Yıl	İlk Göç Edenin Göç Ettiği Yer	İlk Göç Edenin Ayrıldığı Yer	Katılımcının Almanya'ya Göç Ettiği Yıl	Katılımcının Almanya'da Göç Ettiği Yer
B2-1	Babası	1969	Berlin	Sivas-Köy	1971	Berlin
B2-2	Annesi	1972	Berlin	İstanbul-Kent	1974	Berlin
B2-3	Babası	1970	Allersberg	Erzincan-Kent	1973	Allersberg
B2-4	Babası	1972	Berlin	Bilecik-Kent	-	-
B2-5	Babası	1966	Berlin	İstanbul-Kent	1972	Berlin
B2-6	Babası	1963	Würzburg	İzmir-Kent	1969	Würzburg
B2-7	Babası	1973	Berlin	İstanbul-Kent	-	-
B2-8	Annesi	1963	Berlin	Samsun-Köy	-	-
B2-9	Babası	1973	Berlin	İstanbul-Kilyos	-	-
B2-10	Annesi	1970	Langedok	Rize-Köy	-	-
B2-11	Babası	1970	Köln	İstanbul-Kent	-	-
B2-12	Anne-Babası	1970	Berlin	Ankara-Çubuk	1970	Berlin
B3-1	Dedesi	1970	Allersberg	Erzincan-Kent	-	-
B3-2	Anneannesi	1969	Münih	Muğla	-	-
B3-3	Dedeleri	1962	Berlin-Mannheim	Çankırı-Köy	-	-
B3-4	Babaannesi	1974	Berlin	Adana-Kent	-	-
B3-5	Babaannesi	1974	Berlin	Adana-Kent	-	-
B3-6	Dedesi	1976	Berlin	Erzincan-Köy	-	-
B3-7	Dedesi	1965	Berlin	Çanakkale-Köy	-	-
B3-8	Anneannesi Babaannesi	1970	Berlin	Edirne-Köy Ankara-Cubuk	-	-
B3-9	Dedesi	1970	Berlin	Bayburt-Köy	-	-
B3-10	Dedesi	1967	Ausburg	Sivas-Köy	-	-

3.2.2. İstanbul'dan Anlatılar ve Tanıklıklar

Görüşmecilerin ailelerinden *ilk göç eden kişi*, ikinci kuşak açısından sekiz kişinin babası, bir kişinin annesi olmuştur. Annesi ilk göç eden kişinin babası da annesi ile beraber başvuru sürecini başlatmıştır. Aslında Almanya'dan kabul mektubu ilk annesine geldiği için ilk göç eden kişi görüşmecinin annesi olmuştur. Berlin'de yapılan görüşmeler ile karşılaştırıldığında, ikinci kuşak özelinde İstanbul'da yaşayan görüşmecilerin Almanya'ya ilk göç hareketlerinin erkek-yoğun şekilde olduğu görülmektedir. Üçüncü kuşak görüşmecilerin dördünün ailelerinden ilk babaanne/anneanne ya da her ikisi de yedisinin ise dedesi ya da dedeleri göç etmiştir. Aileden ilk göç eden kişilerin cinsiyet dağılımı açısından görece erkek yoğunluğunun üçüncü kuşakta da devam ettiği söylenebilir.

Göç ettikleri zaman aralığı ise ikinci kuşak için 1968-1972 yılları; üçüncü kuşak için ise 1964-1978 yılları şeklindedir. Fakat her iki gruptan ikişer görüşmeci ailelerinden Almanya'ya ilk göç eden kişilerin göç ettiği zamanı tam hatırlayamayarak göç zamanını tahmini olarak 1960'lar şeklinde belirtmişlerdir. Bu bağlamda, her iki kuşak için 1961-1978 tarih aralığı verilebilir.

Anlatılara göre, Berlin, Dortmund, Frankfurt, Freiburg, Halle, Hannover, Köln, Lübeck, Mittenberg, Münih, Sttutgart, Ulm görüşmecilerin ailelerinden ilk göç edenlerin Almanya'da *göç ettiği ilk yer*lerdir. *İlk göç edenin Türkiye'den geldiği yerler* incelendiğinde ise; Adıyaman, Ankara, Balıkesir, Bayburt, Çanakkale, İstanbul, İzmir, Kayseri, Samsun, Tekirdağ, Tokat, Trabzon şeklinde olduğu anlaşılmıştır. Köy ve kent dağılımına göre, Berlin saha çalışması ile karşılaştırıldığında, ilk göç edenlerin Türkiye'den geldiği yerlerin çoğunlukla kent olması ve özellikle İstanbul yoğunluğu dikkat çekmektedir.

Berlin alan çalışmasındaki gibi, görüşmecilerin ailelerinden ilk göç eden kişilerin göç etme nedenlerinin başında ekonomik sebep gelmektedir:

"Türkiye'deki şartlarda herhangi bir şekilde para kazanma şansı yok; babadan, dededen gelen bir miras ya da akar da yok dolayısıyla, bir borçları falan da yok ama herhangi bir geliri de yok sıfıra sıfır. Ama yurt dışında kazanıyorsunuz muhakkak, tabii ki nispeten iyi sonuçta orada." (İ2-3, 1975 doğumlu).

Türkiye'de yaşanan ekonomik sıkıntıların göçün nedeni olması, daha önce de ifade edildiği üzere, "artan işgücü ihracatı" hedefini barındıran Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile de örtüşmektedir.[474] Almanya'ya çalışmak için göç eden ilk kuşağın genellikle Almanya'da para biriktirip Türkiye'ye dönmek amacı taşıdığı ifade edilmiştir. Bununla beraber, Türkiye'de yaşanan siyasi olaylar birinci kuşağın geri dönüş planlarını durdurup Almanya'da yaşamaya devam etmelerine neden olmuştur:

"İlk dedemler gelmiş annemin babası ve babamın babası. Neden derseniz aslında herkesin nedeni aynı bence para kazanmak için kazandıkları parayı daha sonra Türkiye'de eve, ailesine geçim sağlamak için bir nevi gelmişler. Planları tabii ki de tekrar memleketlerine geri dönmekmiş ilk etapta iki tarafta babamın annemin tarafı da sadece erkekler gelmiş yani dedeler gelmiş daha sonra şartlar gereği dönememişler ve ailelerini yanlarına almışlar o zaman işte hangi yıl tam bilmiyorum ama tarihimde kötüdür bu arada. Türkiye sağ sol olayları da biraz karışıktı tam babamın gençlik dönemlerinde. Biraz bunun da etkisi olmuş." (İ3-1, 1988 doğumlu).

Ekonomik nedenlerin yanı sıra, Berlin'deki görüşmecilerin de ifade ettiği gibi "merak" ve "daha iyi bir yaşama ulaşma arzusu" gibi nedenler de göç etmelerinde etkili olmuştur. "Daha iyi bir yaşam arzusu" da ekonomik nedenlerin içinde ele alınabilir. Söz konusu örneklerde Türkiye'de ekonomik anlamda temel sorunları olan bireyler yer almamaktadır. Örneğin, babası Adıyaman'da aşiret üyesi olan bir görüşmecinin babasının ve babasının ailesinin temel seviyede ekonomik anlamda sorunlarının olmadığı görüşme boyunca altı çizilen bir meseledir. Bununla beraber, bu görüşmecinin babasının göç hikayesinin başlangıcında merak unsuru görülmektedir:

"Babam Adıyaman'da on üç yaşındayken Almanya'dan fötr şapkalı bir adam köy meydanına geliyor. İşte klasiktir filmlerde olduğu gibi başlıyor Almanya'yı anlatmaya. Güzel bir arabaya binmiş, fötr şapkası var birçok hikâye anlatıyor. Bunların içinde babamın dikkatini çeken ise; işte bir koltuk varmış koltuğun içinde de düğmeye basınca içinden yiyecek çıkıyormuş. Artık orada babam alevleniyor, tamam ben bu Almanya'ya gitmem gerekiyor diyor. Onun üzerine tabi on üç yaşında aile ciddiye almıyor, dedemler falan, tanıdıkları, büyük babam var. Hadi, tamam diyorlar istiyorsa gitsin biz

[474]Karaçay, "Türkiye-Avrupa Göç Sistemi: Misafir İşçilikten Ulus-Ötesi Kimliklere", s. 399–416; Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.

pasaportunu falan yapalım diyorlar ama gitmez diyorlar yalancıktan bir şeyler yapıyorlar eğlenmek için daha doğrusu. Ama babam yapıyor, bir şekilde, önce İstanbul'a kaçıyor ardından Almanya'ya kaçıyor." (İ2-5, 1983 doğumlu).

Yukarıdaki görüşmecinin babasının merakla başlayan göç hikayesinin somut bir çıktıya sahip olduğu görüşmenin sonlarında anlaşılmaktadır:

"...birinci sınıfı bitirmeden benim babam bizi Almanya'ya götürmek için geldi, bir gün beyaz Mercedes'le geliyor artık istediğini elde etmişti, Adıyaman'a gelmişti iki çocuğunu da aldı Almanya'ya getirdi." (İ2-5, 1983 doğumlu).

Ekonomik ve merak gibi göç etme nedenlerinin yanı sıra öznel nedenlerin de bulunduğu gözlemlenmiştir. Göç nedenlerinin bireylerin göç etme yolunu da belirlediği olmuştur. Babasının düzensiz göçmen olarak Almanya'ya gittiğini ifade eden *İ2-7*, onun futbol nedeniyle göç yolculuğuna başladığını ancak sonra fabrikalarda çalışarak Almanya'daki hayatına devam ettiğini vurgulamıştır:

"Babam bekarken, kaçak bir yolla gitmiş Almanya'ya futbol sevdasıyla. Burada futbolcuydu. Tesadüfen birisinin onu İstanbul'da izleyip Almanya'ya gel görüşelim demesiyle Almanya'ya gitti tahta bavuluyla ve ben geldim demiş o kişiye. Telefon falan yok tabi. Adam yardımcı olmuş çok babama şimdi şu an alamam diyor ancak bir fabrikada iş buluyor ve çalışmaya başlıyor." (İ2-7, 1977 doğumlu).

Düzensiz göçmen olarak göç hareketine katılanların yanı sıra, "düzenli göçmen" grubuna girmek adına yapılan değişiklikler de anlatılarda yerini bulmuştur. Önceki bölümlerde ele alınan göçmenlerin hafıza-mekanlarından Alman İrtibat Bürosu'nda görevli tercümanın anlattığı "kardeşlerin birbirlerinin yerine kontrole girmesine" deneyimine benzer şekilde, bu durumu daha 'hukuki' bir şekle dönüştürerek göç edebilmek adına mahkeme kararı ile yaş büyütme gibi işlemler yapıldığına hem ikinci hem de üçüncü kuşağın anlatılarında rastlanılmaktadır:

"60'ların ortasında Almanya'ya göç başladığında bir karar alıyor. Ama bir yaş sınırı varmış o zaman. Babamın yaşı tutmadığı için mahkeme kararıyla yaşını büyütüyor. Babam aslında 1942 doğumlu ama nüfus kayıtlarında 1940 doğumlu olarak gösteriyor. Yani Almanya'ya göç edebilmesi için yaşını büyütüyor. 1968 yılında babam tren ile Almanya'ya gidiyor, bir iş teklifi geliyor çünkü." (İ2-4, 1978 doğumlu).

"Babaannem de gitmiş. Şimdi babamın Almanya'ya gidiş hikayesi biraz değişik. Amcam Almanya'ya gitmek istiyor. Babam da Almanya'ya gitmek istiyor tabi yaşı tutmuyor. 18 yaş sınırı var. Daha sonra amcam yalnız gitmesin veya babam daha sonra yalnız

gitmesin diye babamın yaşını büyütüyorlar, 18 yapıyorlar. Yani Eylülden Ocak 1'e alınıyor doğum günü." (İ3-6, 1990 doğumlu).

Berlin görüşmecilerinin ailelerinde olduğu gibi, İstanbul görüşmecilerinin ailelerine dair hatırladıkları anılarında da ulusaşırı ağların izlerini görmek mümkündür:

"Benim mesela hatırladığım bir tane şey vardı. Bir tane apartman vardı Stuttgart'ta. Baden-Württemberg'teki ilk apartmanı dedemin kan kardeşi işte babamın amcası olan kişi müteahhit gibi yapıyor yani. Baya bir üst segment oluyor aslında. O bir etki yaratıyor benim bildiğim. Herkes hani Almanya'ya gidince bir şekilde toparlayabileceği gibi bir etki yaratıyor. Kayseriliyiz biz kökenimiz orası, sonra dedem gidiyor, kardeşi vasıtasıyla ama kardeşi sadece onu oraya aldırmak için bir yardım yapıyor."

İlk gelenlerin *eğitim durumlarına* bakıldığında, ebeveynlerinden birinin lise mezunu, diğer görüşmecilerin hepsinin ebeveynlerinin ya ilkokul mezunu ya da okuma-yazma bilmiyor olduğu görülmüştür. İkinci kuşağın kendi eğitim seviyeleri (Bkz. Tablo-4) ve üçüncü kuşağın ebeveynlerinin eğitim seviyelerine bakıldığında ise, bir önceki kuşağa göre yükseldiği anlaşılmıştır. Örneğin üçüncü kuşak görüşmeciler tarafından ebeveynlerinden beşinin ortaokul, yine beşinin lise ve birinin üniversite mezunu olduğu ifade edilmiştir. Kuşaklararası eğitim seviyelerindeki yükselişin farkındalığını yaşayan ve bu yükselişin bir örneği olan günümüzde öğretim üyesi olarak çalışan *İ3-4*, ailesinden ilk göç eden kişiye, yani anneannesine, dair duygu ve düşüncelerini şöyle paylaşmıştır:

"Çok saygıyla eğiliyorum anneannemin karşısında. Dil bilmiyor, okuma yazma bilmiyor, tek çocuğuyla tek başına yola çıkıyor ama diyorum tam böyle bir "power" kadını..." (İ3-4, 1976 doğumlu).

Eğitim seviyeleri, meslek gruplarında belirleyici olmuştur. İlk göç edenler, fabrikalarda işçi olarak istihdam edilmişlerdir. Hem ikinci hem de üçüncü kuşak görüşmecilerin neredeyse tamamının ailelerinden *ilk göç eden kişinin mesleği* işçidir. Futbolcu olmayı amaçlayarak gelen kişi de dâhil olmak üzere, özellikle erkeklerin fabrikalarda çalıştığı görülmüştür. Berlin sahasına benzer şekilde, işçilikten işverenliğe doğru kuşaklararası bir dönüşüm bulunmaktadır.

Genel olarak ilk gelen kuşağın ağır işlerde çalıştıkları ve bu zor çalışma şartlarına maruz kalmalarının nedeninin de birinci kuşağın görece düşük eğitim seviyesine sahip oldukları ifade edilmiştir:

"Ağır işlerde çalışırlarmış zamanında okumadıkları için. Almanların yapmak istemedikleri işleri yaparlarmış. Az paraları varmış. Genellikle Türk kadınları temizlik yaparmış. Benim babaannem de bahçede çalışırmış Almanların yanında." (İ3-9,1990 doğumlu).

Erkeklerin genellikle fabrikalarda çalıştıkları; kadınların evlerde temizlik ya da bahçe işleri yaptıkları belirtilmiştir. Bununla beraber, kadınların "ev hanımı" oldukları zamanlar her daim olmuştur. Kadınların çalışma hayatı, anne olduklarında çocuklara bakmak adına ev hanımlığına geçişi ve çocuklar büyüdükten sonra işe geri dönüşü şeklinde kesintilerle gelişmiştir. Bu durumun sebebi olarak, Almanya'da çocuklarına bakacak aile bireylerinin bulunmaması ve o zaman için bakıcı meslek grubunun görece az olması ya da hiç olmaması öne sürülmüştür.

"Annem Siemens'te çalışıyordu. Daha sonra en küçük kardeşim olunca onların arasında 14 ay var ikiz gibiler öyle olunca mecbur işten ayrılmak zorunda kaldı. Çünkü Almanya'da bakıcı tarzı olaylar yoktu." (İ3-1,1988 doğumlu).

"...Annem de o zaman çalışmıyor, ev hanımlığı yapıyor. Abim biraz büyüyünce işe başlıyor. E tabii işe başlayınca abime bakacak kimse olmadığı için Türkiye'ye getiriyorlar abimi." (İ2-4, 1978 doğumlu).

Anneanne/babaanne gibi aile bireylerinden biri tarafından büyütülenler çocukluk hatıralarını onlarla beraber anımsadıklarını ifade etmişlerdir. Hatta çocukluk hatıralarında ebeveynlerinin yerinin az olmasından yakınanlar olduğu gibi; diğer yandan annelerinin bu süreçte yaşadıkları tedirginliklerine yer verenler de olmuştur:

***"**Ben 13 yaşına kadar babaannemle büyüdüm. Annem hatta korkarmış ona anne demeyeceğim diye." (İ3-9, 1990 doğumlu).*

"Annem çalışıyordu. Beni anneannem büyüttü. Anneanneme bırakıyordu beni çok erken saatlerde. Akşam alıyordu. O nedenle annemle ilgili mesela çok fazla hatıram yoktur çocukluğuma dair. Hep anneannemle." (İ3-1,1988 doğumlu).

Yukarıdaki örnekler, Almanya'da yetişen üçüncü kuşağın deneyimleri olmakla beraber; ikinci kuşak için durum görece daha farklı gerçekleşmiştir. İkinci kuşak bireylerin bir kısmı ailelerinden uzakta, Türkiye'de büyükanne-büyükbaba yanında büyümüşlerdir. Mekân farklı olsa da sitemler üçüncü kuşak ile benzer şekilde gelişmiştir:

"...kardeşlerimin de burada hem annesinden babasından ayrı geçirdiği hem de maddi yönden çok zorlandıkları dönemler olmuş ... bir şekilde şimdi bakıyorum onlar biraz daha sitemli yaklaşıyorlar ben tabii şanslıyım çünkü Almanya'da doğdum büyüdüm ve

her zaman onlarla beraberdim. Bir yandan da kardeşlerimi anlamaya çalışıyorum tabii ki de zor bir durum. Bazen böyle sitemleri oluyor ama ben de her zaman şunu söylüyorum "Sizin için gitmişler sonuçta, bizim için gitmişler ve iyi ki de gitmişler." Onlara daha iyi bir gelecek hazırladılar." (İ2-2, 1984 doğumlu).

Bu ve benzeri örneklerden yola çıkarak, göçün "aile birleşimi" evresinden bazı çocukların mahrum kaldıkları ifade edilebilir. Bunun dışında, görüşmecilerin başlangıçta ebeveynlerinden sadece biri tek başına göç ettiği için hemen hemen bütün aileler mekânsal olarak işçi yurtlarından göçmen aile evine geçişe ve aile birleşimlerine tanıklık etmiştir. Aşağıdaki örnekten anlaşılacağı gibi, eğer diğer ebeveynin Türkiye'de hâlihazırda çalışabileceği bir sektör varsa o ebeveyn Türkiye'de kalmıştır:

"Kayseri'de halı dokuyor babaannem. Kadınların aslında o dönem, ekonomik olarak kadınlar nasıl diyeyim rahat mı diyeyim çünkü sektörleri var, halı dokuyorlar Kayseri'de kız çocukları da onlara yardım ediyorlar. Erkeklerin bir tık daha girişken olmaları gerekiyor. Ama o koşulu bulamadıkları için erkekler de işçi göçünü değerlendiriyor." (İ3-5, 1996 doğumlu).

Ek olarak, göçün nedenleri kısmında değinildiği gibi, birinci kuşağın geri dönüş planlarını durdurmasına ve Almanya'da yaşamaya devam etmesine neden olan Türkiye'deki siyasal gelişmelerin, aile birleşimlerinin de nedeni olduğu söylenebilir:

"Okula başlamıştım, birinci ve ikinci sınıfa Sivas'ta gittim. Sonra babam 80 senesinde geliyor abim o zamanlar ergen on beş, on altı yaşlarında sanırım en büyük abimiz babam da o 80 olaylarından korktuğu için ne yapıyor hepimizi alıyor önce bir Almanya'ya götürüyor." (İ2-1, 1971 doğumlu).

Buraya dek ailelerinde ilk göç eden kişinin kim olduğu, hangi motivasyonlarla ve nereden nereye göç ettikleri, hangi işi yaptıkları, geldiği ilk zamanlar ilgili aktarılmış-anıları ele alınmıştır. Bir sonraki bölümde görüşmecilerin kendi deneyimlerine dair anıları ve bu anıların ulusaşırı alandaki yansımaları ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasal yönleri ile incelenmiştir.

Tablo 5: Katılımcının Ailesinin ve Kendisinin Göç Hikayesine Dair Bilgiler (İstanbul)

Katılımcı	Ailede İlk Göç Eden Kişi	İlk Göç Edenin Göç Ettiği Yıl	İlk Göç Edenin Göç Ettiği Yer	İlk Göç Edenin Ayrıldığı Yer	Katılımcının Almanya'ya Göç Ettiği Yıl	Katılımcının Almanya'da Göç Ettiği Yer
İ2-1	Babası	1969	Berlin	Sivas-Köy	1980	Stuttgart
İ2-2	Annesi	1972	Münih	İstanbul-Şile	-	-
İ2-3	Babası	1971	Lübeck	İstanbul	-	-
İ2-4	Babası	1968	Halle	İstanbul	-	-
İ2-5	Babası	1978	Köln	Adıyaman Köy	-	-
İ2-6	Babası	1972	Hannover	İstanbul	-	-
İ2-7	Babası	60lar	Stuttgart	İstanbul	-	-
İ2-8	Babası	60lar	Münih	İstanbul	-	-
İ2-9	Babası	1972	Frankfurt	İzmir	-	-
İ3-1	Dedeleri	1968	Dortmund	Tekirdağ Balıkesir	-	-
İ3-2	Dedesi	1965	Berlin	Balıkesir	-	-
İ3-3	Babaannesi	1964	Berlin	Trabzon/Of	-	-
İ3-4	Anneannesi	1965	Ulm	Çanakkale	-	-
İ3-5	Dedesi	1968	Stuttgart	Kayseri-Köy	-	-
İ3-6	Anneannesi	60lar	Mittenberg	Ankara-Köy	-	-
İ3-7	Anneannesi	1974	Münih	Tokat-Köy	-	-
İ3-8	Dedesi	1970	Freiburg	İstanbul	-	-
İ3-9	Dedesi	1978	Stuttgart	Bayburt-Köy	-	-
İ3-10	Dedesi	1968	Hannover	Samsun	-	-
İ3-11	Dedesi	60lar	Stuttgart	İstanbul	-	-

3.3. TOPLUMSAL HAFIZA VE GÜNDELİK YAŞAMIN İÇİÇE GEÇİŞİ: SEMBOLLER, İMGELEMLER VE REFERANSLAR

3.3.1. Toplumsal Hafızanın Ulusaşırı Alana Yansımaları: Berlin

"Almanya'ya ilk geldiğim dönemde,
çocuğum, hafızamdan silinmeyen
o siyah ekmeğin kokusu hala burnumdadır.
Bizim bir dolap vardı. Orayı açtığımız zaman
o ekmeğin o ekşi kokusu orda hala daha orda…"
(B2-3, 1961 doğumlu).

Berlin'de yaşayan Türkiye kökenli göçmen ve ardıl kuşaklarının çocukluk dönemlerine dair hatıraları ve iktisadi, eğitim, sosyo-kültürel ve siyasal alanlardaki gündelik yaşam deneyimleri bu bölümde ele alınmaktadır. Gündelik yaşamlarında Türkiye'ye ve Almanya'ya dair durum ve semboller üzerinden göçmenlerin ve ardıl kuşaklarının ulusaşırı alanda neleri hatırladıkları, hatırladıklarını nasıl tanımladıkları ve varsa bu tanımlama biçimlerinde hangi dönüşümlerin yaşandığı ortaya konulmaktadır.

Görüşmecilerin iktisadi alana dair anıları analiz edilmeden önce, aile bireylerinin ve kendilerinin sosyo-ekonomik statülerinin kuşaklar arasında değişip değişmediği, yatırım ve harcama alışkanlıklarının ne şekilde olduğu sorulmuştur. Yatırım ve harcama alışkanlıkları ile ilgili kuşaklar bakımından öne çıkan başlıklar şu şekilde olmuştur: Türkiye ve Almanya arasında yaşam standartlarının karşılaştırılması, ebeveynlerinin varsa harcama ve yatırım alışkanlıklarını paylaşmaları ve bu alışkanlıkları sorgulamaları, çocukluk dönemlerinde harcama alışkanlıklarına dair anıları.

İktisadi alan, "geri dönüş" olgusu ile doğrudan ilişkilidir. Türkiye'de yatırım yapma hususu, kuşaklar arasında farklılık olmaksızın devam eden bir durum olmuştur. Birinci kuşak için, bu yatırımların nedeni "geri dönüş" hayali iken; ardıl kuşaklar için ise "ikili yaşamın devamlılığını" sağlamak şeklinde gerçekleşmiştir:

> *"…zaten buraya geldiklerinde köyün ortasındaki bir tarlayı almak için geliyorlar. İlk yaptıkları bir ekimle, yatırımla o tarlayı almak. Hep babam o tarlayı alıp geri döneceğiz dermiş. O tarlayı alıyorlar ama geri dönmüyorlar" (B2-8, 1975 doğumlu).*

"Birikim yapmışlar yani sürekli birikim yapmışlar. Yani bir an önce buradan gidelim işte çocuklarımız Türkiye'de eğitim alsın falan" (B3-3, 1988 doğumlu).

Üçüncü kuşak bireyler, birinci ve ikinci kuşaklarla karşılaştırıldığında; Türkiye'de yatırım yapmayı daha sorgular bir durumdadır:

"Bizim küçüklüğümüzden beri yatırımlar Türkiye'ye yapılır, Türkiye'de araba, Türkiye'de ev, Türkiye'deki mutfağı değiştirelim, Türkiye'deki fayansları değiştirelim, evimizin işte cephesi kötü olmuş bu sene de bunu yaptıralım vs. Almanya'ya dair yapılan bir yatırım yok ama yaşadığı yer burası. Bizim en çok eleştirdiğimiz şey mesela budur yani. Yaşıyorsun, para kazanıyorsun, hayatının yüzde 80'ini, yüzde 90'ını burada geçiriyorsun, sadece tatile gittiğin bir yerden, sadece mental olarak kopamadığın için bütün hayatının yatırımını oraya yapıyorsun. Şu andaki durum ne, yaptığın yatırımların Avrupa ya da dünya çapında şu kadar küçük değeri yok aslında… O yapılan enerji o zamanda buraya harcasalarmış yani şu an çok farklı bir konumda olabilirdik. Ama hala değiştiremiyoruz asla değiştiremiyoruz. Şu son zamanlarda arsa meseleleri vardı birazcık böyle sıkıntı çıktı. Yani hayatımınız şu son 4 ayı orayı nasıl kurtaracağız, orayı nasıl avukat tutacağız nasıl bir strateji ile yaklaşacağız, nasıl ikna edeceğiz, o kadar böyle enerji sarf ediliyor ki yani. Hala yaşamadığı bir yer için..." (B3-5, 1991 doğumlu).

B3-5'in anlatısından anlaşıldığı üzere, ebeveynlerinin Türkiye'deki yatırımları hakkında düşünüp enerji tüketmeleri *B3-5* ve kardeşinin ebeveynlerini eleştirdikleri nokta olmuştur. Ebeveynlerinin Türkiye'de yatırımlarını "sorgulama" durumunun bütün üçüncü kuşaklar için geçerli olduğu söylenemez. *B3-7*, bir yandan ebeveynlerinin Türkiye'ye "geri dönebilmelerinin" yatırımları ile doğrudan ilişkisi olduğunu vurgularken, diğer yandan bu duruma dair herhangi bir eleştiri de bulunmamıştır. Aksine görüşme sırasında ebeveynlerinin tam tersi yönünde harcama alışkanlıklarına sahip grupların varlığını karşıtlık ilişkisi kurarak belirtmiştir:

"Yatırım tabii ki yaptılar, yapmasa gidemez ki 45'inde nasıl gitsin? Ya da kazandığı bütün parasını yese gidebilir mi? Olmaz yani. Benim babam şey kuşağı olmadı, para kazanayım o paranın hepsini son model bir Mercedes'e harcayım, yiyeyim içeyim öyle bir kuşak hiçbir zaman olmadı. Onun için her zaman 7/24 fırını oldu ve sürekli o fırına gidip geldi. Hep böyle durumu, statü olarak çok iyiydi" (B3-7, 1989 doğumlu).

B3-7'nin "son model Mercedes'e para harcayan" ifadesi ile harcama davranışlarının görece fazla olduğu bir göçmen grubu ve yatırımı önceleyen göçmen grubu olmak üzere iki grubun varlığı görülmektedir. İkinci gruba kendi ebeveynleri de dâhildir.

Ebeveynleri harcama davranışlarını önceleyen gruba dâhil edilebilecek *B2-7*'nin ebeveynlerinin harcama ile olan ilişkisi ve görüşmeci *B2-7*'nin bu duruma dair memnuniyeti şu şekilde anlaşılmaktadır:

> *"Ben çocukken para sıkıntımız yoktu yani. Rahattık ama çok zengin değildik. Öyle şey yazlık alacağız, apartman yaptıracağız falan böyle değildik. Annem babam esasında yani şey para varsa, şimdi harcayacağız. Kendimize harcayacağız. O yüzden yani ben iki senede bir yeni bilgisayar alabiliyordum…" (B2-7, 1974 doğumlu).*

İki örnek beraber ele alındığında, harcama ve yatırım ikiliği üzerine kurulu bir ekonomik dengeye sahip olunduğu görülmektedir. Genel olarak, birinci ya da ikinci kuşak bireylerin daha fazla yatırıma yöneldikleri ve kısıtlı harcamalar yaptıkları söylenebilir. Görüldüğü üzere, aksi yönde örnekler de bulunmaktadır. Ek olarak, kuşaklar bağlamında karşılaştırmalı olarak bu durum ele alındığında, yatırım yapma durumundan harcama yönüne doğru artan bir değişim olduğu ifade edilebilir.

B2-2 söz konusu ekonomik değişimi kuşaklar bağlamında şu şekilde açıklamaktadır:

> *"…ya tabi annemlerin geldiği zamana baktığımızda bir sosyal faaliyetleri fazla yoktu. Bir tek işte senede bir kere izne gidiliyordu. O para ile bir araba alınıyordu. Hepimiz içine biniyorduk. Türkiye'ye gidiyorduk, gelen gidene hizmet ediyorduk. Ama biz tabii benim generasyonumda ekonomik olarak daha ferahız, karı koca çalışaraktan. Tabii o zamanki maddi durum o zamanki çalışma ve bizlerin ikinci generasyon çalışması daha farklı oldu. Şöyle ki bizlerin maddi durumları biraz daha iyi olmasıyla sosyal olarak izinlere daha fazla sık gitmemiz, çocuklarla daha fazla ilgilenmemiz, onları kurslara yazdırmamız. Yani ekonomik bağımsızlığımız daha birazcık daha rahatladı. Çocuklarımda gördüğüm kadarıyla onlar daha da rahatlar tabii hepsinin arabaları önlerinde, hani ev almayı düşünüyorlar. Biz yapamadık bizim gibi yaşlarda olup yapanlar oldu. Maalesef biz yapamadık. Türkiye'de değerlendirdik bizler de o imkânı. Çocuklarımızın ekonomik durumu çok çok iyi. İstedikleri gibi istedikleri her şeyi yapabiliyorlar. Rahatlar şükürler olsun" (B2-2, 1963 doğumlu).*

Ekonomik ilişkilerin ulusaşırı alanda yansımasının bir diğer şekli de görüşmecilerin Türkiye'de kendi yaşam deneyimleri üzerinden yaptıkları karşılaştırma temelli anlatılardır:

> *"En başlarda aslında İzmir'de yaşadığım zamanlarda çok düşük bir maaş kazanıyordum ben o zamanlarda. Sonra hiçbir zaman Türkiye'de elde ettiğim maddi güç buradakine yaklaşmadı. Ama 2014'te gittim ben İzmir'e taşındım. O zamanlar da aslında fena*

değildi yani, iyiydi. Rahattım. Öyle çok bir hayat pahalılığı yoktu ama tabii ki bir uçak bileti vs. o tarz bir şeye girdiğimde Euro'ya çevirmem gerekiyor bir şekilde. Almanya'ya geldiğinde bu sefer kura göre hareket etmen gerekiyor. Ama bir anda yükseldi yani. Bir anda, o 2016'dan sonra bir anda böyle bir şey oldu. Sonrasını kimse kurtaramadı bir daha… Güzel para kazanıyorduk ama kiramız, giderlerimiz o kadar fazlaydı ki hani böyle rahat da bir, hani bu ay da Almanya'ya gidelim, bu ay da oraya gidelim gibi bir şeyimiz yoktu yani. Öyle de değildi. Almanya'dayken daha rahatsın" (B3-5, 1991 doğumlu).

B3-5'in karşılaştırmasına bakıldığında, her zaman için Almanya'daki maddi gücünün Türkiye'dekine göre daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca görüşmeci, 2016 yılı sonrasında bir düşüş yaşandığı da ifade etmiştir. Ekonomik veriler incelendiğinde, *B3-5*'in ifadesinin makro yansımasını görmek mümkündür. Türkiye'de enflasyon oranı 2016 yılında yüzde 7,8 iken, 2017'de yüzde 11,1 ve 2018'de yüzde 16,3'e çıkmıştır. 2021 yılına gelindiğinde ise, yüzde 19,6'yı bulmuştur.[475] 2016 yılı öncesinde enflasyondaki dalgalanmalar bu denli keskin olmamıştır.[476] Bu keskin değişimlerin görüşmecilerin hayatlarına yansıdığı da ifadelerinden anlaşılmaktadır. Aynı yıllarda, Almanya'daki enflasyon değişimine bakıldığında da artış görülmektedir. Bununla beraber, Türkiye ve Almanya'nın enflasyon oranları karşılaştırıldığında, Almanya'da yaşam ekonomik bağlamda avantajlı konumdadır. Çünkü Almanya'da 2016 yılındaki enflasyon oranı yüzde 0,5 iken sonraki yıllarda sırasıyla yüzde 1,5; yüzde 1,7'ye çıkmıştır.[477] 2016-2017 eğitim-öğretim döneminde, Erasmus Öğrenci Değişim Hareketliliği ile altı ay İstanbul'da yaşamı deneyimleyen görüşmeci *B3-4* de ekonomik olarak zorlandığını ifade etmiştir:

"Euro olarak destek alıyordum. Ve ona rağmen ayın sonu geldiği zaman ev arkadaşlarımla zorlanmaya başlıyorduk. Şöyle bir şey yaşıyorduk, hatta kendi kendimize buradaki öğrenciler nasıl yaşıyor diye kendimize soruyorduk çünkü bizim Berlin'de yaşadığımız standartlara göre başta Türkiye'de yaşamaya çalışıyorduk ve bir noktadan sonra aynı standartta devam etmememiz gerektiğini, çünkü ayın sonunda paranın

[475] World Bank, "Inflation, consumer prices (annual %) - Turkey", **World Bank**, 2022, (Çevrimiçi) https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?end=2021&locations=TR&start=2012, 21.05.2022.
[476] World Bank, **a.y.**
[477] World Bank, "Inflation, consumer prices (annual %) - Germany", **World Bank**, 2022, (Çevrimiçi) https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?end=2021&locations=DE&start=2016, 21.05.2022.

çıkışmadığını fark etmeye başladık. Bu bizim için bayağı büyük bir şok olmuştu" (B3-4, 1995 doğumlu).

Göçmenlerin ve ardıl kuşaklarının Türkiye'de yaşayan eşlerinin, dostlarının ve akrabalarının Almanya'da yaşayanların ekonomik durumlarına ilişkin bakış açılarını da *B2-4*'ün anlatısında yakalamak mümkündür:

> *"Hani para isteme durumu falan bazen olabiliyor. Tabii de biz yardım edeceğiz ama bazen de bizi anlamalarını istiyoruz. Kolay değil. Gerçekten de biz çocuklarımızı alıp böyle her hafta sonu bir yere gidemiyoruz. Hani bir kendimize vakit ayıramıyoruz. Bazen oluyor yani. Çünkü yoruluyoruz bitiyoruz. Hafta sonu geldiğinde evde kalalım istiyoruz. Ama çocuklar dışarı çıkarmak gerekebiliyor. Çünkü evde kapalı nereye kadar. Onların da bir sosyalleşmesi gerekiyor. Yani o durumları ihmal etmemeye çalışıyoruz ama bazen de zor oluyor yani. Ama birikimimizi yapıp yapıp sonra yaz tatilinde acısını da çıkartıyoruz. İstediğimiz şeyleri yapıyoruz"*(B2-4, 1985 doğumlu).

Türkiye'de yaşayanların Almanya'da yaşayan akrabalarını ekonomik anlamda güçlü gördüklerine dair ifadeler başka görüşmelerde de öne çıkmıştır. Daha önceki bölümlerde ele alınan "Aldi Poşeti" yanılsaması da burada örnek olarak verilebilir. Bu noktada, göçmenlerin ve ardıl kuşaklarının "işçi" kimliklerinin Türkiye'de yaşayanlar özelinde farklı bir şekilde vurgulandığını görmek mümkündür. *B2-4*'ün de belirttiği gibi, Almanya'dakilerin çalışma şartları ya da gündelik yaşamları hakkında çok az fikir sahibi oldukları söylenebilir. Bu durum da göçmenleri ve ardıl kuşaklarını rahatsız etmektedir. Ayrıca, *B2-4*'ün anlatısında, "yaz tatili" yatırım-harcama ikiliğinde kesişim noktası olmuştur.

Toplumsal hafızanın ekonomik bağlamda kendini yeniden nasıl ürettiği tüm anlatıların birleşiminde ortaya çıkmaktadır. Kuşaktan kuşağa aktarılan anlatılar, ardıl kuşaklarının bireysel ya da toplumsal gündelik pratikleri yoluyla yeniden üretilmektedir. Ulusaşırı sosyal alanda yaşanan bu yeniden üretimin örneği önceki kuşakların harcama ve yatırım davranış pratiklerinin dönüştürülerek ya da yeni anlamlarla tekrar hayata geçirilmesidir. Bu sebeple, birinci kuşaktan üçüncü kuşağa doğru gidildikçe, harcama ve yatırım ikiliğinin görece dengelendiği söylenebilir. Ardıl kuşaklar öncül kuşaklarının ekonomik davranışlarını ne bire bir kopyalamış ne de ekonomik bağlamda kendi gündelik yaşamlarında göz ardı etmişlerdir. Görüşmecilerin anıları incelendiğinde,

iktisadi bağlamda öne çıkan referans noktalarından biri olan "birikim yapmak" Türkiye'de yaşama arzusu ile iç içe geçmiştir. Bu nedenle iktisadi bağlam göz ardı edilmemiştir. İktisadi bağlamın yanı sıra görüşmecilerin anılarında öne çıkan diğer unsur "eğitim hayatlarında yaşadıkları deneyimler" olmuştur.

Görüşmecilerin eğitim alanına dair anıları analiz edilmeden önce, aile bireylerinin ve kendilerinin eğitim hayatlarındaki tecrübeleri ve bu tecrübelerini anlamlandırma şekillerine dair sorular sorulmuştur. Sosyo-kültürel bağlamın da bir parçası olan "eğitim hayatı deneyimlerine" dair öne çıkan noktalar, görüşmecilerin ve ailelerinin eğitime olan bakış açıları, eğitim aldıkları ortamlar, eğitim süreçlerinde ırkçılığa, ayrımcılığa uğrayıp uğramadıkları olmuştur. Göçmenlerin ve ardıl kuşaklarının güncel eğitim durumlarına önceki bölümlerde detaylı olarak yer verilmiştir. Burada daha çok anıları ve etkileşim içerisinde oldukları ortamlar ele alınmaktadır. Birinci kuşağın kendilerinin eğitimlerine dair anılarından söz etmek zordur. Çünkü vakitlerinin büyük bir kısmını çalışarak geçirmişlerdir. Tüm kuşakların kendi ve ardıl kuşaklarının eğitimlerine yönelik düşünce ve tutumları, önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere, birinci kuşaktan üçüncü kuşağa doğru eğitim seviyeleri artan bir şekilde devam etmiştir.

Çocukluk dönemlerinde, eğitim hayatlarında farklı gruplarla karşılaşan görüşmecilerin Berlin'deki yaşamı benimsedikleri görülmüştür. Alman çocuklarının yoğun olduğu okullarda eğitim alan görüşmecilerin dil problemlerinin görece az olduğu söylenebilir. *B2-6*'nın anlatısından Almanya'da anaokulundan itibaren eğitim hayatı içerisinde olduğu ve Almanlarla arkadaşlık kurduğu anlaşılmaktadır:

> *"İlk anaokulundan beri hep okula gittim. Tabii ilk gittiğim dönem okulda tek yabancı benle abimdi. O sene yabancı yoktu yani sırf Almandı gerçi Kreuzberg de değildik. Almancayı şöyle öğrendim kendi kendime öğrendim hani okula gitmeden önce Almancayı öğrendim çünkü Almanlarla beraberdim. 73'te Kreuzberg'e geldim oradan taşındık buraya o zamanlar genelde buralarda yabancılar vardı, Türkiyeliler. Burada okula gitmeye başladım, ona rağmen Türk sınıfına gitmek istedim, heveslendim. Orada başaramadım, öğretmenlerle belki aram iyi değildi, ondan sonra işte buradan çıkmak istedim genelde hep Alman sınıfı vardı hep de okul dönemimde." (B2-6, 1967 doğumlu).*

B2-6'nın Berlin'e duyduğu aidiyet hissi de anlatısının devamında yer almaktadır. *B2-6*'nın nereye giderse gitsin Berlin'i arayışının altında yatan nedenler çocukluğunda Almanya'ya gelmiş olması, geçirdiği eğitim süreçleri ve Almanya'yı tanıması olarak sıralanabilir:

> *"Yani yabancı bir şehre gelmişler böyle her şeyi bilmiyor öyle. Ama bana yani küçükten geldiğim için burası yabancı hiç gelmiyor. Bütün Almanya'yı da tanıyorum, ben sıkıntıyı gerçi öyle genelde çekmedim… Ama alıştım tabii buraya ne kadar Türkiye'ye de gelsem başka yere de gitsem gene burayı istiyor insan." (B2-6, 1967 doğumlu).*

Eğitim süreçlerinde dikkat çeken bir diğer nokta ise, görüşmecilerin genellikle doğrudan olayın yaşandığı esnada ayrımcılık olarak hissettiği ya da üzerinden zaman geçince yaşanılan olayı ayrımcılık olarak anlamlandırdığı şeklinde iki farklı şekilde gerçekleşebilen *"ayrımcılık/ırkçılık"* temasıdır.[478]

> *"Ben ilkokuldayken notlara bakılarak geleceğe karar verirlerdi ilk kez ayrımcılığa maruz kaldığım zaman da o zamandır. Gymnasium'a karar verdim. Üniversite okudum o süreç biraz daha zorlu oldu… anlatırken bile duygulandım. Çocukken anlamıyorsun sınıf öğretmenimi de çok seviyordum. Not ortalamam Gymnasium için uygundu ama öğretmenim vermedi, babam çok sinirlendi nedenini sordu tabii öğretmenime hatta müdüre bile çıktı. Evet, bir sınıfta sadece 3 kişiye Gymnasium verdi öğretmenim. Babam, öğretmenime sordu neden böyle olduğunu. Öğretmenim ise çok iyi, çok azimli ama kekeliyor diye orada zorluk çekeceği için yazmadım dedi. Ama ben 3 tane Gymnasium yazdım ve girdim. Babam benim notlarım yüksek olduğu için uğraştı. O öğretmenlerimle konuşup savaşmasaydı belki bu seviyeye gelemeyecektim." (B2-11, 1989 doğumlu).*

B2-11'in deneyimine göre, olayın yaşandığı esnada ayrımcılığın doğrudan anlaşılması ve hissedilmesi söz konusudur. Anlatıda, "konuşma güçlüğü" vurgusu üzerinden yapılan bir ayrımcılık bulunmaktadır. Ayrıca görüşmecinin notları ile hak ettiği bir okula girebilmesi için, babasının verdiği mücadele de dikkat çekmektedir. Göçmen ailelerin "yaşadıkları yerin diline ve mevzuatına hâkim olamadıkları" durumlarda bürokratik süreçlerde sıkıntı yaşadıkları bilinmektedir.[479] Günümüzde yüksek lisans yapmakta olan B2-11, babasının yukarıda anlatılan mücadelesi olmasaydı, kendisinin bu seviyeye gelemeyeceğini belirtmiştir. Öncül kuşağın mücadele etme

[478] Krysia N. Mossakowski, "Coping with Perceived Discrimination : Does Ethnic Identity Protect Mental Health ?", **Journal of Health and Social Behavior**, C. 44, No: 3, 2003, s. 318–331.
[479] Uçar, "Sonderschule/Förderschule Sorunu ve Göçmen Toplumu", s. 47–63.

kabiliyeti ardıl kuşağın geleceğini belirlemede önemli bir rol oynamıştır. Eğitim süreçlerinde ayrımcılığa maruz kalma durumu, eğitim seviyesi yükseldikçe artmıştır:

> *"Ortaokula geçiş yaptığım zaman açıkça söyleyeyim hiçbir yabancı düşmanlığı hissetmedim ya da yaptılarsa da belki biz anlamadan yapılmıştır. 10. Sınıfta Gymnasium alıyordum ondan sonra öğretmen son anda dedi ki ben vazgeçtim sana o Gymnasium'u vermeyeceğim dedi. Çünkü ben eminim dedi sen üniversite okumayacaksın Gymnasium'u bitirmeyeceksin ve erken evlenir gidersin dedi." (B2-10, 1982 doğumlu).*

Bu deneyimlere sahip görüşmecilerin kamusal alanda Almanya'ya ve sosyal yaşama uyumlarının yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Aynı zamanda, aynı görüşmecilerin özel yaşamlarında Türkiye'ye dair semboller ve ritüeller yerlerini korumaya devam etmiştir.

Görüşmecilerin bir kısmı eğitim süreçlerinin bir bölümünü Türkiye'de geçirmişlerdir. Türkiye'de eğitime başladıkları zamanlarda yaşadıkları deneyimlerde "şaşırma duygusu" ön planda olmuştur. İstanbul'da yaşayan görüşmecilerin anlatılarına yer verilen bir sonraki bölümde de "şaşırma duygusuna" dair benzerlikler bulunabilecektir. *B2-7*'nin anlatısında "forma" Türkiye'deki eğitim hayatına dair bir hatırlatıcı sembol niteliğindedir:

> *"Annem beni götürdü, "gel sana elbise alacağım okul için". Ben de dedim, harika. Türkiye'yi bilmiyorum ki ben, burada istediğimi giyebilirim. Tişört de giyerim, istersem atletle giderim yani kimseyi bağlamıyor. Bir gittik orada işte böyle garip bir tane gri pantolon, bir tane polyester ceket. Dedim bu ne? Ne kadara çalışacağım dedim. Yani öyle bir izlenim düşün. Kültür şoku yaşıyorum o zamanlar, bilmediğim için. "Bu forma", dediler. Formanı giyeceksin işte okulda herkes aynı şekilde giyiniyor." (B2-7, 1974 doğumlu).*

Anlatıda, forma sembolü üzerinden yeni bir sisteme geçişin bireyde yarattığı şaşırmayı görmek mümkündür. Anlatıcı da o dönem kültür şoku yaşadığını ifade etmiştir. *B2-7*'nin anısından şaşkınlık yaşadığı anlaşıldığı gibi, aynı zamanda da "ne kadara çalışacağım" ifadesinden bir hoşnutsuzluk çıkarımı da yapılabilir. *B2-7*'nin günümüzde Almanya'da yaşamasının nedenlerinden biri de Almanya'ya görece daha çok uyum sağladığını belirtmesidir. Kök nedenlere bakıldığında, ailesinin ve çevresinin

Alman çalışma ve sosyal hayatına uyumlanmış olmasının kendi uyum sürecini de etkilediği söylenebilir.

Eğitim sürecinin bir kısmını Türkiye'de deneyimleyen görüşmecilerin sadece bürokratik bağlamıyla değil, aynı zamanda arkadaş ilişkilerinde de zorluklar yaşadıkları gözlemlenmiştir. Bu görüşmecilerden *B2-8*'in anısı "akran zorbalığı" yaşandığına bir örnek oluşturmaktadır:[480]

> *"İlkokul döneminde benimle dalga geçiyorlardı, sen Almansın kanın yeşil. Çocuklar çok acımasız oluyor bazen biliyorsunuz. Ve ben o kadar bu olaydan etkileniyormuşum ki yerde jilet bulup parmağımı kestiği hatırlıyorum, bakın kırmızı diyerek. Bu ortaokul dönemine kadar sürdü, liseden sonra rahatladım." (B2-8, 1975 doğumlu).*

Toplumsal hafızanın ulusaşırı sosyal alana yansımasının sosyo-kültürel bağlamında öne çıkan bir diğer nokta *yaşanılan yerdeki dile hâkim olma (ma)*'dır. Duygusal ya da ani (beklenmedik durumlardaki) iletişim dilinin kimliğin üzerindeki belirleyici rolünden hareketle görüşmecilere evlerinde yoğunluklu olarak hangi dili konuştukları, not alırken hangi dili kullandıkları ve hangi dilde rüya gördükleri gibi sorular sorulmuştur.[481] Yapılan araştırma sonuçlarında[482] ve görüşmelerde; not alırken karşısındaki kişinin ya da rüyalarda yer alan başka bireylerin kullandıkları dillerin önemli olduğu ve bunun kişinin dil kullanım durumunu da etkilediği ortaya çıkmıştır.

Evde hangi dilin konuşulduğu sorulduğunda, görüşmecilerin büyük bir çoğunluğu ailelerinin birinci kuşağının Türkiye'de konuştukları dili (Türkçe, Kürtçe, Zazaca ya da Boşnakça) kullanmayı sürdürdüklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca sınırlı bir şekilde gerçekleşen duygusal sosyalleşme Almanca ile yüksek duygu bağı kurulmasını engellemiştir. Alman diline hakimiyet ikinci kuşakta birinci kuşağa göre artmıştır.

---

[480] Christina Salmivalli, Marinus Voeten, "Connections between attitudes, group norms , and behaviour in bullying situations", **International Journal of Behavioral Development**, C. 28, No: 3, 2004, s. 246–258; Corey W. Johnson, Anneliese A. Singh, Maru Gonzalez, "'It's Complicated': Collective Memories of Transgender, Queer, and Questioning Youth in High School", **Journal of Homosexuality**, C. 61, No: 3, 2014, s. 419–434.

[481] Alessandra Panicacci, Jean Marc Dewaele, "Do interlocutors or conversation topics affect migrants' sense of feeling different when switching languages?", **Journal of Multilingual and Multicultural Development**, C. 39, No: 3, 2018, s. 240–255.

[482] Panicacci, Dewaele, **a.y.**

B2-12'nin anlatısı ikinci kuşağın geçmişten günümüze dil kullanım yolculuğuna örnek niteliğindedir. Çocuk ve ergen psikoloğu olan *B2-12*, hem bireysel hem de mesleki deneyimlerinden yola çıkarak aşağıdaki çıkarımı yapmıştır:

> *"Benim anadilim Türkçe. On bir yaşına kadar Türkçe konuşuyorsunuz daha sonra buraya geliyorsunuz hiç bilinmediği, anlam ifade etmediğini görüyorsunuz. Çocuklar da evde annelerinin babalarının yanında Türkçe konuşuyorlar, sürekli Türkçe sürekli Türkçe çocuk yuvaya gittiği zaman bambaşka bir dil, değeri olmayan bir dil karşılarında oluyor. Bu da büyük bir şaşkınlığa yol açıyor tabi. Oryantasyon bozukluğuna yol açıyor. Çünkü sizin kullandığınız dilin toplumda karşılığının olmaması zor bir durum evvela çocuklar için. Ben kendim sayı sayarken Türkçe sayıyorum. Son zamanlarda hem Almanca ve Türkçe ikisi daha çok. Ama şimdi Almanca daha ağır basıyor gibi geliyor yazarken. Çünkü burada günlük kullandığımız dil de Almanca." (B2-12, 1959 doğumlu).*

İkinci kuşağın Almanca ile olan duygu bağı incelendiğinde de özel ve kamusal alan ayrımının ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Görüşmeci *B2-6*, eğitim süreçlerinin ele alındığı yukarıdaki kısımda, Almanlarla arkadaşlık kurduğunu ve nereye giderse gitsin Berlin'i aradığını ifade etmiştir. Bununla beraber, kendisinin duygu dili olarak Türkçe 'ye daha yakın olduğu aşağıdaki anlatısından anlaşılmaktadır. Kendini ifade ederken en rahat hissettiği ortamı bu şekilde belirtmiştir:

> *"…. kendi dilinden. Çünkü anlıyor diyeyim, duygusallığı… Başka kültürlerde o kadar göremiyorum. Var başka kültürlerde de ama Avrupa kültürü biraz daha böyle hafif görüyorum, duygusallık falan… Merhametli, duygusallık... Yok gibi bana öyle geliyor…" (B2-6, 1967 doğumlu).*

B2-6 ile benzer şekilde, duygular üzerine konuşurken Türkçe kullandığını ifade eden *B2-12*, iki dilin de kullanım kolaylığı sağladıkları durumlara dikkat çekmiştir. Böylece genel bağlamda herhangi birini seçmeden, durumsal seçimler yapabilmiştir:

> *"Duygusal bazda konuşurken veya ailenizle konuşurken anadiliniz daha çok duygulara hitap ettiği için duygular üzerine konuştuğunuzda ana dilinizi konuşuyorsunuz. Ama zaten daha çok Almanca deyim ile karşılaştığınızda o zaman Almancayı kullanıyorsunuz. Belli terminolojilerde falan Almanca kullanmak daha kolay gelebiliyor. Ama ağlamaya başladığı zaman hemen Türkçe bir kelime geliyor aklına mesela anneden veya babadan. Öbür türlü konuşmak istediğinde Türk terimleri falan kullanılıyor." (B2-12, 1959 doğumlu).*

İkinci kuşağın çocukluk dönemlerinde evde yoğun olarak Türkçe konuşulmuştur. Birinci kuşak, Türkiye'ye "geri dönüş" planlarının da etkisiyle kendi ifadeleriyle ikinci

kuşakların "dilini, dinini ve kültürünü unutmamaları" için ev içerisinde konuşulan dili belirlemede etkili olmuştur:

> *"Evde hep Türkçe konuşulacak Türkçe izlenecek dışarıda ne yaparsanız yapın derdi babam ve biz de bu şekilde büyüdük yani gerçekten ablamla olsun Almanca konuşmadık anne babamızın yanında. Ve dinimizi de öğrendik, sürdürmeye çalışıyoruz." (B2-4, 1985 doğumlu).*

İkinci kuşak görüşmecilerin çoğunluğu evde konuşulan dili Türkçe olarak sürdürmüş ve bu durumda birinci kuşağın rolü büyük olmuştur. Sadece *B2-7*'nin ebeveynleri çoğunluktan farklı olarak evde Almanca konuşmayı seçmişlerdir:

> *"Annem babam benimle ben küçükken Almanca konuşurmuş. Ben Almancayı öğreneyim diye." (B2-7, 1974 doğumlu).*

B2-7'nin ebeveynlerinin Almanca'ya hâkim olmaları ve Almanya öncesinde yurtdışı tecrübesine sahip olmaları diğer görüşmecilerin ebeveynlerinden farklılaştığı noktalardır.

Birinci ve ikinci kuşaklarla karşılaştırıldığında, üçüncü kuşak Almanca ve Türkçe ile iç içe büyümüştür. Üç kuşak içinde Almanca diline en hâkim olan üçüncü kuşaktır. Evlerinde özellikle varsa okul çağındaki kardeşler birbirleri ile nadiren Almanca konuşmayı tercih etmişlerdir. Üçüncü kuşak için de evde konuşulan dilin belirleyicisi genel olarak ebeveynleri olmuştur. Örneğin *B2-4*'ün, kendi çocuklarının evde konuştukları dil ile ilgili anlatısı şu şekildedir:

> *"Çocuklarla da Türkçe aslında. Biz her zaman anadili önemseriz. Anadili gerçekten iyi bilen çocuk diğer dilleri daha kolay öğrenebilir diye hep okudum, hep o şekilde öğrendim ve gerçekten üstüne basıyorum yani anadilini gerçekten güzelce öğrensinler evde bizimle konuşsunlar." (B2-4, 1985 doğumlu).*

Yukarıdaki örnekte olduğu gibi anadil kabul edilen Türkçe'nin evde öncül dil olarak kullanılması için kurallar koyan ebeveynler, aslında kendi ebeveynlerinden gördükleri kültürü devam ettirmiştir.

Ebeveynlerinin kuralları gibi duygularını kopyalama durumu da gözlemlenmiştir. Örneğin *B2-11*'in iki anısı karşılaştırıldığında, ikisi arasındaki benzerlik göze çarpmaktadır:

> *"Annem mesela Alman komşu kapıyı çaldığında gergin olurdu ama Türk olanlar geldiğinde çok rahattı tabii dil bilme de burada etkili. Annem Almanya'yı hiç kabul etmedi Almanca konuşma diyordu bana. Bu benim zoruma gidiyordu." (B2-11, 1989 doğumlu).*

20'li yaşlarına kadar Almanca'yı yoğun olarak konuşup anlayan ve Türkçe'yi duygusal olarak anlamadığını ifade eden *B2-11*, zamanla sosyal çevresinin de etkisiyle Türkçe'yi Almanca'ya göre özel alanında daha çok kullanır olmuştur. Konuşma güçlüğü nedeniyle Gymnasium aşamasında ayrımcılık yaşadığına önceki analizlerde yer verilen *B2-11*, dil bağlamıyla konuşma güçlüğünü bir anısı üzerinden şu şekilde aktarmıştır:

> *"Bir şey var belki bilmek istersin… çok enteresan bir doçent bir soru sordu bana, ben onunla bir Almanca bir Türkçe konuştum ve Almanca'da daha çok kekeledim. (B2-11, 1989 doğumlu).*

Annesinin Alman komşu kapıyı çaldığındaki "gergin" ifadesi ile *B2-11*'in Türkçe ve Almanca konuşurken Almanca'da daha fazla konuşma güçlüğü çekiyor olması benzerlik göstermektedir. Bu durumu, sadece "annenin duygularının kopyalanması" olarak yorumlamak yeterli olmayabilir. Aynı görüşmecinin Gymnasium'a geçiş döneminde karşılaştığı ayrımcılık deneyimi hatırlanırsa, farklı farklı deneyimlerin sonucunda yeni bir davranış pratiği geliştirdiği ifade edilebilir. Hafızanın bireysel bir unsur olmadığı düşünüldüğünde[483], *B2-11*'in annesinin gerginleştiğine dair anısının yaşadığı anda kalmayarak günümüze kadar yaşadığı tüm deneyimleri harmanlayarak aktarması olağandır. Toplumsal hafızanın aile, din ve sosyal sınıflar bileşenlerinin birçoğu etkisi bu yeni davranış pratiği içerisinde yer almaktadır.[484] Bu davranış pratiğini "yeni" olarak tanımlama nedeni ise yine görüşmecinin çocukluk dönemine dair anılarında bulunmaktadır:

[483] Halbwachs, **Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri**.
[484] Halbwachs, **a.y.**

"Babamla daha çok Almanca konuşuyorduk. Babam mesela hala öyledir. Türkçe anlatıyordu anlamıyordum genel olarak anlıyorum ama duygusal olarak anlamıyorum ve bana hadi sana Almanca söyleyeyim diyordu anlamam için buna sinirleniyordum ben de. Anlıyordum ama söyleyeceğim kelimeleri seçemiyordum. Burada bir okula gidiyordum tek Türk bendim." (B2-11, 1989 doğumlu).

Çocukluk döneminde annesinin Almanca konuşmasını desteklemediği için bu durumun "zoruna gitmesi" ve babası ile genelde Almanca konuşsa da Türkçe konuştuğu zamanlarda anlayamadığı noktalarda babasının "hadi sana Almanca söyleyeyim" demesine sinirlenmesi duygusal bağlamda iki dil için de geliştirdiği tepkilerin benzerliğini göstermektedir. Çocukluğunda Almanca'nın yoğun olarak konuşulduğu okullarda da okumuş olmasının etkisiyle Almanca'ya olan hakimiyeti ve kendini çoğunluklu olarak Almanca ifade etme ihtiyacı; yüksek öğrenim döneminde doçenti ile Türkçe-Almanca konuştuğunda Almanca'da konuşma güçlüğü çekiyor oluşuna evrilmiştir. Bu deneyiminden yola çıkarak kendisindeki farklılığı görüşmeci özellikle vurgulamıştır. Örnekte özel alanda konuşulan dilin Türkçe olarak değiştiğini ve kamusal alandaki kullanımını da etkilediğini söylemek mümkündür.

Üçüncü kuşağın duygu dili incelendiğinde de ikinci kuşağa benzer bir şekilde özel ve kamusal alan ayrımından söz edilebilir. Ev ya da sosyal çevrelerinin dâhil olduğu özel alanda ikinci kuşakla karşılaştırıldığında ise, bir farklılaşma söz konusudur. Bu farklılaşma, ev ortamında Almanca konuşmaya dair olmuştur. Ebeveynlerin katı kurallar koymak yerine çocuğun kullandığı dilde çocuğa cevap verdikleri gözlemlenmiştir:

"Evde ailem genelde Türkçe konuşuyorlardı ama ben Almanca soru sorduğumda onlar da Almanca konuşurdu." (B3-8, 1989 doğumlu).

"Annem ve babam Türkçe konuşulmasını istiyorlardı evde ama ben Almanca konuşursam Almanca konuşuyorlardı." (B3-10, 1995 doğumlu).

Üçüncü kuşakta da evde konuşulan dilin temel belirleyicisi ebeveynler olsa da çevre ve eğitim süreçleri de önemli rol oynamıştır:

"Ne bir anaokuluna gittim ne başka bir şeye gittim. Evin içinde Türkçe konuşuluyordu. Komşular hep Türk'tü. Beni bıraktıkları yerler hep Türk'tü. Almanca konuşmaya pek şeyim olmadı. Ama bildiğim kelimeler vardı tabi ki hani acıktım adın ne nasılsın birkaç

küfür falan. Mesela Türkiye'ye gittiğimde Almanca konuştuğum zaman Almancamın güzel olduğunu söylerlerdi. Artık kulaktan mı? Çocukluktan mı? nereden geliyor bilmiyorum." (B3-3, 1988 doğumlu).

"Almanya'da yaşarken 97'ye kadar 98'e kadar evin içinde genelde tabii ki Türkçe konuşuyorduk. Çünkü dedemle anneannem var, her ikisi de belli bir yaştan sonra geldikleri için çok temel Almanca seviyeleri var. Evin içinde mutlaka Türkçe ve diğer Türklerle karşılaştın zaten yine Türkçe konuşuyorsun. Ama gündelik hayatta vs. dışarı çıktığında her şeyi Almanca hallediyorduk." (B3-2, 1990 doğumlu).

Üçüncü kuşak görüşmeciler, duygu dili olarak çoğunlukla Türkçe'yi gördükleri anlatılarından ortaya çıkmaktadır:

"Benim bir kuzenim tamamen Almanca konuşuyordu. Çocuğu oldu ve çocuğuna sadece Türkçe kelimelerle yaklaşıyor sevgi sözcükleri Almanca değil." (B3-10, 1995 doğumlu).

"Almanca ve Türkçe'de kişilik çok farklı Türkçe daha duygusal. Ben normalde kitap okumayı çok severim ve Türkçe tercih ederim bana daha duygusal geliyor. Şiir çok severim her zaman anlamasam da Türkçe tercih ederim." (B3-9, 1997 doğumlu).

"Biriyle arama mesafe koymak istediğimde direkt Almanca konuşuyorum ve ilk etapta Türkçe'den hoşlanmıyorum bana fazla samimiyet çağrıştırıyor." (B3-10, 1995 doğumlu).

Sevgi sözcükleri kullanırken, şiir ve roman okurken tercih edilen dilin Türkçe ve Türkçe'nin duygusal bir dil olduğu anlatılarda göze çarpmaktadır. Hatta *B3-10*'un birine sınır koymak istediğinde Almanca konuşması ve Türkçe'yi daha samimi bulması, iki dil arasındaki duygusal ayrımı göstermektedir. Üçüncü kuşak, birinci ve ikinci kuşaklar ile karşılaştırıldığında, üçüncü kuşak için farklı olan bir diğer nokta ise, Türkiye'de tatil ya da yaşam deneyimlerinde Türkçe konuşurken yaşadıkları özgüven eksikliğidir. Kendilerinin tam olarak Türkçe'ye hâkim olamamalarından ya da Türkiye'de yaşayanların davranış şekillerinden dolayı Türkçe konuştuklarında kendilerini rahat hissetmediklerini ve gerildiklerini ifade etmişlerdir:

"Türkiye'ye tatile gittiğimizde kafamda Türkçe cümleleri kurardım. Türk biriyle konuştuğumda Türkçemde baskı hissediyorum…. Yanlış anlaşılmalara yol açabiliyor bu durum. Biz ablamla Türkiye'deyken sınıfta iki kişi grup oluyorduk biz ''eşleşmek'' değil, ''çiftleşmek'' dedik herkes çok gülmüştü…Ben panik olduğumda Türkçe konuşmakta zorlanıyorum çünkü Türkçeyi düşünmem gerekiyor vücut dilimle yanlış sinyaller verdiğimi düşünüyorum. Türkçe ile beni tanıyan biri çok özgüvenli tanımaz." (B3-10, 1995 doğumlu).

Üçüncü kuşakta Türkiye deneyimi yaşayanlar arasında okul süreçlerinde de zorluklarla karşılaştıklarını ifade edenler olmuştur:

> *"...sekiz yaşına geldiğimde en büyük karşılaştığım problemlerden bir tanesi, okul bize ne aslında, dil problemiydi. Çünkü 7-8 yaşında tam böyle kreşte ilkokul 1'de tam böyle Almanca oturmaya başlamış kulak dolgunluğu var ve buraya geliyorsun devlet okuluna. Ondan sonra teneffüse çıkıyorsun; mesela ben diyorum ki pauze, diğer çocuklar diyor ki pauze ne. Benim için çok normal bir şey. İlk dönemlerde bu tarz problemler hakikaten oluyordu." (B3-2, 1990 doğumlu).*

Berlin'de yapılan görüşmelerde her iki kuşak içinde öne çıkan bir diğer husus ise, "Almanca'yı iyi bilmeleri" üzerinden "pozitif" yönlü bir ayrımcılığa uğramalarıdır. Kamusal alanda çoğunlukla da kamu görevlilerinin kullandığı "Ne güzel Almanca konuşuyorsun." ifadesi yetkin bir şekilde Almanca'yı konuşan görüşmeciler için rahatsız edici olmuştur:

> *"Ne zaman bir yere gitsem, o dönemlerde yani 2006-2007'ye kadar yani gittiğimde "Aa siz ne kadar iyi Almanca konuşabiliyorsunuz" diye bir söz geliyordu yani ... Tabii bu işte iyi niyetli bir laf diye kendileri, bana esasında bir iltifatta bulunduğunu sanıyor, aynı zamanda çok ayrımcı bir şey. Yani sen Türk'sün, Almancayı iyi öğrenmişsin, aferin dercesine. Ben de kendime şey yaptım, kızmaktansa yani öyle bir şey duyduğum zaman, ben her zaman "Ne kadar iyi Almanca biliyorsun, konuşabiliyorsun" dendiği zaman ben de "Sağ olun, siz de ama" diyorum, ondan sonra bakışları görmelisiniz. Ben Alman'ım, tabii ki yani. Ben de Alman'ım. Burada doğmuşum büyümüşüm yani farkımız yok." (B2-7, 1974 doğumlu).*

B2-7'nin ifadesi Almanca'yı yetkin olarak kullanan görüşmecilerin tamamında karşılaşılan bir tutumdur. Görüşmecilerin anlatılarında bu rahatsız edici tutuma karşı mücadele ediş biçimlerinin de benzer şekilde olduğu gözlemlenmiştir. Bu örnek özelinde "kamu çalışanlarının" göçmenleri tektipleştirme eğiliminde olduğu söylenebilir. Tektipleştirme sadece Almanca konuşabilmek üzerinde gerçekleştirilmeyip, aynı zamanda bireylerin görünüşleri ve içinde bulundukları arkadaş grupları, çevreleri üzerinden de gerçekleşmektedir:

> *"Annem Almancayı biliyor, şakır şakır konuşuyordu. Tip olarak zaten de annemin başörtüsü yok, saçlar boyuyordu, kıvrım, kestane rengi vs. Annemi de babamı da ve beni de çoğu zaman Alman sanıyorlarmış. Alman gördüğü zaman süpermarkette bir kadın, Almanca şakır şakır konuşmaya başlarmış Alman sanıp. Babamı da çoğu zaman İtalyan sanmışlar. ... birkaç kez beni İtalyan sandılar. Almancayı güzel konuşuyorum, aksansız konuşuyorum. Kafalarında belirli bir Türk resmi var." (B2-7, 1974 doğumlu).*

Belirli normlar üzerinden yapılan kimlik çıkarımı, "göçmenin aile evi" bölümünde ele alınan; "bir evin Türkiye kökenli aileye ait olup olmadığının perde, çaydanlık, bayrak ve Türkiye'ye dair imgelemlerle doğrulanması" benzerlik göstermektedir. Bu şekilde dışsal tanımlama normlarının yanı sıra, görüşmecilere kimlik ve aidiyet algıları incelendiğinde yerel kimliklerin ön plana çıktığı görülmüştür:

> *"Ben Berlin'i çok seviyorum Berlinli olduğum için gurur duyuyorum ama ben kendimi Türk olarak tanımlamadığım için, Alman olarak tanımlamadığım için "Berliner" diyorum ben kendime. Benim eğer kimliğim varsa kişilik kimliğimin dışında hani bir bölge kimliğim varsa eğer o zaman ben Berlinliyim derim. Çünkü ben Alman için çok Türküm, Türk için çok Almanım yani…". (B3-1, 1982 doğumlu).*

Göçmenlerin ve ardıl kuşaklarının anılarından kimliklerinin oluşumunda gündelik hayat deneyimlerinin rolü olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda, Türkiye'de "azınlık" olma deneyimine sahip bireylerin kendilerini Almanya'ya, özellikle de "yerel" anlamıyla yaşamakta oldukları yere daha yakın hissettikleri gözlemlenmiştir. Bu durumuna benzer bir şekilde Almanya'da ayrımcılığa uğrayanlar ise kendilerini Türkiye'ye daha yakın hissetmişlerdir. Görüşmeci *B2-6*'nın çocukları ile ilgili anlatısı bu durumu açıklamaktadır:

> *"Çocuklar Türkiye'yi görmeden Türkiye'yi hissediyorlar. Acayip bir şey. Dışlandığın zaman kimlik altına girersin. İşte hep yabancı gençlere diyelim Türkiyelileri anlatayım istenmiyorlar, evlenmiyorlar, meslek yok, okul yok, hep dışlanıyorlar o ne yapsın, o çocuk burada Türkiye'ye belki ömründe gitmedi ama napayım Türküm diyor bu sefer çünkü dışlandığı için bu bir gerçek." (B2-6, 1963 doğumlu).*

Çocukluk anıları ile karşılaştırmalı olarak ayrımcılığı ve hissettiklerini *B2-12* şu şekilde aktarmıştır:

> *"Annenizin babanızın hafta sonu hikayesini dinlediğiniz zaman; o şu Alman ustabaşı şunu yaptı diye anlattıkları zaman öfke duyuyorsunuz. Annenizin babanızın öfkesi size aktarılıyor. Siz de bu hikayeleri dinlediğiniz zaman pek benimseyemiyorsunuz; niye anne babama böyle bir şey yapılıyor diyerekten. Kendinize de yapıldığı zaman dışlandığınız toplumda yaşamak istemiyorsunuz, benimseyemiyorsunuz. Çünkü Alman toplumu da çok tutucu bir toplum aynı bizim toplum gibi." (B2-12, 1959 doğumlu).*

Dışlanmalar kimlikler üzerinden gerçekleşirken mekânsal bağlamda ikili bir aidiyetten söz edilebilir. Görüşmeciler görüşmeler boyunca, "Ben nereye aitim?" sorusunu sıklıkla kendiliğinden sorup kararsız kalmışlardır:

"Ben nereye ait olduğumu da bilmiyorum ki. Oraya gidiyorum burayı özlüyorum. Buraya geliyorum orayı özlüyorum. Ben bir azınlığım Türkiye'de. Bir alevi topluluğu azınlık Türkiye'de, o nedenden dolayı hiç bilmiyorum." (B2-3, 1961 doğumlu).

Görüşmecilerin iki kültürün de kendisine uyan yanlarını alıp yeni bir kültür ve aidiyet biçimi yarattıklarını söylemek mümkündür. Her iki kültür içerisinde de kendisini rahatça ifade ederek sorun yaşamadığını belirten *B2-10*, kimliğinin "Türk" olduğunu aktarmıştır:

"Ben her iki kültür arasında büyüdüm. Her iki kültüründe ayrıcalığının da farkındayım ama ben Türküm. Yani Almanlaşmış Türk diye bir şeyi kabul etmemek değil de. Nasıl dile getirsem? Türk Kültürünü de yaşayan bir insanım Alman kültürünü de gayet güzel yaşayabilen ya da topluma girdiğimde gayet güzel onlarla aynı seviyede iletişim kurabilen biriyim yani." (B2-10, 1982 doğumlu).

B2-10'un "Türk" tanımı ile birinci kuşak bireylerin "Türk" tanımı arasında farklılıklar olduğu söylenebilir. Çünkü hatırlananlar, unutulanlar ve o an ihtiyaç duyulan kimlik tanımları değişmektedir.

Dini ve resmi bayramlar, evlilik ve cenaze seremonileri, ev içi objeler de kimliklerin birer uzantısı ve kimlikler de onların uzantısı; yani birbirlerini karşılıklı besleyen olgular olarak ele alınmıştır. Görüşmecilere bu başlıklara dair sorular, deneyimledikleri tüm kültürler bağlamında sorulmuştur. Kimlikleri tanımlarken mezhep bağlamının kullanıldığı yukarıdaki örneklerde görülmektedir. İnanç da kimliğin belirleyicilerindendir. Görüşmecilere hem kendileri hem de aileleri için inançlarına dair sorular sorulmuştur. Hangi dine inandıklarından ziyade; varsa inançları bağlamında yerine getirdikleri veya getirmek zorunda hissettikleri ritüeller olup olmadığı incelenmiştir. Ve bu tip ritüeller varsa, bu ritüellerin onlar için ne anlam ifade ettikleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, aile tutumlarında üç farklı tarzda yaklaşım belirlenmiştir. Birinci tarz yaklaşımdakiler, "geri dönme" hedefine sıkı sıkıya bağlı olarak bir yandan dinini öğrenip unutmaması için ev içerisinde ardıl kuşağını eğitirken; diğer yandan da ardıl kuşağının kamusal alanda başka dinlere veyahut kültürlere maruz kalmasını en aza indirme çabasında olanlardır. Burada kendi kültürü dışındaki tüm kültürleri dışlayıcı bir tarzdan bahsetmek mümkündür. İkinci tarz yaklaşım ise, kamusal

alanda dışlanmayı önlemek adına hâkim kültüre görece uyumlanmayı içermektedir. Örneğin, evde Noel kutlaması yapmaya karşı olan aileler, anaokulunda çocuğun dışlanmaması için kutlamalara katılmasını "hoş görmektedirler."[485] Üçüncü tarz yaklaşıma sahip aileler ise hem ev içinde hem de dışında kutlamalar yapan ve bu durumu kültürel zenginlik olarak görenlerdir:

> *"…o ışık bana mutluluk veriyor. Weichnacht zamanı şöyle diyeyim huzur veriyor insana. Ne kadar da aynı dini taşımasak da o zamanlar insanların sanki hep beraber bir şey hissettiğini hissediyorum ben. Yani dini olarak illa da Hıristiyan olup da o anı yaşamak değil, o anda sadece dünyada herkes huzur, mutluluk, aile birliği… Onlar da öyle birbirlerine aile birliği yapıyorlar." (B2-2. 1963 doğumlu).*

İlk iki tarza sahip ailelerin "geri dönme" metaforuna görece daha bağlı oldukları gözlemlenmiştir. İstanbul'da yapılan görüşmeler de bu durumu doğrular niteliktedir.

Görüşmeciler, Türkiye'de kutladıkları dini ve resmi bayramları çoğunlukla Almanya'da kutlamaya devam etmişlerdir. Üç ya da dört gün boyunca izin alınamadığı için genellikle hafta sonuna denk gelen bayramlarda, bu ritüeller sürdürülmüştür. İkinci kuşağın, üçüncü kuşağa göre bu tür kutlamalara daha fazla sadakat beslediği gözlemlenmiştir. Evde kültürel sembollere yer verirken de kuşaklar arasındaki farklılaşma benzer şekildedir. Örneğin evinde mutlaka Atatürk resmi bulunduran ikinci kuşak görüşmeci *B2-2*, çocuklarına da hediye ettiğini ama onların bulundurmadığını ifade etmiştir:

> *"Atatürk'ün fotoğrafı var ufak, onu hiçbir zaman yok etmiyorum. Çocuklarımın evinde yok. Kendilerine ufak bir hediyede bulundum ama koymuyorlar." (B2-2, 1963 doğumlu).*

Görüşmecilerin evlerinde çocukluk dönemlerinden hatırladıkları semboller[486] "duvar halıları, mektuplar, siyasi figürlerin resimleri, dini figürler ve kitaplar" olarak özetlenebilir.

---

[485] Hoşgörü kavramının, dinsel ve kültürel çağrışımları bulunmaktadır. Bkz: Kaya, A. (2014). Giriş: Ötekini anlamak mümkün mü? Farklılıkların birlikteliği: Türkiye ve Avrupa'da bir arada yaşama tartışmaları, 11-37.

[486] Görüşmecilerin hatırladıkları ev-içi sembollere "Göçmenlerin Hafıza Mekanları" bölümünde detaylı olarak yer verilmiştir. Burada özet olarak ifade edilmiştir.

Evlilik ve cenaze seremonilerinde, kimlik ve aidiyet izleri bulmak mümkündür. Evlilik konusunda kimliklerin benzerliğinin önemli olduğu ancak bu önemliliğin üçüncü kuşağa doğru azaldığı anlaşılmıştır. İkinci kuşak ebeveynler, üçüncü kuşaklara göre daha muhafazakâr tutum sergilemektedirler:

> *"Şimdi onlar üç seneden beri beraberler yaşıyorlar. Seviyorlar. Şimdi mesela evlenecekler. Ama Müslümanla Müslüman. Kız da Müslüman, benim oğlum da Müslüman. Şimdi bir kafa denkliği uyuyor. Mesela şimdi oğlan, ben çocuğuma dedim böyle böyle, hani ne bileyim Türk kızıyla evlen, "Yok anne istemiyorum, ben bu kızdan memnunum" diyor. Kız diyor, benim için üç seneden beri tanıdığım kadar tanıdım onu diyor." (B2-5, 1962 doğumlu).*

Evlilik seremonilerinde büyük ölçüde geleneklere bağlılık mevcuttur. Ulusaşırı sosyal pratiklere bu geleneklerin sürdürülmesi örnek olarak gösterilebilir. Evlilik seremonilerinin ulusaşırı alanda gözlemlenmesine benzer bir şekilde cenaze seremonilerini de ele almak mümkündür. Göçün ilk yıllarında, cenaze hizmetleri hususu "geri dönüşe" olan inancın da etkisiyle üzerine az düşünülen konulardan olmuştur. Cenazelerin Türkiye'ye gönderilebilmesi/gidebilmesi için zaman içerisinde yıllık aidat ödenen fonlar açılmıştır. Bu süreç, göçmenler ve ardıl kuşaklar için daha kolay hale getirilmiştir. Aidiyet meselesi üzerine düşünüldüğünde; bu meseleyle bağalntılı olarak göçmenlerin ya da ardıl kuşaklarının nereye gömülmek istedikleri sorulmuştur.

Nereye gömülmek istedikleri sorusunun yanıtını ardıl kuşakların ziyaret ihtimalinin ve yerel-mekâna duyulan özlemin belirlediği gözlemlenmiştir. Kendi ailesinin ve kendisinin isteklerine yer veren *B3-10*'un anlatısı hem kuşaklar arasındaki farklılaşmayı hem de seçilen yerin seçilmesindeki motivasyonu anlatmaktadır:

> *"Cenazeye gittim iki ülkede de. Almanya'da gömülmek isteyen çok az kişi var. Birçoğu da zaten para biriktiriyorlar ki cenazesi Türkiye'ye götürülsün. 1.nesil ve 2.nesil bunu çok tercih ediyor. Bu konuyu ailemizde de konuştuk. Annemler mesela Sivas'ta köylerinde ailelerin olduğu yerde gömülmek istiyorlar. Benim için fark etmiyor vefat ettikten sonra nerede yaşadığım önemli. Vefat ettikten sonra belli bir yerde olmamanın önemli olduğunu düşünmüyorum. O yüzden rahatım. Almanya'da da defnedilsem olur." (B3-10, 1995 doğumlu).*

B3-10'un cenaze ve gömülmek istenilen yer ile ilgili anlatısı, genel çerçeveyi büyük ölçüde yansıtsa da *B2-8*'in abisi ve kendisinin düşünceleri aynı kuşaktan kişiler arasında da farklılık olabileceğini göstermektedir:

> *"Benim abim buraya gömülmek istiyor. Ama ben Türkiye'ye gömülmek isterim. Ama de ki bana Türkiye'ye gidip yaşamak ister misin? Türkiye'yi gidip görmek isterim ama tekrar gidip yaşamak istemem. Şu anda Türkiye'de ne benim gençliğimdeki dönem var ne biraz sonraki dönem var yani çok farklı." (B2-8, doğumlu).*

Burada abisi ile görüşmeci arasındaki temel fark, görüşmecinin Türkiye'de yaşam ("geri dönüş" tecrübesi) deneyiminin olmasıdır. Türkiye'de yaşam deneyimi görüşmecinin aidiyet duygusunu beslenmiştir.

Toplumsal hafızanın sosyo-kültürel bağlamda kendini yeniden ürettiği tıpkı ekonomik bağlamda olduğu gibi, tüm anlatıların birleşiminde ortaya çıkmaktadır. Sosyo-kültürel bağlamda, ulusaşırı sosyal alanda toplumsal hafızanın yeniden üretiminin örnekleri; önceki kuşakların konuştuğu dilin, inanç pratiklerinin, bayram kültürlerinin, gerçekleştirdikleri evlilik ve cenaze seremonilerinin ardıl kuşaklar tarafından dönüştürülerek yeni anlamlarla tekrar tekrar tecrübe edilmeleridir.

Toplumsal hafızanın ulusaşırı alana yansımasının siyasal boyutu incelenirken, görüşmecilere Türkiye'deki ve Almanya'daki gündemi takip edip etmedikleri, oy kullanma alışkanlıkları, siyasi faaliyetlere aktif olarak katılıp katılmadıkları sorulmuştur.

Türkiye'deki ve Almanya'daki gündemi takip edip etmediklerine, ediyorlarsa hangisini ağırlıklı olarak takip ettiklerine ve dünya gündemine dair sorulan sorulara verilen cevaplar; gündem takibinin "kuşaklara, siyasi konjonktüre ve o an için yaşanılan yere göre" değişebileceğini göstermiştir. Gündem takibi ile ilgili cevaplar incelendiğinde, ikinci kuşak görüşmecilerin anlatılarından, kendi ebeveynlerinin gündelik haber alma davranışlarının büyük ölçüde Türkiye gündemi merkezinde ve haber araçlarının da çoğunlukla "radyo" olduğu anlaşılmıştır. Göçmenin aile evinin ele alındığı bölümde görüşmecilerin radyoyu sembolleştirdikleri ifade edilmiştir. Gündem

takibinde, göçün ilk yıllarında özellikle birinci kuşak ve ikinci kuşağın çocukluk dönemi için radyo önemli bir haber alma aracı olmuştur:

> *"Benim radyo kültürüm Türkiye radyosu dinlemekten geliyor. Hatırlamıyorum ne olduğunu ama ajanslar dinlenecekti bizim evde babama göre ajanstı onlar. Çünkü Türk kanalları yoktu o dönem western atlar kovboylar. Ama ajans zamanı geldiğinde televizyon kapanır, herkes susar. Herkes birlikte Türkiye haberlerini dinlerdi. Hürriyet gazetesi… Hayatım boyunca hep bir şekilde, Türkiye'de olsun burada olsun evimize hep girmiştir." (B2-8, 1975 doğumlu).*

İkinci kuşak Türkiye gündemini takip etme alışkanlığını sürdürürken, Almanca diline hâkim olanların Almanya gündemini de aynı derecede takip ettikleri gözlemlenmiştir:

> *"Burada yaşıyoruz ondan da (Almanya gündemi) haberimiz olması lazım ama aynı zamanda da Türkiye'yi de bırakmıyoruz." (B2-2, 1963 doğumlu).*

İkinci kuşaktan başka bir görüşmeci ise, genel olarak dünya ve Amerika gündemini takip ettiğini belirtmiştir:

> *"Ben çoğunlukla Alman haberleri ve CNN… Daha çok işte Avrupa, Almanya, Amerika. Amerika'yı birkaç senedir takip ediyorum. Onun nedeni de 10 sene önce fark ettim ki yani Amerika'daki belirli bir politik trendler oluyor ırkçılık, ayrımcılık modunda. Ve orada işe yarayan, başarılı bir şekilde yürütülen kampanyalar tarzında bir iki sene içinde Almanya'ya da geliyor, örnekler gördüm çünkü, sadece Almanya değil Fransa'ya da…" (B2-7, 1974 doğumlu).*

Üçüncü kuşağın gündem takibi eğilimleri incelendiğinde ise, ikinci kuşağa göre birden fazla dile hâkim olmalarının da etkisiyle çok taraflı gündem takip edildiği söylenebilir. Kırılma noktası olarak, yaşanılan yer ve siyasi konjonktüre bağlı olarak gündem takibinin değiştiği de ifade edilebilir:

> *"İlk nesilden başlayacak olursak onların ilgilendiği tek politika tabii ki Türkiye'ydi. Başka bir politika yoktu, hani Almanya bizi ne yaparlarsa yapsınlar. İkincide çok emin değilim. Şu anda günümüz olarak... Yirmi sene öncesi için düşünerek söylüyorum ama belki şu anda ikinci nesil için 2021 yılı için mesela dayım daha çok Münih'te yaşadığı için oranın politikasını vs. onları takip eder. Türkiye'yi de takip eder gazeteci olduğu için. Ama annem mesela ağırlıklı olarak 1. sırada Türkiye 2. Almanya. Ama dayımda birinci sırada Almanya, yani yaşadığı ülkenin etkisi. Çünkü ben gelişim zaten Türkiye'de yaşamışım. Hani en güzel dönemde, son dönemde olan 18 yıllık bir iktidar var ona şahit olmuşuz. Onunla büyümüşüz. Bunun etkileri var. Bir taraftan da buranınkini de az buçuk takip ediyorum. Ama burada birazcık daha şey var siyasi partilerden ziyade kurallar*

işlediği için o kadar çok takip etmene gerek yok. Bu kadar atraksiyon olmuyor. Sadece işte önemli açıklamalar vs. onları yoksa hani işte … listesinde kimler varmış vs. seçimde neler yapacaklar, vaatleri ne çok bakmıyorum açıkçası." (B3-2, 1990 doğumlu).

B3-2'nin anlatısına benzer bir karşılaştırmayı *B3*-1, kişilerin gündemi takip etme isteğinin aynı zamanda Alman sisteminin ve politikacılarının da dâhil olduğu karşılıklı bir mesele olduğunu ifade ederek yapmıştır:

"Siyaset sorusuna gelince de günümüzün siyaseti dediğim gibi ilk nesil gitmek istiyordu ikinci nesil böyle karar veremedi "Gidelim mi kalalım mı" ama geçim derdi muhabbeti bence büyük bir faktördü onun için pek de buranın siyaseti olmadı ama Almanların burada payı var tabii ki. Çünkü Almanlarda entegrasyon, multi kulti dediğimiz şeyler hani beraber yaşamak bunun bazını kurma pek meyilli değildi bu durumlara bu çok geç oldu. Mesela bir örnek vardı. Helmut Kohl mesela zamanında bu Solingen'de ev yandı, Türkler yandı, mesela sen koskoca bir ülkenin başbakanısın ve kalkıp da sen o yere gidip de "Buradaki bütün Türkler bizim Türkler." diyemiyorsun ve gitmiyorsun oraya. Yani bir "statement" bu önemli bir şey. Ve bu ne zaman oluyor bu hadise doksanlı yıllarda oluyor düşün yani o kadar da aradan zaman geçmedi aslında yani bugünden baktığın zaman çok uzun bir zaman değil. Ve benimsemediler yani onun için hem Türklerin pasif kalması hem Almanların böyle pasif kalması günün siyasetini pek iyi ilerletmiyor. Üç dördüncü nesil yine kısmen farklı akademisyense, okumuşsa, ilgiliyse, araştırıyorsa vs. o zaman Alman'ından da kat kat iyi araştırıyor." (B3-1, 1982 doğumlu).

Türkiye'de yaşama deneyimi olan görüşmeciler, Türkiye'de yaşadıkları zamanlarda ağırlıklı olarak Türkiye gündemini; Almanya'da yaşadıkları zaman da Almanya gündemini takip ettiklerini belirtmişlerdir:

"Ama iki tarafı da eşit demeyim, bir süre belki Türkiye'de olduğum için Türkiye gündemini daha çok takip ediyordum ama beni çok aşırı sinir ettiği için çok fazla takip etmemeye çalışıyorum. Daha çok şu sıralar Almanya'daki gündemleri daha fazla takip ediyorum. Ama hani o da çok elzem şeyler olmadığı için yani bu çok büyük bir şeyi kaplamıyor benim için hayatımda. Ama daha ağırlıklı olarak Alman politikasını takip etmeyi yeğliyorum. Yani Türk sevmiyorum çok, hoşlanmıyorum." (B3-5, 1991 doğumlu).

Üçüncü kuşak görüşmeciler arasında, Türkiye gündemini takibi duygusal olarak kendisini etkilediği ve Türkiye'de yaşadığı süreçte iyi olmayan tecrübeler edindiği için bırakanların olduğu gözlemlenmiştir:

"Ablam o zamanlar Anadolu yakasında, ben Avrupa yakasında oturuyordum ve o dönemde çok politik şeylerin içine karışmaya başlayınca, bomba patladı falan yakınlarda bu noktadan sonra işte ben de yani çok fazla duygusal girdiğim için oraya bırakmayı seçtim. Aile içerisinde annem babam ağırlıklı olarak Türk gündemini takip ettiğini düşünüyorum yani." (B3-4, 1995 doğumlu).

Görüşmecilere Türkiye ve/veya Almanya'da hakları varsa, oy kullanıp kullanmadıkları sorulmuş; görüşmeciler bu soruyu cevaplarken aynı zamanda "ulusaşırı oy kullanma" konusuna dair düşüncelerini de ifade etmişlerdir. Bu bağlamda, oy kullanma hakkı olanlar, Türkiye'de oy kullanma ile ilgili üç farklı eğilim göstermişlerdir. Bu eğilimlerden birincisi Almanya'da yaşayıp Türkiye'de gerçekleşen seçimlerde oy kullanılmasını doğru bulmayan ama oy kullananlar; ikincisi Almanya'da yaşayıp Türkiye'de gerçekleşen seçimlerde oy kullanılmasını doğru bulmayan ve oy kullanmayanlar; üçüncüsü ise Almanya'da yaşayıp Türkiye'de gerçekleşen seçimlerde oy kullanılmasını doğru bulan ve oy kullananlar şeklindedir:

> *"Türkiye için oy kullanıyorum ama buradakilerin Türkiye için oy kullanmasını önceden istiyordum şimdi doğru bulmuyorum. Çünkü Almanya'dakiler bu kadar bağnaz. Tabi son zamanlarda akademik göç de var onların bakış açılarını tahmin edebiliyorum, buradaki Türklere gözleri fal taşı gibi açılıyor." (B2-12, 1959 doğumlu).*

> *"Açıkça söyleyeyim evet böyle bir hakkımız var ama ben oy kullanmıyorum. Çünkü ben Türkiye'de yaşamıyorum. Artık haberleri de izlemiyorum. Uzaktan bazı şeyleri ne kadar değerlendirebilirsiniz. Ne okul sistemine dâhilim ne başka bir sitemine dâhilim. Haberleri de gerektiği kadar dinliyorum. Ekonomi, borsa falan öyle şeyleri ya da başbakan seçim gibi şeyleri daha fazlasına ilgili değilim." (B2-10, 1982 doğumlu).*

> *"Kullanıyorum, burada da oy kullanıyorum. Ben çifte vatandaş olduğum için her iki ülke için de oyumu kullanıyorum çünkü kullanılmayan oy istemediğim partiye gider. Ama ben kendim bana sorarsanız ben apolitiğim. Hayatımda hiçbir derneğe gitmedim, gitmeyeceğim de. Ve hayatımda hiçbir politik etkinliğe gitmedim, gitmeyeceğim de. Sadece doğa ile ilgili etkinlikler olduğu zaman giderim." (B2-1, 1967 doğumlu).*

Oy kullanma pratikleri ise, havaalanında uçuşları ile aynı zamana denk gelmesiyle ya da sadece oy kullanmak için Türk Konsolosluğu'na gitmeleri şeklinde gerçekleşmektedir:

> *"Annem babam Türk vatandaşı ancak annem apolitik. Türkiye gündemini yakıdan takip ediyorlar ırkçı anlamda değil ama milliyetçiler. Almanya siyasetinde kendi çevrelerini takip ediyorlar ama Türkleri ilgilendiren konularda çok duyarlılar. Türkiye'de oy kullanıyorlar ama çok az kullandılar denk gelmedi. 10 senedir konsolosluklarda kullanıyorlar. Vatandaşlık görevi olarak görüyorlar. Ben vatandaşlıktan çıktığım için 19 yaşında oy kullanmadım Almanya için kullanıyorum." (B3-10, 1995 doğumlu).*

Görüşmecilerin anlatılarında, Almanya'daki seçimlere dair anı ve ifadelere daha az rastlanılmıştır. Sadece Almanya'daki seçimlerde seçme hakkı olanların bu haklarını kullandıkları gözlemlenmiştir:

> *"Almanya için oy kullanıyorum. Ben burada yaşıyorum, o yüzden buradan ilgilenmem lazım diye düşünüyorum. Mesela gurbetçiler burada oy kullanıyor, neye kullanıyor mesela? Neye oy veriyorlar? Burada yaşıyorlar ama oraya oy veriyorlar. O yüzden sadece burada oy kullanıyorum." (B3-6, 1984 doğumlu).*

Gerek Almanya'da gerekse Türkiye'de oy kullanma konusuna, vatandaşlık görevi olarak bakanların ve seçimlerde oy kullanmayı aksatmayanların kendilerinin ya da aile bireylerinin siyasal olarak aktif oldukları anlaşılmıştır:

> *"Annem sanırım kullanmıyor sistemi bilmiyor ve politika düşüncesi yok. Babam Almanya da ki seçimlere hep katılır ve sosyal partiye üye. Benim eşim ise Merkel'in partisinde çalıştı o da beni etkiledi. Ben anlamıyordum ve sosyal partiden yana oy verirdim. Eşimle tanıştım o da oraya üye oldu ve çalıştı. Merkel'in konuşmalarını falan yazdılar yaklaşık 1 sene çalıştı. Irkçılık yapıldı orada kontratı da uzamadı çıktı. Sekreteri saçma Türk şakaları yaptı ve eşim gülmedi, sekreteri şikayet etti ve çıktı. Hala üye. Benim birkaç arkadaşım daha var üye orayı değiştirmek istiyorlar kendi hallerinde." (B2-11, 1989 doğumlu).*

> *"CHP'de üyeyiz biz eşimle beraber burada. Buranın imkanları oldukça toplantılara davet ediyoruz. Geçenlerde İmamoğlu ve eşi geldiler. Toplantıda haber geldi, gittik. Kendisi ile tanışınca daha da bir memnun olduk. Yani öyle bir bağlantımız var." (B2-2, 1963 doğumlu).*

Bir sonraki bölümde, araştırmanın bir diğer sahası olan İstanbul'da yapılan görüşmeler ve bu görüşmelerden analizler paylaşılmıştır. İki araştırma alanında da yapılan analizler üçüncü bölümün sonunda karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

3.3.2. Toplumsal Hafızanın Ulusaşırı Alana Yansımaları: İstanbul

"Benim babam Adıyaman'da on üç yaşındayken
Almanya'dan fötr şapkalı bir adam köy meydanına geliyor.
İşte klasiktir filmlerde olduğu gibi başlıyor Almanya'yı anlatmaya.
Güzel bir arabaya binmiş, fötr şapkası var birçok hikaye anlatıyor.
İşte bir koltuk varmış, düğmeye basınca içinden yiyecek çıkıyormuş.
Artık orada babam alevleniyor, tamam bu Almanya'ya gitmem gerekiyor diyor…"
(İ2-5, 1983 doğumlu).

Günümüzde İstanbul'da yaşayan, Almanya ve Türkiye arasındaki işgücü anlaşması vesilesiyle göç hareketine katılan aile bireylerine sahip ve yaşamının bir sürecinde Almanya'da bulunmuş bireylerin kendileri ve aileleri ile ilgili çocukluk dönemlerine dair hatıraları ve iktisadi, eğitim, sosyo-kültürel ve siyasal alanlardaki gündelik yaşam deneyimleri bu bölümde ele alınmaktadır. Gündelik yaşamlarında Türkiye'ye ve Almanya'ya dair durum ve semboller üzerinden göçmenlerin ve ardıl kuşaklarının ulusaşırı alanda neleri hatırladıkları, hatırladıklarını nasıl tanımladıkları ve varsa bu tanımlama biçimlerindeki dönüşümler ortaya konulmaktadır. Berlin alan çalışmasında Türkiye'de yaşam deneyimi olan ve olmayan şeklinde ikili ayrıma gidilmiştir. İstanbul alan çalışmasındaki tüm bireyler hâlihazırda İstanbul'da yaşamakta oldukları için böyle bir ayrım yoktur.

Görüşmecilere, Berlin sahasındaki akışa benzer bir şekilde, aile bireylerinin ve kendilerinin sosyo-ekonomik statülerinin kuşaklar arasında değişip değişmediği, yatırım ve harcama alışkanlıklarının ne şekilde olduğu sorulmuştur. Yatırım ve harcama alışkanlıkları ile ilgili kuşaklar bakımından öne çıkan başlıklar şu şekilde olmuştur: Berlin sahasındaki bulgulara benzerlik taşıyan bir şekilde; Türkiye ve Almanya arasında yaşam standartlarının karşılaştırılması, ebeveynlerinin varsa harcama ve yatırım alışkanlıklarını paylaşmak ve bu alışkanlıkları sorgulamaları, çocukluk dönemlerinde harcama alışkanlıklarına dair anıları. Berlin sahasından farklı olarak günümüzdeki ekonomik durumlarının görece orta-üst ya da üst sınıf olduğunun bilinciyle İstanbul'daki yaşamlarında ekonomik anlamda sorunları olmadığını ifade etmişlerdir. Sadece kendi refah düzeylerinin düşmesi durumunda, Almanya'yı kendileri ve aileleri için "kurtarıcı" bir seçenek olarak görmüşlerdir. Bu noktada bir paralellik olarak, İstanbul'a gelmeden önce, Türk vatandaşlığından Alman vatandaşlığına geçen görüşmeci anlatıları hatırlanabilir.

İktisadi alanın "geri dönüş" olgusuyla bağlantısına Berlin kısmında değinilmişti. İstanbul'daki görüşmelerde ekonomik anlamda refah düzeylerinin tehdit edildiği noktada Almanya'ya yapılan eylem ister "geri dönüş" ister "göç hareketi" isterse de

"taşınma" olsun; Almanya'nın bir seçenek oluşu iktisadi alan ile bireylerin hareketlilik yönü arasındaki diyalektik bağı gözler önüne sermektedir. İktisadi bağlamıyla, birinci kuşakta görülen "geri dönüş" teması; ardıl kuşaklar için "daha iyi bir yaşam standardına sahip olma" temasına doğru kaymıştır. Ek olarak, Berlin'de yapılan görüşmelerde ortaya çıkan "yatırım hususunun kuşaklar arasında sorgulanması" durumu, İstanbul'da gözlemlenmemiştir. İstanbul'daki görüşmeciler, ebeveynlerinin Türkiye'de yatırım yapmalarını olağan karşılamışlardır. Birinci ve ikinci kuşak hakkındaki iktisadi anılarda öne çıkan unsur tıpkı Berlin'de olduğu gibi yatırım ve tüketim sarkacında gidip gelmeleri olmuştur. Türkiye'ye yatırım yapılmasının Türkiye'de yaşam ihtimalini arttırıcı bir etken olduğu söylenebilir:

> *"Avantajı ise orada Mark kazanıp Türkiye'de yatırım yapmak olmuş." (İ3-11, 1988 doğumlu).*
>
> *"Babam amcamla birlikte dedeme gönderirlermiş. Dedem de hep gayrimenkul olarak almış babam ve amcama sırayla. Yatırımları hep Türkiye'ye yapmışlar. Dayımın ağzından mesela hiç düşmez Türkiye'ye döneceğim diye ancak yatırımını da Almanya'ya yapmış ve orada yaşıyor." (İ3-6, 1990 doğumlu).*

Anlatıdan da anlaşılacağı üzere, yatırım yapılan yer Almanya ise orada kalıcılığı arttırdığı da söylenebilir. Almanya'da yaşadıkları sırada göçmenler ve ardıl kuşaklarının gündelik harcamalarında "geri dönüş" planlarının etkisi görülmektedir. Tüketimin çok kısıtlı olduğu ve özellikle de Türkiye'ye "geri dönmek" amaçlı yapılan yatırımın daha ön planda tutulduğu *İ2-3*'ün anlatısında öne çıkmaktadır:

> *"...çok kıt kanaat geçinerek yaşanıyor. Harcamalar minimumda tutulur mutlaka, gereksiz bir masraftan her zaman için kaçınılır ve para biriktirilir çünkü. Niye para biriktirilir? Çünkü bir gün Türkiye'ye döneceğiz, o parayı orada yatırım olarak yapacağız. İşte oradan bir hayat kuracağız kendimize. Dolayısıyla o sırasında belli bir miktarda belki para var ama o yatırım amaçlı olacağı için o hep şey yapılır; günlük ihtiyaçlar karşılanır belki ama tutumlu bir şey olmak zorundasınız orada. Yüzde doksanı için geçerlidir bu durum. Çok aşırı derecede iyi para kazanma şansı zaten yok çünkü maaşlı elemansınız. Ama tabii kazandığınız paranın bir değeri var, öyle de bir güzelliği var. Türkiye'de çok değerli o para. Bir de tabii şöyle bir şey var; sosyoekonomik olarak sadece bir kişi çalışıyor. Tek kişinin çalıştığı maaş, anne çalışmıyor, çocuklar zaten sadece harcama yapıyor kazanmaktan ziyade. Orada bir ev kirası var, işte uçak masrafları var bir sürü masrafı var." (İ2-3, 1975 doğumlu).*

Berlin'deki görüşmelerde yatırım-tüketim ikiliği ön plana çıkarken; İstanbul'da yapılan görüşmelerde, Türkiye ve Almanya arasında birtakım karşılaştırmalar yaptıkları gözlemlenmiştir. Çocukluk dönemi anılarından bahseden *İ2-2*, çocukluğunu Türkiye'de geçiren bireylerle anılarını paylaştıkça Almanya'da yaşamasının kendisi için avantaj olduğunu ifade etmiştir:

> *"Çok güzel, çocukluğumu her zaman çok güzel hatırlıyorum. Mesela Türkiye'ye döndüğümde her zaman şunu söylüyorum şimdi Türkiye'de yetişmiş bir insanın çocukluğunu dinlediğimde aslında ne kadar farklı büyüdüğümüzü anlıyorum. Çünkü ben Almanya'da da 37 yaşıma gireceğim ağustos ayında ve kaç sene öncesinden bahsediyoruz otuz küsur sene öncesinden. Çok zengin bir aile değildik çalışan bir ailenin, işçi bir ailenin çocuğusun sonuçta ama birçok imkânım vardı mesela. Yani benim kaykaylarımda vardı, bisikletimde vardı, kar kıyafetimde vardı mesela hani kar yağdığı zaman. E bunları Türkiye'de belki büyüseydim çok fazla imkânım olmayacaktı o yüzden çok farklılık görüyorum ben. Dolu dolu geçti, mahalle kültürüyle geçti, bütün gün dışarıdaydık okuldan sonra, bisiklettir, kaykaydır bilmem nedir hani sürekli böyle geçiyordu." (İ2-2, 1984 doğumlu).*

İstanbul'da yapılan görüşmelerde, göçmenler ve ardıl kuşakları Almanya'da yaşadıkları zamanlarda, kendilerinin ekonomik durumlarına ilişkin Türkiye'de yaşayan eş, dost ve akrabalarının bakış açılarının Berlin'de yapılan görüşmelerle benzer bir şekilde olduğu anlaşılmıştır.

> *"90'lı yıllarda Türkiye'nin karmaşık yıllarıydı bence. Güneydoğu olayları olsun, ekonomik tırmanışlar, krizler vs. Bunları da şöyle hissettik; çok yardım isteyen akrabalar oldu. Babam çok yardım gönderdi. Son 15 yıldır Almanya'dan hiç yardım isteyen olmadı. Hatta herkesin refah seviyesi o kadar arttı ki, Türkiye'de "Gel bana yemek ısmarlayayım" derdi. İyi biliyorum, 90'larda Türkiye'ye gittiğimiz zaman herkes geldi, çikolata bile alsa büyük bir kardı sanki. O beklenti artık yok mesela. İnsanların özgüveni arttı artık Türkiye'de. Eskiden, gurbetçi gelse de bir şey verse, modu vardı sanki. O zamanlar hep sınıf arkadaşlarımı kıskanırdım. Onlar hep tatil yapardı, bizse akraba ziyaretleri yapardık." (İ3-3, 1981 doğumlu).*

Türkiye'deki ekonomik durumun son 15 yıldır Almanya'da yaşayanlardan yardım istemeyecek kadar refahlı olduğu ifadesinden yola çıkılarak yukarıdaki anlatının Berlin'de yapılan görüşmecilerle farklı bir noktada durmaktadır. İstanbul'da yapılan görüşmelerde, Türkiye ve Almanya'nın ekonomilerinin karşılaştırılması günümüzde de devam etmiştir. İstanbul'da yapılan görüşmelerde ortaya çıkan önemli nokta, görüşmecilerin orta-üstü ya da üst ekonomik sınıfa dâhil olmalarıdır:

"Euro cinsinden kazanmıyorum, TL cinsinden kazanıyorum ama Türkiye şartlarına göre iyi kazanıyorum. Yani Türkiye'ye geldikten sonra daha kötü bir hayatım olmadı hatta daha iyi bir hayatım oldu diyebilirim. Ama tabii şu an döviz çok yüksek euroya çevirdiğim zaman daha kötü bir hayatım oldu diyebilirim. Euro bazında gücü baz alıyorum." (İ3-1, 1988 doğumlu).

"Babam Almanya'dan emekli maaşını aldığı için ve kurdan dolayı ailemin durumu iyi. Evimizde vardı burada hazırdı. O nedenle hiçbir zaman ekonomik sıkıntı olmadı. Almanya'da orta sınıf bir aileydik. Türkiye'de orta-üst sınıf bir aileyiz gelir ve yaşantı olarak." (İ3-6, 1990 doğumlu).

Görüşmeciler, Türkiye'yi Almanya ile ekonomik bağlamda karşılaştırdıklarında ikili bir söylem ortaya çıktığı görülmüştür. Bu ikiliğin "sınıf" temelli olduğu saptanmıştır. Örneğin, 15 yıldır Türkiye'deki akrabalarının Almanya'dakilerden yardım istemediklerini ifade eden görüşmeci *İ3-3*, kendi maaşındaki değişimi ve alım gücündeki düşüşü de vurgulamıştır:

"…ilk zamanlar hep Euro birikimlerimle kendimi ayakta tuttum. Çünkü talihsizliğim şu, aldığım maaş gün geçtikçe değersizleşti. Türkiye'ye ayak bastığımda Euro 2,5 TL idi, her sene yüzde 20-30 değer kaybetti. Ama ben o oranda maaşıma zam almadım hiçbir zaman. Ben dövize bağlı bir maaş almadım. Hatta eşime şunu dedim, o kadar terfi oldum, ama Euro olarak hala aynı maaşı alıyorum dedim. Çünkü Euro'ya çevirdiğin zaman ilk ayda aldığım maaş ile şimdiki aldığım neredeyse aynı. Onun bir etkisi var. Bir de bir arkadaşım bana şey dedi, Almanya'dakilerin tek avantajı, ben Almanyalıymışım gibi konuşurdu, Türkiye'dekilerin tek dezavantajı sizin gibi arabaya binemiyoruz, pahalı arabalar. Bunu halen görüyorum. Çünkü Almanya'da o kalitede aldığım BMW, şu an Almanya'da çalıştığımdan daha üstün pozisyonda olmama rağmen, o rahatlıkla alamıyorum, ikinci el araba olmasına rağmen. Onu şey yapmazsak, hayat kalitem daha kötü değil. Çünkü büyük şehirde yaşıyorum…" (İ3-3, 1981 doğumlu).

Türkiye'nin genel ekonomik durumunda, görüşmeci terfi olmasına rağmen maaşı aynı seviyede kalmıştır. Bu durumu görece az hissetmesi orta-üst ya da üst sınıfta olması ile ilişkilendirilebilir. Ekonomik olarak güçlü olmak bazı görüşmeciler için "kendini iyi hissetme" psikolojisini de beraberinde getirmiştir:

"Maddi kazancım burada çok iyi. Asgarinin birkaç katını kazanıyorum. Almanya'da bu kadar sosyalleşemezken burada sosyalleşebiliyorum. Almanya'da çok rahat kafeye giderim gençlerle takılırım gibi bir şey yok. Gece kulübü neredeyse yok. Burada eğlence sektörü iyi. Ayıp söylemesi Euro olarak maaş alıyorum. 20-25 bin lira kazansanız Berlin'de mi Türkiye'de mi yaşardınız? Berlin'de kazandığınız oraya yetmiyor. Almanya'da ekonomi çok iyi olduğu için ülkede herkes kazancı neredeyse aynı. Birbirine çok yakın. Ekonomisi kötü olan bir ülkede iyi kazanmak iyi hissettiriyor benim açımdan.

Gidip asla vale vs. hizmetleri aramıyorum. Kullandığım araç 2013 Polo. Arkadaşlarım diyor ki madem o kadar kazanıyorsun neden ev eşyaların eski" (İ3-9, 1990 doğumlu).

İstanbul'da yaşayan görüşmeciler Türkiye'deki hizmet sektörünü Almanya'ya göre daha tatmin edici bulmuşlardır. Pazar günleri de dâhil olmak üzere kafe, restoran ve marketlerin neredeyse her zaman açık olması; vale, garson vb. ara elemanların varlığı, özel sektörün eğitim ve sağlık gibi alanlara girmiş olması nedeniyle söz konusu hizmet sektörü tüketim kültürünü de beraberinde getirmiştir. Görüşmeciler bu hizmetlere ulaştıklarında "sınıfsal bir değişim" yaşadıklarını ifade etmektedirler:

"Şu an yaşam standardım bence kendime daha çok lüksüm var Almanya'dan. Eşime de diyorum, Almanya'ya gitsek bu lüksü yaşayamayız diyorum. Hani burada çok şükür her şeyimiz var, aç değiliz açıkta değiliz, gerçekten hani daha yüksek bir yaşam standardı. İstediğimiz zaman hani ne bileyim, bir tatilimiz olsun, hafta sonu bir kaçamağımız olsun, pandemi olmasa. Hani her şeyi yapabiliyorsun ama Almanya'da daha çok kısıtlıyorum kendimi. Hani 1 Euro'yu on kere düşünüyordum harcamakta. Burada aman niye para harcamıyoruz ki diyerekten hayatımı daha özgürce yaşamaya karar verdim." (İ3-8, 1993 doğumlu).

Görüşmeciler, bir yandan "lüks hayatın" getirileri ile "sınıf atlama" ve "kendini iyi hissetme" durumlarına sıkı sıkıya bağlanırken; diğer yandan da alım güçlerindeki döviz bazlı düşüşün farkındalığını yaşamaktadırlar:

*"…orada 300 Euro ile geçinebiliyorsun. Fakat şimdi şöyle bir durum da var, şimdi biz burada okullara para veriyoruz Almanya'da bedava. Ama burada okul bana, benim çocuğumun yediğinden tut, s*çtığından tut, altına yaptı mı, üstünü değiştirdi mi, ki değdiriyorlar zaten günde iki kez üç kez üst değiştiriyorlar, 5 kez, yani 2 tane ara öğün 3 kez ana yemek olaraktan veriyorlar. Ve evet parayı hak ediyorlar diyorum. Çünkü Almanya'da öyle bir şey yok. Yani şöyle söyleyeyim, param olunca İstanbul'da muazzam yaşarsın ama İstanbul bence çok pahalı. Ya yemekte de öyle de öyle. Bir dışarı karı koca yemek yemeye gidiyoruz, 500 lira en azı, o da alkollü diye. Almanya'da nasıl, Almanya'da zaten her şey self servis, kişi başı 5 Euro'ya çok rahatlıkla yemek yiyebiliyorsun, içeceğin de yanında." (İ3-2, 1991 doğumlu).*

Kartopu tekniği ile birçok farklı grup ile yapılan İstanbul görüşmelerinde öne çıkan nokta, görüşmecilerin ekonomik yeterlilikleri yüksek olan bireyler olmalarıdır. Ekonomik bağlamda "sınıf atlama" olgusu, Almanya'dan Türkiye'ye dolaylı göç etme sebeplerinden biri olarak sayılabilir. Bu bağlamda, ikinci ve üçüncü kuşağın hizmet sektörüne olan bakış açıları, "Göçmenin Urlaubu" bölümünde ele alınan ve birinci kuşak için ifade edilen Mercedes'in bir sınıf atlama figürü olması ile benzerlik göstermektedir.

Sınıf atlama, birinci kuşak için Almanya'ya göç sonrası Türkiye'de deneyimledikleri bir olguyken, ikinci ve üçüncü kuşaklar için Türkiye'ye göç sonrası yine Türkiye'de deneyimledikleri bir olgu olmuştur. Bu olgu, toplumsal hafızanın zamanın koşulları ile dönüşerek yeni görünümlerle tekrar üretilmesinin bir örneğidir.

Görüşmecilerin İstanbul'da yaşamayı seçmelerinde doğrudan rol oynayan etmen sosyo-kültürel motivasyonlarıdır. Bu noktada ekonomik kaygıları olmadıkça bireylerin sosyo-kültürel motivasyonlardan etkilendiği ve bu motivasyonlara göre göç hareketlerinin yönünü belirledikleri ifade edilebilir. Sosyo-kültürel anıların bir alt kolu olan eğitim anıları incelendiğinde, Berlin'de yapılan görüşmelere benzer şekilde, görüşmecilerin ve ailelerinin eğitime olan bakış açıları, eğitim aldıkları ortam, eğitim süreçlerinde ırkçılığa, ayrımcılığa uğrayıp uğramadıkları temel meseleler olmuştur. Tüm kuşakların kendilerinin ve ardıl kuşaklarının eğitimlerine yönelik düşünce ve tutumları, önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere, birinci kuşaktan üçüncü kuşağa doğru artan bir şekilde devam etmiştir. Ayrıca Berlin görüşmelerinden farklılaşan nokta olarak, "Türkiye ve Almanya eğitim sistemlerinin karşılaştırılması" öne çıkmıştır.

Anılar incelendiğinde, göçün ilk yıllarında, çoğunlukla Alman çocukların yoğun olduğu okullarda eğitim alan ebeveynler göze çarpmaktadır:

> *"Babam zaten büyük Alman şehrinde bin kişilik okulda babam tek Türk'tü. 70'li yılların başında öyleydi." (İ3-3, 1981 doğumlu).*

Alman çocukların yoğun okullarda farklı kültürle karşılaşılmasının yanı sıra eğitim kültürüne de yabancılık söz konusudur. Türkiye'den Almanya'ya gelerek yeni bir eğitim sistemi içerisinde yer alan *İ3-5*'in babası, Türkiye'de eğitim sürecinde öğrendiği ve uyguladığı pratikleri Almanya'daki eğitim hayatına da taşımıştır. Bu durum, ulusaşırı pratiklere bir örnek oluşturmaktadır:

> *"Babam, ilk önce bir dil okuluna yazılıyor. Kendi köyünden gelen birkaç kişi var. Hep şeyi anlatır. Gelen hoca hiçbir şekilde Türkçe bilmiyor, bu öğrenciler de hiçbir şekilde Almanca bilmiyorlar zaten İngilizce hak getire. Ve böyle şimdi ne kadar zorlandığını anlatıyor dil okulunda böyle derse girmek zorunlu imiş ya iş için ya okul için zorunlu orda emin değilim. Orda işte şeyi falan anlatıyor. Sınıfa girmeden önce ayakkabılarını çıkartıyorlar. Alman hoca böyle bir şey yapmaya gerek olmadığını anlatmaya çalışıyor*

ama babamlarda da şöyle bir şey var. Öğretmen deyince aşırı korkuyorlar. Öğretmen inanılmaz büyük bir otorite figürü Türkiye'nin o dönemki şeyinde, işte eti senin kemiği benim gibi. Öyleymiş yani çıkartıyorlarmış. Alman hoca da bunu gerek olmadığını anlatmaya çalışmış. Babamlar da onu anlayamamışlar. O dönemde böyle çok uyuşmazlık yaşamışlar." (İ3-5, 1996 doğumlu).

Kendi eğitim sürecinde, ailesinin kararıyla Türkiye'ye yerleşen Türkiye'deki eğitim sistemini de deneyimleyen *İ3-5* eğitim alanındaki sistemsel farklara dair anılarını aktarmıştır:

"Almanya'da bizim matematik dersine sadece matematik branşından hoca geliyordu. Onun dışında İngilizce de dâhil bütün derslerimize sınıf öğretmeni geliyordu. Türkiye'de bütün derslerimize sınıf öğretmeni geliyor. Sadece İngilizce dersine dışarıdan başka bir hoca geliyor. Çünkü hocalar İngilizce bilmiyorlar. Eğitim fakültesini İngilizce bilmeden bitiremezsin yani. Matematik çünkü şey. Her hoca matematik anlatamaz." (İ3-5, 1996 doğumlu).

Almanya ve Türkiye eğitim sistemlerindeki farklılaşmaya dair ipuçlarının bulunabileceği bu anlatının devamında aynı görüşmeci Türkiye'de dershane sektörünün öne çıktığını da ifade etmiştir:

"Dershaneye gitmeden olmuyordu, inanılmaz bir dershane sektörü vardı. Yine mesela 9. Sınıfın ikinci döneminde mesela dershaneye gitmek zorunda kaldım sınıfta kalmamak için çok düşük notlar veriliyordu herkese. Çok çok zordu. Ve şeyi hatırlıyorum mesela bizim okulda şeye inanılmaz karşılardı. Cep telefonu mümkünse getirmeyin okula, okulda yeri yoktu cep telefonunun. Almanya'da mesela ablam kazandığında, okuldan direkt dediler çocuğa bir Handy alın, dersi iptal olabilir, çocuğun haber vermesi gerekebilir." (İ3-5,1996 doğumlu).

Eğitim alanındaki dershane sektörü Türkiye'deki kapitalist ekonomik bulguları destekler niteliktedir. Ekonomik bağlamda "sınıf atlama" güdüsüne sahip olan bireylerin Türkiye'de ayrıcalıklı hissetme ve hizmet alımına dair olumlu düşünceleri daha önce ifade edilmişti. Dershanecilik de özel sektörün eğitim alanındaki tezahürüdür ve ayrıcalıklı hissetme konusunda benzerlik göstermektedir. Bununla beraber, eğitim alanındaki bu özelleşme eğilimi, Türkiye'de yaşamayı seçmenin bir nedeni olmaktan ziyade, Türkiye'de yaşama deneyimi ile öğrenilen bir çıktı olarak görülebilir. Aslında dershanecilik, İ3-5'in anlatısına göre, şikâyet edilen bir unsur olmuştur. Bununla beraber, ekonomik bağlam ele alınırken ifade edilen "hizmet sektörü" Türkiye'de/İstanbul'da yaşamak için tercih sebebiydi.

Berlin'de yapılan görüşmelere benzer bir şekilde, İstanbul görüşmelerinde de görüşmecilerin Almanya'da eğitim süreçlerinde yaşadıkları ayrımcılık/ırkçılık deneyimleri anılarında kendini göstermiştir:

> *"Okulda tek Türk'tüm. Şey vardı, ırkçılık kapsamına girer mi bilmiyorum ama öğretmenler laf arası şey yapıyorlardı, Türk olduğumu belli etmeye çalışıyorlardı hep böyle. Ama ırkçı olarak algılamadım ya da çok küçüktüm bilmiyorum. Hatta şöyle bir olay olmuştu, geziye gitmiştik, okul gezisine. Orada otobüsle gittik uzak bir yer ... şehrine. İşte dönüş yolunun başında öğrenciler arasında şakalaşıyoruz, konuşuyoruz yüksek sesle vs. Sonra bir öğretmen geldi, bana doğru, dedi ki "Otur, sen burada misafirsin". Ben de dedim, ne demek misafirim? Misafirsem o zaman otobüsü sağa çekin ben ineyim dedim. Biraz ters bir öğrenciydim, sağa çekin ineyim dedim madem misafir olarak görüyorsunuz. Orada işte geri adım attı, özür diledi. Ben o konularda lafımı esirgemem. Hep şey yapardım yani, o konularda da olsun, böyle ırkçılık, bir şey hissettiğim zaman direkt karşılık verirdim..." (İ2-4, 1978 doğumlu).*

Yukarıdaki örnekte "misafir işçilik" söyleminin ayrıştırıcı bir maksatla kullanıldığı görülmektedir. "Geri dönüş" fikri gündelik hayatta bu şekilde tekrar tekrar üretilmektedir. Öyle ki sonraki kuşakların da "misafir" oldukları ifade edilerek aslında eğitimciler tarafından görüşmecinin kimliğinin ve aidiyet duygusunun beslemesi gereken başka bir mekân olduğu kastedilmektedir. Yukarıdaki örneğe benzer bir şekilde, Berlin'de yapılan görüşmelerde de bu tarz ayrımcılık durumlarında bilinçli ebeveynlerin çocuklarını ya da çocukların karşı davranışlarla kendilerini savundukları görülmüştür. Berlin'de gerçekleştirilen görüşmelerden konuşma güçlüğü çeken bir görüşmecinin babasının davranışı bu noktada hatırlanabilir. Gündelik yaşamda deneyimlenen ayrımcılık örnekleri olduğu gibi Berlin kısmında da ifade edilene benzer bir şekilde, İstanbul görüşmelerinde de Gymnasium'a girişte yaşanan ayrımcılık örnekleri mevcuttur:

> *"Ben Gymnasium'u kazandım zaten, o zamanlar ailenin isteği gibi gönderemiyordunuz çocuğunuzu şimdiki gibi. Notlarım 6.sınıfta çok iyiydi. Başvurduk kabul edildi. Onay aldım tabi öğretmenlerim orada yetersiz olacağımı söylediler, beni okulda tutmak istediler. İlk kez orada farkında oldum. Yoksa çocuğum yoksa annem kapalı diye ne de öyle davranıldığını algılamıyorum. Sonradan Almanca öğrendik. Asimile olmak korkusu yüzünden, öğretmenler başımızda, saatini vurup kırdı sırf saati bilmiyorum diye 4.sınıfta. Aileme de anlattığımda babam ilgilenmiyordu çalışmakla yükümlüydü, annem zaten dil bilmiyordu." (İ3-9, 1990 doğumlu).*

Görüşmecilerin Türkiye'deki eğitim deneyimlerinde ise Berlin görüşmelerinde ortaya çıkan "akran zorbalığı"[487] teması daha yoğun bir şekilde gözlemlenmiştir:

> *"Burada akran zorbalığına uğradığımı da hatırlıyorum. İşte kız arkadaşım var ama arkadaş. Ama işte başka bir niyetim olduğu için onla arkadaşlık kurmaya çalışıyormuşum, başka bir cinsel tercihim olduğu için bir kızla arkadaşlık kuruyormuşum. Beden dersinde nasıl futbol oynamazmışım. Nasıl yani ne alaka. Bi de şeylere şok oluyordum. Beden dersine giriyoruz ama böyle bir askerlik eğitimi gibi bir şey gösteriyorlar burada. Orda Almanya işte jimnastik, tırmanma yarışmalar parkurlar projeler bir tane futbol sahası var farklı okullardan geliniyordu. İşte orda skorlar yazılıyordu vs. şeye bile baktığın zaman Türkiye'de göremeyeceğimiz şeyler. Çocuğuz üstümüzü çıkartıyoruz sıcak falan zaten hiçbir sakınca yok ki falan." (İ3-5, 1996 doğumlu).*

> *"1983-86 yılları arası ben hiç Türkiye'ye gitmedim. Kendim gitmedim. Annem 1990 ya da 1991'de gitmişti kız kardeşim ile, ben gitmemişim. Maddi imkanlardan dolayı pek gitmedik bu 5-6 yıl içerisinde. Türkçe'yi unutmaya yakındım o zamanlar. Çünkü hep Alman okul vs. bir evde konuştuğumuz Türkçe. Türkiye'ye gittiğimde herkes bana uzaylıymış gibi baktı, doğru düzgün Türkçe konuşamayan tuhaf bir çocuk. Bir de hafif kilom vardı, bizim köylüler de çok ayıplanırdı birisinin kilolu olması. O zamanlar Türkiye'de, Almanya'daki gibi istediğin zaman Nutella ye çikolata ye ortamı yok. İnsanlar o zamanlar hakikaten sınırlı imkanlarla besleniyordu. Birazcık şey vardı, kıskançlık demiyim de itici bir bakış vardı. Şımarık, Avrupalı gibi bir bakış vardı. O da bir önyargı. Irkçılık değil ama önyargı. Çünkü Almanya'daki Türkler de farklı şartlar altında yaşıyordu. ırkçılık gibi, veyahut para biriktirmek için verilen ödünler vs. Ama Türkiye'deki Türkler de bunu bilmiyor, yaşayan ancak bilir. Onlar da Avrupa'daki herkesin bir parmağı yağda bir parmağı balda algısı vardı." (İ3-3, 1981 doğumlu).*

Almanya deneyimi olmamış ve Türkiye'de yaşamakta olan kişilerin kendilerine karşı bakış açılarından duyulan rahatsızlıklar ifade edilmiştir. Zaman zaman akran zorbalığı ile kendini göstermekte olan bu durum, tüm kuşakların şikâyet ettiği bir konu olmuştur. Ek olarak, bazı görüşmecilerin "geri dönüş" söyleminin de etkisiyle ardıl kuşakların daha iyi okullara gitme gibi bir amacı taşımadıkları ve Almanya'da geçirdikleri eğitim süreçlerini önemsemedikleri gözlemlenmiştir.

İlk giden göçmenlerin Almanya'da en çok zorlandıkları alan "Almanca konuşabilme ve kendilerini ifade edebilmeleri" olmuştur. Görüşmecilerin günümüzde

[487] Salmivalli, Christina, and Marinus Voeten. "Connections between attitudes, group norms, and behaviour in bullying situations." *International Journal of Behavioral Development* 28.3 (2004): 246-258.

tebessümle anımsadıkları hatıralar, ilk kuşak göçmenlerin "yaşanılan yerdeki dili bilmemek"ten doğan zorluklarını anlatmaktadır:

> *"Markete alışverişe gidiyorlar Almanya'ya ilk gittikleri dönemden bir hikâye bu. Marketten domatesli resimli şişeyi görünce salça sanıp alıyor ve yemeklerde kullanıyor. Babam birkaç gün sonra soruyor hatun sen bunu yapıyorsun ama neyle yapıyorsun diye ve annem gösteriyor meğer salça yerine ketçapla yapıyormuş yemekleri. Bende bu hikâyeyi duyduktan sonra acaba ismini bilmesem bu ürünü ne olarak düşünüp alırdım diye sorguluyorum kendi kendime. İlk avokado yediğim gün çekirdeğiyle yemeye çalışmıştım." (İ2-7, 1969 doğumlu).*

> *"…nasıl diyeyim, Almancası olmadığı için süt ihtiyacı hani olduğunda markete gittiğinde "möö" deyip hani inek sağar gibi, hareketler edip süt alıyormuş. Ekmek için hani el hareketleriyle ne olduğunu gösteriyormuş. Hani bu şekilde aslında gerçekten bir türlü öğrenmeye başlamış tek başına. Anneannemin de zaten, anneannem de Almanya'da Türkler ile beraber Türkçe öğrenmiş. Yani anneannem Türkiye'de de Türkçeyi tam bilmiyormuş. Almanya'da iki dili, annemle anneannem ikisi aynı anda iki dili de öğrenmeye başlamışlar. Çünkü tabii ki de çevre de Boşnak da yokmuş. Sadece orada yaşayan diğer Türk aileler ile birleşip öyle öyle Türkçeyi de öğrenmeye başlamışlar." (İ3-8, 1993 doğumlu).*

Görüşmecilerin kendilerine Türkçe ve Almanca becerileri ve gündelik hayatlarında bu dilleri kullanma durumları ile ilgili sorular sorulduğunda; görüşmecilerin Almanya'da ya Almanca yoğun olarak konuştukları ya da Almanca ve Türkçe karışık bir dil kullandıkları görülmüştür:

> *"Biz orada ilk 6 sene anaokulu oluyor Almanya'da 1-6. sınıfa kadar anaokulu oluyor. Ondan sonrası işte yedi ile onuncu sınıf lise gibi bir şey oluyor o dönemde de biz zaten yoğunluk olarak Almanca konuşuyorduk evde de öyle dışarıda mecbur zaten arkadaşlarla da hep zaten o şekilde ilerliyordu. Eve gelince babam Türkçesi daha iyiydi Almancası daha bozuk olduğundan dolayı Türkçe cevap verirdi, Türkçe soru sorardı biz Almanca cevap verirdik biz anlamazdık… Yani evde çok fazla çok fazla derken sıfır hiç konuşulmuyordu. Babam zaten Rus kökenli olduğu için o daha çok Azeri Rum gibi konuşurdu." (İ3-2, 1991 doğumlu).*

> *"Böyle aramızda Türkçe kimsenin anlamadığı gizli bir dil gibi düşünüyorduk. Onun için çok rahat böyle Türkçe bir şeyler söylüyorduk. Ama aslında Türkçemiz çok kötüydü. Ama hani öyle bir şeyin farkında da değildik yani. Ondan sonra daha çok şey dediğimiz bir tabir vardı ya. Bir saniye. Deutschturkisch diyorduk biz ona." (İ3-5, 1996 doğumlu).*

Yeni bir dil olarak ifade edilen "*DeutschTürkisch"* toplumsal hafızanın bir göstergesi olarak ele alınabilir. Ardıl kuşaklar kendi üst kuşaklarından miras aldıkları dilin içerisine yaşadıkları toplumda konuşulan dili de katıp harmanlayarak yeni bir dil

kullanmaya başlamışlardır. *"DeutschTürkisch",* toplumsal hafızanın durağan bir süreç olmadığının ve her hatırlama anında o ana kadar geçen süreç içinde yeni anlamlarla tekrar tekrar üretildiği bilgisinin bir kanıtıdır.

Görüşmecilere günlük hayatta kullandıkları dili sormanın yanı sıra, düşündükleri dilin ve duygu dillerinin ne olduğu ve rüyalarını hangi dilde gördükleri, not alırken ve sayı sayarken hangi dili yoğun olarak tercih ettikleri de sorulmuştur. Evde ve günlük hayatta konuşmayı tercih ettikleri dil ve düşünce dili, uzun süre maruz kalınan kültürle yakından ilişkili olduğu görülmüştür:

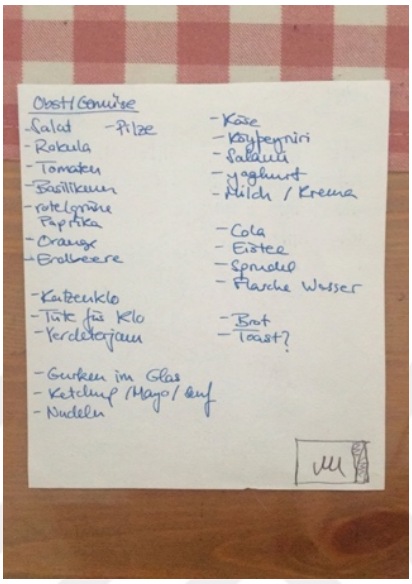
> *"Ben Almanya'da yaşarken düşüncelerim de Almancaydı. İngiltere'ye gittim, 6 ay kaldım bir süre sonra İngilizce düşünmeye başladım. Burada Türkiye'de Türkçe olarak düşünüyorum. Yani bulunduğum yere adapte oluyorum, orası öyle. Tekrar Almanya'ya gidersem, uzun süre Almanya'da yaşarsam yine Almanca olur diye düşünüyorum." (İ2-4, 1978 doğumlu).*

Yukarıdaki örnekte bulunulan yerin konuşma ve düşünce dilinde önemli olduğu görülmektedir. Bu durum, tüm görüşmeciler için geçerli değildir. Özellikle de çocukluk dönemlerinde maruz kalınan dilin yaşanılan yerden bağımsız olarak görece daha çok kullanıldığı anlaşılmıştır. Örneğin, Berlin'de *B2-12* ve İstanbul'da *İ3-9* ile yapılan görüşmelerde alışveriş listelerini hangi dilde düzenledikleri karşılaştırmaya değerdir. Çocukluk döneminin bir kısmını Türkiye'de geçirmiş ve günümüzde Berlin'de yaşamakta olan *B2-12*, Berlin'de daha çok Türkçe kullandığını ifade ederken; çocukluk dönemini Almanya'da geçirmiş olan ve günümüzde İstanbul'da yaşamakta olan *İ3-9*'un alışveriş listesini yoğun olarak Almanca hazırladığı paylaştığı listeden anlaşılmaktadır:

> *"Ne alacaksam alacağımı biliyorum, peynir diyorum käse demiyorum peynir diyorum. Zeytin olive demiyorum zeytin düşünüyorum. Gündelik ihtiyaca göre değişiyor. Yeni nesil bunları bilmiyor mesela belli terimler kullanıyorsunuz anlamıyorlar." (B2-12, 1959 doğumlu).*

> *"Alışveriş listem Almanca mesela fotoğrafını atayım size. Sadece köy peyniri yazmışım Almancasını tam çeviremediğim için. Hep Almanca kullanıyorum." (İ3-9,1990 doğumlu).*

Görsel 20: Görüşmeciye Ait Alışveriş Listesi

Kaynak: Görüşmeci alışveriş listesini araştırmacı ile kendisi paylaşmıştır.

Dil konuşma hususunda, eğitim sisteminde ve devlet politikasında takip edilen argümanların evlerin içine yansıdığı da gözlemlenmiştir:

> *"Annem de daha çok bizimle Almanca konuşuyordu. Tabi babamla konuştuğumuzda Türkçe konuşuyorduk o ayrı zaten. Hani hiçbir şekilde, "evde Türkçe konuşulacak, ya da benimle sadece Türkçe konuşun". Babama karşı geliyorduk hayır Almanca öğren sen de Almanya'da yaşıyoruz nasıl olsa, ama o da okuldan gelen bir şey. Öğretmenlerimiz "Burası Almanya, burada Türkçe değil Almanca konuşulur" altyapıya yerleştirildiği için tabii bu evde de söylenmeye başlandı." (İ3-8, 1993 doğumlu).*

Her ne kadar Almanca konuşulması gerektiği vurgusu evlerin içinde de yüksek sesle dile getiriliyor olsa da aynı zamanda Türkçe'nin "anadil" olduğu ve kişilerin öncelikle "anadillerini" düzgün öğrenmeleri gerektiği vurgusunun da devam ettiği görülmüştür:

> *"Evde biz Türkçe konuşuyorduk yoğunlukla çünkü annem her zaman şunu derdi "İnsan ilk önce kendi dilini öğrenmeli ki diğer dilleri de kavrayabilsin." Zaten Almanya'da yaşıyorsunuz kreşten itibaren hep sürekli Almanca konuşuyorsunuz işte çevrenizde arkadaşlarınız Alman onlarla Almanca konuşuyorsunuz. Çok fazla Almanca konuştuğunuz için okulda da Türkçe dersi o zamanlar yani benim okuduğum zamanlar yoktu. O nedenle evde mümkün mertebe Türkçe konuşmayı tercih ediyorduk. Bu sebeple de Türkçem yani diğer Almancılara göre her zaman biraz daha iyiydi benim yani. Türkiye'ye geldiğimde de bunu anladım Almancılarla görüştüğüm zaman Türkçem hep biraz daha iyiydi onlara göre." (İ3-1, 1988 doğumlu).*

Türkiye'ye geldiklerinde Türkçe'nin iyi olup olmaması, tıpkı Berlin'deki görüşmecilerin Türkiye tatillerinde ve varsa Türkiye'de hayat deneyimlerinde yaşadıkları gibi onların için de önemli bir konu olmuştur. Yukarıdaki ifadenin son kısmı da bu durumu doğrular niteliktedir. Türkiye'ye "geri döndüklerinde" bazı Türkçe ifadelerde sorunlar yaşadıkları ve bundan doğan bir özgüven eksikliği gözlemlenmiştir. Türkiye'de "pilav" ve "pirinç" ifadelerini birbirinin yerine kullanan *İ2-7*'nin Türkiye'ye geldiği ilk yıllardaki anıları dilde yaşadıkları sorunları göstermektedir:

> *"Benim hayatım çok zordu. Genç kızın her şeyden kopup Almanya'dan gitmesi zordu. Kartal Anadolu Lisesi'nde okudum. Artık o yaşta Türkçe konuşmuyordum. Bakkal amcamız vardı rahmetli annem 1 kilo pirinç istedi gittim, bakkal amcaya 1 kilo pilav istedim. Bakkal da emekli Türkçe öğretmeniymiş. Sen bu 1 kilo pirinci al annen pişirsin pilav olsun, karnını doyur sonra da bir defter al yanıma gel dedi. Türkçe öğretti bana. Bir de alfabede Ğ'yi atlıyorum. Ç'yi atlamamayı öğrendim ama diğerlerinde mutlaka atlıyorum. Batı Doğu gibi kavramlarda haritayı gözümün önüne getiriyorum ve öyle anlıyorum. Sağ sol karışıyor. Emin olamıyorum hep bir şüpheye düşüyorum, düşünüyorum. Almanlar her şeyi metrik hesap eden bir millet. Santim, kilo, milyon. Bir kuralı koydu mu? 30 sene kullanır. Almanlar bir saat geri söylüyor dediklerinde inan ki çok ağırıma gitti bu." (İ2-7, 1969 doğumlu).*

İstanbul'da yaşayan üçüncü kuşak görüşmecilerin birçoğu Almanca Almanya'da yoğun olarak kullandıkları gibi Almanca-yoğun ya da Türkçe ve Almanca karışık kullanmaya Türkiye'de yaşarken de devam etmişlerdir:

> *"Almanca sayıyorum. Hatta ben bunu şöyle fark ettim aslında, spor yaparken, kendim fark etmedim, eşim içeriden beni taklit ederken "Ein, zwei" (bir, iki) diye hani ben Almanca şey yapınca taklit ettiğinde ben bunu fark ettim, ben Almanca sayıyormuşum diye. Yoksa fark etmiyorum. Bazen Türkçe konuşurken Almanca kelimeler giriyor işi karıştırıyorum. Ama Almanca konuşurken Türkçe kelimler de hani o an hangi kelime aklıma geliyorsa onu söylüyorum, karşımdaki bunu anlasın anlamasın çok şey yapmam. Ondan sonra diyorum, ben bunu Almanca söylemişim, pardon deyip Türkçesini düşünmeye başlıyorum." (İ3-8, 1993 doğumlu).*

> *"Yani şöyle ben hala bir şey hakkında düşündüğümde genelde Almanca düşünürüm. Bazen bir şeyin yorumunu yaptığımda böyle ani bir şey olduğunda yine hani rüyam bile Almanca görürüm. Mesela günlerde sıkıntı yok ama aylarda sıkıntım var Türkçe. Birinci ay ikinci ay üçüncü ay diye anlatıyorum." (İ3-10, 1994 doğumlu).*

> *"Şu an bile Türkçe okurken çok zorlanıyorum. Çok konsantre olmam gerekiyor ama küçükken çok Almanca kitap okurdum. Şu an alışmaya çalışıyorum. Edebiyat okuduğumda cümleyi anlıyorum ama duygusunu anlamıyorum." (İ3-7, 1995 doğumlu).*

Ayrıca Berlin'de yapılan görüşmelere benzer olarak; İstanbul'da yapılan görüşmelerde de şiir ve edebiyat gibi alanlarda duyguları anlamakta zorluk çekildiği görüşmeciler tarafından ifade edilmiştir. İkinci kuşak görüşmeciler ise, İstanbul'a geldikleri ilk zamanlar konuşurken zorluk çekseler de zamanla Türkçe'yi yoğun olarak kullanarak yaşamlarına devam etmişlerdir.

Görüşmeciler dil kullanma ve kimliklerini tanımlama durumları paralellik göstermiştir. Örneğin gittiği her yere, oranın diline ve kültürüne kolay adapte olduğunu ifade eden *İ2-4*, kendi kimliğini milliyetçilik üzerinden tanımlamadığını ve kendisinden farklı düşünenlere bakış açısını şu şekilde aktarmıştır:

> *"Alman vatandaşlığına sahip olsa bile tamamen Türk olarak görüyordu ve yabancı olarak görüyordu Almanya'da. Ve Türkiye'ye geldiğinde de "Vatanıma geri geldim" vs. diyordu. Benim çok garibime gidiyordu. Öyle bir şeyim olmadığı için, milliyetçilik şeyim o kadar gelişmediği için anlam veremiyordum. Birçok kişide vardı. Benim gibi tanımlayan hiçbirisine rastlamadım çevremde." (İ2-4, 1978 doğumlu).*

Yukarıdaki örnekten farklı olarak, Türk kimliğine sıkı sıkıya bağlı olan görüşmeciler de bulunmaktadır. Ve bu gruptaki görüşmeciler Türkiye'de önceden yaşamasalar da (uzun bir yaşam deneyimleri olmasa da) Türkiye'yi memleketleri olarak benimsediklerini şu şekilde ifade etmişlerdir:

> *"Sen Türk'sün ve ne kadar orada yaşamış olursan ol ne kadar orada doğmuş olursan ol; memleket diye bir şey var. Ve Türkiye'de yaşamamış olmana rağmen, sadece yazları görüp bildiğin bir yer olmasına rağmen memleketim diyorsun ya. Memleketim diyorsun. En büyük sebebi bu bence." (İ2-2, 1984 doğumlu).*

> *"Almanya'da yaşıyorum ama Türk'üm diyordum her zaman. Türk-Alman'ım diyenler oluyor kendilerine ama ben hep Türk'üm dedim. Türkiye'ye döndükten sonra burası vatanım dedim. Biraz da yetiştirilme tarzımız böyleydi aslında." (İ3-6, 1990 doğumlu).*

> *"Ben Almanya'da kendimi hiçbir zaman evimde hissetmedim. Yani tabii şeydir, tabii nostalji yaptığımız zaman güzel zamanlar da olabilir tabii ki, ama ben mesela oradayken 12 yıl orada, hep şey derdim mesela birisiyle diyaloğa giriyorsun hep şey kafasına giriyorsun: Bizim oralarda öyle değil ama. Hani "bizim oralarda" dediğimiz tabii ki Türkiye. Bizde öyle değil, ben aslında ötekileştiriyordum. O da yanlış bir şey ama hissiyatım böyleydi." (İ3-4, 1977 doğumlu).*

Görüşmecilerin kimlik konusuna dair "Almanya'ya ait hissedememe, Türk kimliğini benimseme" argümanlarını yukarıdaki anlatılarda direkt olarak ifade ettikleri

görülmektedir. Bazı görüşmelerde de Türk kimliğini benimsedikleri dolaylı olarak anlaşılmıştır:

> *"Çoğunluk yabancı şu an da benim zamanımda çoğunluk Almandı ve yabancı öğrenci sayısı çok azdı. Bir tane Tunuslu hatırlıyorum ben, bir iki tane Türk vardı hatta üst sınıflardan mesela bir iki tane Türk var diye "a üst sınıfta bir tane Türk var, bizden biri var" diyorduk. Okullarda okuyan Türk öğrenci sayısı ailelere orantılı olarak Türk azdı." (İ2-3, 1975 doğumlu).*

"Türk var", "bizden biri var" ifadeleri kişinin kendi kimliğini ne şekilde tanımladığının bir göstergesidir. Kendisini Türk olarak tanımlayanlar olduğu gibi, Alman olarak tanımlayan görüşmeciler de olmuştur:

> *"Ya ben kendimi aslında galiba Alman olarak görüyorum. Bunu her seferinde 30 saniye düşünüyorum. Her seferinde de Alman olarak cevap veriyorum nedense. Hep bir Alman düşüncesine sahibim o Türk düşüncesine bir türlü giremedim. Girmek de istemiyorum açıkçası." (İ3-10, 1994 doğumlu).*

> *"...orada büyüdünüz orası sizin bir nevi vatanınız oluyor aslında. Türküm evet ama doğduğunuz yer vatanınız bence." (İ3-1, 1988 doğumlu).*

Kimliğin dışavurumu çeşitli sembollerde de kendini göstermiştir. *İ3-5*'in okulda defterine çizdiği "Alman-Türk bayrağı" bu sembollere örnek olarak verilebilir (Bkz. Görsel 21):

> *"Alman bayrağı var ya, hani ortasında kırmızı var ya. Biz oraya ay yıldız çiziyorduk. İşte bu bizim bayrağımız oluyor, diyorduk. Ve bu çok tepki gören bir şeydi. Okul defterime falan bunu çiziyorduk falan filan." (İ3-5, 1996 doğumlu).*

Görsel 21: Bayrak Çizimi

Kaynak: Görüşmeci bayrak çizimini araştırmacı ile kendisi paylaşmıştır.

İstanbul'daki görüşmeciler içerisinde kendini Türk olarak tanımlayanların daha fazla olduğu ifade edilebilir. Burada dikkat çeken nokta, ikinci kuşak görüşmecilerle karşılaştırıldığında, üçüncü kuşak görüşmecilerde kendilerini Alman kimliğine yakın görenler görece daha fazla olmasıdır.

Aidiyet ve kimlik, görüşmecilerin arkadaş seçimlerinde de rol oynamıştır. Bununla beraber, arkadaş seçimlerinde, sadece kişilerin kendilerini belli bir kimlikle tanımlamaları rol oynamamış; aynı zamanda içinde bulundukları toplumla etkileşimleri de önemli bir rol oynamıştır. Bu noktada, diyalektik bir ilişkiden bahsedilebilir:

> *"Aitlik hissetmedim Alman topluluğuna ben, tam bundan dolayı, ismimden dolayı. Aslında şey de olsa yani tip olarak Alman'ım, görseniz Türk'e benzemiyorum zaten. Ama hep böyle bir şey vardı, "Nereden geliyorsun", "Aa Türk müsün" vs. İşte ilkokul safhasında ben aslında ben bunun çelişkisini yaşadım. Çünkü ne Alman kız grubuna dâhil olabiliyorum, daha çok ben Türklere hep yöneldim, Türk kız grubuna hep yöneldim. Arkadaşlarım hep daha Türk, yabancılar oldu öyle söyleyeyim. İtalyan'ı da vardı, Yugoslav'ı da vardı ama Almanlara çok şey yapamadım, dâhil olamadım." (İ3-4, 1977 doğumlu).*

Göçmenlerden oluşan arkadaşlar gruplarını seçmek bir noktada Almanlara karşı kapanmayı beraberinde getirmiştir. Diğer yanda Alman toplumunun göçmen çocuklarını/torunlarını dışladığı durumlarda, göçmen çocuklarının/torunlarının doğal bir tercih olarak yine göçmen çocukları/torunları ile iletişim kurma eğiliminde olmaları iki taraflı bir döngünün sürmesine neden olmaktadır. Görüşmeciler, Türkiye'de yaşamaya başladıklarında da benzer bir şekilde arkadaş seçimlerinin yine kendilerine benzeyen kişilerden oluştuğunu ifade etmişlerdir:

> *"Türkiye'de de genelde Almancı arkadaşlarım vardı çünkü lise üniversite hep yabancı dil üzerine olduğu için hep Almancılardı yani. Evlendiğim eşim de bu arada Almancı'ydı." (İ2-2, 1984 doğumlu).*

Yaşadıkları evler de görüşmecilerin sosyo-kültürel kimlikleri üzerine ipuçları vermektedir. İstanbul'daki görüşmeci anılarında da Almanya'da yaşadıkları evlerdeki hatırlatıcı sembollerin Berlin'de görüşmecilerinin anılarındakilere benzer olduğu ortaya çıkmıştır:

"Alevi evlerinde mesela Hz. Ali'nin resmini mutlaka bulursun Almanya'da. Burada ne kadar var ne yoğunlukta var bilmiyorum ama Almanya'daki evlerde buluyorsun. Birçok Alevinin evinde bir Hz. Ali resmi mutlaka duvarda vardır. Gülerdim ben yani bilmiyorum bana komik geliyor öyle şeyler. Başka ne vardı bayrak vardı birçoğunun evinde gerçekten bayrak var. Şu anda düşününce sen söyleyince aklıma geldi yani. Atatürk resmi. Belirgin, simgesel şeyler. Nazar boncuğu vardır birçok evde." (İ2-1, 1971 doğumlu).

"Tabii yani evdeki dantellerden tutun, yer sofrasından tutun hani evde masa yok mu var ama yer sofrasında yemeği tercih ederdik. O bir nostaljik midir artık ya da alışkanlık mıdır? Onun haricinde dışa kapalı bir ailede yaşıyorduk sonuçta orada Almanya'nın göbeğinde yaşıyoruz ama Almanya'yla resmi makamlar dışında hiçbir bağlantımız yok Almanlarla ben sonradan büyüdükçe aile dışına açıldım." (İ2-3, 1975 doğumlu).

Türkiye'den beraberlerinde getirdikleri kültürü somut sembollerle yaşatmaya devam eden ailelerin bu devamlılığı bayram kutlamalarında da sürdürdükleri görülmüştür. Görüşmecilere Almanya'da kutlanan dini bayramları kutlayıp kutlamadıkları sorulduğunda, görüşmecilerin "Türk kültürünü devam ettirme" amacıyla evlerinde bu bayramları kutlamadıkları anlaşılmıştır. Okullarda kutlandığında da bu kutlamalara katıldıkları da ifade edilmiştir:

"Evde kutlamıyorduk ama Alman arkadaşlarıma gittiğim zaman o kurabiye kokusu o koku vardı evde yani kendine has bir koku vardı evlerinde mesela onu hiç unutamıyorum çocukluğuma dair. Ama biz kutlamıyorduk yani Paskalya vs. okulda zaten hep sürekli kutlanıyordu böyle şeyler bir de ben koroda olduğum için sürekli kiliseye giderdik, sürekli kiliseye giderdik. Yani kilisede de çok çok alım vardır bu arada. Hatta anneme şey demişim şimdi herkes tabii dua ediyor falan ben de mesela şey yapıp ellerimi açıp tekrar amin dermişim onu annem hep anlatır. Yani öyle sonuçta Alman kültürüyle büyüyorsun ama kendi kültürünü de bir yana bırakamıyorsun Almanya'da doğup büyümeme rağmen her zaman o Türk kültür ve geleneğine aşina büyüdüm diyeyim. Annemler onu hiçbir zaman kaybetmedi ve kaybettirmedi bize açıkçası." (İ2-2, 1984 doğumlu).

"Okulda kutlanıyordu ama biz aile içinde kutlamıyorduk, bizim bayramımız olmadığının bilincindeydik. Herkes kendi dinine özgü bayramları kutluyordu okulda da bu konuda ters bir şeyle karşılaşmadık." (İ2-6, 1976 doğumlu).

"Kültürü ve dini kaybetmemek" amacını yalnızca göçmenin aile evindeki semboller anlatmamaktadır. Aynı zamanda üst kuşakların ardıl kuşaklarına aldırdıkları eğitimlerin içerikleri de bu amacı taşımaktadır:

"O zamanlar babam ve babaannemler kültürümüzü kaybetmeyelim, dinimizi kaybetmeyelim diye düşünüyorlardı. Mesela okuldan eve geldiğimizde önce derslerimizi

yapıyorduk sonra dua okuyorduk annemle, sonra bir hediye verirdik. Hatta ben erkek kardeşimle 4.sınıftayken bir yaz camiye gittik. 5-6 hafta yatılıya gönderdiler. İlk defa. Almancamız gerilmiş. Orada Arapça olunca. Öğretmen dedi ki 5-6 hafta yok bunlar, Almancaları çok gerilemiş, öyle ki çok kötü notlar almaya başladık." (İ3-9, 1990 doğumlu).

"Bir okula 2 sene gitmiştim. İstiklal Marşını orada öğrendim ama unuttum. Abdest almayı orada öğrendik biraz Türkçe ve İslam karışımı bir yerdi. Türkçe okuma yarışmalarına katıldım." (İ3-7,1995 doğumlu).

"Babam tarih ve coğrafyaya çok düşkündü. Hafta sonları Osmanlı'dan başlayarak padişah isimlerinden Cumhuriyet tarihine kadar anlatırdı. İlkokul mezunu ancak okumayı çok sever, çok bilgiliydi. Her ülkenin başkentini yazdırırdı. Başkentleri işaretlerdik haritada. İstanbul da kalp içindeydi. İki kıtayı birbirine bağlayan ülke diye gururlanırdık, sevinirdik." (İ2-7, 1969 doğumlu).

Sosyo-kültürel yaşayışları bakımından göçmen aileleri çoğunlukla "kapalı bir topluluk" şeklinde yaşamışlardır. Eğitim süreçlerindeki arkadaş seçimleri de "kültürü kaybetme kaygısı" da bu durumu kanıtlar niteliktedir. Kamusal alan dışında, Alman kültürüne temas eden görüşmeciler sayıca daha azdır. Yaşadıkları yerlerde "kendi" topluluklarından "kendileri gibi" bir arkadaş veya aile olduğunda ilk tercih olarak bu tarz arkadaşlara ve ailelere yönelmişlerdir. Bu yönelim, birbirini kolay bir biçimde gözetlemeyi ve birbirinden her an haberdar olmayı da beraberinde getirmiştir. İstanbul'da yaşayan görüşmecilerin Almanya'da yaşamayı seçmeme sebeplerinden biri de tam olarak bu yönelim ve beraberinde görüşmecilere getirdiği "Almanya'da yaşadıkları kapalı topluluk içerisinde izlendikleri ve özgürlüklerinin görece kısıtlandığı hissi" olmuştur:

"Almanya'ya ilk gittiğim yıllarda şeyi fark ettim Türklerin böyle fazla meraklı, dedikoducu diyebilirsek insanların arkasından yalnız bir kadınsın birisiyle dolaşıyorken seni görüyorsa bir adamla, bir erkekle dolaşırken çok fazla konuşulurdu, Almanya'da bu tarz şeyler de çok fazla oluyor. Ve ondan dolayı ben biraz Türk çevresinden uzak kaldım. Mesela ev tutarken yurttan çıkıp da ben ev ararken Türklerin yoğun olmadığı yerden ev tuttum ben kendime." (İ2-1, doğumlu).

Özellikle de eşcinsel ve kadın görüşmeciler, bu kapalı topluluktan uzak kalmak istediklerini ifade etmişlerdir. Örneğin *İ2-1*'in anlatısından aynı şekilde Almanya'da da kapalı topluluktan uzak kalma eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır. Ablasının seçimi kendinin tam tersi olmuştur:

"Ablam Alman topluluğunun içerisine hani o giden birinci ikinci kuşak Türkler var ya ablam onlardan mesela. Türk şeyinden fazla kopamayan Türk'ün gelenek göreneklerine fazlaca bağlanan, tutunan bir insan olduğu için Almanların içerisine de çok giremediği için mesela. O anlamda ablamla ben çok farklıyız." (İ2-1, doğumlu).

Aynı ailede büyüyen kişilerin farklı çevresel faktörlerden etkilendiği de söylenebilir. Toplumsal hafızanın durağan olmadığı ve birçok noktadan beslendiği düşünüldüğünde, kişilerin yaşam yeri seçiminde de etkili olduğu ifade edilebilir.

Yukarıda bahsedilen "kapalılığın" evlilik süreçlerinde de etkili oluğu görülmüştür. Özellikle ikinci kuşak görüşmecilerin çoğunlukla "görücü usulü evlilikler" yaptıkları görüşmeci anlatılarında yer almaktadır:

"…annem çok küçük yaşta evleniyor. 16 yaşında babamla evleniyor görücü usulü. İşte babaanne yine gidip geliyor Türkiye'ye beğeniyor. Evlendireceğim diyor evlendiriyor. Hiçbir şekilde tanışmıyorlar. Nikah masasında tanışarak evleniyorlar. Direkt Almanya'ya geliyorlar." (İ3-10, 1994 doğumlu).

"Annemin öğretmenleri okumasını istemiş ama anneannem ve dedem istememiş ve 14 yaşında nişanlamışlar. Anlatırken film gibi geliyor bana. 21 yaşında uzaktan akraba biriyle. Annem evlenmemek için çok direniyor ikna ediyor. Arkadaşları 18 yaşında evlenmiş. Annem de daha sonra görücü usulü amcasının oğluyla yani babamla evleniyor." (İ3-7, 1995 doğumlu).

"…o arada annemle babam görücü usulü olarak o zamanlar da tanışıyorlar. Tanışıyorlar derken işte tavsiye ediyorlar. Evleniyor ediyor, babam da Almanya'ya geçiyor…" (İ3-2, 1991 doğumlu).

"Görücü usulü evlilik" yapılması ve özellikle de Türkiye'den Almanya'ya "ithal gelin veya damat"[488] getirilmesi ardıl kuşakların "kendi kültürleri" içinde kalmalarının sağlanmasına yönelik olmuştur. Anlatılara göre, evlilik süreçlerinde yaşanan kız isteme, kına, düğün gibi etkinliklerin hemen hemen tamamı, Türkiye'de yapıldığından daha da büyük ve gösterişli bir şekilde Almanya'da deneyimlenmiştir. Bu gösteriş durumu ikinci kuşağa nazaran üçüncü kuşakta daha fazla görülmüştür.

Üst kuşakların Türkiye'de yaşadıkları kültürün birçok öğesini Almanya'ya taşıdıkları ve orada sürdürdükleri anlatılardan çıkarılmaktadır. Bu süreçte bire bir aktarım olmadığı ve söz konusu öğelerin dönüşerek sürdürüldüğü ifade edilmelidir.

[488]Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**.

Kişilerin "nereye gömülmek" istediklerine dair sorular sorulduğunda, çoğunlukla verilen "Türkiye" cevabı günlük yaşamda kültür, aidiyet ve kimlik tanımlamalarının karmaşıklığının tam tersidir, nettir:

> *"Yani ölüm varsa, Türkiye'de toprağa verilecek diye bir kanun vardı bizde. Abimler de düşünüyor, abimler de böyle düşünüyor diye tahmin ediyorum. Ben şimdi düşünüyorum, Almanya'da yaşasaydım böyle bir durumda Almanya mı Türkiye mi tercih ederdim, muhtemelen Türkiye'yi tercih ederdim. Niye diye sorarsınız bilmiyorum ama. Bu sanırım aileden gelen bir şey yani Almanya'da… dünya vatandaşıyım, istediğim yerde yaşayabilirim ille de Almanya ya da Türkiye olmak zorunda değil. Ama ölüm konusu olunca, yani nerede gömülmek isterim, dünyanın neresinde olursam olayım yine Türkiye'yi tercih ederim. Orada biraz milliyetçilik var mı bilmiyorum ama tercihim Türkiye'den yana olur." (İ2-4, 1978 doğumlu).*

> *"Benim çevremdeki hepsini biliyorum ben, hepsi Türkiye'ye gelecektir yani." (İ2-3, 1975 doğumlu).*

> *"Bence gömülmek, çocuklarıma vasiyet bıraksam çünkü hani öldükten sonra kim beni ne yapar bilemiyorum da. Ben Çanakkale'ye gömülmek istiyorum, anneannemin yanına. Çünkü anneannem Çanakkaleli ve şeyimiz de aslında Bursa değil de Çanakkale kökenli annem. Ben Çanakkale'ye gömülmek istiyorum. İnşallah zamanı gelince." (İ3-4, 1977 doğumlu).*

Her ne kadar hem ikinci hem de üçüncü kuşak görüşmeciler yoğun olarak Türkiye'ye gömülmeyi dileseler de Almanya'da yaşamını sürdürmeyi düşünen üçüncü kuşak ile kendi üst kuşakları ile fikir ayrılıkları da bulunmaktadır:

> *"Çocuklar da artık biz niye Türkiye'ye gönderiyoruz diyor. Sonuçta büyüğümüzse burada kalsın, biz burada ziyaret edelim onu, Türkiye'ye gidemeyeceğiz zaten diyorlar." (İ2-3, 1975 doğumlu).*

Berlin görüşmelerinde olduğu gibi, İstanbul'da yapılan görüşmelerde de toplumsal hafızanın ulusaşırı alana yansımasının siyasal boyutu incelenirken, görüşmecilere Türkiye'deki ve Almanya'daki gündemi takip edip etmedikleri, oy kullanma alışkanlıkları, siyasi faaliyetlere aktif olarak katılıp katılmadıkları sorulmuştur. Türkiye'deki ve Almanya'daki gündemi takip edip etmediklerine, ediyorlarsa hangisini ağırlıklı olarak takip ettiklerine ve dünya gündemine dair sorulan sorulara verilen cevaplar; gündem takibinin Berlin'de yapılan görüşmelere benzer bir şekilde "kuşaklara, siyasi konjonktüre ve o an için yaşanılan yere göre" değişebileceğini göstermiştir.

Erişim ve iletişim kolaylaştıktan sonra ise, ağırlıklı olarak Türkiye gündemini takip ettikleri söylenebilir.

> *"İlk başta uydular yokken her şey Almancaydı. Türkiye haberlerini radyodan dinlerdi babam ama çok kısa sürerdi ben küçüktüm ama babam hiç kaçırmazdı. Uydular çıkınca tabii Türk kanalları geldi her iki ülkenin haberleri dinlenirdi üzücü olaylarda biz de üzülürdük ve hep bilgi sahibi olurduk." (İ2-6, 1976 doğumlu).*

> *"...yani Türkiye'yle ilgili konulara, başlıklara erişim konusuna... Tabii ki Türkiye'ye gelen gazeteler burada önemli Almanya baskıları vardı orada. Tabii politik görüşüne uyan gazeteyi tercih edip ondan hani Türkiye'yle ilgili haberleri alıyordun onların da yönlendirmeleri oluyor. Türk televizyonlarına erişme imkânı olmadığı için o dönem. Tabii ki Türk yayınları falan artık yavaş yavaş başlamıştır ileriki yıllarda. (İ2-3, 1975 doğumlu).*

> *"Annem daha muhafazakâr olduğu için siyaseti takip eder Türkiye'deki. Babam artık daha rasyonel bir adam. Annem iktidarı övdükçe ona yaklaşıyor. Ben Atatürk'ü ve muhalefet eleştirilerini anlatınca bana yaklaşıyor. Hiçbir zaman Türkiye siyasetiyle alakalı çok ilgilenmedi. Annem dışında sürekli takip eden olmadı. Babam ve kardeşimler olarak biz Almanya'daki siyaseti takip ediyoruz. Babam Alman gibi bir şey oldu artık. Kız kardeşlerim hiç takip etmezler erkek kardeşler olarak takip ederiz." (İ3-9, 1990 doğumlu).*

Sayıca daha az da olsa Almanya gündemini Türkiye gündemine göre daha fazla takip edenler de bulunmaktadır:

> *"Özellikle Hürriyet Gazetesi'ni çok iyi hatırlıyorum, Almanya'da satılıyordu. Neredeyse herkes onu okuyordu çevremdeki, babam da onu alıyordu çoğu zaman. Hürriyet Avrupa diye geçiyordu galiba, Almanya mı Avrupa mı öyle bir şeydi. Hem Almanya ile alakalı haberler vardı, hem de Türkiye'de olup bitenle. Türklerin çoğu Alman maçlarından çok Türk maçlarını takip ediyordu. Radyo dinliyorlardı hep Türk maçları nasıl geçiyor diye. Benim babam tam tersiydi, daha çok Alman liginin maçlarını seyrediyordu. Alman futbolunu daha çok takip eden birisi." (İ3-3, 1981 doğumlu).*

İkisini de takip etmeyenler de gündem takibi meselesindeki üçüncü grubu oluşturmaktadır:

> *"Şöyle ailecek politikayı çok aktif takip etmeyiz annem babam da çok aktif takip etmez o nedenle herhalde biz çocuklar da öyle olduk. Ben hala politikayı çok aktif takip etmeyi sevmiyorum açıkçası. Bana iyi gelmediğini gördüm. Ama eskiden işte Alman haberleri mutlaka izlerdik. Veya Alman filmleri izlerdik hep beraber ailecek. Öyle şeylerimiz vardı. Daha sonra, yani ben küçükken çok fazla Türk programları yaygın değildi Almanya'da." (İ3-1, 1988 doğumlu).*

Yoğun olarak Almanya gündemini takip edenler, yoğun olarak Türkiye gündemini takip edenler ve iki ülkenin de gündemini takip etmeyenler olmak üzere üç gruba ayrılabilen görüşmecilerin ortaklaştığı nokta, gündem takibinde ailelerindeki davranış kalıplarını sürdürmeleridir. Burada vurgulanmak istenen nokta, görüşmecilerin aileleri ile aynı siyasi görüşü devam ettirdikleri değil, sadece gündem takibine devam edip etmeme şekillerinin aileleri ile benzerlik gösterdiğidir.

Türkiye'de yaşanan büyük siyasi gelişmeleri takip ettikleri görüşmecilerin hatırladıkları anılarda kendini göstermektedir:

> *"En son 80 Darbesi'nde annemler yola hazırlanmışlar o zamanlar daha çok tabii arabayla gidip geliniyor. İşte yola çıkacaklar, gece çıkmışlar ya da akşam galiba. Tabii onlar Türkiye'ye döndükten sonra bunun haberini alıyorlar ama tam onlar Kapıkule'ye çıktıkları andan sonra Türkiye'de Darbe olmuş. Birazcık geç çıksalar ya da bir şey olsa onlar da düşünsenize yani çıkamayacak. Belki günlerce haftalarca Türkiye'de kalmak zorunda kalacak. Öyle bir anıları var yani. Onlar gittikten sonra Darbe olmuş, 80 Darbesi. Annemler bunu Almanya'ya gittikten sonra öğreniyorlar "A, darbe olmuş bizden sonra" falan. Öyle bir şey de hatırladım şimdi. Anlatırlardı bir de böyle yani daha önceki darbelerden de anlatırlardı. O yüzden biraz böyle aşinalığım var onlara." (İ2-2, 1984 doğumlu).*

Yalnızca Türkiye'de yaşanan büyük siyasi olayları değil, aynı zamanda Almanya'da yaşanan siyasi gelişmeleri de takip ettikleri İ3-4'ün anlatısında vurgulanmaktadır:

> *"Hani tabii o zaman daha küçüktüm, 13 yaşındaydım, ama takip ediyorduk olayları. İşte insanların yığılması sınırlara, ondan sonra … "Biz halkız, biz ne istersek o olmalı" şeklinde. İşte yok Gorbaçov'un, işte Reagan'ın konuşmaları, Helmut Kohl'ün konuşmalarını çok net hatırlıyorum. Ve şimdi geriye dönüp hani bu, Almanca dersinde de biz bu konuları işlediğimiz için, Alman kültürünü yansıtmak için, bu eski videoları gösteriyorum çocuklara. İşte bakın Almanya'da çok böyle büyük tarihi bir olay olarak bu yaşandı. Gösterdiğim zaman benim de burnumun direği sızlıyor. Çok enteresan. Yani o kadar şey hissetmesem de böyle bir bağlarımın olmamasına rağmen Almanya ile, ama belki bu hani evrensel bir şey de olabilir. İşte bir ülkenin demokrasiye kavuşması, işte duvarların yıkılması, onla da alakalı olabilir. Ama bu Amerika'da, İngiltere'de olsa ben herhalde bu kadar duygulanmam diye düşünüyorum. Orada böyle bir şey hissediyorum, bir duygusallık hissediyorum enteresan bir şekilde." (İ3-4, 1977 doğumlu).*

Yukarıdaki anlatıdan yaşanılan mekanların kişiler üzerinde duygusal izler bıraktığı anlaşılmaktadır. Hem "çok bir şey hissetmediğini" hem de "burnun direğinin sızladığını"

ifade edişi "arada kalmışlığın, sıkışmışlığın" bir göstergesidir. Sonuç olarak, bu tarz büyük siyasal gelişmelerin/olayların ikinci kuşak ve yaşı daha ileri olan üçüncü kuşak görüşmecilerin çocukluk anılarında yer aldığı gözlemlenmiştir.

Bir yandan gündemi ve gündemdeki gelişmeleri takip ederken aynı zamanda bu gelişmelere cevap olarak kendilerinin ve/veya ailelerinin aktif rol üstlendikleri de anılarda yer almaktadır:

> *"Gündemde ne olursa hep takipteydik. 99 depreminde babamı hatırlarım mesela 2.000 mark yardım göndermişti Türkiye'ye." (İ3-6, 1990 doğumlu).*

Gündelik hayatta siyasal alandan anılar incelendiğinde, ulusaşırı alanda politik ayrışmaların din üzerinden gerçekleştiği görülmüştür. Farklı görüşte insanların farklı farklı camiler kurdukları ve bu camilerin politikanın mekansallaşma noktaları olduğunu göstermektedir:

> *"Hem dinini bir şekilde icra edebilmek için işte en basitinden cuma namazını kılabilmek için. Oradaki devlet tarafından organize edilen bir şey olmadığı için her görüşteki insanlar farklı camiler kuruyorlar orada. Aynı şehirde dört beş tane cami oluşuyor hepsi farklı politik görüşleri olanlar insanlar yüzünden. Hepsi cami sonuçta belki ama tabii bir araya gelince farklı görüşler olunca sıkıntı yaşanmaması için insanlar böyle bir ayrıma gitmişler herhalde. Yani milli görüşlüler kendilerine ait cami cemaati en kalabalık da onlar zaten. Onun haricinde "Süleymancılar" dediğimiz bir grup var onlar kendilerine farklı yorumlar getirip camiler kuruyorlar. "Diyanetçiler" dediğimiz daha ılımlılar onlar devlet destekli oluyor onların ki. Yani ama her gruptan insanların küme olarak düşünürsen bu kümelerin kesişme noktasında olan insanlar illaki oluyor. Yani her grupla da görüşebilen ya da bir tanesine ait olsa bile diğerleriyle çok rahat görüşebilen aklı selim insanlar çıkıyor mutlaka. Ama illaki ekstrem gruplar da oluyor yani öbürlerine direkt böyle atıp söven ya hayatın her alanında maalesef." (İ2-3, 1975 doğumlu).*

> *"...bazıları fanatik oluyordu siyasi olarak. Asla Millî Görüş camiye gitmem diyenler vardı, asla diyanete gitmeyen vardı, ülkücülerinkine faşist deyip onlarınkine de gitmeyen vardı. Ben bütün cemiyetlerin camilerine gittim, ayrım yapmadım. Büyük şehirlerde, mesela Ramstein'da 10'a yakın cami vardı. Her biri ayrı belirli tipti. Onu iyi biliyorum. Diğer, Süleymancı'ydı, diğeri Millî Görüş'tü, bir tanesi Ülkü Ocakları'ydı. Büyük Birlik Partisi'ne yakın bir cami vardı. Belki 10 diye abarttım ama 5'ten fazlaydı cami sayısı. Bir tane de Boşnakların vardı. Boşnakların cemiyeti vardı. Camii değil de mescit yani. Kürtler, Ülkü Ocakları camilerinde sayısı az olabiliyor. Ama Kürtlerin Camisi diye bir terim yok mesela." (İ3-3, 1981 doğumlu).*

Görüşmecilerin seçimlere dair anıları ve oy kullanıp kullanmama durumları yani ulusaşırı oy kullanma konusu, siyasal alandaki bir diğer gösterge olmuştur:

> *"…oy kullanma konusunda insanların ellerinde zarflarla Rathaus'a (Belediye Binası) gittiklerini hatırlıyorum. Aa işte seçim dönemiymiş falan. Merkel'in seçildiği dönemi hatırlıyorum herkes elinde zarflarla gidiyordu falan. Ama biz orda Türkiye için hiç oy kullanmadık. İlk defa Türkiye'ye kesin dönüş yapınca Türkiye genel seçimleri için oy kullandık. Dediğim gibi zaten Atatürkçü bir aile, takip eden bir aile aslında hani yakın tarihi de aktif politikayı da takip eden bir aile." (İ3-5, 1996 doğumlu).*

Türkiye'de oy kullanma durumuna dair düşünceler, Berlin'de yapılan görüşmelere göre, biraz daha farklılık göstermiştir. İstanbul'da yapılan görüşmelerde, çoğunluk Türkiye için oy kullanmaya ilgisiz kalmış ya da Almanya'da yaşadıkları süreçte Türkiye için oy kullanmalarının kendi hakları olmadığını düşünmüştür:

> *"Almanya'dayken Türkiye için oy kullanma hakkım vardı hani çifte vatandaşlıktan dolayı, ama Türkiye'de yaşamıyorum bu yüzden oy kullanmak diye bir hakkım yoktur diyerekten oy kullanmaya da gitmiyordum. Hani oradaki insanların yaşam şeyinde müdahale etmek benim hakkım değildir diyerekten." (İ3-8, 1993 doğumlu).*

> *"Bir kere babamla gitmiştim ama ben pek ilgilenmiyorum. Burada da vermiyorum. Aslında görev olduğunu düşünüyorum ama yeterli bilgim yok. Türkiye ile ilgili çok eksiğim Atatürk'ün hayatı, Osmanlı şu an olan siyasi partiler bilmiyorum evde de anlatılmadı." (İ3-7, 1995 doğumlu).*

İ3-7'nin aksine görüşmecilerin büyük bir kısmı Türkiye'de yaşamaya başladıktan sonra siyaseti daha aktif bir şekilde takip etmiş ve oy kullanmışlardır. Bu durumun Türkiye'deki siyasetin Almanya'dakine göre daha yüksek bir ivmede hareket etmesinden kaynaklanmıştır:

> *"Almanya'dayken hiçbir şey düşünmüyordum. Dediğim gibi politikayla da çok fazla ilgilenmiyordum. Türkiye'nin politik durumundan hiç haberim yoktu yani. Türkiye'yle hiç ilgilenmiyordum aslında. Türkiye'ye geldikten sonra artık kızıyorum yani kendi arkadaş çevremde de benim aslında fanatiği olmadığım partinin fanatiği olan kişiler çok var çevremde. Ve oy da kullanıyorlar. Ve kızıyorum da yani neden oy kullanıyorlar bir ve Türkiye hakkında hep güzel yorumlar yapıyorlar. "Şunu da yaptık, bunu da yaptık, şu da şöyle.". Ben de bu sefer şey diyorum "Madem Türkiye senin çok hoşuna gidiyor, yapılanlar çok hoşuna gidiyor, takdir ediyorsun; gel o zaman Türkiye'de yaşa. Bu cesareti göster". Şu an böyle düşünüyorum, çok kızıyorum. Kesinlikle Avrupa'da yaşayan, Türkiye haricinde yaşayan insanların oy kullanmasına karşıyım." (İ3-1, 1988 doğumlu).*

"Şöyle söyleyeyim, Almanya'da siyasetle çok içli dışlı değildim. Bize okulda öğretilenler, ne bileyim, belediye seçimi vs. hani kendi köyümüzde, hani kasabamızdaki yer tabii orada oy kullandım, kullanmadım değil. Ama şu an Türkiye'de olduğum kadar içli dışlı değildim. Şöyle söyleyeyim, oradaki siyaset çok yüksek tansiyonlu değildi, burada olduğu kadar." (İ3-8, 1993 doğumlu).

Almanya'da yaşadıkları sürede vatandaşlık alarak seçimlerde oy kullanma hakkına sahip olanlar Almanya seçimlerinde oy kullandıklarını ifade etmişlerdir.

"Hepimiz Alman'ız 10 yıl önce olduk. Ben ve babam katılıyorduk Alman seçimlerine." (İ3-9,1990 doğumlu).

Almanya'da gerçekleşen seçimlerde oy kullanma durumu, Berlin'de yapılan görüşmelerdekine benzer şekilde, görüşmeler süresince çok nadir olarak ele alınan ya da ilgisiz kalınan bir konu olmuştur.

Buraya kadar hem Berlin hem de İstanbul'da yapılan görüşmelerde, görüşmecilerin kendileri ve aileleri ile ilgili iktisadi, sosyo-kültürel ve siyasal alanlara dair anıları ele alınmıştır. Bir sonraki bölümde, görüşmecilerin Türkiye'de yaşama fikrine ya da eylemine dair bakış açıları ve bu durumları tanımlama biçimleri bu bölümde yer verilen anılarla da harmanlanarak açıklanmaktadır.

3.4. 'GERİ DÖNÜŞ' MİTİ Mİ? YENİ BİR GÖÇ HAREKETİ Mİ?

3.4.1. Berlin: Dünden Bugüne, Bugünden Geleceğe

Berlin'de görüşülen kişilerin ve onların ailelerinin geçmişteki göç ve 'geri dönüş' tecrübelerinin yanında yaşayacakları yer konusundaki geleceğe dair fikirleri bu bölümde ele alınmaktadır. Görüşmecilerin geleceğe yönelik fikirleri Türkiye ya da Almanya bağlamlarının yanı sıra, varsa başka ülkelere dair gelecek planları da sorulmuştur.

Göçmenin hafıza-mekanlarından olan "Göçmenin Urlaubunun" ele alındığı bölümde göçmenlerin ve ailelerinin tatil alışkanlıklarının Türkiye ile bağ sürdürme çabalarının fiziki bir yansıması olduğu belirtilmiştir. Hatta her yıl yapılan tatillerin göçmenler ve aileleri için bir 'geri dönüş' provası olduğuna da değinilmiştir. Bu

nedenle, görüşmecilerin ve ailelerinin tatil alışkanlıklarının ve geçmişteki tatil tecrübelerinin yansımaları bu bölümde de gözlenebilmektedir.

Tarihsel bir akış izlemek adına, Almanya-Türkiye işgücü anlaşması sonucundan doğan göç hareketinden daha önce ailelerin herhangi bir *göç geçmişi* olup olmadığı sorulmuştur. Bu bilginin sorulmasındaki amaç, hem aile bireylerinin göç hareketine aşina olup olmadığını ölçebilmek hem de kimlik ve aidiyet tanımlarında temel alınan/alınmayan tarihsel süreci çözümleyebilmektir. Ayrıca göç edilen topluma uyum/uyumsuzluk gibi olguların üzerinde eskiye dayanan göçmen kimliklerinin rolleri varsa, geçmiş göç tecrübelerinin sorgulanması yoluyla bu rolleri de dikkate almak amaçlanmıştır. Görüşmecilerin anlatıları sonucunda, Berlin'de yaşayanların ailelerinin geçmiş göç hikayesi konusunda, herhangi bir vurgulamada bulunmadıkları görülmüştür. Sadece bir görüşmeci babasının turistik anlamda İsviçre ve İtalya gibi Avrupa kentlerinde bulunduğunu belirtmiştir:

> *"Tabii babam ilk önce bekar. Tabii bütün dünyayı gezmiş yani böyle şey yerleri. Annem de 1968'te mi, 1969'ta mı tanışıyor. Ve babamı her yere çağırıyorlar. Uzman olduğu için, o zaman uzman elemanlara Avrupa'da para veriliyordu, çağırılıyordu yani…" (B2-7, 1973 doğumlu).*

Görüşmenin devamında, yukarıda bahsedilen kişinin Almanya-Türkiye göç dönemlendirmesinde 1950-1960 Bireysel Girişimler dönemi içerisinde göç hareketinde yer aldığı ifade edilmiştir. Başka ülkelere dair bireysel göç hikayeleri incelendiğinde ise, bir başka görüşmecinin eğitim nedeni ile Barselona'da yaşama deneyiminden bahsetmek mümkündür.

Böylece Berlin saha çalışmasına katılan bireylerin ailelerinde, daha sonraki bölümde ele alınan İstanbul saha çalışmasına katılan bireylerin ailelerinden farklı olarak, geçmiş göç hareketi deneyimlerine nadiren rastlanmaktadır. Hatta iç göç deneyimleri açısından incelendiğinde de benzer bir sonuç çıkmıştır. Görüşmecilerin biri hariç, tamamı kentte ya da köyde yaşadıkları yerlerden başka herhangi bir iç göç deneyimi olmadan Almanya'ya göç etmişlerdir. Bir kişinin ailesi Samsun'dan İstanbul'a tayin nedeniyle iç göç hareketine katılmıştır. Sadece göç yolculuğu içerisinde Ankara ve

İstanbul gibi büyükşehirlere geçerek trenle (ilk kuşak) ya da uçakla (aile birleşimi ile gelen aile bireyleri) yolculuklarına devam etmişlerdir. Bir görüşmecinin çocukluk hatırasından yolculuğun uğrak yerleri anlaşılmaktadır:

> *"Benim rahmetlik annem köyden direkt Almanya'ya geldi, yani bir hafta Ankara'da kaldı ama gecekonduda kaldık orda da su, elektrik sorunu vardı, tuvalet dışarıdaydı." (B2-1, 1967 doğumlu).*

Görüşmecilerin çocukluk anılarında, aile bireylerinden göç eden kişinin ana dili Kürtçe, Zazaca gibi Türkçe'den farklı bir dil olduğu durumlarında, göç yolculuğu esnasında İstanbul'a ya da Ankara'ya gelindiğinde Almanya'ya varıldığı gibi düşünceler yer almıştır.

Görüşmecilerin ailelerinde Türkiye'ye 'geri dönüşe' dair tecrübe yaşanıp yaşanmadığı incelendiğinde, ikinci kuşak görüşmecilerin yarısının ailelerinde bu tecrübenin bulunduğu anlaşılmıştır. Üçüncü kuşağın ise bir görüşmeci hariç tamamının ailesinde 'geri dönüş' tecrübesi bulunmaktadır. Bununla beraber, tüm görüşmecilerin ailelerinde 'geri dönüş' fikrinden bahsetmek mümkündür. Buna bağlı olarak, görüşmecilerin geçmişteki ve günümüzdeki hayatlarında 'geri dönüş' fikrinden izler bulunmaktadır. Örneğin, yukarıda üçüncü kuşakta 'geri dönüş' tecrübesi olmadığı ifade edilen tek görüşmeci, kendi ailesi içerisinde 'geri dönüş' fikrinin varlığına aşina olduğunu şu şekilde anlatmıştır:

> *"Dedem 1970'lerin başında Almanya'ya gelmiş. Babam Türkiye'de doğup büyümüş Bayburt'ta daha sonra Berlin'e gelmişler. Amcam Türkiye'de okumuş. Almanya'da inşaat sektöründe çalıştılar. Babam da dedemin yolundan devam etti. Türkiye'ye sürekli gidip geldiler amaçları para biriktirip Türkiye'de iş kurmaktı, bu olmadığı için tüm aile burada kaldı." (B3-9, 1997 doğumlu).*

Her iki kuşağın ailelerindeki 'geri dönüş' tecrübesine bakıldığında, büyük bir çoğunluğun geldikleri yerlere veya memleketleri olarak tanımladıkları yerlere 'geri döndükleri' tespit edilmiştir. Hepsi ailesindeki bu göç hareketini 'geri dönüş' olarak tanımlamıştır. Teşvik Yasası zamanında geri dönenlerin bir kısmı teşvikten

yararlanmıştır.[489] Geri dönüş nedenleri arasında geri dönüş teşvikinin yanı sıra emeklilik, planladıkları yatırımı Türkiye'de yapmış olmak, aile içi dinamikler, sağlık ve eğitim de yer almaktadır.

B2-8'in anne ve babasının Samsun'a geri dönüş zamanı teşvikten yararlanmalarına olanak sağlasa da geri dönüşün asıl nedeni babasının Almanya'da teşhis edilemeyen hastalığının Türkiye'ye her gittiğinde iyileşme göstermesi olmuştur:

> *"... biz o nedenle döndük işte. Biz o teşvik için dönmedik, babam hastaydı ama ne olduğunu anlamıyorlardı burada. Türkiye'ye gidiyorduk ve babam düzeliyordu bir şekilde. Kilo almaya başlıyordu, gayet neşeliydi ama buraya geliyorduk benim çocukluğumun büyük bir bölümü, babam hastanede o bir camda biz bir camda elimizde telefonlarla görüşüyorduk babamla. Babam mesela babasının cenazesine gidemedi çünkü hastanedeydi." (B2-8, 1975 doğumlu).*

1983 yılındaki Teşvik Yasasından yararlananlar olduğu gibi, bu yasadan yararlanamayanlar da olmuştur. Aile ve akrabalarında teşvikten hem yararlanabilenlere hem de yararlanamayanlara örnek bulunan *B2-2*, teşviklerin yapıldığı döneme ve ailesinin teşvikten yararlanamama sebeplerine dair anılarını şöyle anlatmıştır:

> *"Almanya'da o dönem uğraşıyorlardı bu işçileri nasıl gönderelim diye. Benim teyzem ve dayımlar teşvikten faydalanarak gittiler. Babam da AEG'de çalışıyordu. Babamın yaşı biraz yüksekti geldiğinde. Çünkü annemle babamın arasında da yaş birazcık farkı var, ee emekli yaşına varmadan bir sene kalmışken çıkışları verildi, kapanıyordu o zaman AEG. Bizim de o zaman, kanunlarla falan, çocuktuk bilmiyorduk fazla araştırmayı, babamın haklarını fazla koruyamadık." (B2-2, 1963 doğumlu).*

Teşviklerin ortaya çıktığı zaman, Almanya'da işçi ihtiyacının karşılandığı ve yapılan sosyal harcamalar bakımından göçmen işçilerin yük olarak görüldüğü bir dönemdir. Teşvik Yasası'nın Almanya'nın göçmenlerin geri döneceği yönündeki beklentisini karşılamadığı tarihsel süreç kısmında ifade edilmiştir. Görüşmecinin anlatısı göz önüne alındığında, teşvik için bürokratik süreçlerin birtakım sorunlara yol açtığı ve sürecin bazı göçmen işçiler için ilerleyemediği söylenebilir.

[489] Rittersberger-Tılıç, "Geriye Göçün Dinamikleri: Almanya'dan 'Ev'e Dönüş", s. 287–307.

Görüşmeciler tarafından ailelerinin geri dönüş nedenleri arasında sayılan "çiftlerin ayrılması" veya "eşlerden birinin ölümü" durumlarına dayanarak geri dönüş kararında aile içi dinamiklerin rolünün olduğu gözlemlenmiştir:

> *"Dedem 1984'te Türkiye'ye dönüyor teşvikle Kayseri'ye yerleşiyorlar. Babaannem ise Almanya da kalıyor eşi Türkiye'de ayrı yaşama kararı aldıkları için dönmüyor. Dedem evli olan tüm çocuklarını alıp Türkiye'ye dönüyor." (B3-10, 1995 doğumlu).*

> *"2001'de dedem vefat ettikten sonra 2003 gibi falan babaannem Adana'ya geri döndü." (B3-5, 1991 doğumlu).*

Geri dönüş için bir başka sebep olarak da önceki bölümlerde "sınırsızlaşan hizmet sektörü" şeklinde vurgulanmış olan "sosyal-statü ve eğitim düzeyi" bağlamında, görüşmecilerin Almanya'ya kıyasla Türkiye'de daha iyi durumda olabilme ihtimali sayılabilir:

> *"Biz 98'de döndük hani ben ilkokul ikideyken. Annem turizmciydi, Almanya'da çalışırken. Babam bankacıydı, Türkiye'de çalışıyordu. Ondan sonra işte şey, klasik bir Almancı olmamak adına, gidip dönercide çalışmamak adına, çünkü babam da Almancı olmadığı için. İngilizce'si de çok iyiydi. O yüzden bizimkiler dönme kararı almışlar. Dönemin şartlarından mesela çok daha kaliteli bence." (B3-2, 1990 doğumlu).*

Bir önceki örnekteki gibi, ailede geri dönüş kararı alınıp da Türkiye'ye geri dönüldüğü sırada ailesi ile birlikte Almanya'dan ayrılan görüşmecilerin neredeyse tamamının çocukluk ya da gençlik çağlarında olduğu tespit edilmiştir. Göç kararlarında ise çocukluk ve gençlik çağlarında olanların herhangi bir rolü olmadığı ve kendilerini dışsallaştırdıkları bir süreç içinde bulundukları anlaşılmıştır:

> *"Dokuz yaşında, üçüncü sınıfa geçtiğimde buradan temelli dönmüştüm. Tabi sen çocuksun, kimse sana sormuyor gidelim mi diye. Küçüksün ve gitmek zorundasın bütün ailen burada, orada kimsen yok. Anneanne dede vardı mesela birer sene arayla gittikten sonra öldüler. Türkiye'nin bir anlamı kalmadı." (B2-8, 1975 doğumlu).*

> *"Dedem emekli olduktan sonra biraz daha burada yaşadı. Sanıyorum ki 2000-2001 gibi falan döndü diye biliyorum. Ben ilkokul… Büyüktüm hatırlıyorum dedemin buradan gidişini hatırlıyorum yani. Annemler de 2006'da döndü. Ben, ailem Türkiye'ye kesin dönüş yaptığı için onlarla birlikte döndüm." (B3-7, 1989 doğumlu).*

Ailesinin geri dönüş kararı, gençlik dönemine denk gelen görüşmecilerden biri genel yapının aksine, ailesinde kararın ona bırakıldığını ifade etmiştir:

> *"1993 senesinde, Gymnasium'a girdim. 2 sene kayıp olacaktı, annem de zaten Türkiye'ye dönüş yapmak istedi. Babam da kararı bana bıraktı. Türkiye'ye mi gidelim,*

yoksa bekleyecek misin burada mı okuyacaksın? Türkiye'ye yazın gidiyorduk, 4 haftalığına. Cepte para var, günlük güneşlik hep deniz. Fevkalade olur dedim niye olmasın, Türkiye'ye gidelim dedim, macera olsun, iki sene de kaybedeceğime Türkiye'de şansımı deneyeyim dedim." (B2-7, 1974 doğumlu).

Ailesinde 'geri dönüş' kararı alındığı zaman yetişkinlik döneminde bulunan ve başka bir aile düzeni kuran ikinci kuşaklar ise, Almanya'da kalmaya devam etmişlerdir.

"Dedem 5 sene kalmış sonra geri dönmüş. Evet, dedem kalmış gitmiş. Ama annem tabii burada evlendiği için burada abileriyle işte babamla beraber kaldılar, tabii çocukları da oldu." (B3-6, 1984 doğumlu).

Ailelerin 'geri dönüş' tecrübesine göre büyük bir çoğunluğunun 'memleket' olarak tanımladıkları yere döndükleri daha önce belirtilmiştir. Çoğunluğun dışında kalan iki ila üç örnek bulunmaktadır. Onların da yaşam yeri seçimlerindeki sebepler, iş imkânı ve memleket olarak tanımladıkları yerdeki yaşayacakları olası zorluklar şeklindedir. Ailesinin memleketinin İstanbul olduğunu ifade eden bir görüşmeci ailesinin Edirne'de yaşamayı seçmesini şöyle açıklamıştır:

"Edirne'de kalıyorlar. Aslen Edirneli değiliz ama orada çok uzun zaman kaldıkları için öyle karar verdiler. Biz evimizi buraya yerleştirelim, İstanbul çok kalabalık, yaşlılıkta yapamayacağız diye. İyi ki de öyle karar vermişler, hakikaten ufak yerde yalnız olunca komşular daha çok sahip çıkıyor. Çünkü hepimiz buradayız." (B2-2, 1963 doğumlu).

Ailesi yaşam yeri olarak Marmaris'i seçen *B3-3,* Marmaris'teki iş imkanını ve akrabalarının orada yaşamakta olmasının bu kararda etkili olduğunu belirtmiştir. Akrabalarının Marmaris'te yaşamasının göç kararında etkili oluşu, ulusaşırı ağların varlığına işaret etmektedir:[490]

"…6 yaşımdan sonra Türkiye'ye temelli dönüş yapmışız biz annemlerle. Bu arada bir abim var 12 yaşında benden 6 yaş büyük. Marmaris'e taşındık. Marmaris'e taşınmamın sebebi de orada babamın kuzeni ve annemin yanı sıra kız kardeşi oluyor ikisi evliler biraz akraba evliliği olduğu için bizi tanıştıran kuzenim. Orada bir Berlin kuyumcusu diye bir kuyumcu dükkanımız vardı." (B3-3, 1988 doğumlu).

Görüşmecilerden yalnızca birinin ailesi, Türkiye'ye "geri dönüş" kararının yanı sıra Almanya'ya "geri dönüş" kararı da almıştır. Yukarıdaki örnekte yer alan ve Marmaris'e yerleşen aile, 2000'lerde ekonomik sıkıntılar nedeniyle Almanya'ya geri

[490] Steven Vertovec, **Transnationalism**, Routledge, 2009.

dönmüştür. Ulusaşırı göçün devamlılığını sürdüren bir araç olarak geriye göç[491], dönemin şartlarına göre ortaya çıkmaktadır. 'Geri dönüş' ifadesinin bağlamsallığı bu örnek ile anlaşılabilir. *B3-3*'ün ailesi, 1994-2002 arası Marmaris'te; 2002-2015 arası Berlin'de yaşadıktan sonra 2015 yılı itibariyle Marmaris'e tekrar dönüş yapmıştır.

Birinci kuşağın Türkiye'ye 'geri dönüşü', sonraki süreçlerde torunlarından ya da çocuklarından ayrı kalmalarına yol açmış; bu durum da birinci kuşağın 'geri dönüş' kararından duyulan pişmanlığın sıklıkla dile getirilmesine neden olmuştur.

> *"Türkiye'ye döndük ve babam yirmi yıl yaşadı. Ama biz döndükten sonra arkamızdan raporları geldi, babam gizli tiroid hastasıymış. Gizli guatr dedikleri. Ve bunu burada anlamadılar. Sonra hayatı boyunca ne tansiyon ne kalp hiçbir şey, sadece verdikleri bir şişe ilacı kullandı. Ve yani yirmi bir yıl yaşadı öyle söyleyeyim. Oraya gidip de büyüklerimiz tek tek gidince artık geri dönmenin de bir çaresi kalmamıştı galiba onlar için çünkü tüm haklarını öldürüp gelmişlerdi buraya. Bu sefer de torun hasreti ile yaşadı. Çünkü bütün torunları buradaydı. Ağlamadan telefonda konuşamazdı. Özlüyordu çünkü. Çok pişman oldu ama dönüş de yoktu galiba." (B2-8, 1975 doğumlu).*

Birinci kuşak bireylerin bir kısmı 'geri dönüş' yaşamış olsa da bir kısmının Almanya'da yaşadıkları ikinci kuşak görüşmecilerin ifadelerinden anlaşılmıştır. Bu aile bireylerinin vize ve oturum kuralları gereği ülkeye giriş-çıkış yapmak zorunda oldukları ve bunu gerçekleştirdikleri; ek olarak Türkiye ile bağlarının sürdürdükleri ifade edilmiştir:

> *"Evet hala daha buradalar. Giriş çıkış yapıyorlar ama yarım sene Türkiye kış aylarını Berlin'de yaz ve sonbahar aylarını memleketimizde geçiriyorlar. Çünkü bizim orada bahçemiz tarlamız çaylıklarımız fındıklarımız var. Bizde kopmadık ama köyümüzden daha bugün olsa bile gidiyoruz ilgileniyoruz ablamla birlikte. Yani kopukluğu bize hiçbir zaman yaşatmadılar. Tamamen biz memleketimizi bıraktık diye bir şey yoktu olmadı." (B2-10,1970 doğumlu).*

Buraya kadar ailelerin geri dönüş hikayelerine yer verilmiştir. Bazılarında görüşmecilerin kendileri de bu hikayelerin içinde yer alırken, bazılarında yer almamıştır. Araştırma sırasında katılımcıların ailelerinin (geriye) göç hikayelerinin yanında *bireysel (geriye) göç hikayeleri* de dikkate alınmıştır. Berlin'de yapılan görüşmelerin büyük bir

[491] Wimmer, Glick Schiller, "Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences", s. 301–334.

çoğunluğunda ikinci kuşağın edilgen bir göç deneyimi yaşadığı vurgusu ön plana çıkmıştır. Yani ailelerinin göç kararından etkilenen çocuklar olmuşlardır.

Üçüncü kuşak bireyler ise, ulus-aşırı ilişkilerini de sürdürerek yaşam yeri seçimlerinde ikinci kuşaklara göre daha etkin rol oynamışlardır. Berlin'de gerçekleştirilen saha çalışmasından da anlaşılacağı üzere, üçüncü kuşak görüşmecilerin "Türkiye'de eğitim almak" öncül neden olmak üzere, Türkiye'de yaşamı çoğunlukla kişisel tercihleri ile deneyimledikleri gözlemlenmektedir. Türkiye'ye ailesinin dönüş kararı ile yerleşen üçüncü kuşaklardan bireysel kararları ile Berlin'e geri dönüş yapanlar da mevcuttur. İki göç hareketinin de ortak noktası üçüncü kuşakların daha etkin bir karar alıcı rolünde olduklarıdır.

Görüşmecilerin Almanya ve Türkiye arasında gerçekleşen geçmişten bugüne *bireysel göç hikayeleri* ele alındığında, üç farklı gruptan bahsedilebilir. Birinci grup Türkiye'ye yönelen göç hikayesi olanlar, ikinci grup Türkiye'ye yönelen göç niyeti olup gerçekleştirmeyenler ve üçüncü grup bireysel göç hikayesi olmayanlar şeklindedir. Birinci gruptakiler, aile ya da bireysel karar alarak göç edenlerden oluşmakta; ancak Berlin'e yönelen son göç hareketleri bu grubun tamamının bireysel kararları doğrultusunda gerçekleşmiştir. Bu kararların nedenleri arasında eğitim, meslek ve evlilik bulunmaktadır. Örneğin, Güney Bavyera'da doğan ve sekiz yaşına kadar Almanya'da yaşayan ve ailesinin 'geri dönüş' kararı ile İstanbul'da ilkokul, lise ve üniversite okuyan *B3-2,* eğitim amacı ile Almanya'ya geldiğini şu şekilde ifade etmiştir:

> *"Ben sekiz yaşına kadar Güney Bavyera'da yetiştim. Türkiye'de ilk okul ikiden başladım okumaya yani kreş ve birinci sınıf şeyim Almanya'ydı. Daha sonra Türkiye'de ilkokul, lise ve üniversiteden sonra yüksek lisans için tekrar Almanya'ya gelip burada kaldım." (B3-2, 1990 doğumlu).*

B3-2'nin görüşmesinde, önceki bölümlerde ifade edilen Türkiye-Almanya eğitim sistemlerini karşılaştırması ağır basmıştır. Benzer şekilde ailesinin 'geri dönüş' kararı ile Marmaris'e yerleşen *B3-3*'ün bireysel göç hikayesi, 2015-2018 arasında bir yıl Marmaris bir yıl Berlin şeklinde devam ederken, görüşmeci 2018 yılı itibariyle iş nedeniyle Berlin'de yaşamaktadır:

"Kurulu düzenim de yoktu aslında. Ama tekrar buraya iş için 2018'de geri döndüm. Annemler Türkiye'de kaldı." (B3-3, 1988 doğumlu).

Bir başka örnek olarak, ailesinin 'geri dönüş' kararı ile dokuz yaşındayken Samsun'a yerleşen *B2-8*'in Berlin'e göç nedeni evlilik olmuştur:

"Eşimle daha önceden tanışıyorduk, onla konuşmaya başladık benimle evlenmeyi düşünür müsün dedi. Evet dedim ve buraya geldim 2017'de tekrar. Çok enteresan bir durum, doğduğum mahalleye gelin geldim. Keskin bir cevap mı olur bilmiyorum ama Türkiye'de yaşanılacak bir durum kalmamıştı hem siyasi olarak, mesela ben Çocuk Gelişimi mezunuyum ama atanamamış bir öğretmenim. Neden atanamadım? O kadar ilginç ki, bizim mezun olduğumuz sene biz KPSS olmadan atanabiliyorduk." (B2-8, 1975 doğumlu).

Evlilik nedeniyle Berlin'e yerleşen *B2-8*, Türkiye'de iş bulmanın zorluğu ve Türkiye'deki siyasal durumu da bireysel göçünün ardıl nedenleri olarak sıralamıştır. Türkiye'deki siyasal gelişmeler, üçüncü kuşak bireyler için Berlin'e 'geri dönüşün' nedeni de olmuştur. *B3-7*, ailesinin 'geri dönüş' kararı sonucunda, Çanakkale'de yaşamış, sonrasında eğitim amacıyla Ankara'ya iç göç yaşamıştır. *B3-7*, Berlin'e 'geri dönüş'ünün nedeni olarak o dönem yaşanmakta olan Gezi Olayları gibi Türkiye'deki siyasal gelişmeleri göstermiştir:

"Almanya'ya gelmeye karar verdiğimde Türkiye olayı benim için bitmişti. Ben çünkü içinde yaşadım. Birçok şeyde de haksızlığa uğradığımı da düşünüyorum, birçok şeyin de mantıksız olduğunu da düşündüğüm yerler oldu. Sonra kendimi ait hissetmemeye başladım. Ben bu şey vardı ya, Gezi Olayları, tam o zaman buraya geri döndüm. Haziran'daydı. 1 Haziran'da bir gün iş yerine gideceğim, arabamı çıkardım, bir baktım yanmış bir çöp konteynırı yolun ortasında duruyor. Biliyorsun öyle. Bir de ben o zamanlar Köroğlu'nda oturuyordum, oraya da sıçrıyordu tabii. Sonra o çöp kovasının oradan şey yaparken o koku, elimin simsiyah olması, böyle etrafın sessiz olması hiç kimsenin yani… Bütün her yerin kapalı olması. Böyle resmen kendimi savaşta gibi hissettim. Bir gençlerin böyle akşamları takip edilip üzerine bir şeyler sıkılması, içeri atılması falan bunları ben gördüm ve o yüzden de dedim ki ben bunun bir parçası olamam. İstifayı etmemle buraya gelmem zaten aşırı bir oldu. O yüzden de ben Türkiye'yi zaten 2013'te kapattım. Oranın ben kendim içeresinde yaşadığımda zaten çok aşırı mutsuzdum. Her zaman Berlin'e geri dönme gibi bir planım vardı." (B3-7, 1989 doğumlu).

Bireysel göç kararları ile Berlin'den Türkiye'ye eğitim amacıyla giden üçüncü kuşağın kendi ifadeleri ile 'Berlin'e dönüşlerinin' ardında yer alan neden, yukarıdaki örneğe benzer şekilde, "Türkiye'deki değişim"dir. Almanya'da yakalayamadığı

üniversite okuma fırsatını Türkiye'de bulan *B3-8*, her iki taraf için de yaşadığı bireysel göç deneyimlerini şu şekilde ifade etmiştir:

> *"Benim amacım üniversite okumaktı burada o fırsatı yakalayamadım. Öğretmenlerim de açıkçası beni teşvik etmedi ama illa okumak istedim. Aslında burada mesleğe başlamıştım ama mutlu olmadım bir program çıktı Türkiye'de başlayıp Almanya'ya geçiş yapılıyordu amacım oydu ama Türkiye'de vazgeçtim bundan. Çünkü hayatım çok güzeldi okulum arkadaşlıklarım aynı zamanda çalışıyordum. İnsanlar daha samimi hayat daha hareketliydi ve kendimi rahat hissettim ve sanırım hep iyi insanlarla karşılaştım ben 2008'de gittim Türkiye'ye ama sanırım zaman içinde değişti. 2016'da döndüm." (B3-8, 1989 doğumlu).*

Türkiye'de hem yüksek lisans eğitimini alan hem de çalışan *B3-5*, Türkiye'de yaşanan 15 Temmuz Darbe Girişiminin etkisinin yanı sıra, döviz kurunun yükselişine bağlı olarak yaşadığı maddi sıkıntıların da Berlin'e yerleşme kararında etkili olduğunu anlatmıştır:

> *"İstanbul'da 1,5 yıl. İzmir'de de 1,5 yıl kaldım. O arada yüksek lisans tezimi yazıyordum zaten İstanbul'dayken. Sonra İstanbul'daki şartlar, hayat şartları yüzünden o dönemki darbe girişimi vs. falan oldu, biraz böyle hayat kalitemiz düştü. Kur yükseldi falan ailemi görüp, bir şey yapmaya giderken biraz daha sıkıntılar yaşamaya başladım maddi açıdan. O yüzden geri döndüm. 2017 Ağustos'ta Berlin'e geri taşındım." (B3-5, 1991 doğumlu).*

Aile göç hikayelerinde, 'geri dönüş' fikri evdeki çocukların eğitimini etkilediğine değinilmişti. Benzer şekilde, birinci kuşağın göç sürecinin çocuklarını büyükanne ve büyükbaba yanında bırakmaları da 'geri dönüş' hedefinin bir sonucudur. Ancak bazı aileler, göç sürecinin en başında hedefledikleri Türkiye'ye 'geri dönüş' amaçlarını bir süre sonra rafa kaldırmışlardır. Bunun sonucunda da bu ailelerin çocukları, kendi çocukluk dönemlerinde aile kararı ile ancak bireysel olarak göç hareketine katılmışlardır:

> *"Berlin'de doğdum. Sonra 1.5 yaşındayken Türkiye'ye gönderilmişim anneannemin yanında büyüdüm. İlkokula orda gittim. 11-12 yaşına doğru Almanya'ya geldim tekrar ilkokulu bitirdikten sonra. Annemler Türkiye'ye dönmek istiyorlardı o nedenle beni okula Türkiye'de başlattılar. Baktılar ki geri dönmeyecekler Berlin'e geldim." (B2-9, 1979 doğumlu).*

İkinci grupta yer alan Türkiye'ye yönelen göç niyeti olup gerçekleştirmemişler grubundan olan bir görüşmeci, Almanya'daki kurumsal ırkçılık nedeniyle böyle niyeti

olduğunu ve Türkiye'de yaşadığı kurumsal ırkçılık tecrübesinden ötürü de vazgeçtiğini ifade etmiştir:

> *"Ben bir ara bu kurumsal ırkçılıktan dolayı, 2010'da kendim için karar verdim, Türkiye'ye dönüş yapacağım diye, çünkü çok haksızlığa uğradığımı fark ettim. Ama kurumsal ırkçılık, Türkiye'de de var, yani sade Almanya'nın bir sorunu değil dünyanın her yerinde ırkçılık var, azınlık olduğunuz zaman her zaman ırkçılığa maruz kalırsınız. Ben size bir örnek vereyim, ben 94'te Kadıköy'de Evlenme Dairesine gittiğimde oradaki nikah memuru benim nikahımı yapmak istemedi. Bana şey dedi, isminiz de yanlış yazılmış… İsmim tipik Türk ismi değildir. Ya Ermeni ismidir ya Kürt ismidir ya Farsça'dan geliyor, yani Türkçe'den gelmiyor ve ben tabi Türkiye'de ırkçılığa maruz kalıyor muyum, kalmıyor muyum, kurumsal işlerim olmadığı için fark etmiyorum. O yüzden düşündüm, hım Türkiye'ye yerleşsem… ismim zaten benim başıma bela olacak, ondan sonra Türkçe'm de o kadar iyi değildir, yine bir sorun yaşayacağım, sonra karar verdim burada kaldım." (B2-1, 1967 doğumlu).*

B2-1, kendi ifadesi ile Türkiye'ye 'dönüş' yapmaya niyetlenmiş ancak gerçekleştirmemiştir. Anlatısının devamında ise, *B2-1'in* Türkiye ve Almanya arasında büyük ölçüde "ikili yaşam" sürdürdüğü anlaşılmıştır.

Üçüncü grubu oluşturan bireysel göç hikayesi olmayanları ikinci kuşaktan beş kişi, üçüncü kuşaktan dört kişi oluşturmaktadır.

Buraya kadar, geçmişten bugüne kadar ailelerin ve bireylerin 'geri dönüş' hikayelerine yer verilmiştir. Araştırmanın en başından itibaren görüşmecilere bir aidiyet atfetmeksizin görüşmelerin yapıldığı daha önce de belirtilmiştir. 'Geri dönüş' söyleminin kimi zaman Almanya için kimi zaman da Türkiye için kullanıldığı görülmektedir. Görüşmelerden yapılan alıntılar, ilgili görüşmecinin kullandığı söyleme yer verilerek açıklanmıştır. Almanya ve Türkiye arasında geçmişten bugüne kadar ailelerin ve bireylerin 'geri dönüş' anlatılarının sonunda görüşmecilere göç hareketini nasıl tanımladıklarına dair sorular sorulmuştur. Ancak üçüncü grubu oluşturan bireysel göç hikayesi olmayanların da tanımlamalarına yer verebilmek adına öncelikle tüm görüşmecilerin gelecek planları ele alınmaktadır. Sonrasında da görüşmecilerin tamamının gerçekleştirilmiş ya da gelecekteki olası göç hareketlerini tanımlamaları açıklanmaktadır.

Görüşmecilerin gelecek planlarına bakıldığında, bir tarafta aileleri ve/veya akrabaları bulunanların Türkiye ve Almanya arasında gidip gelen iki taraflı bir yaşamı hedefledikleri görülmüştür. Diğer yandan da birinci kuşak gibi emekliliğini alıp Türkiye'de bir gelecek kurmayı planlayanlar olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Türkiye ya da Almanya dışında da geleceklerini planlayanlar bulunmaktadır.

İki taraflı yaşamı seçenlerin nedenleri, genellikle torunlarına ve çocuklarına yakın olmak şeklindedir:

> *"Hani belki diyorum emekli olunca eşimle sonra gider yaşarız onun tadını alırız falan. Böyle düşünüyoruz. Ama yapar mıyız? Bakıyorum kendi annem babam yapmış mı? Yapmamış. Hani pek de inanmıyorum açıkçası. Çok da etrafımda büyükler var dönmeyen. Ve biz de yapmayız gibi düşünüyorum açıkçası. Evlatlarım nerde biz de orda oluruz açıkçası bir anne yüreği olarak. Bilmiyorum yakın olmak isterim herhalde evlatlarıma. Çünkü Annem diyor bazen ben orda gitcem napcam kimseyi göremedikten sonra ben burda sizi görüyorum, torununu görüyor mesela." (B2-4, 1985 doğumlu).*

Birçok aile de torunların ya da çocukların Türkiye'ye yerleşip yerleşmemesine bağlı olarak göç kararını vermektedir. *B2-5*, göç hikayesinin başlangıcında, birçok ikinci kuşak gibi, anne ve babasının kararı ile Berlin'e göç etmiştir. Günümüzde ise, çocukları ve torunlarının Berlin'de yaşamaları onun yaşam yerinin belirleyicisi olmuştur:

> *"İşte torunlar burada, Türkiye'ye onlar bilmem döner mi. Mesela benim çocuklar "Anne dönmesine döneriz ama temelli yaşayamayız", diyor. Hani ayak uyduramayız, edemeyiz diyor. Onu diyorlar. Valla ben şu anda, çocuklarım yanımda oldukça, bakıyorum sağım solum Türk, herkes Türk olduğu için mesela burada ben yabancılık çekmiyorum. Kendi vatanım gibi oluyor. Ama mesela şimdi yalnız olmuş olsam burada, çoğunlukla tek tük Türk olmuş olsa ben Türkiye'ye dönüş yaparım." (B2-5, 1962 doğumlu).*

Gelecekte ikili yaşamı tercih edeceğini belirten *B2-3*, çocuklarını görmenin dışında sağlık konulu bir nedene de işaret etmektedir:

> *"Yani 3 ay 5 ay 2 ay ondan sonra gel orayı kapat buzdolabını boşalt ve gel buraya gene çoluğunu çocuğunu gör gene hastalığını falan çeki düzen ver kendine. Herkes bir belirsizlik içinde aslında. İstek var kimle konuşsam aslında, ya gidelim… Türkiye'de kadınlar çok rahat evlerine temizlikçiler geliyor biz burada her şeye hasretiz falan filan." (B2-3, 1961 doğumlu).*

B2-3 anlatısında, Almanya ile Türkiye karşılaştırıldığında, Almanya'da olmayan ama Türkiye'de var olan bir hizmet sektörüne işaret etmektedir. Bu durum, çocukluk çağında büyükanne ve/veya büyükbabanın bakması için Türkiye'ye gönderilmelerine neden olan ve Almanya'da özellikle de o dönem için bulunamayan bakıcılık kurumunu hatırlatabilir.

İki ülke arasında seçim yaparken olası avantaj ve dezavantajları sıralayan *B2-12*, ikili yaşam tarzının kendi kaderi olduğunu ifade etmektedir:

> *"Yani ben iki ülke arasında gidip gelicem ve bu benim kaderim. Bir söz var ya kaderini seçeceksin ya seveceksin. İstemiyorsan çekip gideceksin, böyle bir seçenek var her zaman. Belki Mercedes e binemeyebilirsiniz, orada maddi olarak biraz daha eksik yaşarsınız ama huzurlusunuzdur rahatsınızdır. Her şeyin bir bedeli var, bedel ödemeden olmuyor. Bazı şeyleri de idealize etmenin anlamı yok. Almanya da süper bir ülke değil, Almanya'nın da olumsuz tarafları var demokrasisi sadece burada yaşayan insanlara imkân tanıyor." (B2-12, 1959 doğumlu).*

İkili yaşam tarzı, özellikle ikinci kuşak görüşmeciler için daha ağır basan bir gelecek planı olmuştur. Kendini göçmen kuşlara benzeten bir görüşmeci Türkiye'deki köyüne yerleşme durumunu 'geri dönüş' değil; 'yeni bir göç' olarak tanımlamıştır:

> *"...Benim için yeni bir göç hikayesi olur. Ben Berlin'in dışına göçemiyorum. O da kalmış ki, ben olduğum yeri seviyorum, köyü de seviyorum ama göçmen kuşları gibi her iki ülke arasında gidip gelmeyi seviyorum. Benim için nedense sanki böyle kutsal toprak varsa bizim köyde var. Başka hiçbir yerde yok, dünyanın hiçbir yeri benim için kutsal değil, ben oraya gittiğim zaman huzurluyum, kendimi kutlu hissediyorum, huzurlu hissediyorum. Oranın bana verdiği sıcaklığı güveni hiçbir yer vermiyor." (B2-1, 1967 doğumlu).*

Bu örnekte, ulusaşırı-yerelin yansıması ortaya çıkmıştır. Görüşmeci bir yandan Berlin'in dışına göçemediğini söylemiş; diğer yandan köyünü kutsallaştırmıştır. Kendisinin, iki tarafa da aidiyeti olduğu söylenebilir. *B2-1'nin* görüşmesindeki ulusaşırı-yerellik yansımasına benzeyen bir başka örnek *B3-7*'de de görülmüştür. Ailesi Çanakkale'ye 'geri dönüş' yapmış olan *B3-7*, ailesinin 'geri dönüş' fikrini benimsediğini ifade etmiştir:

> *"Yani benim amacım aslında burada belirli bir süre çalışıp sonra Çanakkale'de bir tekne alıp oraya yerleşmek. Hatta Bozcaada'ya yerleşmeyi planlıyorum. Yani hayatımda*

ben burada 67 yaşıma kadar durmam yani. Emekliliğimi bekleyeceğim yani, babamın mantalitesine dönüyor." (B3-7, 1989 doğumlu).

Ebeveynleri Türkiye'ye 'geri dönmüş' üçüncü kuşak görüşmecilerin gelecek planları, kendilerini ekonomik olarak yeterli hissettikleri takdirde, büyük ölçüde Türkiye'deki yaşamı tercih etme şeklinde gelişmektedir.

"Tabii ki gönlümden geçen ailemle beraber olmak…düzgün bir işim olsa mesleğim olmuş olsa kendimi geçindirecek kadar kaynağım olsa Marmaris'te yaşamayı tercih ederdim." (B3-3,1988 doğumlu).

Yerel ağların öne çıktığı benzer bir örnek yukarıda verilmiştir. Ailesi İstanbul'a 'dönüş' yapan ve kendisi de üniversite eğitiminin sonuna kadar İstanbul'da yaşamış olan Görüşmeci *B3-1* ise, aile ziyareti ve tatil için İstanbul'a gideceğini ancak orada büyük ihtimalle bir daha yaşamayacağını belirtmiştir:

"İstanbul'da herhalde yüzde doksan bir daha yaşar mıyım büyük bir ihtimal bir daha yaşamam tercih etmem, sadece tatil amacıyla. Çünkü ne zaman gitsem trafik, kaos, insanlar hani hakikaten insanların gittikçe kabalaştığını görüyorsun. Tabii ki tatil için ve aile için giderim o ayrı konu ama en fazla bir hafta iki hafta." (B3-1, 1990 doğumlu).

İkinci kuşak görüşmecilerden ikisi dünyanın herhangi bir yerinde yaşayabileceğini bunun Almanya veyahut Türkiye şeklinde iki seçenekten ibaret olmadığını ifade etmiştir. Göç kararı verilirken, bireysel olmak ya da aileye sahip olmak göç kararını farklılaştırıcı role sahiptir. Bu rol, kişilerin göç kararında göz önünde bulundurulan birçok unsurdan "coğrafi yakınlık" unsurunun öne çıkmasına neden olmaktadır:

"…hayalim Kanada, Vancouver'a taşınmak. Ama yani şey bir gün aile kurarsam, o zaman yani. Fransa'ya giderim. Fransa'da yaşasam, ne dersin dese, yani şey derim yani orada ekmek varsa yani … Orada … Hayalim esasen yani, kafamdaki hayal Kanada. Dünyada en rahat olabileceğim yerlerden bir tanesi olarak düşünüyorum. Şahsen gidip görmedim daha, onu da yapacağım" (B2-7, 1974 doğumlu).

İster ikili yaşam tarzını benimsesin ister benimsemesin ikinci kuşak görüşmecilerin çoğu, Türkiye'ye yönelen göç hareketlerini *'geri dönüş'* olarak tanımlamaktadır. Bununla aynı doğrultuda, ikinci kuşak görüşmecilerin Türkiye'ye göç etme ya da ikili yaşam tarzını seçme nedeni olarak 'memleket' tanımlarının öne çıktığı görülmektedir:

"Yeni bir göç değil. Orası hep vardı benim için. Yeni bir başlangıç değil. Memleketimiz tabii Türkiye, benim memleketimi İstanbul olarak görüyorum." (B2-2, 1963 doğumlu).

"Geri dönüş olur tabii. Niye göç olsun ki?" (B2-6, 1967 doğumlu).

Üçüncü kuşak görüşmeciler ise, Türkiye'ye gerçekleşmiş ya da planlanan olası göç kararını daha çok *'yeni bir göç'* olarak tanımlamışlardır. Bununla beraber, gelecek planlarında Türkiye'nin varlığı devam etmiştir. Bu durum; yıllardır evlerinde sürdürülen ritüellerden, ilişki kurdukları Türkiye kökenli göçmen topluluktan ve onların vasıtasıyla oluşan hafızalarından ve aidiyetlerinden kaynaklanmaktadır. Görüşmecilerden bazıları, 'geri dönüş' ifadesinin aileleri için doğru olduğunu belirtmişlerdir:

"...benim için tabii ki bir kesin geri dönüş değil. Benim için ailemle birlikte yeni bir yere gitmek. İsteyerek de gittim açıkçası böyle severim zaten yenilikleri. Gittim oraya, oranın kültürünü öğrendim. İyi ki de gittim. İki kültürü gerçekten yaşayabilmek için burada böyle ailenin içerisinde yaşayıp da senede iki-üç hafta Türkiye'ye gitmekle kültür öğrenilmiyor. Gidip içinde yaşadığın zaman oradan da o güzel kültürü kapıp, buradan da çok güzel harmanlayıp çok güzel bir hayat sürebilirsin bu iki güzel kültürle. Çok da güzel bir şey. Ama yani annemler için kesin dönüş, ben anlayabiliyorum, onlar buraya tek bir amaçla gelmiş: Bir şeyler kurmak Türkiye'de ve belirli bir aşamaya geldiğinde geri dönmek." (B3-7, 1989 doğumlu).

Ailesinin 'geri dönüş' kararı ile Türkiye'de bir süre yaşayan görüşmeci *B3-7*, iki tarafın kültürünün harmanlamasının olumlu sonuçlar vereceğini belirtmiş, ayrıca sadece yaz tatillerinin Türkiye'deki yaşamı tanıyabilmek için yeterli olmadığını vurgulamıştır. Bu vurgu, bir sonraki bölümde ele alınan İstanbul'da yapılan görüşmelerde zaman zaman öne çıkan "pişmanlık" teması için hatırlanması gereken bir noktadır.

Üçüncü kuşak görüşmecilerden biri köyüne yerleştiği takdirde özüne döneceğini söyleyip, sadece köyüne göç etmesinin 'geriye göç' olarak tanımlanabileceğini aksi takdirde Türkiye'ye herhangi bir yer için alacağı olası göç kararının 'yeni bir göç' hareketi olacağını anlatmıştır:

"...duygusal. Ama burada, Türkiye için demiyorum o köy için, o bahçe için diyorum. Geri dönüş olur, eğer ki Erzincan'a gidersem. Ama İstanbul olursa doğru, kabul etmek lazım, o farklı o geri dönüş olmaz. O hakikaten bir göç olur, yani o ayrı bir konu ama evet Erzincan'a gitmiş olsaydım özüme dönmüş gibi bir muhabbet olurdu ama bu da çok duygusal bir yaklaşım tabii ki." (B3-1, 1982 doğumlu).

B3-1'in köyünde ve bahçesinde dedesi ile güzel çocukluk anıları bulunmaktadır. Dolayısıyla hatırladığı bir duygu var ve o duyguya yönelme kendisinin tanımlaması ile bir 'geri dönüş' olacaktır. Ayrıca bu 'geri dönüş' hareketi, *translocality* bağlamında da okunabilir. Çünkü görüşmeci yerele olan bir dönüşten bahsetmektedir.[492]

Üçüncü kuşak görüşmecilerin çoğunun Türkiye'ye yönelen göç hareketlerini 'yeni bir göç' olarak adlandırdıkları daha önce ifade edilmiştir. Bununla birlikte, üçüncü kuşağa yönelik dışarıdan (zaman zaman da içeriden) atfedilen göçmenlik ve anavatanın bir genetik aktarım gibi kuşaktan kuşağa geçtiği ön kabulü ile ortaya çıkan (Türkiye'ye) 'geri dönüş' söylemleri bulunmaktadır. Bu söylemlerden gurur duyan bir görüşmeci, ailesinin Berlin'e göç etmeden önce yaşadığı yer olan İstanbul'a olası bir göç kararını dışarıdan atfedilen tanımlamanın aksine 'yeni bir göç' olarak tanımlamıştır:

> *"Beni kişilik olarak mı görüyorlar, aile mi acaba. Ama bir güzellik var beni Türk olarak sayıyorlar o zaman. Bence yeni hatta çok gururlanırım. Benim zaten kafamda ayrım yok İstanbul benim bir parçam. Ben mesela hep şey düşünürüm amcam yengemle evlenmese ve babamı almış olmasa acaba benim hayatım nasıl olur. O seçenek ve merak var kafamda ama ben şimdi bu mesleğimle gitseydim geri dönüş olmaz yeni bir kitap yazmak gibi olurdu." (B2-11, 1989 doğumlu).*

Bununla birlikte, Almanya'da kendisi kariyerine yönelik blokajla ya da bir ayrımcılıkla/ırkçılıkla karşılaşırsa, İstanbul'da yaşayabileceğini de eklemiştir:

> *"Eşimle bu konuyu çok konuşuyoruz daha çok Türkleştiğimizi düşünüyoruz. İstanbul'da evimiz olsun isteriz ama bir ayağımız da Berlin'de olsun isteriz. Home Office tekrar olursa bunu Türkiye'de yapmamız ve harcamamız daha kolay olur tabii. Türkiye'dekilerin nasıl düşündüğünü biliyorum ama bizim akrabalarımız falan oraya gelmeyi düşünüyoruz dediğimiz de aaa geri mi geleceksiniz, sizin orda düzeniniz var falan diyor. Şu an gitmem ama burada çok ırkçılık, kariyerimi bloklama olursa giderim." (B2-11, 1989 doğumlu).*

Türkiye'de yaşamak istemeyen Berlin görüşmecilerinin geneli orta yaş grubundaki kadınlar olmuştur. Neden olarak Türkiye'de kendilerini güvende hissetmediklerini ifade etmişlerdir:

> *"...arabalar korna çalıyor, topuklu ayakkabı giymişim, uzun çiçekli elbise giymişim yani abes bir şey giymemişim, ben bunu burda her gün giyiniyorum ve şey fark ettim kadın*

[492] Brickell, Datta, **Translocal Geographies: Spaces, Places, Connections**.

olmak zor, ben burda hot pens ile dışarı çıksam Türk ve Araplardan başka hiç kimse bana laf atmaz ama Türkiye'de o özgürlüğüm yoktur, o beni çok rahatsız ediyor, bu da benim için Türkiye'ye dönmemek için bir nedendir. Şeyi fark ettim önce genç kızken aa hoşuma gidiyordu laf atıyorlar falan çünkü Almanyadan öyle şeyleri tanımıyordum, sonra laf atmanın bir taciz olduğunu öğrendim, anladım. Ve kendimi kadın olarak özgür hissetmediğim ülkede olmak istemiyorum." (B2-1, 1967 doğumlu).

Sonuç olarak, Berlin'de yapılan görüşmeler sonucunda ikinci ya da üçüncü kuşak fark etmeksizin herhangi bir göç kararında aile bireylerinin etkin rolü olduğu anlaşılmıştır. İkinci kuşak görüşmecilerin aidiyeti, Türkiye ve Almanya karşılaştırıldığında, Türkiye'ye daha fazla yönelik bir tutumdadır. İkinci kuşak görüşmecilerin Türkiye'ye yönelik göç kararları 'geri dönüş' olarak isimlendirilmektedir. İkinci kuşak görüşmecilerin ikili yaşam tarzını benimseme kararları, büyük ölçüde "aile bireylerinin Almanya'da yaşamalarından dolayı"dır. Türkiye'de ekonomik ve siyasal istikrar sağlandığı takdirde, Türkiye'de yaşama kararı alacak görüşmeciler hem ikinci hem de üçüncü kuşakta bulunmaktadır. Her iki kuşak için de ortak olan noktalardan bir diğeri, yerele olan yönelmedir.[493] Genellikle ailelerinin bağı olan köyler ya da küçük tatil kasabaları gelecekte yaşamayı hedefledikleri yerler olarak görüşmeciler tarafından sıklıkla ifade edilmiştir.

Üçüncü kuşak görüşmeciler, aileleri Türkiye'ye 'geri dönmüş' olanlar, gelecek planlarını Türkiye'ye yönelik yapmaktadır. Üçüncü kuşak görüşmecilerin hemen hemen hepsinin Türkiye'de yaşama tecrübesi ya da planı bulunmaktadır.

Üçüncü kuşak görüşmecilerin aidiyetleri ikinci kuşak görüşmecilerle karşılaştırılarak incelendiğinde, ikili bir tutumda oldukları görülmüştür. Yaşanılan döneme ve bağlama göre, değişkenlik gösteren karma bir aidiyet tasviri yapılabilir. Bu noktada, toplumsal hafızanın yeniden üretilen bir olgu olduğu hatırlanmalıdır. Dolayısıyla bireyler kendileri için kimlik, vatan ya da aidiyet tanımlamalarını her düşünüşte farklı şekillerde gerçekleştirebilmektedirler. Bu bağlamda, aidiyetin ölçülebilen bir olgu olmadığı ifade edilebilir. Buraya kadar yapılan tüm analizler yaklaşık ve görüşmelerin o anki anlamlarından çıkarılan bulgulardır.

[493] Brickell, Datta, **Translocal Geographies: Spaces, Places, Connections**.

Tablo 6: Ailenin 'Geri Dönüş' Bilgileri (Berlin)

Katılımcı	İlk Göç Eden Kişi	Göç Edenin Göç Ettiği Yıl	'Geri Dönüş' Yılı	'Geri Dönüş' Yeri	Ailede 'Geri Dönüş' Deneyimi
B2-1	Babası	1969	-	-	-
B2-2	Annesi	1972	1983	Edirne	Anne-Baba (Teşvik alamadı)
B2-3	Babası	1970	80ler	Erzincan	Anne-Baba
B2-4	Babası	1972	-	-	-
B2-5	Babası	1966	80ler	İstanbul	Anne-Baba
B2-6	Babası	1963	-	-	-
B2-7	Babası	1973	1992	Bandırma	Görüşmeci dâhil aile
B2-8	Annesi	1963	1984	Samsun	Görüşmeci dâhil aile (Teşvik aldı)
B2-9	Babası	1973	-	-	-
B2-10	Annesi	1970	-	-	-
B2-11	Babası	1970	-	-	-
B2-12	Anne-Babası	1970		Ankara	Anne-Baba (Sonra Antalya-ic göc)
B3-1	Dedesi	1970	1983	Erzincan	Dede (Anne-Baba Berlin'de)
B3-2	Anneannesi	1969	1998	İstanbul	Görüşmeci dâhil aile
B3-3	Dedeleri	1962	1994-2002 2015	Marmaris	Görüşmeci dâhil aile
B3-4	Babaannesi	1974	2003	Adana	Babaanne (Anne-Baba Berlin'de)
B3-5	Babaannesi	1974	2003	Adana	Babaanne (Anne-Baba Berlin'de)
B3-6	Dedesi	1976	1981	Erzincan	Dede (Anne-Baba Berlin'de)
B3-7	Dedesi	1965	2001 2006	Çanakkale	Dede Anne-Baba
B3-8	Anneannesi Babaannesi	1970		Ankara	Babaanne (Anneanne ve anne-baba Berlin'de)
B3-9	Dedesi	1970	-	-	-
B3-10	Dedesi	1967	1984	Kayseri	Dede ve evli çocuklar (Babaanne Berlin'de)

Tablo 7: Katılımcının Bireysel Göç Hikayesine Dair Bilgiler (Berlin)

	Katılımcının Almanya'ya Göç Ettiği Yıl	Katılımcının Bireysel Göç Geçmişi	Katılımcının (Varsa) Göç Geçmişinin Yeri ve Zamanına Dair Bilgiler	Katılımcının Türkiye'ye Göçe Bakış Açısı	Katılımcının Geleceğe Yönelik Planları
B2-1	1971	Niyet olarak	Kurumsal ırkçılık nedenli Almanya'dan Türkiye'ye	Yeni Bir Göç	İkili Yaşam
B2-2	1974	-	-	Geriye Göç	İkili Yaşam
B2-3	1973	-	-	Geriye Göç	İkili Yaşam
B2-4	Doğum	Evlilik yolu ile	Ankara (1 yıl)	Kararsız	İkili Yaşam
B2-5	1972	İstek olarak kalmış	Çocukluğunda	Geriye Göç	İkili Yaşam
B2-6	1969	-	-	Geriye Göç	Her yer
B2-7	Doğum	Ailesi ile geri dönüş	Bandırma (1992-2001)	Geriye Göç	Kanada
B2-8	Doğum	Ailesi ile geri dönüş	Samsun (1984)	Geriye Göç	Berlin
B2-9	Doğum	Annesi ile geri dönüş	İlkokul dönemi	Kararsız	Türkiye
B2-10	Doğum	-	-	Kararsız	İkili Yaşam
B2-11	Doğum	-	-	Kararsız	İkili Yaşam
B2-12	1970	-	-	Kararsız	İkili Yaşam
B3-1	Doğum	Eğitim amaçlı	Barselona (Temelli gidiş ama evlilik nedeniyle Berlin'e dönüş)	Geriye Göç (Erzincan) Yeni Göç (Başka iller)	Berlin
B3-2	Doğum	Ailesi ile geri dönüş	İstanbul (1998)	Geriye Göç	Almanya

B3-3	Doğum	Ailesi ile geri dönüş Bireysel geri dönüş Bireysel geri dönüş	Marmaris (1994-2002) Marmaris (2015-2016) Marmaris (2017-2018)	Geriye Göç	Türkiye
B3-4	Doğum	Eğitim amaçlı	İstanbul (2016-2017)	Yeni Bir Göç	Almanya
B3-5	Doğum	Evlilik yolu ile	İzmir (2015-2016) İstanbul (2016-2017)	Yeni Bir Göç	Almanya
B3-6	Doğum	-	-	Geriye Göç (Aile için bu anlamlı ve onlar orada olursa onlara dönmek)	Almanya
B3-7	Doğum	Ailesi ile geri dönüş	Çanakkale (2006-2008) Ankara (2008-2013)	Geriye Göç	Çanakkale
B3-8	Doğum	Eğitim amaçlı	Ankara (2008-2016)	Geriye Göç	Antalya
B3-9	Doğum	-	-	Yeni Bir Göç	Almanya
B3-10	Doğum	-	-	Yeni Bir Göç	Almanya veya Türkiye'nin güneyi

Tablo 8: Katılımcının Türkiye ile Fiziki Bağlantısına Dair Bilgiler (Berlin)

Katılımcı	Katılımcının Türkiye'yi Ziyaret Sıklığı	Katılımcının Türkiye'de Ziyaret Ettiği Yer
B2-1	Yılın yarısı	Köy-İstanbul
B2-2	Yılda 1-2 ay	Edirne-Tatil beldeleri
B2-3	Yılda 3-4 ay	Antalya-İstanbul
B2-4	Yılda 1 ay	Altınoluk
B2-5	Yılda 3 hafta	İstanbul-Tatil beldeleri
B2-6	Yılda 3-4 hafta	İzmir-Bursa
B2-7	Yılda 3-4 hafta	İstanbul-Tatil beldeleri
B2-8	Yılda 4-6 hafta	Samsun-Tatil beldeleri
B2-9	Yılda 4-6 hafta	İstanbul-Tatil beldeleri
B2-10	Yılda 4-6 hafta	Rize-Tatil beldeleri
B2-11	Yılda 1-2 kez	İstanbul
B2-12	Yılda 4-6 hafta	Ankara-Tatil beldeleri
B3-1	Yılda 6 hafta	Erzincan (Köy)
B3-2	Yılda 1-2 kez	İstanbul-Tatil beldeleri
B3-3	Yılda 4-6 hafta	Marmaris
B3-4	Yılda 1-2 kez	İstanbul-Tatil beldeleri
B3-5	Yılda 1-2 kez	İstanbul-Tatil beldeleri
B3-6	Yılda 4-6 hafta	Erzincan Köy-İstanbul
B3-7	Yılda 2-3 hafta	Çanakkale
B3-8	Yılda 4-6 hafta	Tatil beldeleri
B3-9	Yılda 1-2 kez	İstanbul
B3-10	Yılda 1-2 kez	İstanbul

3.4.2. İstanbul: Dünden Bugüne, Bugünden Geleceğe

İstanbul'da gerçekleştirilen alan çalışmasının geçmişten günümüze yaşanan göç hikayelerine, günümüzden geleceğe uzanan göç planlarına; bu başlık altında yer verilmiştir. Bir önceki bölüm olan Berlin'de gerçekleştirilen görüşmelerde analiz edilen unsurlar, bu bölümde İstanbul görüşmeleri bağlamında incelenmektedir. Öncelikle, ailelerinde ve kendilerinde Almanya ve Türkiye işgücü göçü dışında (varsa) başka göç hikayeleri, devamında ailelerinde 'geri dönüş' tecrübesi olup olmadığı ele alınmaktadır. Ayrıca İstanbul'a son göç ettikleri zamanın öncesinde (varsa) Türkiye'ye yönelen bireysel göç hikayeleri incelenmekte ve bu göç hareketlerini tanımlama biçimlerine yer verilmektedir. Son olarak, İstanbul'a son geldikleri zamana dair anıları ve geleceğe yönelik planları sorgulanmaktadır.

İstanbul'da, Berlin'de yapılan görüşmelerden farklı olarak, Almanya'ya işgücü göçü öncesinde, başka bir göç hareketine katılmış aile bireylerine sahip görüşmeciler olduğu gözlemlenmiştir. Örneğin üçüncü kuşak görüşmecilerden *İ3-8*, ailesinin Türkiye'den Almanya'ya göç etmeden önce de bir göç deneyimi yaşadığını anlatmış ve ailesini göçmen aile olarak tanımlamıştır:

> *"Benim ailem zaten genel baştan göçmen. Dedemler olsun, Kosova, Makedonya, bu şekilde göçmeniz zaten. Dedem tam olarak hangi yılda Almanya'ya gittiğini açıkçası bilmiyorum ama annem aşağı yukarı 4-5 yaşlarındaymış. Bu şekilde de annemin göç hikayesi de başlamış 7 yaşında Almanya'ya gittiğinde. Zaten Türkçesi de yokmuş Boşnakça konuşuyorlarmış Türkiye'de. Hani okulda da daha yeni Türkçe öğrenirken yeni bir dil öğrenmeye başlıyorlar Almanya'da. Almanya'da direkt birinci sınıftan yine başlıyor, Almancası yok, bir şekilde. Teyzem, dayım da aynı kaderi paylaşıyorlar." (İ3-8,1993 doğumlu).*

Ailesinde birinci kuşak göçmenlerin Almanya'ya göç öncesinde başka göç hikayesi olduğuna vurgu yapan bir diğer üçüncü kuşak görüşmeci *İ3-1*'in anlatısından iki büyükbabasının da Almanya'ya göç ettiği anlaşılmaktadır. Büyükbabalarından birisi, önce Yunanistan'dan Türkiye'ye (Edirne'ye); sonra Edirne'den Almanya'ya göç etmiştir:

"Türkiye'den şöyle babamın babası Tekirdağ'dan göç etti, Tekirdağlı babamlar. Diğer dedem annemin babası Edirne'den, onlar göçmen Yunanistan göçmeni. Edirne'ye yerleşmişler Edirne'den göç etmişler sonra." (İ3-1, 1988 doğumlu).

Burada, yukarıdaki görüşmecinin ailesinden göç eden (birinci) kuşak için, ulusaşırı sosyal alana üçüncü bir coğrafi alan eklendiği söylenebilir. [494]

Ailesinin 'geri dönüş' kararı bağlamında, Almanya'dan Türkiye'ye göç eden ikinci kuşaktan beş görüşmeci[495] ve üçüncü kuşaktan dört görüşmeci olmuştur. İkinci kuşaktaki beş görüşmeciden biri ve üçüncü kuşaktaki dört görüşmeciden ikisi tekrar Almanya'ya kendi ifadeleri ile 'dönmüşler', bir süre sonra da Almanya'dan İstanbul'a bireysel olarak göç etmiştir.

Ailelerinin 'geri dönüş' kararı ile İstanbul'a gelen görüşmecilerden olan *İ2-2*'nin 'geri dönüş' gününe dair gençlik hatırası, 'geri dönüş' sürecinde ve sonrasında yaşadığı duygularını anlatmaktadır:

"8 Ağustos falandı galiba. Şaka yapmıyorum yani ciddiyim hatırlıyorum o günü. Çünkü şeydi döndüğümde çok çok farklı hislerle dönmüştüm yani ilk günümü hatırlıyorum böyle. Biz döndük, biz arabayla geldik bu arada dönüş yaptığımızda. Ya yolda çok ağladık hatta… Geldik Türkiye'ye dediğim gibi teyzemlere geldik zaten biz ilk. Orada yedik, içtik, hazırlandık. O gün amcamın oğlunun düğünü var. Yani biz geldik; yol yorgunluğu, bir şok zaten var. Böyle baktığımı hatırlıyorum yani şok olmuş bir vaziyette, benim için çok farklı bir şeydi. Ümraniye'de oturuyorum, Ümraniye'de dışarı çıktığımı ve şöyle etrafa baktığımı hatırlıyorum. Böyle bir şok içerisinde. Bir de ben iki sene üst üste gelmemiştim Türkiye'ye. İki sene sonra Türkiye'ye geldim daha da bir şok oldu benim için. Garipti, o düğün ortamında herkes ilgi gösteriyor bana. Ama benim aslında içim üzülüyor..." (İ2-2, 1984 doğumlu).

Yukarıdaki anlatıdan, görüşmecinin yaşadığı "şok" anlaşılmaktadır. Bu anısının üzerinden yirmi yıl geçmesine rağmen, o anki duygularını muhafaza ettiği görülmüştür. Benzer bir şekilde, ailesinin 'geri dönüş' kararı ile İstanbul'a yerleşen başka bir görüşmeci, 'geri dönüş' sonrasında İstanbul'da yaşadığı tecrübelere değinerek travmatik bir durum yaşadığının altını çizmiştir:

[494] Şimşek, "İstanbul'daki Afrikalı Göçmenlerin Ulusötesi Sosyal Alanlarının Entegrasyon Süreçlerine Etkisi", s. 216–235.
[495] İkinci kuşaktan toplam dört görüşmeci ailesi ile dönüş yapmış olup; bir tanesi ailesinin kararı ile Türkiye'deki akrabalarının yanına gönderilmiştir.

"…hala da o şeyi unutmam yani Almanya'yı bırakıp o zamanlar bir de doğalgaz da yoktu İstanbul'da, kışın resmen kurum çekerdik nefes olarak. Camları açamazdık evde her taraf kömür sobalarından. Su kesintileri vardı o yıllarda İstanbul'da ben su taşıyordum. Okula gidiyordum, okuldan dönüşte bidonları alıp camiden kuyulardan su taşıyıp eve… Belli bir zaman öyle geçti. Yani anlatamam çok büyük bir travmaydı o zamanlar. Şimdi gülerek anlatıyoruz belki ama o zamanlar sadece günü yaşadık, üzerine düşünmedik ne yapıyoruz diye. Şimdiki aklım olsa tabii ki öyle bir işe hayatta girmem. Ama tabii bize sorulmadı ne yapmak istersin diye. Oradan buraya dönmek büyük bir travmaydı. Hem fiziki bir ortam olarak düşünürsek, bir travmaydı. Ya benim avantajım tek afallamamı çok fazla engelleyen benim yazıldığım okul oldu." (İ2-3, 1975 doğumlu).

İstanbul'da yaşadığı sıkıntılara ve Almanya'dan Türkiye'ye dönmenin kendisi için bir travma olduğuna değinen görüşmeci, avantajlı olan durumunun ise başladığı okul olduğunu belirtmiştir. Görüşmecinin başladığı okul olan Kartal Anadolu Lisesi, Almanya'dan Türkiye'ye 'geri dönen' lise çağındaki gençlere eğitim veren kurumlardan biri olmuştur.[496] Benzer deneyimleri yaşamış kişilerle birlikte olmak ve arkadaşlık kurmak, söz konusu görüşmeci için travmatik olan tecrübesini görece yaşanabilir kılmıştır. Başka görüşmecilere ait anılarda da benzer deneyimlere sahip kişilerle daha rahat arkadaşlık kurulduğu anlaşılmıştır.

Ailelerinin 'geri dönüş' kararı neticesinde, İstanbul'a gelen ve günümüzde de İstanbul'da yaşayan ikinci kuşak dört görüşmecinin *aileleri ile* Türkiye'ye 'geri dönüş' tarihleri incelendiğinde, tarihsel sıra ile *1984* (İ2-7, 1969 doğumlu); *1988* (İ2-3, 1975 doğumlu); *2001* (İ2-2,1984 doğumlu); *2006* (İ2-8, 1980 doğumlu) şeklinde olduğu görülmüştür:

"15 sene Almanya'da yaşadım ailemle beraber. Sonra bir gece karar verildi ve biz artık Türkiye'ye dönüyoruz diye. Geri dönüyoruz dedi ailem ve benim için geriye dönmek gerçek anlamda geri dönmek anlamına gelmiyordu. Yaz tatillerinde Türkiye'ye gittiğimiz oluyordu ama ben zaten Almanya'da doğmuştum ve bana göre geri dönüyoruz denildiğinde garip geldi. 84 yılında da geri döndük." (İ2-7, 1969 doğumlu).

"Yaklaşık 1988 yılına kadar orada yaşadım. İlkokulu ve arkasından Realschule de iki sınıf okuduktan sonra Türkiye'ye döndüm. Ama babam orada kalmaya devam etti. Şöyle ki ben ortaokul iki de döndüm dedim ama annemle beraber döndüm. Babam çalışmaya devam etti, sık aralıklarla gelip gitmeye çalıştı. Aile ikiye bölündü yani. Zaten ikiye bölünmüştü kardeşlerimden dolayı ama bu sefer aile reisi orada kaldı. Ben burada okula

[496] Turhan Çetin, Leyla Ercan, "Yurt Dışından Geri Dönüş yapan Üniversite Öğrencilerinin Sorunlarının İncelenmesi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. VIII, No: 2, 2008, s. 65–80.

başlayınca annem mecbur dönmek zorunda kaldı Türkiye'ye ama sadece bir kâğıt üstünde yani resmiyette dönmedik tabii Türkiye'ye." (İ2-3, 1975 doğumlu).

Yukarıdaki anlatılardan anlaşılacağı üzere, 'geri dönüş' bazı görüşmecilerin aile bireylerinin tamamının gerçekleştirdiği bir göç hareketi iken, bazıları için aile bireylerinden sadece bir kısmının gerçekleştirdiği bir göç hareketi olmuştur. Ve aile bireylerinin yalnızca bir kısmının göç hareketine katılması, bu ailelerdeki ebeveynlerden biri veya ikisinin iki taraflı yaşam sürdürmelerine neden olmuştur.

İ2-3'ün ailesinin iki taraflı yaşam sürdürmesinin nedeni, Almanya'da yaşadıkları bürokratik sorunlardır. Birinci kuşak olan babasının teşvik yasasından yararlanma talebi karşılıksız kalınca, ailenin göç sürecinin en başında hedefledikleri 'geri dönüş', görüşmecinin babası için ertelenmiş ve emekliliğini bekleme zorunluluğu doğmuştur. Göç sürecinin en başında, aile çocuklarından bazılarını bu hedef doğrultusunda İstanbul'da babaannelerinin yanında bırakmıştır. Dolayısıyla 'geri dönüş', onlar için çocuklarına 'geri dönüş' anlamını da içermiştir. Berlin'de yapılan görüşmelerin geri dönüş bağlamında ele alındığı bölümde, çocuklar Berlin'de doğmuş olsalar da 'geri dönüş' fikri nedeniyle onların İstanbul'a büyükanne ve büyükbaba yanına gönderilmelerini konu alan örneklere yer verilmiştir. İki alan da karşılaştırıldığında, çocukların varlıklarının ve eğitim durumlarının, göç sürecinin en başında hedeflenen 'geri dönüşün' gerçekleşme ya da gerçekleşmeme durumu için hem neden hem de sonuç olduğu söylenebilir.

Ailenin ikiye bölündüğü yaşamlarda, ebeveynlerden birinin iki taraflı yaşam tarzını benimsediği görülmektedir. Bir önceki örnekte emeklilik süresi dolana kadar İstanbul'da yaşamakta olan çocuklarının ve eşinin yanına gidip gelerek ama aynı zamanda Almanya'da çalışarak yaşanan bir ikili yaşam tarzına şahit olunmaktadır. İstanbul'a hem ailesinin hem de bireysel kararı sonucu gelen *İ2-1*'in ailesinin kararı ile deneyimlediği göç bu örneğe benzer şekilde gerçekleşmiştir:

"83 senesinde ne hikmetse bilmiyorum annemle babam kendi aralarında ne düşündüler ne konuştular bilmiyorum. O zamanlar çok da aklımız ermiyor ama kendi kendilerine bir karar almışlar ve bizi tekrar Türkiye'ye getiriyorlar. Gelmiyor babam, bizi getiriyorlar

yani çocukları. Annemse Almanya ve İstanbul arasında mekik dokuyor. Bir İstanbul'a bizim yanımıza geliyor bir Almanya'ya babamla ablamın yanına gidiyor. Böyle bir şey oldu dediğim gibi bir süre. Ben liseyi bitirene kadar." (İ2-1, 1971 doğumlu).

Annesi ile yaşadığı bu göç deneyiminden sonra üniversite eğitimi için babasının teklifi üzerine tekrar Almanya'ya yerleşen *İ2-1*'in İstanbul'a bireysel göç deneyiminin 2015 yılında gerçekleştiği, anlatının ilerleyen bölümlerinde anlaşılmaktadır. *İ2-1*'in İstanbul'a göç etme sebebinin "Almanya'dan sıkılma ve değişiklik isteme" olduğu görülmektedir. İkinci kuşak görüşmecilerden İstanbul'a yönelen son göç tecrübesini bireysel olarak gerçekleştirenlerin sebepleri genel olarak "çalışma" ve "evlilik" iken, *İ2-1*'in bireysel göç sebebinin üçüncü kuşak görüşmecilerin "değişiklik isteme" ve "farklı bir yerde yaşamayı deneme" temalı nedenlerine yakınlaştığı söylenebilir:

"2015 senesinde tekrar bir sıkıldım biraz Almanya'dan. Değişiklik istedi sanırım canım biraz fazla özgür ruhluyum galiba. Onun üzerine babamlar da zaten annemle babam 2008 senesinde emekli oldular onlar döndüler. Onlar kesin dönüş yaptı 2008 senesinde. Babam emekli olur olmaz onların hep hayaliydi zaten." (İ2-1, 1971 doğumlu).

Ayrıca görüşmeci *İ2-1*'in ailesinin emekli olduktan sonra, 2008 yılında, Türkiye'ye 'kesin dönüş' yaptığı da öğrenilmiştir. Görüşmeler süresince, her iki kuşağın ailelerinin de 'geri dönüş' hikayelerine ulaşılmıştır. Berlin'de yapılan görüşmelere benzer bir şekilde, İstanbul'daki görüşmecilerin ailelerinde de emeklilik sonrası 'geri dönüş' hayalini iki taraflı yaşam tarzını benimseyerek kısmen gerçekleştirenler bulunmaktadır. Kendisi İstanbul'da yaşamayı tercih etmiş ve birden fazla bireysel göç hikayesine sahip olan *İ2-4*'ün ailesinin emeklilik sonrasında iki coğrafi mekândan ve ona eklenen ilişkiler ağı ile kendi ulusaşırı sosyal alanlarını kurdukları görülmektedir [497]:

"…annem de emekli olduktan sonra 6 ay burada, 6 ay Almanya'da ya da burada da daha uzun kalıyorlar. Almanya'ya kışın gidiyorlar. Almanya'da evimiz var kendimize ait. Onun için ne orada kalabiliyorlar ne buradan vazgeçebiliyorlar. Onların içinde böyle bir yara kalmış genç yaşta gurbete gitmişler. Memleketin tadını aslında şimdi çıkarıyorlar. Rize'de bizim bahçemiz var, çay bahçemiz. Onlarla ilgileniyorlar, köye ev yaptırdılar ev ile ilgileniyorlar vs. Onlar için de bir meşguliyet oluyor emeklilik hayatı. Ama dediğim gibi, Almanya'dan hiçbir zaman vazgeçemediler. Annemlere sorsam nerede yaşamak istersin Almanya'da mı Türkiye'de mi, Türkiye'de ama Ardeşen'de derler, Rize Ardeşen'de yaşamak isterler." (İ2-4, 1978 doğumlu).

[497] Faist, "The Transnational Social Spaces of Migration", s. 3–8.

Berlin'de yapılan görüşmelerde Marmaris, Erzincan köyleri ve Bozcaada'nın ön çıkmasına benzer bir şekilde, ulusaşırı-yerellik kavramını içeren yaşam yeri seçimlerinin İstanbul görüşmelerinde de öne çıktığını görmek mümkündür. Görüşmecinin ailesinin yaşamak için seçeceği Ardeşen, anlatıdaki yerelliği göstermektedir. İkinci kuşak görüşmecilerden bireysel[498] olarak göç edenlerden biri olan *İ2-4*, kendisinin İstanbul'a göç etme sebebini şu şekilde açıklamıştır:

> *"…2010 senesiydi, 2010 sene sonlarına doğru benim sözleşmem bitiyordu, Fujitsu ile olan sözleşmem. Oradan, Almanya'da ayrılmaya yakın karar verdim. Aslında benim planım şeydi, Kanada'ya göç etmek istiyordum. İzin almıştım, oturma izni, çalışma izni her şey hazırdı. Sonra, yılbaşında İstanbul'a geldim arkadaşlarımla vedalaşmak için. Yılbaşı akşamı eşimle tanıştık. Orada İstanbul'a tekrar geri gelmeyi kararlaştırdım. Öyle olunca da Kanada planları, hayallerim suya düştü." (İ2-4, 1978 doğumlu).*

Ailesinin 'geri dönüş' kararı neticesinde, Almanya'dan Türkiye'ye göç eden üçüncü kuşaktan dört görüşmeci olduğu daha önceden ifade edilmiştir. Bu görüşmecilerden ikisinin sadece aileleri ile 'geri dönüş' tecrübesine sahip olduğu, diğer ikisinin ise aileleri ile 'geri dönüş' tecrübesinin yanı sıra, bireysel göç tecrübelerinin de bulunduğu anlaşılmıştır. Sadece ailesi ile 'geri dönüş' tecrübesi yaşayan iki görüşmecinin de aileleri İstanbul'a gelmemiş; Bursa ve Sakarya'ya yerleşmişlerdir. Çocukluk anılarında Almanya'dan izlere sıkça rastlanılan bu görüşmeciler, İstanbul'a üniversite eğitimi için gelmiş ve iş hayatına yine İstanbul'da başlamışlardır. Birinin ailesi malulen emeklilik sonrasında Türkiye'ye 'geri dönüş' yaşamışken; diğerinin ailesinin nedeni Almanya'da sağlıksal ve ekonomik sıkıntılar yaşadığı dönemde Türkiye'den gelen iş teklifi olmuştur:

> *"Türkiye'ye 2008 gibi kesin dönüş yaptık. Sebebi de ondan bir sene öncesinde babam arbeitlos yani işsiz olarak bir senesini geçirdi hani bir sosyal yardım da alamadık işsizlik maaşı gibi bir şey aldı. O dönemde yeni bir eve taşınmıştık falan filan o masraflar biraz zorlayınca Türkiye'ye aslında kesin dönüş yapmayı hiç düşünmüyorduk ama o sırada babam bir iş teklifi aldı ve o teklif de şeydi zaten Türkiye'ye Türkçe bilen bir servis elemanı yollamak Alman firması. Otomotiv sektörü olduğu için de Bursa'ya gelmiştik direkt." (İ3-5, 1996 doğumlu).*

[498] İ3-4'ün bireysel göç tecrübesi aslında evlendikten sonraki ailesini (eşini ve çocuklarını) kapsamaktadır. Burada bireysel göç derken, göç hikayesinin başlangıcında Almanya'ya göç etmiş birinci ve ikinci kuşak aile bireyleri olmadan gerçekleştirilen göç hareketi kastedilmektedir. Yani İ3-4'ün karar alıcı olma konumu vurgulamak istenmektedir.

"16 yıl orda yaşadım. Hatta 16. Doğum günümde babam malulen emekli olduktan sonra dönmeye karar verdi. Üç kardeşiz. Ablam var evli ve üç çocuğu var. Üçü de kız. Bir tane de kardeşim var 4 yaş ufak o da mühendis. Evet. Onlar da Türkiye'de. Ablam da biz döndükten iki ay sonra eşiyle birlikte döndü." (İ3-6, 1990 doğumlu).

İ3-6, Almanya'da yaşayan akrabalarının 'geri dön(e)meyeceklerini' söylerken aynı zamanda geri dönüşün radikal bir karar olduğunu babasının bu kararı alabildiğini belirtmiştir:

"Dayımın hatırladığım efsane bir sözü vardır. Temelli dönmeme az kaldı. Diye ama ev aldı bark aldı. Oğlu ev aldı. Onlar dönemez zaten. Dayım da işte ev aldı iyice yerleşti. Borçları var evi alınca. Sonra işte oğulları orda. Bütün hayatları orada. 4 oğlu var ikisi orada iş kurdu ikisi okuyor. Babam gibi bir radikal karar alamadı onlar." (İ3-6, 1990 doğumlu).

Hem ailesinin 'geri dönüş' hem de bireysel kararları göç hikayesi bulunan üçüncü kuşak iki görüşmecinin ise, ailelerinin göç kararları Almanya ve Türkiye arasında sürekli gidip gelmiştir. Göç kararlarının nedenler arasında, Türkiye'de yaşayan aile bireylerine duyulan "özlem", yaşanan aile içi sorunlardan "kaçış" ya da çalışma olanağı sayılabilir. *İ3-11*, bugün İstanbul'da yaşamaktadır. İstanbul'da yaşama kararı alırken, aile ise yaşadığı 'geri dönüş' tecrübesinin bu kararına olan etkisini şu şekilde anlatmaktadır:

"Babam Almanya'daydı annem evlendikten sonra gitmiş. Daha sonra aile özleminden dolayı geri döndük istedi ve döndük ama bu durum bize sorulmadı babam ayrı olmuyor dediği için tekrar döndük. Babamın iş durumundan dolayı Berlin'e döndük. Ben o 3 yıl burada çok mutluydum o hayatı istediğim için geri döndüm ve ben Berlin'i sevmedim dedim. Lise 2-3'ü okuduktan sonra Marmara Üniversitesi'ni kazandım kaldım. Babam vefat etti. Annem ve kardeşim hala orada." (İ3-11, 1988 doğumlu).

İ3-11'ün bireysel olarak İstanbul'a gelişini, 'geri dönüş' şeklinde tanımladığı yukarıdaki anlatıda yer almaktadır. Görüşmenin ilerleyen bölümlerinde İstanbul'a olan göçünün tanımlamasını önceki ifadesi ile benzer şekilde yaparak, kendisinin 'geri dönüş' tanımını besleyen anılarının ve duygularının rolünü vurgulamıştır:

"Bence geri göç. Sanki buradaymışım gibi. Almanya'da iken çocuktum bir şey anlamıyordum. Burada sevgiyi, arkadaşlığı öğrendim, ilk çocukluk aşkım buradaydı. Beni götürdüler ama geri dönmem gerekiyordu ben böyle hissediyorum." (İ3-11, 1988 doğumlu).

Hem ailesi ile hem de bireysel göç tecrübesi olan görüşmecilerden diğeri de *İ3-11* ile benzer şekilde, ailesi ile birkaç kere Türkiye ve Almanya arasında göç tecrübesi yaşamıştır. En son tecrübesinde ise, Almanya'da eğitim aldığı sürede kendi yaşadığı ırkçılık temelli sorunlardan ötürü çocuklarının eğitimlerini Türkiye'de almalarını istemiş ve bu sebeple İstanbul'a göç etmiştir:

> *"2012 yılında ise Türkiye'ye dönme kararı alıyoruz çünkü çocukların şey dönemi geliyor işte ilkokul çağı oğlumun biraz 6 yaşındayken. Ve ben oğlumun kesinlikle Almanya'da okumamasını istedim." (İ3-4, 1976 doğumlu).*

Evlendikten bir süre sonra eşi ve çocukları ile İstanbul'a göç eden *İ2-6*'nın kardeşleri ve annesi Almanya'da yaşamaya devam etmektedir:

> *"Daha çok eşim istedi Türkiye'de yaşamayı. Eşim 8 sene orada yaşadı burası çok güzel ama uzun süre burada yaşayamam dedi ve bir tatil dönüşü uçakta karar verdik. Eşimin de burada işi hazırdı, ben 2 sene burada bocaladım orada her şey daha disiplinli okul sistemi çok farklı ama onun dışında her şey yolunda." (İ2-6, 1977 doğumlu).*

İ2-6, eşi ve çocukları ile yerleştiği İstanbul'a gelişini ve sonra Almanya'ya dönmeyi hiç düşünmemesinin temel nedenini Türkiye'ye olan aidiyeti ve Almanya'da yaşadığı "yabancılık" hissiyatı olarak belirtmiştir:

> *"Almanya'ya dönmeyi hiç düşünmedik. Ben evlendikten sonra aslında ondan önce sadece tatildi, Türkiye, evlenince eşimle geziyorduk farklı yerleri gördük, öyle yaşama duygusu geldi; burası bizim vatanımız ben orada doğdum ama yine de yabancıyım belki de Almanya'ya gitmeme sebebim de odur." (İ2-6, 1977 doğumlu).*

Üçüncü kuşak görüşmecilerden büyük çoğunluğunun bireysel göç kararı aldıkları ve bu karar sonucunda İstanbul'a yerleştikleri anlaşılmıştır. Üçüncü kuşak görüşmecilerden yedisinin ikinci kuşak aile bireyleri büyük ölçüde Almanya'da yaşamaktadır. Bu gruptaki görüşmecilerin İstanbul'a göç kararlarını çalışma hayatı, evlilik ve Almanya'daki Türkiye kökenli topluluktan uzaklaşmak gibi nedenlerin etkilediği anlaşılmıştır:

> *"Dortmund'da yaşıyorlar. İki kız kardeşim var bu arada onlar da üniversiteye gidiyorlar, okuyorlar hala. Almanya'dalar. Herkes orada benim haricimde. Bütün teyzeler, dayılar, anneanne, işte babaannem ve dedem rahmetli oldu, amcam herkes orada." (B3-1, 1988 doğumlu).*

"Tamamen Almanya'da yaşamak istemediğimden dolayı kaynaklanıyor. Ailem hala Almanya'da yaşıyor, ben tek başıma geldim zaten." (İ3-8, 1993 doğumlu).

"Buradaki hayatta özgür hissediyorum. Oraya (Almanya'ya) dönsem ayrı yaşamama izin vermiyorlar. İşimi bırakmak istemiyorum orada devlet okuluna giremiyorum ve tam zamanlı çalışmam gerekecek. Ayrıca Almanya'da herkes birbirini tanıyorlar ve bazı geleneksel şeylere çok takıntılılar." (İ3-7, 1995 doğumlu).

İstanbul'da yaşama kararlarını ne şekilde tanımladıkları incelendiğinde, ikinci kuşak görüşmecilerin 'geriye göç/geriye dönüş' olarak; üçüncü kuşak görüşmecilerin 'yeni bir göç hareketi' olarak tanımlamaya daha eğilimli oldukları anlaşılmıştır. Genel eğilimin aksine bir şekilde tanımlayanlar da bulunmaktadır. Örneğin *İ2-4* İstanbul'da yaşama kararını yurtdışına taşınma olarak tanımlamıştır:

"Almanlar mesela "Niye geri dönmek istedin" diye sorarlar, ben hep şey derim: "Ben geri dönmedim, ben Almanya'da doğup büyüdüm." Türkiye'de bir şeyim yoktu, bağım yoktu, tamam annem-babam Türk, yaz tatilinde Türkiye'ye gelirdik falan ama Türkiye'ye geldiğimde geri dönmüş olmuyordum. Türkiye'ye gitmiş oluyordum, yurt dışına çıkmış oluyordum. Böyle tanımlıyorum son gelişimi de…yurt dışından yerleştim. Vatanıma geri döndüm algısı yok yani, çünkü ben Almanya'da doğup büyüdüm, gençliğim, üniversite yıllarım hepsi Almanya'da geçti. Nasıl bir Alman, Almanya'dan ayrılıp yurt dışına yerleşiyorsa ben de kendimi o şekilde tanımlıyorum." (İ2-4, 1978 doğumlu).

Geleceğe dair planları incelendiğinde ise, öne çıkan nokta çocukların eğitimi, kariyerinde yükselme, Türkiye'nin ekonomik ve siyasal durumları olmuştur. Çocuklarının eğitimi için Türkiye'ye gelen aileler yine çocuklarının eğitimi için Almanya'ya ya da farklı ülkelere gidebileceklerini ifade etmişlerdir:

"…gelecekle ilgili çocuk mevzusu benim kafamı çok karıştırıyor. Yedi senedir evliyiz, çocuk yapmamamın sebeplerinden bir tanesi de bu aslında. Türkiye'de çocuk ve kendime güvenemiyorum. Bu konuyla ilgili birkaç kez girişimde bulundum eşim işte ikna etmeye çalıştı. Ama eşim kesinlikle gitmek istemiyor Almanya'ya. Yani…" (İ3-1, 1988 doğumlu).

"İstanbul benim için ne anlatıyor, ben orada yaşarken İstanbul'u hep özledim tatili iple çekiyordum, tatil zamanım gelse de İstanbul'a gitsem, gezsem diye. Şimdi içindeyim, yaşıyorum. İstanbul benim için ne ifade ediyor yorucu dediğim gibi yorucu bir şehir olduğunu düşünüyorum İstanbul benim için şu anda da mesela "ay burada yaşanmaz küçük bir yere kaçmak, yaşamak istiyorum" diyorum yani şu an benim için bunu ifade ediyor açıkçası İstanbul. Ve de çok pahalı buluyorum İstanbul'u. İstanbul'da yaşam çok pahalı her anlamda ev kirası da pahalı bir akşam yemeğe çıksan da çok pahalı bence. Ekonomik açıdan da bence zorlayan bir şehir insanı. Burada yemeğe ödediğim parayla

Almanya'da dışarıya çıktığında Stuttgart'ta dışarı çıktığımda yemeğe ödediğim parayı kıyasladığımda çok fark var bence. O kıyasta burası çok daha pahalı. Motivasyonum şu herhalde burayı daha çok belki tercih edebilirdim dediğim gibi siyasal ve ekonomik olarak eşitlense. Motivasyonum da herhalde daha çok sevdiğim insanın, daha çok akrabamın, daha çok insanın burada olması olurdu herhalde. Motivasyonum bu olurdu sanırım. Yoksa eşitlense keşke ama çok zor. Ve biraz önce dediğim gibi sorun Almanya'da yok mu var ama orada siyasi anlamda sorun var orada da var. Bu hani göç olayındaki sorunlar Almanya'nın bu soruna yaklaşımı, aktüel göçten bahsetmiyorum 50-60 yıldır olan göçten bahsediyorum veya 50-60 yıl önce başlayan göçten bahsediyorum. Almanya hala bu konudaki yaptığı hataları ya da sorunları çözmeye çalışıyor. Hala da çok başarılı değil bu sorunları çözmekte ama ben şunu fark ediyorum bütün bu problemler doğru dürüst çözülemese dahi oradaki günlük yaşantıyı çok aşırı etkileyen bir durum yok. Ben yıllarca bunu hissettim yani günlük yaşantımı, kazancımı, özgürlüğümü falan kısıtlayan hiçbir şey olmadı ama burada var. Ondan dolayı eşitlense evet burayı tercih edebilirim ama eşitlenmediği sürece her zaman için Almanya benim tercihim." (İ2-1, 1971 doğumlu).

"Diyelim çalışacağım şirket dedi, seni terfi edeceğiz ama bunun için Almanya'ya gelmen lazım, Kariyer yapmak benim için sanki daha önemli. Ben o yüzden Almanya'ya gitmeye hiç soğuk bakmam. Hatta başka bir ülkeye de gitmeye de. Koronadan dolayı ve Türkiye'deki terfiden dolayı vazgeçtiğim bir Singapur olayı vardı. Singapur'a gitme ihtimalim vardı. Sonra koronadan dolayı belirsizlik vardı. Korona olmasaydı, belki direkt "... seni Singapur'a transfer edelim" deyip muhabbet olacaktı. Ondan sonra bu belirsizliklerin içinde de bana Türkiye'deki terfi geldi. Türklerin de bir lafı var: Pazardaki pirinci alacağım diye evdeki bulgurdan olma. Ben de o yüzden öyle yaptım. Çünkü korona süreci hala devam ediyor, belirsizlikle uğraşacağına eline düşen fırsatı değerlendir gibi oldu. Ama terfi olsaydı, buradaki belirsizlik devam edip Singapur kesin olsaydı giderdim..." (İ3-3, 1981 doğumlu).

Kariyer nedeni ile göç kararı almanın kolay olmadığı ve iş bulmanın Almanya'da da zor olabileceğini düşünenler genellikle Türkiye'deki var olan yaşamlarını sürdürme eğilimindedirler:

"Şöyle ki bir yurt dışına tekrardan dönmek tabii ki her zaman ihtimal dâhilinde ama ne zaman olur o. Hani genelde bu tarz şeyi bir ülkeye göç etmeyi ya çok iyi derecede vasıflara sahiptir onu yapar ya da kaybedecek bir şeyi olmadığı için yapar. İki türlü seçenek vardır. Evlenerek gidenleri saymıyorum onlar damat gelin olarak gidiyorlar o ayrı bir şey. Şimdi ben her iki kategoriye de girmiyorum şu an. Yani kaybedecek çok şeyim var bir de hani çok iyi vasıflara bir doktor değilim bir mühendis olmadığım için kalkıp öyle bir şeye girişemem. Belli bir kariyerin var burada, belli bir geçmişin var, bir çevren var artık hani bir hayatın var artık. Onu bırakıp gitmek çok zor olur diye tahmin ediyorum. E bir de şartları sağlayacak şekilde bir geçimini sağlıyorsun. Dolayısıyla hani şu an için gelecekte bilmiyorum ama şu an bu saatten sonra düşünmüyorum. Ama bana o soru sürekli soruluyor birçok arkadaşım Almancı şeyinin dışında olanlar diyeyim ben size "Sizin ne işiniz var burada ne işin var burada, hani bas git Almanya'ya, orada iş mi bulamıyorsun" Orada iş bulmanın çok kolay olduğunu zannediyorlar çünkü. Yani

oranın şartlarını da ben çok iyi bildiğim için oradaki sosyal hayatı, gündelik hayatın nasıl yürüdüğünü işte giderek zorlaşan yabancı düşmanlığı yüzünden hayatları falan bildiğim için çok "distanced" duruyorum herhalde ben öyle bir konuya. He ne olur o dediğimiz şart yerine gelir bir gün çok zor durumda kalırım bir şekilde kaybedecek hiçbir şey kalmaz belki o zaman bilmiyorum Allah korusun olmasın tabii de." (İ2-3, 1975 doğumlu).

"Yani şöyle anlatayım. İstiyorum yani zaten artık kaç yaşına geldim. Hani sonuçta başka bir yere farklı bir yere gitmek istesem beni zaten kimse engellemez kimse durdurmaz. Bilmiyorum yani evet çok seviyorum Türkiye'yi insanlarını sevmiyorum ben sadece. Türkiye'yi özellikle İstanbul'u çok seviyorum, insanlarından evet hoşlanmıyorum çok fazla. Yurt dışına gitsem hep bir şey var "napıcam yani bu yaştan sonra" hep o şey var "napıcam". Yani okulu da burada okuyunca orada bir çalışma hayatım çünkü benim olmadı. Orada bir çalışma hayatım olsaydı belki bu konuda daha cesaretli olabilirdim. Ama orada bir çalışma hayatım olmadığı için bana böyle çok şey geliyor karanlık bir muamma geliyor açıkçası. Şu an annem var, annemle birlikteyim. Annem, Allah geçinden versin, vefat ettiğinde ne olur hiç bilmiyorum belki de çeker giderim yani. İnan ona şimdi bir şey söyleyemiyorum. Çünkü beni şu anda buraya bağlayan annem. Annem de gittikten sonra ne olur hiç bilmiyorum yani." (İ2-2, 1984 doğumlu).

Türkiye'de şartlar elverişli olduğu takdirde ilk tercihleri Türkiye'de yaşamak olduğu anlaşılmaktadır. Almanya'da yaşam fikri, görüşmecilerin çoğunluğu için 'güvence' niteliğinde olan bir ikinci tercih haline gelmiştir. Görüşmecilerin Türkiye'ye/İstanbul'a gelmeden önce Alman vatandaşlığını almaları hatırlanırsa, bu durum şaşırtıcı değil aksine vatandaşlık alma davranışının devamlılığı ya da temel nedeni niteliğindedir. İstanbul'a gelmeden önce Alman vatandaşlığını alan *İ3-10*'un sağlık konusundaki kaygıları onun gelecek planları açısından Türkiye'den Almanya'ya göçünü bir seçenek olarak görmesine neden olmuştur. Aynı zamanda ekonomik temelli kaygıları da göze çarpmıştır:

"İleride ne olursa... Bu konuda eşimle gayet açık konuşabiliyoruz. Hani ne olursa deneriz şeklinde. Ben buranın eğitim sisteminden çok memnun olmadığım için... Evet doktorlarından hastanelerinden şikayetçi değilim iyi hastaneleri var ama sistem olarak çok beğenmediğim için işte zorluk çektiğimiz anda herhalde ilk fırsatta giderim diye düşünüyorum. Zorluktan kastım ne? İşte büyük çok çok büyük bir hastalığım olduğunda galiba oraya giderim çünkü burada bildiğiniz üzere paran olmadığı sürece iyi bakılmıyorsun ama Almanya'da böyle değil bir standardı var. Devlet bir şekilde bakmak zorunda seni iyileştirmek zorunda. Sırf onun korkusundan "İyileşebilir miyim param yeter mi?" derdine girmektense galiba direkt Almanya'ya giderim. Hani onun için uğraşırım. Eşimle ve ailemle birlikte Almanya'ya dönmeye... En büyük korkum bu herhalde. Hani eşim şey diyor mesela "Maddi anlamda zorlandığımızda sen oraya

gitmek ister misin ilk fırsatta?". Şu politikaya bakarsak da zaten biraz sallantılı geçtiği için hani bu soruları soruyoruz kendimize. O konularda çok korkum yok hani o anlamda kaçmam ama sağlık anlamında isterim." (İ3-10, 1994 doğumlu).

İstanbul'da yapılan görüşmelerde Almanya'yı herhangi bir seçenek olarak görmeyenler de bulunmaktadır. Onlar için gelecek planları İstanbul'da ya da Türkiye'nin herhangi bir şehrinde yaşamak şeklindedir:

"Almanya'da yaşamak ve geri yerleşmek gibi bir fikir özellikle demin bahsettiğim gibi on gün öncesinde oradaydım net bir şekilde yerleşmek istemediğimi biliyorum. Orada yaşamak istemiyorum. Şimdi seviyorum, gittiğim zaman mutlu oluyorum, kendime yakın hissediyorum, orada insanlarla olan ilişkimde daha rahat edebileceğimi biliyorum. Şimdi eşimin ailesi ya da kendi ailemle bu ilişkiyi kuramam. Ama yerleşme konusuna gelince Almanya'da oturmak istemem. Şu an gittiğimde bana çok soğuk geldi özellikle yirmi yıl burada heyecanlı canlı deli dolu geçirdikten sonra İstanbul'dan bahsediyorum benim bulunduğum semtten yola çıkarak Almanya'ya kolay kolay yerleşeceğimi pek sanmıyorum. Bundan sonra İstanbul'da yaşamayı isterim. Veya Türkiye'nin daha köhne şehirlerinde yaşarım. Ola ki bir gün kendim yaşamaya karar verirsem İstanbul'dan da çıkarım daha sakin yaşarım." (İ2-7, 1969 doğumlu).

"...dediğim gibi Türkiye'deyim ve Bolu'ya yerleşmek gibi bir planım var." (İ3-6, 1990 doğumlu).

"Ben hani çok zorunda kalmadıktan sonra yani Allah göstermesin ama ben kesinlikle dönmeyi düşünmem Almanya'ya. Gelecekle ilgili planlarım, yani akademik gitmek istiyorum, şahsım için konuşacak olursam. Yani İstanbul, tabii ki. Metropol, işyerim burada, çocuklarımın okulu burada." (İ3-4, 1977 doğumlu).

"İstanbul'da Acıbadem'de oturuyorum. Burada devam edeceğim. Asla başka yerde oturmayı düşünmüyorum Acıbadem dışında. Maddi olarak olanağımız olsa çocuklarımı yurt dışında okuturdum. Çok istiyorlar yurtdışını ama şartlardan dolayı hedef bile koyamıyorlar. Hayal vardır ve bir de gerçek hayal vardır. Ben de aya gitmek astronot olarak isterdim ama bu hayaldir. Bir de gerçek hayal vardır. Eğer bu hayalimi gerçekleştirecek kadar bir maddi imkânım olsa çocuklarım için kullanırım." (İ2-7, 1969 doğumlu).

Türkiye'de yaşamaya devam etmek isteyenlerin Türkiye ve Almanya karşılaştırmaları yaptıkları ve bu karşılaştırmaların sonucunda Türkiye'ye ait hissettikleri anlaşılmıştır:

"Almanya'da her yerde 3 tane kutu vardır, mavi sarı yeşil. Burada öyle bir şey yok. Burada sadece yeşil var ve her şey atılıyor. Arada bir kırk yılın başı böyle mavi görüyorum sadece kağıtlar için ona bile seviniyorum yani, diyorum yani yazık. Ve bu takıntı oluyor. Ben buraya rağmen, şöyle, ben de tabii ki, her şeyi aynı şeye atıyorum. Ama ilk zamanlarda ben mesela şişeleri ayrı tutardım, kesinlikle. Ama sonra baktım ben

bunu ayrı tutuyorum, şunu ayrı tutuyorum ama sonuçta attığım her şey yine aynı kutuya gidiyor. Çünkü burada kimse dikkat etmiyor. Bu sefer başladım ben de tek çöp kutularıyla yaşamaya. Ondan öncesi iki tane vardı, bastırdığımda açıl diyordum açılıyordu ve benim çocuklar da o şekilde büyüdüler mesela. Ama son bir senedir tamamıyla Türkleştim yani." (İ3-2, 1991 doğumlu).

"Türkiye'de 100 kural varsa 100 tane de alternatifi var Almanya'da 1 kural var ve ona uyuluyor. Eskiden derdim ki evet oradaki hayat daha normal daha düzgün ama bu artık ben asimile oldum Türklüğe döndüm. Öğretmenlikte de bana faydası oldu A Planı yoksa B planı var C planı var şeklinde Türk düşünce yapısına uyum sağladım özellikle de pandemi döneminde. Türkiye'nin bu esnekliğini seviyorum. Yapamam dediğim noktada daha çok yapıyorum. Almanya'da sigara otomatlarını delikli para ile soymak bile baktığınızda değişik bir durum." (İ2-7, doğumlu).

Görüşmecilerin ailelerinde de Türkiye'de yaşama kararı alan bireyler olmuş fakat bu kararlara dair görüşmecilerin düşünceleri Türkiye'de yaşamın zor olduğu ve Almanya'dan hayal edildiği şekilde olmadığıdır:

"Ben geldikten 1 sene sonra abim peşimden geldi ama fazla kalamadı. 3-4 ay sonrasında tekrardan Almanya'ya döndü. Abim tam buradaki yaşam standardı, çalışma standartları, bazı yapılan iş yerlerindeki haksızlıklar vs. abime çok ters geldi hani "Ben buna alışamam" diyerekten Almanya'ya aslında geri döndü. Şimdi abim Almanya'da 17 yaşında Alman askeriyesine gitti. Baya seneler, 10 sene yaklaşık Alman askeriydi abim. Ve tabii ki de oranın disiplini, hani abime daha çok ... bir durumda. Hani o disiplin, o yaşam standardı, o yapılan her şey hani burada, buradaki yapılana karşı abim ne bileyim, alışamadı. Alışmak istemedi. 4 ay içinde zaten geri döndü. Babamda şöyle bir şey vardı, ben Türkiye'ye yerleşeceğim dediğimde "Sen orada yaşayamazsın" dedi bana. Sen hani Almanya'daki standarda, lükse alışıksın, gibi bir algı yarattı çalıştığım işte bana. Aslında Türkiye'yi seviyor, Türkiye'ye gelmek istiyor ama gerçekten bir ama, amadan önce söylenen şeyler doğru değildir ya, her zaman geldiğinde "Türkiye'de yaşanmaz", "Bu ne ya", "Çok değişmiş", "Türkiye şöyle kötü olmuş" demeye başlıyor. Hani gelse de sanırım altı ayda bir Almanya'ya gitme isteği oluşacak onda." (İ3-8, 1993 doğumlu).

İstanbul'da yapılan görüşmelerin sonucunda, her iki kuşağın da büyük ölçüde ya bireysel ya da ailesel olarak göç geçmişlerinin olduğu, İstanbul'da ya da Türkiye'nin herhangi bir şehrinde gelecek planları yaptıkları anlaşılmıştır. İstanbul'a göç etmelerinin ardındaki etken ise kimlik ve aidiyet gibi sosyo-kültürel nosyonlar olmuştur. Bireylerin Türkiye'de yaşamayı seçmelerinde dışsal bir neden olarak Almanya'da yaşadıkları ayrımcılık/ırkçılık öne çıkarken, bir diğer dışsal neden olarak da içinde yaşadıkları Türkiye kökenli toplum tarafından izlendikleri hissi göze çarpmıştır. Bunların yanı sıra, ebeveynlerinin Türkiye'den Almanya'ya taşıdığı ve evlerinde sürdürdükleri gelenekler

kimliklerinin oluşumunda rol oynamış kimlikleri de Türkiye'ye aidiyet hissetmelerine neden olmuştur. Böylece ayrımcılık/ırkçılık ve gözetleme durumlarından adeta kaçarken tanıdıkları-bildikleri bir kültüre ev sahipliği yapan yer olarak Türkiye'yi seçmişlerdir. Gelecek planları konusunda da Türkiye'de yaşamaya devam etmeleri sosyo-kültürel bağlamda herhangi bir sorun teşkil etmemektedir. Bu durumda belirleyici olarak, ekonomik yeterlilik ve siyasal istikrar öne çıkmıştır.

Tablo 9: Ailenin 'Geri Dönüş' Bilgileri (İstanbul)

Katılımcı	İlk Göç Eden Kişi	Göç Edenin Göç Ettiği Yıl	'Geri Dönüş' Yılı	'Geri Dönüş' Yeri	Ailede 'Geri Dönüş' Deneyimi
İ2-1	Babası	1969	1983-1996 2008	İstanbul Altınoluk	Baba hariç, tüm aile üyeleri Anne-Baba
İ2-2	Annesi	1972	2001	İstanbul	Görüşmeci dâhil aile
İ2-3	Babası	1971	1988	İstanbul	Görüşmeci dâhil aile
İ2-4	Babası	1968	İkili Yaşam		
İ2-5	Babası	1978	İkili Yaşam		
İ2-6	Babası	1972	-	-	-
İ2-7	Babası	60lar	1984	İstanbul	Görüşmeci dâhil aile (Tesvik yok)
İ2-8	Babası	60lar	2006	İstanbul	Görüşmeci dâhil aile
İ2-9	Babası	1972	-	-	-
İ3-1	Dedeleri	1968	-	-	-
İ3-2	Dedesi	1965	1996 2019	İstanbul İstanbul	Dedesi Annesi
İ3-3	Babaannesi	1964	2010	İstanbul	Babaannesi
İ3-4	Anneannesi	1965	1991-1992 1993	Antalya Bursa	Görüşmeci dâhil aile
İ3-5	Dedesi	1968	2008	Bursa	Görüşmeci dâhil aile
İ3-6	Anneannesi	60lar	2006	Sakarya	Görüşmeci dâhil aile
İ3-7	Anneannesi	1974	-	-	-
İ3-8	Dedesi	1970	-	-	-
İ3-9	Dedesi	1978	-	-	-
İ3-10	Dedesi	1968	-	-	-
İ3-11	Dedesi	60lar	2000-2003	İstanbul	Görüşmeci dâhil anne (baba Berlin'de)

Tablo 10: Katılımcının Bireysel Göç Hikayesine Dair Bilgiler (İstanbul)

Katılımcı	Katılımcının Almanya'ya Göç Ettiği Yıl	Katılımcının (Varsa) Bireysel Göç Geçmişi-Nedeni	Katılımcının (Varsa) Göç Geçmişinin Yeri ve Zamanına Dair Bilgiler	Katılımcının Türkiye'ye Göçe Bakış Açısı	Katılımcının Geleceğe Yönelik Planları
İ2-1	1980	İş	2015-İstanbul	Yeni Bir Göç	Almanya (güvence olarak)
İ2-2	-	Aile	2001-İstanbul	Geriye Göç	İstanbul
İ2-3	-	Aile	1988-İstanbul	Geriye Göç	İstanbul
İ2-4	-	İş İş Evlilik	2004-İstanbul 2008-Ausburg 2010-İstanbul	Yeni Bir Göç	Almanya (güvence olarak)
İ2-5	-	Aile kararı ile çocuğun uzaklaştırılıp geri alınması	1989Adıyaman 1989-Köln 1991-İstanbul	Kararsız	İstanbul
İ2-6	-	Eşi ile ortak karar	2005-İstanbul	Geriye Göç	İstanbul
İ2-7	-	Aile	1984-İstanbul	Geriye Göç	İstanbul
İ2-8	-	Aile	2006-İstanbul	Kararsız	İstanbul
İ2-9	-	İş ve evlilik	2010-Antalya 2012-İstanbul	Kararsız	İkili Yaşam
İ3-1	-	Evlilik	2014-İstanbul	Yeni Bir Göç	Almanya
İ3-2	-	Değişiklik isteği	2014-İstanbul	Yeni Bir Göç	İstanbul
İ3-3	-	İş	2013-İstanbul	Yeni Bir Göç	Her yer ama öncelik İstanbul
İ3-4	-	Çocukların eğitimi	2012-İstanbul	Geriye Göç	İstanbul
İ3-5	-	Aile Eğitim	2008-Bursa 2014-İstanbul	Yeni Bir Göç	Berlin
İ3-6	-	Aile Eğitim	2006-Sakarya 2008-İstanbul	Geriye Göç	Türkiye-Bolu

İ3-7	-	Eğitim ve İstanbul sevgisi	2018-İstanbul	Yeni Bir Göç	İstanbul-Almanya
İ3-8	-	İstanbul sevgisi	2017-İstanbul	Kararsız	İstanbul-Almanya
İ3-9	-	Partner	2013-İstanbul	Yeni Bir Göç	İstanbul-Herhangi bir yer
İ3-10	-	Evlilik ve merak	2019-İstanbul	Yeni Bir Göç	İstanbul-Almanya
İ3-11	-	Aile Aile Eğitim	2000-İstanbul 2003-Berlin 2006-İstanbul	Geriye Göç	İstanbul

Tablo 11: Katılımcının Türkiye ile Fiziki Bağlantısına Dair Bilgiler (İstanbul)

Katılımcı	Katılımcının Türkiye'yi Ziyaret Sıklığı	Katılımcının Türkiye'de Ziyaret Ettiği Yer
İ2-1	Yılda 1 ay	İstanbul- Tatil beldeleri
İ2-2	Yılda 4-6 hafta	İstanbul
İ2-3	Yılda 4-6 hafta	İstanbul
İ2-4	Yılda 4-6 hafta	Rize
İ2-5	Yılda 3-4 hafta	İstanbul
İ2-6	Yılda 4-6 hafta	İstanbul-Çankırı
İ2-7	Yılda 4-6 hafta	İstanbul
İ2-8	Yılda 4-6 hafta	İstanbul
İ2-9	Yılda 4-6 hafta	İzmir
İ3-1	Yılda 1-2 kez	Tekirdağ-Tatil beldeleri
İ3-2	Düzensiz (2 kez)	İstanbul
İ3-3	Yılda 4-6 hafta	İstanbul-Of
İ3-4	Yılda 4-6 hafta	Bursa
İ3-5	Yılda 3-4 hafta	-
İ3-6	Yılda 3-4 hafta	Ankara Köy
İ3-7	Yılda 3-4 hafta	İstanbul
İ3-8	Yılda 1-2 hafta, aile ile seyrek; tek başına daha sık (2009 sonrası)	İstanbul, Tatil beldeleri
İ3-9	Yılda 3-4 hafta	-
İ3-10	Yılda 3-4 hafta	-
İ3-11	Yılda 3-4 hafta	İstanbul

SONUÇ

"Göç", "geriye göç" veya "göçmenlik" kavramları, bu çalışmanın temel konu başlıklarından olmalarına rağmen, bu çalışma kapsamında görüşülen kişilerin Almanya ve Türkiye arasında gidiş-gelişlerini, bu gidiş-gelişlerde bavullarına sığdırdıkları hem maddi hem manevi dünyalarını tanımlamak için yetersiz kalmıştır. Bu nedenle, belki de araştırma boyunca kullanılan "göç" ifadesinin "insanın fiziksel ve duygusal olarak hareketliliği" anlamına geldiğini belirtmek yerinde olacaktır. İnsanın fiziksel ve duygusal hareketliliği ve bu hareketlilik esnasında oluşan aidiyeti onun belli bir yaşam yerine doğru yönelimini sağlamaktadır. Bu yönelimde etkin olan birçok neden bulunmaktadır.

Yaşam yeri seçimi ve "insanın fiziksel ve duygusal olarak hareketliliği" incelendiğinde, sınırsız ihtimallerin varlığı söz konusudur. Ulus-devlet politikaları ile bu sınırsız ihtimallere sınırlar çizildiği görülmüştür. Bununla beraber, "insanın fiziksel ve duygusal olarak hareketliliği" sadece ulus-devletlerin kontrol edebildiği bir alan olmaktan çıkmış, insanın bizatihi kendisinin "eyleyici" olarak yer aldığı bir olgu haline gelmiştir. Bu, yalnızca fiziki bir hareketlilikten ziyade, insanın kültürünü, dilini, dinini, hafızasını, toplumsal kimliğini yeniden ürettiği; tüm bunları hareket ettirdiği bir etkinliktir. Toplumsal hafıza, bu karmaşık yapıyı anlamak ve anlamlandırmak için uygun analitik bir zemin sunmuştur. Özellikle de toplumsal hafızanın "anıyı tekrar ve yeni bir biçimde üretebilme" argümanı, fiziksel ve duygusal olarak hareketliliğinde insanın yönünün zamana göre değişkenliğini açıklamaktadır. Aidiyetin bölünebilirliği ve kimliklerin tireli olarak üretilebilirliği de toplumsal hafıza ile açıklanabilir. Bu araştırma, metodoloji kısmında da belirtildiği üzere; 2019-2021 yılları arasında İstanbul'da ve Berlin'de yapılan görüşmelerin ve gözlemlerin sonucunda yazılmıştır. Dolayısıyla "o an itibariyle" söz konusu yerlerde yaşayanlarla yapılan görüşmelerde; "o an" hatırlananlar, düşünülenler ve hissedilenler üzerinden analiz yapılmıştır. İnsanın fiziksel ve duygusal olarak hareketliliği anlamıyla göç, mekanlar üzerinde yapılan tüm eylemler ve bu eylemlerin gerçekleştirildiği süreçtir.

Toplumsal hafızanın bir üretimi olarak "geriye göç" nostaljik bir anlamda, ardıl kuşaklara devredilen bir söylem olmuştur. Başka bir ifadeyle, geriye göç ve toplumsal hafıza birbirinden beslenen ve birbirini dönüştüren süreçlerin bütünüdür.

Çok sahalı ve çok katmanlı bu araştırmada, göç olgusunun bağlamsallığı ön plana çıkmıştır. Her bireyin yolculuğunun biricikliği kabul edilerek; bireyler ve gruplar arasında benzerlikler ve farklılıklar ele alınmıştır. Bununla birlikte, bu benzerlikler ve farklılıklar toplumun bütünü için bir genelleme olarak düşünülemez.

Türkiye'den Almanya'ya belirli bir süre Almanya'da çalışmak, birikim yapmak ve Türkiye'ye geri dönmek amacıyla göç eden işçilerin zamanla Almanya'ya yerleşmeleri ve Almanya'da kurdukları hayatlarında çocuk ve torun sahibi olmaları sonucunda değişmeyen bir söylem olan "Türkiye'ye geri döneceğiz"in toplumsal hafıza dinamiği ile dönüşerek yeniden üretildiği öne sürülen bu çalışmada hem Berlin'de hem de İstanbul'da yaşayan ikinci ve üçüncü kuşak bireylerle görüşmeler yapılmıştır. Temelde dört farklı örneklemle gerçekleştirilen görüşmelerin sonucunda, görüşmecilerin tamamının ulusaşırı sosyal alanlarda hem üst kuşaklardan hem içinde bulundukları toplumlardan beslendikleri görülmüştür. Toplumsal hafızanın dönüşen dinamik yapısı, ilk göç eden kişinin göç öncesi, göç sürecinden başlayarak hem göçmenin hem de ardıl kuşaklarının hayatlarında gözlemlenebilmektedir. Bu dönüşümün izlerini hafıza mekanları üzerinden okumak mümkündür.

Hafıza-mekân olarak ilk ele alınan Alman İrtibat Bürosu olmuştur. Bu Büro, göçmen işçi adaylarının göç sürecinde ilk karşılaşılan mekân, aynı zamanda kişilerin "göçmen işçi" kimlikleri ile de tanıştıkları ilk yerdir. Bu hafıza-mekâna dair anlatılardan göçmen adaylarının Almanya'ya çalışmaya gidebilmek için ne kadar çabaladıkları ve aynı zamanda Alman Devletinin işçi seçim sürecindeki beklentileri de anlaşılmaktadır. İşçi adaylarının akciğer filmlerinin temiz olması, dişlerinde en ufak çürük olmaması gibi gereklilikler, seçim sürecini deneyimlememiş üçüncü kuşaklar tarafından yapılan görüşmelerde aktarılmıştır. Bu hafıza-mekâna dair, bir üçüncü kuşak görüşmecinin "dişlerinden bir çürük olmaması gerekiyordu ancak şimdi o kuşağa bak, hepsi çürük"

ifadesi göçmenlik sürecine, kapitalist sistemin bir yansıması olarak düşünülebilir. "Geri dönüş" amacı, bu seçim süreçlerinde göçmen işçi adaylarının zihinlerinde somut bir şekilde var olmuştur. Tren yolculuğu ve devamında işçi yurtlarında yaşayan göçmen işçilerin kısıtlı sosyal hayat yaşamaları da geri dönüş amacına uygun düşmektedir. Zamanla göçmenin aile evine geçilerek aile birleşimi yapıldığında, "geri dönüş" amacının varlığı sürdürse de bu fikirde bir bulanıklaşma başlamıştır. Görüşmeciler, aile evinde yaşadıkları süreçte "geri dönüş" fikrindeki dönüşümü, Türkiye'de kullanmak üzere paketledikleri eşyaları paketlerinden çıkararak kullanmaya ve ikinci el yerine birinci el eşyalar almaya başladıklarında en somut şekliyle yaşadıklarını ifade etmişlerdir.

Ardıl kuşakların kimisi ebeveynlerinin yanına getirilmiş kimisi de anneanne, babaanne, dede gibi akrabaların yanında Türkiye'de kalmaları sağlanmıştır. Türkiye'de akrabalarının yanında bırakılan/kalan çocuklar da "geri dönüş" amacının hâlâ devam eden bir göstergesi olmuşlardır. Ne zaman ki bütün aile bireyleri Almanya'da birleşmiş ve göçmen aile evinde yaşamaya başlamışlar, o zaman "geri dönüş" fikri görece daha da bulanıklaşan bir fikir, mit haline gelmeye başlamıştır. Bununla beraber, varlığını hâlâ korumaya devam etmiştir. Bu devamlılığın sağlanmasında, her yıl Türkiye'de yapılan yaz tatilleri, Almanya'da sürdürdükleri ev içi yaşam ve toplumsal etkileşimler etkili olmuştur.

Gerçekleştirilen tüm görüşmelerde ikinci kuşak görüşmecilerin yaz tatillerinde yoğunlukla Türkiye'de bulundukları anlaşılmıştır. Yaz tatili, göçmenler ve aileleri için her yıl yapılan bir geri dönüş provası gibidir. Yaz tatilleri önemlidir çünkü özellikle de üçüncü kuşak görüşmecilerin İstanbul'da, tatil beldelerinde veya kendi deyimleri ile memleketlerinde geçirdikleri dört ila altı haftalık sürede yaşadıkları deneyimler, Türkiye'ye yönelik bakış açılarının en temel belirleyeni olmuştur. Tatil üzerinden tanınan ve deneyimlenen hayatın uzun süreli yerleşime dönüşmesi zaman zaman hayal kırıklığına neden olmuş ve olmaktadır. Örneğin Berlin'de yapılan görüşmelerde görüşmecilerin Türkiye deneyimi üçüncü kuşaklar için hayal kırıklıkları ile

sonuçlanmıştır. İstanbul'da yaşamakta olan görüşmeciler için de Türkiye'de uzun vadeli bir yerleşiklik birtakım kaygıları da beraberinde getirebilmiştir. Burada görüşmecilerin ekonomik ve siyasal istikrar ile sosyo-kültürel yaşamı birbirinden ayırarak kademeli olarak değerlendirdikleri anlaşılmıştır. Türkiye'de ekonomik olarak yetebilir olduklarında ekonomik bağlamda Türkiye'de yaşamı daha tercih edilebilir buldukları görülmüştür. Aynı durum, Türkiye'nin siyasal olarak istikrarlı olması durumunda da geçerlidir. Bu koşullar sağlandığında, sosyo-kültürel olarak aidiyet hissedilen yer daha çok Türkiye olmuştur. Ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel bağlamlar farklı ağırlıklarla kişinin yaşayacağı yer seçiminde/geriye dönüşte rol oynamışlardır.

Öncelikle ekonomi bağlamında hatırlananlar ve günümüzde gözlemlenenler ele alınacak olursa, anlatılarda öne çıkanlar, "Türkiye'de ekonomik istikrar" ve "Türkiye-Almanya yaşam standardı karşılaştırması", "kuşakların tüketim ve yatırım alışkanlıkları" olmuştur.

Görüşmecilerin ekonomik anlamda, Türkiye'de "yetebilir" olması durumunun yanı sıra, bir diğer önemli nokta Almanya ile karşılaştırıldığında yoğun bir hizmet sektörünün varlığıdır. Görüşmecilerin büyük bir çoğunluğu, Türkiye'de "müşteri" olduklarında karşılaştıkları tavırlardan; market, bakkal ve tekel bayi gibi işletmelerin her saat açık olmalarından, saat fark etmeksizin alışveriş yapabilme özgürlüğünden; özel okullarda çocuklarla en ince ayrıntısına kadar ilgilenilmesinden yana memnuniyetlerini belirtmişlerdir. Görüşmeciler için memnun oldukları bu tavır, onların görece değer gördükleri ve bu değeri görmek için öncesinde bedel ödemek zorunda oldukları sınıflı toplumun bir sonucudur. Hafıza-mekanları bölümünde ele alınan "Aldi poşeti" örneği, işçilerin ve ardıl kuşakların hayatlarındaki parçalı sınıfsal yapıyı ve sınıf atlama pratiklerini açıklamaktadır. Aldi Poşeti, bir yandan Alman toplumu tarafından Türkiye kökenli göçmenler ve ardıl kuşaklarına "onların alt sınıf oluşlarını hatırlatma aracı" iken, diğer yandan da Türkiye kökenli göçmenler ve ardıl kuşaklarının Türkiye'de yaşayan tanıdıklarına aldıkları hediyeleri taşıyan ve onlar için "söz konusu tanıdıkların Almanya'dan hediye getiren ve iyi gelire sahip göçmen eşi-dostu olmalarının" aracıdır.

Ekonomi bağlamında, görüşmecilerin ekonomik olarak kaygı yaşamadıkları ve süregelen yaşam standartlarını korudukları takdirde Türkiye'de yaşayabilecekleri veya yaşamaya devam edebilecekleri ifadeleri göze çarpmaktadır. İstanbul'da yaşayan görüşmecilerin sosyo-ekonomik durumlarının büyük ölçüde üst ve orta-üstü olduğu düşünüldüğünde, Türkiye'deki hizmet alımını önemsedikleri nokta ile uyum gösterdiği söylenebilir. Görüşmecilerin "Türkiye ekonomisi" algısı, çocukluklarındaki yaz tatili anılarından başlayarak günümüz deneyimleri ile şekillenmektedir. Türkiye'de tüketmekle ilgili herhangi bir şikâyeti olmayan görüşmeciler üretmekle ya da çalışmakla ilgili tereddütlerini paylaşmışlardır. Görüşmecilerden bazıları, Türkiye'nin ekonomik koşullarındaki bir işverenle çalışmadığı için memnun olduklarını ve Almanya hukuk ve vergi sistemi içerisinde bulunarak kendilerini daha güvende hissettiklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca kazançlarından dolayı, görüşmeciler tarafından İstanbul'a taşınmaları sonucunda, yaşam standartlarının düştüğü belirtilmiştir. Anlatıların tümünden ekonomik bağlamda çıkarılan sonuç, Türkiye'nin Türkiye kökenli göçmenler ve ardıl kuşakları için bir "pazar" olduğudur. Kuşaklar arasındaki fark ise, birinci kuşak yatırım harcamalarına yönelirken, ikinci kuşak yatırımın yanına tüketim harcamalarını da eklemiş, üçüncü kuşak ise ağırlıklı olarak tüketim ve daha az olmak kaydıyla yatırım harcamalarında bulunmuştur. Birinci kuşağın yaptığı yatırım harcamaları "geri dönüş" amacının somutlaştığı bir örnektir. Bu örnek, ardıl kuşaklarla içeriği farklılaştırılarak, "geri dönüş" anlamı bulanıklaştırılarak yeni ve farklı bir "geri dönüş" söylemine dönüşmüştür.

Görüşmecilerin Türkiye'de yaşamayı seçme(me)leri ve yaşamaya devam etme(me)leri için bir diğer önemli nokta, Türkiye'de yaşanan siyasal gelişmelerdir. Siyasal istikrar sağlandığı, azınlık hakları korunduğu, hukukun adaletli ve eşit bir şekilde uygulandığı zaman Türkiye'de yaşayabileceklerini ifade eden Berlin görüşmecileri olmuştur. Benzer bir tutum, İstanbul'da yapılan görüşmelerde de gözlemlenmiştir. İstanbul görüşmecileri, Türkiye'de gündelik yaşamda siyasal anlamda güvensiz hissettikleri takdirde Almanya'ya geri döneceklerini belirtmişlerdir. Birçok görüşmecinin İstanbul'a gelmeden önce Alman vatandaşlığına geçmesi de Almanya'nın ekonomik ve siyasal bir güvence olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Her iki alanda da

yapılan görüşmelerde, Türkiye'de yaşanan önemli siyasal gelişmelerin göç etmek için kırılma noktaları olduğu ortaya çıkmıştır. Gezi Parkı ve 15 Temmuz bu kırılma noktalarına verilebilecek ve görüşmelerde ifade edilen güncel iki örnektir. Bu örnekler, günümüzde Berlin'de yaşayan ancak geçmişte Türkiye'de yaşam deneyimi olan görüşmecilerin Türkiye'den Almanya'ya göç etme motivasyonu olan siyasal gelişmelerdir.

Türkiye'de ekonomik ve siyasi anlamda yaşamlarının istikrarlı olması durumunda, görüşmecilerin çoğunluğu sosyo-kültürel motivasyonlarla Türkiye'yi yaşam yeri olarak tercih edeceklerini ifade etmişlerdir. Anılar, sosyo-kültürel motivasyonların beslendiği bir noktadır. Anılarda görüşmecilerin ailelerinin Türkiye'de yaşadıkları gündelik rutinleri mümkün oldukça Almanya'ya taşıdıkları görülmektedir. Konuştukları dil, dini ve resmi bayram kutlamaları, evlilik ve cenaze merasimleri Almanya'da şartlar elverdiği ölçüde ama Türkiye'de önceden yaşanılana benzetilmeye çalışılarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Anılar incelendiğinde, Türkiye kökenli ebeveynlere sahip ardıl kuşakların ebeveynlerinin gündelik yaşam pratiklerinden beslenerek ancak onları içinde bulundukları şartlara göre dönüştürerek uyguladıkları anlaşılmıştır. Sonuç olarak, ikili veya çoklu bir aidiyet yapısı ve yaşam biçimi ortaya çıkmıştır. Zaman zaman Türkiye kökenli kimlikleri öne çıkarken, zaman zaman Alman kimlikleri ağır basmıştır. Bu durum, yaşanılan deneyimler bağlamında değişkenlik göstermiştir. Örneğin Almanya'da okullarda ve kamu kurumlarında çocukluk ya da gençlik dönemlerinde yaşadıkları ayrımcılık deneyimleri görüşmecileri Almanya'ya aidiyet hissinden uzaklaştırmış, Türkiye'ye yakınlaştırmıştır. Benzer bir şekilde Türkiye'de azınlık olduğu için kamu kurumunda ayrımcılığa uğrayan bir görüşmeci de söz konusu deneyiminde Almanya'ya aidiyet hissine yakınlaşmıştır. Aidiyet duygusu, insanın fiziksel ve duygusal olarak hareketliliğinin yönünü belirleyen bir etmendir. Ayrıca yaşanılan toplumun yapısı da yaşam yeri seçimi için önemlidir. Farklı dini inanışlara sahip bir topluma göç eden ebeveynlerin kaygılarından biri; çocuklarının, torunlarının ya da daha kapsayıcı bir ifadeyle aile bireylerinin kimliklerini ve kültürlerini kaybetmeleridir. Bu nedenle, Türkiye kökenli göçmenlerin ardıl kuşaklarına sınırlayıcı kurallar koydukları ve aile

yaşamlarında görece muhafazakâr bir tutum izledikleri gözlemlenmiştir. Bu muhafazakâr tutumun bir sonucu olarak ailelerinden ayrı İstanbul'da yaşayan genç kadın ve eşcinsel görüşmeciler, İstanbul'da Almanya'ya göre daha rahat olduklarını ifade etmişlerdir. Burada "rahat" olarak tanımlanan durum, gözetleme ve kontrol içeren kapalı bir toplumdan uzaklaşmış ve tanınmadığı bir yerde ancak kültürüne aşina olduğu bir toplumda yaşamadır. Gözetleme ve kontrol içeren kapalı toplum ile Türkiye kökenli göçmenlerden ve ardıl kuşaklarından oluşan bir grup anlatılmak istenmektedir. Muhafazakâr yaşam tarzının izlendiği bu gruptan şikâyet edenler genellikle genç ve kadın görüşmeciler olmuştur.

Kısacası, geri dönüş kararı, Türkiye'de yaşanan siyasal gelişmeler ile Almanya'nın sosyal devlet anlayışı ve Türkiye'deki 'canlı hayat' ile Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli toplumun görece muhafazakâr yapısı arasında gidip gelen bir sarkaç olmuştur. Ve bu sarkacın her bir hareketi "geri dönüş" olarak adlandırılabilir.

"Geri dönüş" tanımının sorgulandığı bu çalışmada, görüşmecilerin bu tanımı üst kuşaklarının tanımlarını gündelik hayat pratikleri ile dönüştürerek söylem düzeyinde "geri dönüş" olarak aynı kalsa da içeriği farklılaşmıştır. Geri dönüş söylemi, birinci kuşaklar için her zaman hayali kurulmuş, planı yapılmış olan "memlekete dönmek" iken, ikinci kuşaklar için hem memleketlerinde hem çocuklarının ve torunlarının yaşadıkları yerde aynı anda yaşamak iken, üçüncü kuşaklar için ise onları gözetlediğini düşündükleri topluluktan uzakta özgür olabilecekleri ve üst kuşaklarının memleket diye tanımladıkları görece daha tanıdık bir kültüre sahip bir yerde yaşamak demektir.

Araştırma sonucunda, görüşmecilerin aidiyet hissettikleri yerin ailelerinin aidiyet duygularının üzerine kendi deneyimlerini de ekleyerek yeni ve çoklu bir aidiyet duygusu oluşturdukları anlaşılmıştır. Kendi deneyimlerinde belirleyici olan noktalar; eğitim durumları, yaşadıkları toplumda baskın olarak konuşulan dile ne derece hâkim oldukları, kent merkezinde mi çeperinde mi yaşadıkları, bireysel göç deneyimleri, farklı toplumlarla olan etkileşimleri olmuştur. Dolayısıyla birinci kuşak için Türkiye'ye

yönelik olan “vatan” algısı, ardıl kuşaklar için görece daha bulanıklaşan ve “hayali vatan” olarak tanımlanabilecek bir şekilde dönüşmüştür.

Bu çalışma, göçü ve göç süreçlerini etkileyen birçok bağlamı kapsayıcı olabilme iddiası ile yapılmıştır. Bu nedenle iki kuşaklı ve iki sahalı bir araştırma yürütülmüştür. Ayrıca MAXQDA kodlama programı kullanılarak görüşmecilerin anlatılarında benzerlikleri/farklılıkları ve göç süreçlerinin yer aldığı bağlamları incelemek mümkün olmuştur. Literatürdeki öncü çalışmalar takip edilerek daha bütüncül bir çalışma olması çabasıyla tamamlanan bu çalışmanın kuşkusuz en büyük kısıtı, saha çalışmasının COVID-19 pandemi dönemine denk gelmiş olmasıdır. Bu kısıtı telafi etmek adına alınan önlemlere çalışmanın metodoloji bölümünde yer verilmiştir.

Bireyciliğin ön plana çıktığı, neden-sonuç ilişkilerinin süreçlerden daha önemli olduğu neoliberal düzende; “geriye dönmek” demek, bireylerin kimliklerini ve aidiyetlerini bu düzenin içerisinde tektipleştirme ihtiyacına karşılık gelmektedir. Bu araştırma bulgularına göre, sınırları aşan çoklu ve yeni aidiyet tanımlarından bahsetmek mümkündür. Bu noktada, göçün bağlamsallığı bir kez daha ön plana çıkmıştır.

Toplumsal hafıza, her toplumun her an tekrar tekrar ürettiği ve üretilen anın bağlamına göre dönüştürdüğü, ona yeni anlamlar kattığı bir olgudur. Göç ve özellikle de tartışmaya her daim açık olan “geriye göç” kavramının zaman içerisindeki dönüşümünü izini sürmek için toplumsal hafıza temelli çalışmalar daha fazla geliştirilebilir. Ulusaşırı-yerellik, hafıza-mekanların dönüşümü, aidiyet ve kimlik bağlamlı yeni toplumsal hafıza çalışmaları yapılabilir.

KAYNAKÇA

Abadan-Unat, Nermin: **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**, Birinci Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.

Abbasi-Shavazi, Diana vd.: **"Afghanistan Research and Evaluation Unit Case Study Series Second-Generation Afghans in Iran: Integration, Identity, and Return"**, 2008.

Achenbach, Ruth: **Return Migration Decisions: A Study on Highly Skilled Chinese in Japan**, First., Wiesbaden, Springer VS Research, 2017.

Adams, Jacqueline: "'This is not Where I Belong!' The Emotional, Ongoing, and Collective Aspects of Couples' Decision Making About Where to Live", **Journal of Comparative Family Studies**, C. 35, No: 3, 2004, s. 459–484.

Adda, Jerome, Christian Dustmann, Mestres, Josep: "A Dynamic Model of Return Migration", **Essays on Temporary Migration**, C. 3, 2006, s. 13–45.

Adıgüzel, Yusuf: "Almanya'da Kültürel Çatışma Alanı Olarak 'Türkçe'", **Sosyoloji Dergisi**, C. 3, No: 22, 2011, s. 231–251.

Adıgüzel, Yusuf: **Göç Sosyolojisi**, İstanbul, Nobel Yayın, 2016.

Adıgüzel, Yusuf: **Küreselleşme Çağında Göç (Uzaktan Eğitim)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi AUZEF, 2015.

Adıgüzel, Yusuf: "Umut Yüklü Trenler", **Göçüp Kalanlar**, ed. Gökhan Duman,

Birinci Baskı., Ankara, Dumat Ofset, 2016, s. 8–9.

Ağaoğlu, Adalet **Fikrimin İnce Gülü**, Remzi Kitabevi Yayınları, 1977.

Akkoyunlu, Şule: "Dış Ticaret, Ekonomik yardım, Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Göçmen Dövizleri Türkiye'den olan Göçü Frenleyebilir mi?", **Migration Letters**, C. 9, No: 4, 2012, s. 311–327.

Aksoy, Erdal: "Almanya'da Yaşayan Üçüncü Kuşak Türk Öğrencilerin Kimlik Algılamaları ve Buna Bağlı Olarak Karşılaştıkları Ayrımcılık Sorunları", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)**, C. 12, No: 12, 2010, s. 7–38.

Almanya'nın Türkiye'deki Dış Temsilcilikleri: "Nitelikli İş Gücü Göçü Yasası Hakkında Sıkça Sorulan Sorular - Almanya Dışişleri Bakanlığı", **Almanya'nın Türkiye'deki Dış Temsilcilikleri**, 2020, (Çevrimiçi) https://tuerkei.diplo.de/tr-tr/service/-/2285736?openAccordionId=item-2297764-12-panel, 16.03.2021.

Ammassari, Savina, Black, Richard: "Harnessing the Potential of Migration and Return to Promote Development: Applying Concepts to West Africa", **Working Paper IOM**, 2001.

Anthias, Floya: "Evaluating 'Diaspora': Beyond Ethnicity?", **Sociology**, C. 32, No: 3, 1998, s. 557–580.

Appadurai, Arjun: "Global Ethnoscapes: Notes and Queries for a Transnational Anthropology", **Recapturing anthropology**, 1991, 191–210.

Appadurai, Arjun: "The Production of Locality", **Managing the Diversity of Knowledge**, ed. R. Fardon, London, Routledge, 1995, s. 208–

229.

Appleyard, R. T.: "The Return Movement of United Kingdom Migrants from Australia", **Population Studies A Journal of Demography**, C. 15, No: 3, 1962, s. 214–225.

Arowolo, Oladele O.: "Return Migration and the Problem of Reintegration", **International Migration**, C. 38, No: 5, 2000, s. 59–82.

Arslan, Mehmet: "Almanya'daki Türk İşçi Çocuklarının Eğitim Sorunları", **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 21, No: 2, 2006, s. 233–245.

Assmann, Aleida: "Transnational Memories", **European Review**, C. 22, No: 4, 2014, s. 546–556.

Aydın, Yaşar: "Türk-Alman Göçü ve Siyaset: Etkileşim, Değişim ve Dönüşüm", **Misafir Göçmen Yerli: Almanya'ya İşgücü Göçünün 60'ıncı Yılı**, ed. Bülent Ulus, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2021, s. 111–145.

Bakewell, Oliver: "Göç Kuramında Yapı ve Fail Kavramları Üzerine Bazı Görüşler", **Göç Araştırmaları Dergisi**, No: 2, 2015, s. 188–218.

Bakewell, Oliver: "Research Beyond the Categories: The Importance of Policy Irrelevant Research into Forced Migration", **Journal of Refugee Studies**, C. 21, No: 4, 2008, s. 432–453.

Bakır, Suat: "Dünden Bugüne Almanya'da Türklerin Girişimci Ruhu", **Misafir Göçmen Yerli: Almanya'ya İşgücü Göçünün 60'ıncı Yılı**, ed. Bülent Ulus, İstanbul, İstanbul Büyükşehir

Belediyesi, 2021, s. 259–281.

Barglowski, Karolina: "Nerede, Neyi ve Kimi Çalışmalı? Göç Araştırmalarında Vaka Seçimi ve Örneklemeye Dair İlkeler, Kurallar ve Ampirik Örnekler", **Avrupa Göç Çalışmalarında Nitel Araştırmalar**, ed. Gar, İstanbul, Gar Kitaplık, 2019, s. 178–199.

Basch, Linda, Glick Schiller, Nina, Blanc, Cristina Szanton: **Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States**, London, Routledge, 1994.

Başkurt, İrfan: "Almanya'da Yaşayan Türk Göçmenlerin Kimlik Problemi", **Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi**, C. 12, No: 2009–2, 2009, s. 81–94.

Bauböck, Rainer, Faist, Thomas: **Diaspora and Transnationalism Concepts, Theories and Methods**, Amsterdam University Press, 2010.

BBC News: "Koronavirüs - Hollanda Televizyonu: Türkiye Kökenli Göçmenler Koronavirüs Konusunda Hollanda'nın Değil Türkiye'nin Kurallarına Uyuyor", 2020, (Çevrimiçi) https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52360737, 09.09.2020.

BBC News Türkçe: "Almanya, Dr. Özlem Türeci ve eşi Prof. Dr. Uğur Şahin'e liyakat nişanı verdi", **BBC News Türkçe**, 19.03.2021, (Çevrimiçi) https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56464311, 26.12.2021.

BBC News Türkçe: "Türkiye'den Almanya'ya Göç Belgeseli", **Belgesel**, 23.11.2018, (Çevrimiçi) https://www.bbc.com/turkce/haberler-

turkiye-46309952, 17.03.2021.

Becker, Franziska, Karen Körber, Gardner, Richard: "Holocaust-Memory and Multiculturalism. Russian Jews in German Media After 1989", **New German Critique**, No: 92, 2004, s. 5–20.

Benmayor, Rina, Skotnes, Andor: "'Some Reflections on MigratioBenmayor, R., & Skotnes, A. (1994). "Some Reflections on Migration and Identity." In R. Benmayor & A. Skotnes (Eds.), Migration & Identity. Oxford: Oxford University Press.n and Identity'", **Migration & Identity**, ed. Rina Benmayor, Andor Skotnes, Oxford, Oxford University Press, 1994.

Berger, John, Mohr, Jean: **A Seventh Man**, London, Verso, 2010.

Bhabha, Homi: **Debating Cultural Hybridity: Multicultural Identities and the Politics of Anti-racism**, Zed Books Ltd, 2015.

Bhabha, Homi: "The Commitment to Theory", **New formations**, C. 5, No: 1, 1988, s. 5–23.

Bhimji, Fazila: "Cosmopolitan Belonging and Diaspora: Second-Generation British Muslim Women Travelling to South Asia", **Citizenship Studies**, C. 12, No: 4, 2008, s. 413–427.

Bilgi Avrupa: "Hallo Almanya-Göçün 60. Yılı", **Spotify Podcast**, 21.10.2021, (Çevrimiçi) https://open.spotify.com/show/5T8wm4pfWmfZksuTQy1BrB, 16.11.2021.

Bilim İnsanı Destek "2010-2020 Yıllarına Ait İstatistik Raporu", Ankara, 2021.

Programları Başkanlığı (BİDEB):

BMAS: "Geh Deinen Weg, Heb beraber!", **YouTube**, 10.2021, (Çevrimiçi) https://www.youtube.com/watch?v=9rZsusYgXvk, 26.12.2021.

BMAS: "Geh deinen Weg", **BMAS**, 23.09.2021, (Çevrimiçi) https://www.bmas.de/SharedDocs/Downloads/DE/Termine/gehdeinenweg-savethedate.html, 26.12.2021.

Boccagni, Paolo, Lagomarsino, Francesca: "Migration and the Global Crisis: New Prospects for Return? The Case of Ecuadorians in Europe", **Bulletin of Latin American Research**, C. 30, No: 3, 2011, s. 282–297.

Bolognani, Marta: "The Myth of Return: Dismissal, Survival or Revival? A Bradford Example of Transnationalism as a Political Instrument", **Journal o f Ethnic and Migration Studies**, C. 33, No: 1, 2007, s. 59–76.

Bourdieu, Pierre, Whiteside, Shaun: **Photography: A Middle-Brow Art**, Cambridge: Polity Press, 1996.

Bovenkerk, Frank: **The Sociology of Return Migration**, 1975.

Bree, June De, Tine Davids, De Haas, Hein: "Post-Return Experiences and Transnational Belonging of Return Migrants: A Dutch-Moroccan Case Study", **Global Networks**, C. 10, No: 4, 2010, s. 489–509.

Brickell, Katherine, **Translocal Geographies: Spaces, Places, Connections**,

Datta, Ayona: Ashgate, 2011.

Bundesministerium für Arbeit und Soziales: "Geh Deinen Weg. Heb beraber!", **YouTube**, 28.10.2021, (Çevrimiçi) https://www.youtube.com/watch?v=9rZsusYgXvk&list=PLvBN33nzmM3S4EUBZVD-QEd1vqxcKaBf4&index=1, 23.12.2021.

Burawoy, Michael, Katherine Verdery: **Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World**, New York, Rowman & Littlefield Publishers, 2000.

Çağlar, Ayşe: "'Tire'li Kimlikler: Teori ve Yönteme İlişkin Bazı Arayışlar", **Toplum ve Bilim**, No: 84, 2000, s. 129–150.

Çakır, Mustafa: "Göçün Kırkıncı Yılında Almancanın İkinci Dil Olarak Edinimini Etkileyen Kültürlerarası Olgular", **Ratio Dizisi**, No: 1, 2001.

Cansever, Edip: **Sonrası Kalır/Bütün Şiirleri**, Yapı Kredi Yayınları, 2019.

Carling, Jørgen: "Migration in the Age of Involuntary Immobility: Theoretical Reflections and Cape Verdean Experiences", **Journal of Ethnic and Migration Studies**, C. 28, No: 1, 2002, s. 5–42.

Carling, Jørgen, Erdal Marta Bivand: "Return Migration and Transnationalism: How Are the Two Connected?", **International Migration**, C. 52, No: 6, 2014, s. 2–12.

Carling, Jørgen, Pettersen, Silje Vatne: "Return Migration Intentions in the Integration-Transnationalism Matrix", **International Migration**, C. 52, No: 6, 2014, s. 13–30.

Cartier, Carolyn: "Transnational Urbanism in the Reform-era Chinese City: Landscapes from Shenzhen", **Urban Studies**, C. 39, No: 9, 2002, s. 1513–1532.

Castles, Stephen, Hein De Haas, Mark J. Miller: **Age of Migration: International Population Movement in the Modern World**, Fifth Edit., Palgrave Macmillan, 2014.

Cerase, Francesco P: "Expectations and Reality: A Case Study of Return Migration from the United States to Southern Italy.", **International Migration Review**, C. 8, No: 26, 1974, s. 245–262.

Çetin, Turhan, Ercan, Leyla: "Yurt Dışından Geri Dönüş yapan Üniversite Öğrencilerinin Sorunlarının İncelenmesi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. VIII, No: 2, 2008, s. 65–80.

Chamberlain, Mary: "The Family as Model and Metaphor in Caribbean Migration to Britain", **Journal of Ethnic and Migration Studies**, C. 25, No: 2, 1999, s. 251–266.

Christou, Anastasia: "American Dreams and European Nightmares: Experiences and Polemics of Second-Generation Greek-American Returning Migrants", **Journal of Ethnic and Migration Studies**, C. 32, No: 5, 2006, s. 831–845.

Christou, Anastasia, King, Russell: "Migrants Encounter Migrants in the City: The Changing Context of 'Home' for Second Generation Greek-American Return Migrants", **International Journal of Urban and Regional Research**, C. 30, No: 4, 2006, s. 816–835.

Cohen, Robin: **Global Diasporas: An Introduction**, Second Edi., Routledge,

2008.

Conway, Dennis, Wiley, John: "Caribbean Transnational Migration Behaviour: Reconceptualising its 'Strategic Flexibility'", **Population, Space and Place**, C. 431, No: August, 2007, s. 415–431.

Cultural Affairs of the Länder in the Federal Republic of Germany: **The Education System in the Federal Republic of Germany 2011 / 2012**, ed. Brigitte Lohmar, Thomas Eckhardt, Bonn, KMK, 2014.

Cumhuriyet Gazetesi: "Alman Bankası Yabancı İşçilerin Tasarruflarına Yüzde 20 İkramiye Verecek", **Cumhuriyet Gazetesi Haberi**, 27.09.1964, (Çevrimiçi) https://egazete.cumhuriyet.com.tr/katalog/192/1964/9/27/1, 01.02.2022.

Cumhuriyet Gazetesi: "İşçi Dövizleri için Kur Farkı Ödenmeye Başlandı", **Cumhuriyet Gazetesi Haberi**, 20.12.1964, (Çevrimiçi) https://egazete.cumhuriyet.com.tr/katalog/192/1964/12/20/2, 01.02.2022.

Cummins, James: "Linguistic Interdependence and the Educational Development of Bilingual Children", **Review of Educational Research**, C. 49, No: 2, 1979, s. 222–251.

Damanakis, Michael: "Muttersprachlicher Unterricht fur auslandishe Schüler", **Deutsch lernen**, No: 4, 1983, s. 15–47.

DaVanzo, Julie, Morrison, Peter A.: "Return and Other Sequences of Migration in the United States", **Demography**, C. 18, No: 1, 1981, s. 85–101.

Dayıoğlu, Lale: "Almanya'dan Al(m)anya'ya Gönüllü Göç Sürecine Bakış: Emeklilik Sonrası Alanya'daki Yerleşik Almanlar", **Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 1, No: 27, 2012, s. 35–51.

Demirağ, Hülya, Kakışım, Can: "Almanya'daki Türklerin Göç ve Entegrasyon Süreci: Birinci ve Üçüncü Kuşak Karşılaştırması", **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi/Journal of Social Policy Conferences**, No: 75, 2018, s. 123–152.

Depeli, Gülsüm: "Almanyalı Türklerde Evlilik Törenlerinin Dönüşümü-Kültürel Bellek Aidiyet ve Kimlik", Hacettepe Üniversitesi, 2009.

Depeli, Gülsüm: "Görsellik ve Kültürel Bellek İlişkisi: Göçmenin Evi", **Kültür ve İletişim**, C. 13, No: 2, 2010, s. 9–39.

DESTATIS: "2021 Bundestag Election: One in Three People with a Migrant Background was entitled to Vote", 2021, (Çevrimiçi) https://www.destatis.de/EN/Press/2021/10/PE21_463_125.html, 02.12.2021.

DESTATIS: "Foreign population by place of birth and selected citizenships", 31.12.2020, (Çevrimiçi) https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Population/Migration-Integration/Tables/foreigner-place-of-birth.html, 23.12.2021.

DESTATIS: "Population by nationality and sex (quarterly figures)", 2021, (Çevrimiçi) https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Population/Current-Population/Tables/liste-

current-population.html, 23.12.2021.

DESTATIS: "Public Children and Youth Welfare Statistics", 01.03.2020, (Çevrimiçi) https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Social-Statistics/Day-Care-Children/Tables/children-migration-2011.html#fussnote-1-50384, 22.12.2021.

Deutsche Welle Türkçe: "Özlem Türeci ve Uğur Şahin Der Spiegel'in Kapağında", **DW**, 02.01.2021, (Çevrimiçi) https://www.dw.com/tr/özlem-türeci-ve-uğur-şahin-der-spiegelin-kapağında/a-56110984, 26.12.2021.

Devran, Serap: "Narrative Bewältigung von einschneidenden Erlebnissen eines Rückkehrers in der deutschen und tüirkischen Lebenswelt", **Deutsche Sprache**, C. 47, No: 3, 2019, s. 258–282.

DiasporaTürk: **Göçüp Kalanlar**, ed. Gökhan Duman, Birinci Ba., Ankara, Dumat Ofset, 2016.

DiasporaTürk: "Güzel şeyler de oluyordu. Belçika'daki Ford Fabrikası'nın montaj bölümü çalışanları bir mektup göndererek şöyle yazmıştı: "Grevdeki arkadaşlarımızın yanındayız. Destek olmak için yüz işçiyle birlikte yola çıkıyoruz!", **Twitter**, (28.12.2021), (Çevrimiçi) https://twitter.com/diaspora_turk/status/1388453668140236802/photo/3, 28.12.2021.

DiasporaTürk: "Kartoffel, Ich liebe Dich! ", **Twitter**, 09.11.2020, (Çevrimiçi) https://www.instagram.com/p/CHYHxWPASFT/, 17.11.2021.

DiasporaTürk: "Öğütler", **Twitter**, 18.03.2016, (Çevrimiçi) https://twitter.com/diaspora_turk/status/710918355117580288/photo/1, 17.11.2021.

DiasporaTürk Twitter: "İşçi Anıtı", **Twitter**, 28.02.2019, (Çevrimiçi) https://twitter.com/diaspora_turk/status/1101171464806514689, 16.11.2021.

Diehl, Claudia, Blohm, Michael: "Rights or Identity? Naturalization Processes among 'Labor Migrants' in Germany", **International Migration Review**, C. 37, No: 1, 2006, s. 133–162.

Diehl, Claudia, Schnell, Rainer: "'Reactive Ethnicity' or 'Assimilation'? Statements, Arguments, and First Empirical Evidence for Labor Migrants in Germany", **International Migration Review**, C. 40, No: 4, 2006, s. 786–816.

Dinç, Cüneyd: "From 'Gastarbeiter' to "People with Migration Background: A Critical Overview of German", **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, C. 3, No: 22, 2011, s. 253–280.

DOMID: "Der Pierburg Streik: Solidarität unter Arbeiter*innen", **DOMID**, (28.12.2021), (Çevrimiçi) https://domid.org/news/pierburg-streik-solidaritaet-unter-arbeiterinnen/, 28.12.2021.

Duman, Gökhan: **11. Peron Bir Yanı Memleket Bir Yanı Gurbet**, Gözden Geç., İstanbul, Vadi Yayınevi, 2020.

Duman, Gökhan: "Geride Kalanların Bir Araya Geldikleri Yer: Mektuplar", **DiasporaTürk**, (26.11.2021), (Çevrimiçi) https://img1.wsimg.com/blobby/go/392383ae-a6f7-4e88-83aa-

d81c4cccfc76/downloads/MEKTUPLAR.pdf?ver=1636750346434, 26.11.2021.

Duman, Gökhan: "Göçün Toplumsal Hafızada Bıraktığı Bir İmaj: Aldi Çantası", **Perspektif**, 16.10.2021, (Çevrimiçi) https://perspektif.eu/2021/10/16/gocun-toplumsal-hafizada-biraktigi-bir-imaj-aldi-cantasi/, 01.12.2021.

Duman, Gökhan: "Hayata Geç Kalanlar: Göçmen İşçiler", **DiasporaTürk**, (22.11.2021), (Çevrimiçi) https://diasporaturk.org/yolculuk, 22.11.2021.

Duman, Gökhan: "Yarım Asırdır Süren Sıla Yolu", **DiasporaTürk**, (01.12.2021), (Çevrimiçi) https://diasporaturk.org/yolculuk, 01.12.2021.

Dustmann, Christian: "Return Migration, Wage Differentials, and the Optimal Migration Duration", **European Economic Review**, C. 47, No: 2, 2003, s. 353–369.

DW: "Almanya Nitelikli İş Gücüne 1 Mart'ta Kapılarını Açıyor", **Deutsche Welle Türkçe**, 05.02.2020, (Çevrimiçi) https://www.dw.com/tr/almanya-nitelikli-iş-gücüne-1-martta-kapılarını-açıyor/a-52255915, 16.03.2021.

DW Türkçe: "Almanya seçimleri: Göçmen kökenliler hangi partiye oy veriyor? ", **DW Türkçe**, 21.09.2021, (Çevrimiçi) https://www.dw.com/tr/almanya-seçimleri-göçmen-kökenliler-hangi-partiye-oy-veriyor/a-59240085, 30.12.2021.

DW Türkçe: "Göçün 60′ıncı yılı: Almanya′da zirveye tırmanan Türkler", 31.10.2021, (Çevrimiçi) https://www.dw.com/tr/göçün-60ıncı-

yılı-almanyada-zirveye-tırmanan-türkler/a-59673790, 26.12.2021.

DW Türkçe: "Özlem Türeci Almanya'da Cumhurbaşkanını seçecek", **DW Türkçe**, 15.12.2021, (Çevrimiçi) https://www.dw.com/tr/özlem-türeci-almanyada-cumhurbaşkanını-seçecek/a-60136984, 26.12.2021.

DW Türkçe: "Sirkeci Garı'ndan Münih Hauptbahnhof'a | Türkiye'den Almanya'ya Göçün 60. yılı", **YouTube**, 30.10.2021, (Çevrimiçi) https://www.youtube.com/watch?v=zY9OV0Lqj04, 18.11.2021.

Ellis, Andrew vd.: **Voting from Abroad - The International IDEA Handbook**, 2007.

Elrick, Jennifer, Schwartzman, Luisa Farah: "From Statistical Category to Social Category: Organized Politics and Official Categorizations of 'persons with a migration background' in Germany", **Ethnic and Racial Studies**, C. 38, No: 9, 2015, s. 1539–1556.

Emre, Gültekin: **Yarım Damla-Almanya'daki Türk Şiiri**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1983.

Erciyes, Jade Cemre: "Return Migration To The Caucasus: The Adyge-Abkhaz Diaspora(s) Transnationalism and Life After Return", No: January, 2014.

Erder, Sema: **Refah Toplumunda Getto**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Erdoğan, M. Murat: "Almanya'daki Türkler ve 60 Yılın Muhasebesi: Karşılıklı Mantalite Değişimi", **Misafir Göçmen Yerli: Almanya'ya İşgücü Göçünün 60'ıncı Yılı**, ed. Bülent Ulus, 1. Baskı., İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2021, s. 15–111.

Erichsen, Regine, Öztürk, Ali Osman: "Bir Sığınak Yeri Olarak Türkiye Alman Araştırıcıların 1933-1945 Göçü", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 13, 1999, s. 69–74.

Erll, Astrid: "Regional Integration and (Trans)Cultural Memory", **Asia Europe Journal**, C. 8, No: 3, 2010, s. 305–315.

Faist, Thomas: "The Mobility Turn: A New Paradigm for The Social Sciences?", **Ethnic and Racial Studies**, C. 36, No: 11, 2013, s. 1637–1646.

Faist, Thomas: "The Transnational Social Spaces of Migration", **Working Papers - – Center on Migration, Citizenship and Developmen**, No: 10, 2006, s. 3–8.

Finnäs, Fjalar: "Migration and Return-Migration Among Swedish-Speaking Finns", 2003.

Freie Demokraten (FDP): "Doppelte Staatsangehörigkeit", **FDP**, 2021, (Çevrimiçi) https://www.fdp.de/forderung/doppelte-staatsangehoerigkeit, 24.12.2021.

Freitag, Ulrike, Von Oppen, Achim: **Translocality: The Study of Globalising Processes from a Southern Perspective**, Brill, 2010.

Galor, Oded, Oded Stark: "Migrants' Savings, the Probability of Return Migration and Migrants' Performance", **International Economic Review**, C.

31, No: 2, 1990, s. 463–467.

Gaulé, Patrick: "Return Migration: Evidence from Academic Scientists", **Policy**, 2011, 1–34.

Genel, Mehmet Gökhan: "Almanya'ya Giden İlk Türk İşçi Göçünün Türk Basınındaki İzdüşümü 'Sirkeci Garı'ndan MÜnchen Hauptbahnhof'a'", **Selçuk İletişim**, C. 8, No: 3, 2014, s. 301–338.

Giddens, Anthony: "Living in a Post-Traditional Society", **Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order**, 1994.

Giddens, Anthony: **Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age**, California, Stanford University Press, 1991.

Giddens, Anthony: "The Constitution of Society", 1986.

Gilbert, Linda S., Kristi Jackson, Silvana Gregorio: "Tools for Analyzing Qualitative Data: The History and Relevance of Qualitative Data Analysis Sortware", **Handbook of Research on Educational Communications and Technology**, New York, Springer Science & Business Media, 2014, doi:10.1007/978-1-4614-3185-5.

Gitmez, Ali Sadi: **Türkiye'nin Dışgöç Öyküsü**, Gözden ge., Bilim ve Sanat, 2019.

Glaser, Barney G., Strauss, Anselm L.: **The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research**, AldineTransaction, 1967.

Glick Schiller, Nina, Çağlar, Ayşe: "Towards a Comparative Theory of Locality in Migration Studies: Migrant Incorporation and City Scale", **Journal of Ethnic and Migration Studies**, C. 35, No: 2, 2009, s.

177–202.

Glynn, Irial, Kleist, J. Olaf: **History, Memory and Migration**, Palgrave Macmillan, 2012.

Gmelch, George: "Return Migration", **Annual Review of Anthropology**, C. 9, 1980, s. 135–159.

Grand, Julian Le, Bill New: **Government Paternalism**, Princeton University Press, 2015.

Guarnizo, Luis Eduardo: "The Emergence of a Transnational Social Formation and the Mirage of Return Migration among Dominican Transmigrants", **Identities Global Studies in Culture and Power**, C. 4, No: 2, 1997, s. 281–322.

Guild, Elspeth, Bigo, Didier: "Policing at a Distance: Schengen Visa Policies", **Controlling Frontiers. Free Movement Into and Within Europe**, 2005, 233–263.

Günter, Wallraff: **Ganz Unten: Mit einer Dokumentation der Folgen**, KiWi Paperback, 2017.

Gürgöz, Feridun: **Saat Geri Dönmüyor**, Sarı Defte., TÜSTAV-Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, 2007.

Halbwachs, Maurice: **Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri**, Heretik Yayınları, 2016.

Hall, Stuart: "Cultural Identity and Diaspora", **Identity: Community, Culture, Differences**, ed. J. Rutherford, Lawrence & Wishard, 1990.

Harpviken, Kristian Berg: "Split Return: Transnational Household Strategies in Afghan Repatriation", **International Migration**, C. 52, No: 6, 2014, s. 57–71.

Hasgül, Esin, Turgut, Esra: "Toplumsal Bellek ve Esnek Mekan Çözümleri: Yer-Tasarım-Bellek İlişkisi", **Tasarım ve Bellek Temalı Ulusal Tasarım Sempozyumu**, 2018.

Höhne, Jutta vd.: "Die Gastarbeiter Geschichte und Aktuelle Soziale Lage", 16.09.2014.

Hunn, Karin: "Arbeitsplatz Deutschland, Heimat Türkei? Die Anwerbung von Arbeitskräften aus der Türkei im Kontext der bundesdeutschen Ausländerbeschäftigungspolitik", **SWR International, Bertelsmann Stiftung**, Bielefeld, 2011.

Huysmans, Jef: **The Politics of Insecurity: Fear, Migration and Asylum in the EU**, Routledge, 2006.

Iaria, Vanessa: "Iraqi Refugees' Informal Information Systems in Syria and Jordan", C. 6, 2011.

İçduygu, Ahmet, Erder, Sema, Gençkaya, Ömer Faruk: "Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere", **MiReKoç**, İstanbul, 2014.

İli, Kenan: "Göçmenlerle İlgili Eğitim Politikaları: Türkiye ve Almanya Örneği", Hacettepe Üniversitesi, 2020.

Independent Türkçe: "Gelişmiş ülkelere göç edenler fark yaratıyor", **Independent Türkçe**, 08.12.2020, (Çevrimiçi)

https://www.indyturk.com/node/283081/dünya/gelişmiş-ülkelere-göç-edenler-fark-yaratıyor, 26.12.2021.

Iosifides, Theodoros: "Nitel Göç Araştırmalarında Epistemolojik Meseleler:Özdüşünümsellik, Nesnellik ve Öznellik", **Avrupa Göç Çalışmalarında Nitel Araştırmalar**, İstanbul, Gar Kitaplık, 2019, s. 112–133.

Itzigsohn, Jose vd.: "Mapping Dominican Transnationalism: Narrow and Broad Transnational Practices", **Ethnic and Racial Studies**, C. 22, No: 2, 1999, s. 316–339.

İyi, Mustafa: "Göçün Kültürü mü, Kültürün Göçü mü? Almanya'daki Türklere Dair Bazı Hikayeler", **Kültür Araştırmaları Dergisi**, C. 9, 2021, s. 1.

Jansen, Y.: "The Impact of Holocaust Memory and Postcoloniality on the Unfreedom of Movement in and to Europe. The irregularization of migration in contemporary Europe: Detention, deportation, drowning, 15.", **The Irregularization of Migration in Contemporary Europe: Detention, Deportation, Drowning**, 2014, s. 15–31.

Johnson, Corey W., Singh, Anneliese A., Gonzalez, Maru: "'It's Complicated': Collective Memories of Transgender, Queer, and Questioning Youth in High School", **Journal of Homosexuality**, C. 61, No: 3, 2014, s. 419–434.

Jones, Jasmine, Ackerman, Mark S.: "Co-constructing Family Memory: Understanding the Intergenerational Practices of Passing on Family Stories", **Conference on Human Factors in Computing Systems - Proceedings**, C. April, 2018, s. 1–13.

Karaçay, Ayşem Biriz: "Türkiye-Avrupa Göç Sistemi: Misafir İşçilikten Ulus-Ötesi Kimliklere", **Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar Tartışmalar**, ed. Suna Gülfer Ihlamur-Öner, Aslı Şirin Öner, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s. 399–416.

Karadeniz Alkan, Deniz: "Berlin Benim için Çocukluğum Demek...", **Misafir Göçmen Yerli: Almanya'ya İşgücü Göçünün 60'ıncı Yılı**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2021.

Karahan, Şeyma: "'Almanya'da Türkçenin İhmali Sorun Doğurur'", **Perspektif**, 29.11.2017, (Çevrimiçi) https://perspektif.eu/2017/11/29/almanyada-tuerkcenin-ihmali-soeylesi/, 05.02.2022.

Kaya, Ayhan: "Almanya'daki Türkler ve Türkiye'deki Almanlar-Göçün Sebepleri ve Uyum Sorunları", 2007.

Kaya, Ayhan: "Euro-Turks, Inter-Generational Differences, Islam and Integration Debate", **Göç Araştırmaları Dergisi**, C. 1, No: 1, 2015, s. 44–79.

Kaya, Ayhan: "Geçmişten Bugüne Almanya'da Türkler", **Misafir Göçmen Yerli: Almanya'ya İşgücü Göçünün 60'ıncı Yılı**, ed. Bülent Ulus, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2021, s. 189–223.

Kaya, Ayhan, Ferhat Kentel: "Euro-Turks: A Bridge, or a Breach between Turkey and the European Union?", İstanbul, 2004, (Çevrimiçi) http://www.cmr.bilgi.edu.tr.

Kertzer, David I.: "Generation As A Sociological Problem", **Annual Review of**

Sociology, 1983, (Çevrimiçi) www.annualreviews.org.

King, Russell: "Bağlam Temelli Nitel Araştırma ve Avrupa'da Çok-sahalı Göç Araştırmaları", **Avrupa Göç Çalışmalarında Nitel Araştırmalar**, ed. GAR, İstanbul, Gar Kitaplık, 2019, s. 40–67.

King, Russell: **Return Migration and Regional Economic Problems**, New York, Routledge, 1986.

King, Russell, Anastasia Christou: "Cultural Geographies of Counter-Diasporic Migration: The Second Generation Returns ' Home '", **Sussex Migration Working Paper**, 2008.

King, Russell, Anastasia Christou: "Diaspora, Migration and Transnationalism: Insights from the Study of Second-Generation 'Returnees''", **Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods**, ed. Rainer Bauböck, Faist Thomas, Amsterdam University Press, 2010, s. 167–183.

King, Russell, Christou, Anastasia, Levitt, Peggy: **Links to the Diasporic Homeland: Second Generation and Ancestral "Return" Mobilities**, Routledge, 2015.

King, Russell, Kılınç, Nilay: "'Euro-Turks' Return: The Counterdiasporic Migration of Germaan-Born Turks to Turkey", 2013, 1–15.

King, Russell, Kılınç, Nilay: "Routes to Roots Second-Generation Turks from Germany 'Return' to Turkey", **Nordic Journal of Migration Research**, C. 4, No: 3, 2014, s. 126.

Kılıç, Hakan, Biffl, "Turkish Migration Policy from the 1960s Until Today: What

Gudrun: National Development Plans Tell Us", **Journal of International Migration and Integration**, 2021, 1–27.

Kılınç, Nilay: "The Second-Generation Turkish- Germans Return ' Home ': Gendered Narratives of Renegotiated Identities", No: August, 2013.

Kılınç, Nilay, King, Russell: "The Quest for A 'Better Life': Second-Generation Turkish-Germans 'Return' to 'Paradise'", **Demographic Research**, C. 36, No: 1, 2017, s. 1491–1514.

Kırmızı, Bülent: "Göçmen Türklerin Almanya'da Yaşadığı Sorunların Dünü ve Bugünü", **Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature**, C. 2, No: 3, 2016, s. 145–156.

Konrad-Adenauer-Stiftung: "Eine repräsentative Analyse von Einstellungen und Wahlverhalten von Deutschen mit und ohne Migrationshintergrund 1 und in Deutschland lebenden Ausländerinnen und Ausländern Viola Neu Analysen und Argumente", 2018, (Çevrimiçi) www.kas.de, 30.12.2021.

Korkmaz, Emre Eren: "Kamusal Alan ve Göç Almanya ' daki Türkiyeli Göçmenlerin Ulusötesi Alanı Üzerine Bir İnceleme", **Göç Dergisi**, C. 6, No: 2, 2019, s. 151–172.

Korkmaz, Emre Eren: "Ruhr Bölgesi'nde (Almanya) Metalurji Sektöründe Çalışan Türkiyeli Göçmen İşçilerin İşyeri Konseyi ve Sendikalara Katılımı ve Temsiliyeti", İstanbul Üniversitesi, 2016.

Kracke, Bärbel vd.: "Die Rechte Gesinnung. Familiale Bedingungen Autoritärer Orientierungen ost-und westdeutscher Jugendlicher",

Zeitschrift für Pädagogik, C. 6, No: 39, 1993, s. 971–988.

Kuckartz, Anne M., Kuckartz, Udo: "Qualitative Text Analysis with MAXQDA", 2002.

Kuckartz, Udo, Rädiker, Stefan: **Analyzing Qualitative Data with MAXQDA**, Switzerland, Springer International Publishing, 2019.

Lee, Helen: "Rethinking Transnationalism through The Second Generation", **Australian Journal of Anthropology**, C. 22, No: 3, 2011, s. 295–313.

Levitt, Peggy: "Roots and Routes: Understanding the Lives of the Second Generation Transnationally", **Journal of Ethnic and Migration Studies**, C. 35, No: 7, 2009, s. 1225–1242.

Levitt, Peggy: **The Transnational Villagers**, University of California Press, 2001.

Mahler, Sarah J.: "Theoretical and Empirical Contributions Toward A Research Agenda for Transnationalism", **Transnationalism from Below: Comparative Urban and Community Research**, 1998, doi:10.4324/9781351301244-3.

Mallett, Shelley: "Understanding Home: A Critical Review of the Literature", **The sociological review**, C. 52, No: 1, 2004, s. 62–89.

Mandacı, Nazif, Özerim, Gökay: "Uluslararası Göçlerin Bir Güvenlik Konusuna Dönüşümü : Avrupa ' da Radikal Sağ Partiler ve Göçün Güvenlikleştirilmesi", **Uluslararası İlişkiler Akademik Dergi**, C. 10, No: 39, 2013, s. 105–130.

Mannheim, Karl: "The Problem of Generations", **Psychoanalytic Review**, C. 57, No: 3, 1970, s. 378.

Marcus, George E.: "Ethnography in / of the World System : The Emergence of Multi-Sited Ethnography", **Annual Review of Anthropology**, C. 24, 1995, s. 95–117.

Marquard, Theodor: "Türkiye'deki Alman İrtibat Bürosunun Çalışma Şekli ve Türk İşçilerinin Almanya'ya Sevkinin Önemi", **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, C. 18, 2011, s. 171–177.

Martin, Peter, Gunhild O. Hagestad, Diedric,k Patricia: "Family Stories: Events (Temporarily) Remembered", **Journal of Marriage and Family**, C. 50, No: 2, 1988, s. 533–541.

Martin, Philip L.: "Germany: Managing Migration in the 21st Century", 01.05.2002.

Mcfarlane, Colin: "Translocal Assemblages : Space, Power and Social Movements", **Geoforum**, C. 40, No: 4, 2009, s. 561–567.

Meier-Braun, Karl-Heinz: "60 Jahre Anwerbeabkommen mit der Türkei, 30. Oktober 1961: Ein Notenwechsel, der Deutschland verändert hat", **Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg**, 10.2021, (Çevrimiçi) https://www.lpb-bw.de/anwerbeabkommen-tuerkei, 16.11.2021.

Mossakowski, Krysia N.: "Coping with Perceived Discrimination : Does Ethnic Identity Protect Mental Health ?", **Journal of Health and Social Behavior**, C. 44, No: 3, 2003, s. 318–331.

Nauck, Bernhard: "Migration and Change in Parent-Child Relationships. The Case of Turkish Migrants in Germany", **International Migration**, C. 26, No: 1, 1988, s. 33–55.

Neyzi, Leyla: **Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları**, 1. baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Nocera, Lea: **"Manikürlü Eller Almanya'da Elektrik Robini Saracak"- Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Batı Almanya'ya Türk Göçü (1961-1984)**, 1. Baskı., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.

Nora, Pierre: **Hafıza Mekanları**, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2006.

Okumuş, Oğuzhan Mehmet: "How Berlin Attracts the Turkish 'New Wave': Comparison of Economic and Socio-Cultural Pull Factors for Highly Skilled Immigrants", Berlin, 2020, (Çevrimiçi) www.econstor.eu

Özbal, Bayram: "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Aktarım Etkinlikleri ve Stratejileri", **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, C. 10, No: 14, 2021, s. 143–157.

Özbek, Yasemin: "Misafir İşçi'den (Gasterbeitter) Alman Türkler'e (Deutschtürken) Almanya'ya Emek Göçü'nün Tarihi", **Almanya'ya Emek Göçü** , ed. Ü. S. Fındıkçıoğlu, E. Z. Güler, İstanbul, Yazılama Yayınları, 2012, s. 13–26.

Özdamar, Emine Sevgi: **Hayat Bir Kervansaray İki Kapısı Var Birinden Girdim Diğerinden Çıktım**, İlk Basım., İstanbul, Varlık Yayınları, 1993.

Özerol, Gülsüm: "Türkçe ve Türk Kültürü Dersleri İle İlgili Veli Görüş ve Beklentileri: Fransa/Nancy Örneği", **Yabancılara Türkçe Öğretimi Üzerine Araştırmalar**, ed. Alparslan Okur, Bekir İnce, İsmail Güleç, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Türk Dili Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2016, s. 55–69.

Özkul, Derya: "Transnationalism", **SAGE Handbook of International Migration**, SAGE, 2019, s. 1–25.

Özyılmaz, Ayfer, Metin Toprak, Yüksel Bayraktar: "The Effect of International Remittances on Financial Development: The Turkish Experience in the Period of 1974-2018", **Sosyoekonomi**, C. 29, No: 49, 2021, s. 181–198.

Özyürek, Esra: "Muslim Minorities as Germany's Past Future: Islam Critics, Holocaust Memory, and Immigrant Integration", **Memory Studies**, C. 1, No: 16, 2019.

Panicacci, Alessandra, Dewaele, Jean Marc: "Do interlocutors or conversation topics affect migrants' sense of feeling different when switching languages?", **Journal of Multilingual and Multicultural Development**, C. 39, No: 3, 2018, s. 240–255.

Perspektif: "Almanya'da Seçimler: Göçmen Kökenliler Kimi Seçiyor?", **Perspektif**, 23.09.2021, (Çevrimiçi) https://perspektif.eu/2021/09/23/almanyada-secimler-gocmen-kokenliler-kimi-seciyor/, 30.12.2021.

Perspektif: "Almanya'da Yeni Çifte Vatandaşlık Düzenlemesi Yolda ", **Perspektif**, 26.11.2021, (Çevrimiçi) https://perspektif.eu/2021/11/26/almanyada-yeni-cifte-

vatandaslik-duzenlemesi-yolda/, 23.12.2021.

Pitt Rivers Museum: "Memoirs in My Suitcase", **Oxford**, 10.12.2019, (Çevrimiçi) https://www.prm.ox.ac.uk/event/memoirs-in-my-suitcase, 17.11.2021.

Portes, Alejandro: "Introduction: The Debates and Significance of Immigrant Transnationalism", **Global Networks**, C. 1, No: 3, 2001, s. 181–194.

Pries, Ludger: **New Transnational Social Spaces: International Migration and Transnational Companies in the Early Twenty-First Century**, London, Routledge, 2001.

Pusch, Barbara: "Bursa'da Alman Olmak", **İdealKent**, No: 14, 2014, s. 234–251.

Pusch, Barbara: "Dual Citizenship in the Transnational German-Turkish Space: Notes from Germany", İstanbul, Sabancı University Istanbul Policy Center, 2015.

Pusch, Barbara: "Karşı İstikametten Göç: Türkiye'deki Yüksek Vasıflı Alman Kadınlar", **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, C. 3, No: 27, 2013, s. 123–149.

Ralph, David, Lynn A. Staeheli: "Home and Migration: Mobilities, Belongings and Identities", **Geography Compass**, C. 5, No: 7, 2011, s. 517–530.

Ravenstein, E.G.: "The Laws of Migration", **Journal of the Statistical Society of London**, C. 48, No: 2, 1885, s. 167–235.

Razum, Oliver, Sahin-Hodoglugil, "Health, Wealth or Family Ties? Why Turkish Work Migrants Return from Germany", **Journal of Ethnic and Migration**

Nuriye N., Karin Polit: **Studies**, C. 31, No: 4, 2005, s. 719–739.

Resmi Gazete: Yüksek Seçim Kurulu Kararı (No:120) (2011), (Çevrimiçi) https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/02/20110227M1-1.htm, 31.12.2021.

Rittersberger-Tılıç, Helga: "Geriye Göçün Dinamikleri: Almanya'dan 'Ev'e Dönüş", **Küreselleşme Çağında Göç Kavramlar, Tartışmalar**, ed. Suna Gülfer Ihlamur-Öner, Aslı Şirin Öner, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s. 287–307.

Robertson, Shanthi: "Status-Making: Rethinking Migrant Categorization", **Journal of Sociology**, C. 55, No: 2, 2019, s. 219–233.

Rothberg, Michael: **Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization**, ed. Mieke Bal, Hent De Vries, Stanford University Press, 2009.

Rothberg, Michael, Yıldız, Yasemin: "Memory Citizenship: Migrant Archives of Holocaust Remembrance in Contemporary Germany", **Parallax**, C. 17, No: 4, 2011, s. 32–48.

Şahin, Birsen: "Almanya'daki Türk Göçmenlerin Sosyal Entegrasyonunun Kuşaklararası Karşılaştırması Kimlik ve Ait Hissetme", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)**, C. 8, 2008, s. 227–252.

Salmivalli, Christina, Voeten, Marinus: "Connections between attitudes, group norms , and behaviour in bullying situations", **International Journal of Behavioral Development**, C. 28, No: 3, 2004, s. 246–258.

Saunders, Benjamin vd.: "Saturation in Qualitative Research: Exploring Its Conceptualization and Operationalization", **Quality and Quantity**, C. 52, No: 4, 2018, s. 1893–1907.

SGK: "Yurtdışı Sağlık İşlemleri", 2021, (Çevrimiçi) http://www.sgk.gov.tr/wps/wcm/connect/SGK+Internet/emeklilik/yurtdisi_islemler/yurtdisi_saglik_islemleri/, 15.03.2021.

Shuval, Judith T.: "Diaspora Migration: Definitional Ambiguities and a Theoretical Paradigm", **International Migration**, C. 38, No: 5, 2000, s. 41–56.

Silver, Christina, Lewins, Ann: **Using Software in Qualitative Research: A Step-by-Step Guide**, SAGE Publications, 2007.

Simon, Bernd, Ruhs, Daniela: "Health, Wealth or Family Ties? Why Turkish Work Migrants Return from Germany", **Journal of Personality and Social Psychology**, C. 95, No: 6, 2008, s. 1354–1366.

Şimşek, Doğuş: "İstanbul'daki Afrikalı Göçmenlerin Ulusötesi Sosyal Alanlarının Entegrasyon Süreçlerine Etkisi", **Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi**, C. 14, No: 52, 2019, s. 216–235.

Şimşek, Doğuş: **Ulusaşırı Kimlikler - Londra'da Kıbrıslı Türk, Kürt ve Türk Göçmen Çocukları**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

Singh, Supriya, Robertson, Shanthi, Cabraal, Anuja: "Transnational Family Money: Remittances, Gifts and Inheritance", **Journal of Intercultural Studies**, C. 33, No: 5, 2012, s. 475–492.

Şirin Öner, Aslı: "Son mu, Başlangıç mı? Göç Çalışmalarında Sosyal Bir Olgu

Olarak Geri Dönüş", **Küreselleşme Çağında Göç Kavramlar, Tartışmalar**, ed. Suna Gülfer Ihlamur-Öner, Aslı Şirin Öner, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s. 263–287.

Sirkeci, İbrahim, H. Cohen, Jeffrey, Yazgan, Pınar: "Türk Göç Kültürü: Türkiye ile Almanya Arasında Göç Hareketleri, Sosyo-ekonomik Kalkınma ve Çatışma", **Migration Letters**, C. 9, No: 4, 2012, s. 373–386.

Sirkeci, İbrahim, Yüceşahin, Murat: "Coronavirus and migration: Analysis of human mobility and the spread of covid-19", **Migration Letters**, C. 17, No: 2, 2020, s. 379–398.

Sky Sport: "20 Jahre nach 'Aldi-Skandal':Fan-Versöhnung bei Bayern vs. Besiktas | Fußball News | Sky Sport", **Sky Sport Websitesi**, 21.02.2018, (Çevrimiçi) https://sport.sky.de/fussball/artikel/20-jahre-nach-aldi-skandal-fan-versoehnung-bei-bayern-vs-besiktas/11258685/34369, 01.12.2021.

Söhn, Janina, Özcan, Veysel: "The Educational Attainment of Turkish Migrants in Germany", **Turkish Studies**, C. 7, No: 1, 2006, s. 101–124.

Sönmez Çalış, Özge Alev: "Türkiye'ye Tersine Beyin Göçü: Nitel Bir Araştırma", Sakarya Üniversitesi, 2019.

Soysal, Levent: "Labor to Culture: Writing Turkish Migration to Europe", **South Atlantic Quarterly**, C. 2, No: 3, 2003.

Soysal Nuhoglu, Yasemin, Soyland, A.J.: **Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe**, University of Chicago Press, 1994.

Soziale Politik für Dich (SPD): "Die Doppelte Staatsbürgerschaft erleichtern", **SPD**, 02.12.2015, (Çevrimiçi) https://www.spd.de/standpunkte/alte-unterseiten/fuer-unser-land-menschlich-und-weltoffen/doppelpass/, 24.12.2021.

Spiegel: "Gastarbeiter: 'Wir riefen Arbeitskräfte, und es kamen Menschen'", **Spiegel**, 30.10.2011, (Çevrimiçi) https://www.spiegel.de/fotostrecke/gastarbeiter-wir-riefen-arbeitskraefte-und-es-kamen-menschen-fotostrecke-74565.html, 15.03.2021.

Spiegel: "'Deutschland wird ausreichend Impfstoff bekommen'", **Der Spiegel**, 02.01.2021, (Çevrimiçi) https://www.spiegel.de/spiegel/print/index-2021-1.html, 26.12.2021.

Spiegel: "IG Metall - ein angeschlagener Dinosaurier", **Der Spiegel 36**, 02.09.1973, (Çevrimiçi) https://www.spiegel.de/politik/ig-metall-ein-angeschlagener-dinosaurier-a-a4e6bd9a-0002-0001-0000-000041911417?context=issue, 28.12.2021.

Statista: "Migration and Integration in Germany", 2021.

Steuerwald, Karl: **Deutsch-Türkisches Wörterbuch = Almanca-Türkçe sözlük**, Harrassowitz, 1974.

Suda, E. Zeynep: "Building the Memory of the Early Republican Period: La Turquie Kemaliste", **Faces of Republican Turkey: Beyond the Modernization Hypothesis**, ed. E. Zeynep Suda, Ateş Uslu, Emre Eren Korkmaz, İstanbul, Istanbul University Press, 2020, s. 53–77.

Sunata, Ulaş: "Tersine Beyin Göçünde Sosyal Ağların Rolü: Türkiyeli Mühendislerin Almanya'dan Geriye Göç Deneyim ve Algıları", **Türk Psikoloji Yazıları**, C. 17, No: 34, 2014, s. 85–96.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı: "Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1979-1983", Ankara, 1979.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı: "Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl): 1963-1967", Ankara, 1963.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı: "İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1968-1972", Ankara, 1968.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı: "Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1973-1977", Ankara, 1973.

T.C. Kalkınma Bakanlığı: "Onuncu Kalkınma Planı: 2014-2018", Ankara, 2013.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı: "On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)", Ankara, 2019.

TAZ: "Türkiye'den Göç: „Aynı Hatayı Sığınmacılarla Yapıyoruz"", **Taz**, 2017, (Çevrimiçi) https://taz.de/Tuerkiyeden-

goec/!5430754/, 22.11.2021.

Tekin, Uğur: "Avrupa'ya Göç ve Türkiye", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 37, 2007, s. 43–56.

Tekin, Uğur: "Unutulan Tarih: Almanya'da Ford Grevi", **Almanya'ya Emek Göçü**, ed. Ülkü Sözbir Fındıkçıoğlu, E. Zeynep Güler, İstanbul, Yazılama Yayınevi, 2012, s. 71–83.

Tekinay, Alev: **Sprachvergleich Deutsch-Türkisch: Grenzen und Möglichkeiten einer kontrastiven Analyse**, Reichert, 1987.

Tezcan, Tolga: "Return Home? Determinants of Return Migration Intention amongst Turkish Immigrants in Germany", **Geoforum**, C. 98, No: May, 2019, s. 189–201.

The Federal Returning Officer: "Bundestag Election 2021 Results Germany", **Results Germany**, 2021, (Çevrimiçi) https://www.bundeswahlleiter.de/en/bundestagswahlen/2021/ergebnisse/bund-99.html, 30.12.2021.

Topçu Tecelli, Nazmiye, Tekeli, Feride: "Almanya'da 'Türkçe ve Türk Kültürü' Derslerinde Malzeme Seçimi ve Kullanımı", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, No: 35, 2021, s. 199–221.

Toren, Nina: "The Effect of Economic Incentives on Return Migration", **International Migration**, C. 13, No: 3, 1975, s. 134–144.

Tosun, Murat: "Almanya'ya İşgücü Göçünün 60 Yıllık Kronolojisi", **Misafir Göçmen Yerli: Almanya'ya İşgücü Göçünün 60'ıncı Yılı**, ed. Bülent Ulus, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2021, s. 594–602.

Tsuda, Takeyuki: **Strangers in the Ethnic Homeland**, New York, Columbia University Press, 2003.

TÜBİTAK: "Uluslararası Lider Araştırmacılar Programı", **TÜBİTAK**, 2021.

Türkdoğan, Orhan: **Batı Almanya'da Köy Kalkınma Modelleri ve Türk İşçilerinin Sosyo Ekonomik Yapısı**, 2. Baskı., Dede Korkut Yayınları, 1977.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM): Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı (2012), (Çevrimiçi) https://www2.tbmm.gov.tr/d24/1/1-0564.pdf, 31.12.2021.

Türkmen, Gülay: "'But you don't look Turkish!': The Changing Face of Turkish Immigration to Germany", **Reset DOC**, No: May, 2019.

Uçar, Ali: "Sonderschule/Förderschule Sorunu ve Göçmen Toplumu", **Sonderschule/Förderschule Sorunu ve Göçmen Toplumu**, Duisburg-Essen, Die Gaste Yayınları, 2010, s. 47–63.

Uluhan, Haluk: "Türk'ün Heykelle İmtihanı", **T24**, 04.07.2021, (Çevrimiçi) https://t24.com.tr/yazarlar/haluk-uluhan/turk-un-heykelle-imtihani,31655, 16.11.2021.

Üstün, Nevzat: **Alamanya Beyleri ile Portekiz'in Bahçeleri**, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1975.

Vassaf, Gündüz: **Daha Sesimizi Duyuramadık**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.

Vertovec, Steven: "Conceiving and Researching Transnationalism", **Ethnic and Racial Studies**, C. Vol. 22, N, No: 2, 1999, s. 447–462.

Vertovec, Steven: **Transnationalism**, Routledge, 2009.

Weinreich, Uriel: **Languages in Contact: Findings and Problems**, De Gruyter, 2010.

White, Anne: "Double Return Migration: Failed Returns to Poland Leading to Settlement Abroad and New Transnational Strategies", **International Migration**, C. 52, No: 6, 2014, s. 72–84.

White, Jenny: "Yeni Almanya'daki Türkler", **İdealKent**, C. 5, No: 14, 2018, s. 53–87.

Wilder-Okladek, F.: **The Return Movement of Jews to Austria After the Second World War**, Springer Science & Business Media, 1969.

Will, Anne Kathrin: "The German Statistical Category 'migration background': Historical Roots, Revisions and Shortcomings", **Ethnicities**, C. 19, No: 3, 2019, s. 535–557.

Wimmer, Andreas, Glick Schiller, Nina: "Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences", **Global Networks**, C. 2, No: 4, 2002, s. 301–334.

Wolbert, Barbara: "The Visual Production of Locality: Turkish Family Pictures, Migration and Creation of Virtual Neighborhoods", **Visual Anthropology Review**, C. 17, No: 1, 2001, s. 21–35.

World Bank: "Inflation, consumer prices (annual %) - Germany", **World Bank**, 2022, (Çevrimiçi) https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?end=2

021&locations=DE&start=2016, 21.05.2022.

World Bank: "Inflation, consumer prices (annual %) - Turkey", **World Bank**, 2022, (Çevrimiçi) https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?end=2021&locations=TR&start=2012, 21.05.2022.

Yalçın, Bayram: "Göçmen-İşçi Hareketleri Almanya-1973 Ford Otomobil Fabrikası İşçi Grevi", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)**, C. 8, No: 4, 2021, s. 114–124.

Yaylacı Göktuna, Filiz: "Belçika'da Yaşayan Türklerin Etnik Toplumsal İletişim Süreçlerine Katılımları: Emirdağ Ve Posof Kökenliler Örneği", **İdealKent**, C. 14, 2014, s. 153–181.

Yıldız, Ayselin: "Göç ve Entegrasyon Politikalarında Vatandaşlık", **Göç Araştırmaları Dergisi**, C. 3, No: 1, 2017, s. 36–67.

Yıldız, Cemal, Mustafa Çakır: "Almanya'daki Türk Öğretmenlerin Bu Ülkede Verdikleri Türkçe ve Türk Kültürü Dersinin Uygulanmasına İlişkin Görüşleri ve Karşılaştıkları Sorunlar", **Yabancılara Türkçe Öğretimi Üzerine Araştırmalar**, ed. Alparslan Okur, Bekir İnce, İsmail Güleç, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Türk Dili Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2016, s. 27–37.

Yıldız, Cemal, Reyhan Thomas: "Türkçe'nin Alman Eğitim Sistemindeki Yeri ve Geleceği: Berlin'de Sunulan Türkçe Dersleri Üzerine Bir İnceleme", **Yabancılara Türkçe Öğretimi Üzerine Araştırmalar**, ed. Alparslan Okur, Bekir İnce, İsmail Güleç, Sakarya, Sakarya

Üniversitesi Türk Dili Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2016, s. 283–295.

Yılmaz, Mehmet Yalçın: "İki Dillilik Olgusu ve Almanya'daki Türklerin İki Dilli Eğitim Sorunu", **Turkish Studies**, C. 9, No: 3, 2014, s. 1641–1651.

YSK: "16 Nisan 2017 Anayasa Değişikliği Halk Oylaması Sonuçları", **YSK Web Portal**, 04.2017, (Çevrimiçi) https://www.ysk.gov.tr/tr/16-nisan-2017-anayasa-degisikligi-halkoylamasi/5002, 31.12.2021.

YSK: "25. Dönem Milletvekili Genel Seçim Sonuçları", **YSK Web Portal**, 06.2015, (Çevrimiçi) https://ysk.gov.tr/tr/7-haziran-2015--25-donem-milletvekili-genel-secimi/3304, 31.12.2021.

YSK: "26. Dönem Milletvekili Genel Seçim Sonuçları", **YSK Web Portal**, 11.2015, (Çevrimiçi) https://ysk.gov.tr/tr/1-kasim-2015--26-donem-milletvekili-genel-secimi/3413, 31.12.2021.

YSK: "Cumhurbaşkanı ve 27. Dönem Milletvekili Genel Seçim Sonuçları", **YSK Web Portal**, 06.2018, (Çevrimiçi) https://www.ysk.gov.tr/tr/24-haziran-2018-secimleri/77536, 31.12.2021.

YSK: "Onikinci Cumhurbaşkanı Seçim Sonuçları", **YSK Web Portal**, 2014, (Çevrimiçi) https://ysk.gov.tr/tr/onikinci-cumhurbaskani-secimi/3456, 31.12.2021.

YTB: "Türkiye-Almanya İşgücü Anlaşmasının 60.Yıl Dönümü", **60. Yıl Treni**, 30.10.2021, (Çevrimiçi)

https://60.yiltreni.com/default.aspx, 17.11.2021.

Yüksel, Çağdaş: **Dokumentationen: Gleis 11**, ARD Mediathek, 2021, (Çevrimiçi) https://www.ardmediathek.de/video/dokumentationen/gleis-11/phoenix/Y3JpZDovL3dkci5kZS9CZWl0cmFnLTE0NTQwMjgzLWQ4ZTYtNDQ1ZS1iMjE4LTY0Y2I2YzIwMTA5NA/, 22.11.2021.

Yurdakul, Gökçe: "State, Political Parties and Immigrant Elites: Turkish Immigrant Associations in Berlin", **Journal of Ethnic and Migration Studies**, C. 32, No: 3, 2006, s. 435–453.

Zeyneloğlu, Sinan, Sirkeci, İbrahim: "Türkiye'de Almanlar ve Almancılar", **Göç Dergisi**, C. 1, No: 1, 2014, s. 77–118.

EKLER

EK 1: Görüşme Soruları

Aşağıdaki sorular Berlin'de yaşayan örneklem grubu için hazırlanmıştır. İkinci ve üçüncü kuşak bireylere ilgili sorular sorulmaktadır. Benzer şekilde İstanbul'da yaşayan örneklem grubu soruları düzenlenecektir. Altı çizili sorular temel sorulardır. Diğer sorular destekleyici olarak belirlenmiştir.

Sorular, Halbwachs'ın toplumsal hafızanın çerçevesi olarak belirlediği "aile, "din", "sosyal sınıflar ve gelenekler" olmak üzere üç temel hafıza çerçevesine uygun bir şekilde düzenlenmeye çalışılmıştır.

1. Görüşmeci Hakkında Bilgilendirici Sorular*
1. <u>Adınız?</u>

2. Kaç yaşındasınız?
3. Ne kadar süredir Almanya'da/Berlin'de yaşıyorsunuz?
4. Mesleğiniz nedir? Okuyorsanız okuduğunuz bölüm nedir?
5. Hangi ülke vatandaşısınız?
6. Ailenizin göç hikayesine göre, kaçıncı kuşakta yer almaktasınız?
7. Türkiye'de hiç bulundunuz mu? Nerede? Ne sıklıkla?
8. Size göre, İstanbul nasıl tasvir edilebilir? İstanbul üzerine düşündüğünüzde, zihninizde canlanan herhangi bir sembol var mı? Varsa nedir?
9. Size göre, Berlin nasıl tasvir edilebilir? Berlin üzerine düşündüğünüzde, zihninizde canlanan herhangi bir sembol var mı? Varsa nedir?

2. Görüşmecinin Aile Göç Hikayesi Hakkında Bilgilendirici Sorular*

1. Ailenizin göç hikayesini anlatabilir misiniz? Bu hikâyeyi bir kelime/sembol ile tasvir edecek olsanız hangi kelimeyi/sembolü seçerdiniz?
2. Ailenizden Almanya'ya ilk gelen kişi kimdi?
3. Almanya'ya ilk gelen kişi Türkiye'nin hangi şehrinden geldi?
4. Diğer aile üyelerinin Almanya'ya geliş süreçlerini detayları ile anlatabilir misiniz?
5. Büyük babanız ya da büyük anneniz tarafından size anlatılan gündelik yaşam anıları nasıldı? (Göç öncesi ve sonrası) Anlatıları düşündüğünüzde hayalinizde canlanan dönemi semboller ve kelimelerle nasıl tasvir edersiniz?

6. Babanız ya da anneniz tarafından size anlatılan gündelik yaşam anıları nasıldı? (Göç öncesi ve sonrası) Anlatıları düşündüğünüzde hayalinizde canlanan dönemi semboller ve kelimelerle nasıl tasvir edersiniz?

3. Görüşmeci Ailesinin Geçmişten Günümüze Gündelik Yaşamı: Türkiye ve Almanya Tarihsel Boyutları

1. Aileniz Almanya tarihi hakkında bilgiler veriyorlarsa, hangi simgelere yer veriyorlar?
2. Aileniz Türkiye tarihi hakkında bilgiler veriyorlarsa, hangi simgelere yer veriyorlar?
3. Büyük anneniz ve/veya babanızın Almanya'da yaşadıkları mekanlarda tarihsel sembol ve/veya kitap var mıdır? Varsa nedir?
4. Büyük anneniz ve/veya babanızın Türkiye'de yaşadıkları mekanlarda tarihsel sembol ve/veya kitap var mıdır? Varsa nedir?
5. Anneniz ve/veya babanızın Almanya'da yaşadıkları mekanlarda tarihsel sembol ve/veya kitap var mıdır? Varsa nedir?
6. Anneniz ve/veya babanızın Türkiye'de yaşadıkları mekanlarda tarihsel sembol ve/veya kitap var mıdır? Varsa nedir?
7. Büyük anne ve/veya babanızın size ya da anne babanıza Almanya tarihi ile ilgili herhangi bir anlatısı oldu mu? Olduysa nedir? (Unutamadıkları, ilginç gelen vb.)
8. Büyük anne ve/veya babanızın size ya da anne babanıza Türkiye tarihi ile ilgili herhangi bir anlatısı oldu mu? Olduysa nedir? (Unutamadıkları, ilginç gelen vb.)
9. Anne ve/veya babanızın size Almanya tarihi ile ilgili herhangi bir anlatısı oldu mu? Olduysa nedir? (Unutamadıkları, ilginç gelen vb.)

10. Anne ve/veya babanızın size Türkiye tarihi ile ilgili herhangi bir anlatısı oldu mu? Olduysa nedir? (Unutamadıkları, ilginç gelen vb.)

11. Büyük anne ve/veya babanızın size ya da anne babanıza Almanya tarihinde kutlanan önemli günlerle ile ilgili herhangi bir anlatısı oldu mu? Olduysa nedir? (Katılımları nasıldır?)

12. Büyük anne ve/veya babanızın size ya da anne babanıza Türkiye tarihinde kutlanan önemli günlerle ile ilgili herhangi bir anlatısı oldu mu? Olduysa nedir? (Katılımları nasıldır?)

13. Anne ve/veya babanızın size Almanya tarihinde kutlanan önemli günlerle ile ilgili herhangi bir anlatısı oldu mu? Ya da sizin bu konuda herhangi bir gözleminiz oldu mu? Olduysa nedir? (Katılımları nasıldır?)

14. Anne ve/veya babanızın size Türkiye tarihinde kutlanan önemli günlerle ile ilgili herhangi bir anlatısı oldu mu? Ya da sizin bu konuda herhangi bir gözleminiz oldu mu? Olduysa nedir? (Katılımları nasıldır?)

4. Görüşmeci Ailesinin Geçmişten Günümüze Gündelik Yaşamı: Türkiye ve Almanya Siyasal Boyutları

1. Aileniz Almanya siyasal hayatı hakkında bilgiler veriyorlarsa hangi simgelere yer veriyorlar?

2. Aileniz Türkiye siyasal hayatı hakkında bilgiler veriyorlarsa hangi simgelere yer veriyorlar?

3. Büyük anneniz ve/veya babanızın Almanya'da yaşadıkları mekanlarda siyasal sembol ve/veya kitap var mıdır? Varsa nedir?

4. Büyük anneniz ve/veya babanızın Türkiye'de yaşadıkları mekanlarda siyasal sembol ve/veya kitap var mıdır? Varsa nedir?

5. Anneniz ve/veya babanızın Almanya'da yaşadıkları mekanlarda siyasal sembol ve/veya kitap var mıdır? Varsa nedir?

6. Anneniz ve/veya babanızın Türkiye'de yaşadıkları mekanlarda siyasal sembol ve/veya kitap var mıdır? Varsa nedir?

7. Büyük anne ve/veya babanızın size ya da anne babanıza Almanya siyasal hayatı ile ilgili herhangi bir anlatısı oldu mu? Olduysa nedir? (Duvarın yıkılışı vurgulanan bir tema idi öngörüşmelere göre, yeni göçmenler…)

8. Büyük anne ve/veya babanızın size ya da anne babanıza Türkiye siyasal hayatı ile ilgili herhangi bir anlatısı oldu mu? Olduysa nedir?

9. Anne ve/veya babanızın size Almanya siyasal hayatı ile ilgili herhangi bir anlatısı oldu mu? Olduysa nedir?

10. Anne ve/veya babanızın size Türkiye siyasal hayatı ile ilgili herhangi bir anlatısı oldu mu? Olduysa nedir?

11. Büyük annenizin ve/veya babanızın Almanya'da yapılan seçimlerdeki rolü ne şekildedir? (Katılım)

12. Büyük annenizin ve/veya babanızın Türkiye'de yapılan seçimlerdeki rolü ne şekildedir? (Katılım)

13. Annenizin ve/veya babanızın Almanya'da yapılan seçimlerdeki rolü ne şekildedir? (Katılım)

14. Annenizin ve/veya babanızın Türkiye'de yapılan seçimlerdeki rolü ne şekildedir?

(Katılım)

15. Büyük annenizin ve/veya babanızın Almanya'daki STK'lar ile ilişkisi varsa, nasıldır?
16. Büyük annenizin ve/veya babanızın Türkiye'deki STK'lar ile ilişkisi varsa, nasıldır?
17. Annenizin ve/veya babanızın Almanya'daki STK'lar ile ilişkisi varsa, nasıldır?
18. Annenizin ve/veya babanızın Türkiye'deki STK'lar ile ilişkisi varsa, nasıldır?
19. Büyük annenizin ve/veya babanızın Almanya'daki siyasal haberleri takip şekilleri ediyorlarsa, nasıldır? (Düzenli takip ettikleri TV kanalları ve gazeteler)
20. Büyük annenizin ve/veya babanızın Türkiye'deki siyasal haberleri takip şekilleri ediyorlarsa, nasıldır? (Düzenli takip ettikleri TV kanalları ve gazeteler)
21. Annenizin ve/veya babanızın Almanya'daki siyasal haberleri takip ediyorlarsa, takip etme şekilleri nasıldır? (Düzenli takip ettikleri TV kanalları ve gazeteler)
22. Annenizin ve/veya babanızın Türkiye'deki siyasal haberleri takip ediyorlarsa, takip etme şekilleri nasıldır? (Düzenli takip ettikleri TV kanalları ve gazeteler)

5. Görüşmeci Ailesinin Geçmişten Günümüze Gündelik Yaşamı: Türkiye ve Almanya Ekonomik Boyutları

1. Aileniz Almanya'daki hayatlarının ekonomik boyutu hakkında bilgiler verirken hangi simgelere yer veriyorlar?
2. Aileniz Türkiye'deki hayatlarının ekonomik boyutu hakkında bilgiler verirken hangi simgelere yer veriyorlar?

3. Büyük annenizin ve/veya babanızın Almanya'daki işçi sendikaları ile ilişkisi varsa, nasıldır?

4. Büyük annenizin ve/veya babanızın Türkiye'deki işçi sendikaları ile ilişkisi varsa, nasıldır?

5. Annenizin ve/veya babanızın Almanya'daki işçi sendikaları ile ilişkisi varsa, nasıldır?

6. Annenizin ve/veya babanızın Türkiye'deki işçi sendikaları ile ilişkisi varsa, nasıldır?

7. Büyük annenizin ve/veya babanızın ilk geldikleri dönemden bugüne kadar sosyo-ekonomik durumlarını nasıl tanımlarsınız?

8. Annenizin ve/veya babanızın tarihsel olarak sosyo-ekonomik durumlarını nasıl tanımlarsınız?

9. Büyük annenizin ve/veya babanızın ilk geldikleri dönemden bugüne kadar tüketim ve yatırım alışkanlıklarını nasıl tanımlarsınız? (Türkiye'ye para yollama durumu?)

10. Annenizin ve/veya babanızın tarihsel olarak tüketim ve yatırım alışkanlıklarını nasıl tanımlarsınız? (Türkiye'ye para yollama durumu?)

11. Büyük annenizin ve/veya babanızın çalışma durumları nasıldı? Zamanla değişim oldu mu? (İkisi de ya da sadece bir kişi, vardiyalı vb.)

12. Annenizin ve/veya babanızın çalışma durumları nasıldı? Zamanla değişim oldu mu? (İkisi de ya da sadece bir kişi, vardiyalı vb.)

6. Görüşmeci Ailesinin Geçmişten Günümüze Gündelik Yaşamı: Türkiye ve Almanya Sosyo-Kültürel Boyutları

1. Aileniz Almanya'daki hayatlarının sosyo-kültürel boyutu hakkında bilgiler verirken hangi simgelere yer veriyorlar?

2. Aileniz Türkiye'deki hayatlarının sosyo-kültürel boyutu hakkında bilgiler verirken hangi simgelere yer veriyorlar?

3. Büyük anneniz ve/veya babanızın Almanya'da yaşadıkları mekanlarda sosyo-kültürel sembol var mıdır? Varsa nedir?

4. Büyük anneniz ve/veya babanızın Türkiye'de yaşadıkları mekanlarda sosyo-kültürel sembol var mıdır? Varsa nedir?

5. Anneniz ve/veya babanızın Almanya'da yaşadıkları mekanlarda sosyo-kültürel sembol var mıdır? Varsa nedir?

6. Anneniz ve/veya babanızın Türkiye'de yaşadıkları mekanlarda sosyo-kültürel sembol var mıdır? Varsa nedir?

7. Büyük annenizin ve/veya babanızın Almanya'ya ilk geldikleri zamandan bugüne kadar olan sosyo-kültürel hayatlarını nasıl tanımlarınız?

8. Annenizin ve/veya babanızın Almanya'daki sosyo-kültürel hayatlarını nasıl tanımlarsınız?

9. Büyük annenizin ve/veya babanızın Almanya'ya gelmeden önce Türkiye'de olan sosyo-kültürel hayatlarını nasıl tanımlarsınız?

10. Annenizin ve/veya babanızın Almanya'ya gelmeden önce Türkiye'de olan sosyo-kültürel hayatlarını nasıl tanımlarsınız?

11. Büyük annenizin ve/veya babanızın dini konularda kendilerini nasıl konumlandırırlar? (Dini mekanları ziyaret edip etmedikleri, ediyorlarsa sıklıkları, varsa dini pratikleri…)

12. Annenizin ve/veya babanızın dini konularda kendilerini nasıl konumlandırırlar? (Dini mekanları ziyaret edip etmedikleri, ediyorlarsa sıklıkları, varsa dini pratikleri…)

13. Büyük annenizin ve/veya babanızın dini bayramlar hakkında varsa, anlatıları ve pratikleri ne şekildedir? (Tüm dini bayramlar, Kurban, Ramazan, Christmas, Easter vb.)

14. Annenizin ve/veya babanızın dini bayramlar hakkında varsa, anlatıları ve pratikleri ne şekildedir? (Tüm dini bayramlar, Kurban, Ramazan, Christmas, Easter vb.)

15. Büyük ailenizde büyük annenizi, büyük babanızı, annenizi, babanızı ve kız-erkek çocukları aile içinde nasıl konumlandırırsnız? (Toplumsal cinsiyet ve hiyerarşik olarak)

16. Büyük annenizin ve/veya babanızın akraba ve komşuluk ve arkadaş ilişkilerini nasıl tanımlarsınız? (“Yabancı”)

17. Annenizin ve/veya babanızın akraba ve komşuluk ve arkadaş ilişkilerini nasıl tanımlarsınız? (“Yabancı”)

18. Büyük annenizin ve/veya babanızın evlilik törenlerini nasıl tanımlarsınız?

19. Annenizin ve/veya babanızın evlilik törenlerini nasıl tanımlarsınız?

20. Tarihsel olarak cenaze törenlerini ve oluyorsa mezar ziyaretlerini nasıl tanımlarsınız?

21. Büyük annenizin ve/veya babanızın dil (Almanca/Türkçe/Kürtçe vb.) bilgisi hakkında ne söyleyebilirsiniz?

22. Annenizin ve/veya babanızın dil (Almanca/Türkçe/Kürtçe vb.) bilgisi hakkında ne söyleyebilirsiniz?

23. Büyük annenizin ve/veya babanızın eğer TV kanalı ve/veya gazete takip ediyorsa, onun dili (Almanca/Türkçe/Kürtçe vb.) hakkında ne söyleyebilirsiniz?

24. Annenizin ve/veya babanızın eğer TV kanalı ve/veya gazete takip ediyorsa, onun dili

(Almanca/Türkçe/Kürtçe vb.) hakkında ne söyleyebilirsiniz?

25. Büyük anneniz ve/veya babanız tatillerini nerede geçirmeyi tercih ederler? Neden?
26. Anneniz ve/veya babanız tatillerini nerede geçirmeyi tercih ederler? Neden?
27. Büyük annenizin ve/veya babanızın dini organizasyonlara dair varsa anıları ne şekildedir?
28. Annenizin ve/veya babanızın dini organizasyonlara dair varsa anıları ne şekildedir?

7. Görüşmecinin Geçmişten Günümüze Gündelik Yaşamı: Türkiye ve Almanya Tarihsel Boyutları

1. Almanya tarihine dair sizin zihninizde herhangi bir sembol canlanıyor mu? Canlanıyorsa hangi sembol olduğunu söyleyebilir misiniz?
2. Türkiye tarihine dair sizin zihninizde herhangi bir sembol canlanıyor mu? Canlanıyorsa hangi sembol olduğunu söyleyebilir misiniz?
3. Almanya'da yaşadığınız mekânda tarihsel sembol ve/veya kitap var mıdır? Varsa nedir?
4. Türkiye'de varsa, yaşadığınız mekânda tarihsel sembol ve/veya kitap var mıdır? Varsa nedir?
5. Almanya tarihinde kutlanan önemli tarihi günlerle ilgili anılarınız varsa, nelerdir?
6. Türkiye tarihinde kutlanan önemli tarihi günlerle ilgili anılarınız varsa, nelerdir?
7. Hatırladığınız/unutamadığınız tarihsel öyküler ya da semboller varsa, nelerdir?

8. Görüşmecinin Geçmişten Günümüze Gündelik Yaşamı: Türkiye ve Almanya Siyasal Boyutları

1. Almanya siyasal hayatına dair sizin zihninizde herhangi bir sembol canlanıyor mu? Canlanıyorsa hangi sembol olduğunu söyleyebilir misiniz?
2. Türkiye siyasal hayatına dair sizin zihninizde herhangi bir sembol canlanıyor mu? Canlanıyorsa hangi sembol olduğunu söyleyebilir misiniz?
3. Türkiye'deki seçimlere katılıyor musunuz? Katılıyorsanız ne sıklıkla?
4. Almanya'daki seçimlere katılıyor musunuz? Katılıyorsanız ne sıklıkla?
5. STK'ların düzenlediği etkinliklere katılım konusunda ne düşünüyorsunuz? (Katılım varsa Almanya, Türkiye stkları vb)
6. Almanya ve/veya Türkiye ile ilgili siyasal haberleri takip ediyorsanız, hangi yolla ediyorsunuz? (TV kanalları, gazeteler vb.)
7. Kendinizi siyasal aktivizm konusunda nasıl tanımlarsınız? Almanya'daki siyasal partilerden hangisi/hangilerine kendinizi yakın hissediyorsunuz?
8. Almanya'da yaşadığınız mekânda siyasal sembol ve/veya kitap var mıdır? Varsa nedir?
9. Türkiye'de varsa, yaşadığınız mekânda siyasal sembol ve/veya kitap var mıdır? Varsa nedir?
10. Siyasal açıdan kuşaklararası farklılıklar/benzerlikler hakkında ne söyleyebilirsiniz?

9. Görüşmecinin Geçmişten Günümüze Gündelik Yaşamı: Türkiye ve Almanya

Ekonomik Boyutları

1. Almanya ekonomik hayatına dair sizin zihninizde herhangi bir sembol canlanıyor mu? Canlanıyorsa hangi sembol olduğunu söyleyebilir misiniz?
2. Türkiye ekonomik hayatına dair sizin zihninizde herhangi bir sembol canlanıyor mu? Canlanıyorsa hangi sembol olduğunu söyleyebilir misiniz?
3. Geçmişten bugüne kendi çalışma durumunuz nasıldır?
4. Kendi sosyo-ekonomik durumunuzu nasıl tanımlarsınız?
5. Ailenizde (çalışıyorsa) sizin dışınızda çalışan kişi/kişiler var mı?
6. Almanya'da işçi sendikaları ile ilişkiniz varsa, nasıldır? (Etkinlikler vs)
7. Türkiye'deki işçi sendikaları ile ilişkiniz varsa, nasıldır? (Etkinlikler vs)
8. Geçmişten bugüne yatırım ve harcama alışkanlıklarınız nasıldır?

10. Görüşmecinin Geçmişten Günümüze Gündelik Yaşamı: Türkiye ve Almanya Sosyo-Kültürel Boyutları

1. Almanya sosyo-kültürel hayatına dair sizin zihninizde herhangi bir sembol canlanıyor mu? Canlanıyorsa hangi sembol olduğunu söyleyebilir misiniz?
2. Türkiye sosyo-kültürel hayatına dair sizin zihninizde herhangi bir sembol canlanıyor mu? Canlanıyorsa hangi sembol olduğunu söyleyebilir misiniz?
3. Kendinizi etnik, dini vb. kimliklerle tanımlarsanız, nasıl tanımlarsınız?

4. Almanya'daki sosyo-kültürel hayatınızı nasıl tanımlarsınız?
5. Eğer varsa Türkiye'deki sosyo-kültürel hayatınızı nasıl tanımlarsınız?
6. Dini pratikler ve mekanlar hakkında ne söyleyebilirsiniz?
7. Herhangi bir dini bayram kutluyorsanız, nasıl olduğunu anlatabilir misiniz?
8. Aile içindeki rollerinizi nasıl tanımlarsınız?
9. Komşuluk, akrabalık ve arkadaşlık ilişkilerindeki konumuzu nasıl tanımlarsınız?
10. Evlilik ve cenaze törenlerini nasıl tanımlarsınız? (Mezar ziyaretleri)
11. Konuştuğunuz diller nelerdir? Hangi dili konuşurken kendinizi daha rahat hissediyorsunuz?
12. Yaşadığınız mekânda çoğunlukla kullandığınız dil/diller neler? Tv ya da gazete konusunda hangi dili/dilleri takip ediyorsunuz?
13. Yaşadığınız yerdeki Stk etkinliklerini tanımlar mısınız? (Katılım?)
14. Almanya'da yaşadığınız mekânda sosyo-kültürel sembol var mıdır? Varsa nedir?
15. Türkiye'de varsa, yaşadığınız mekânda sosyo-kültürel sembol var mıdır? Varsa nedir?
16. Tatillerinizi nerede geçirmeyi tercih edersiniz? Neden?
17. Kültürel açıdan kuşaklararası farklılıklar/benzerlikler hakkında ne söyleyebilirsiniz?

11. Görüşmecinin Geleceğe Dair Planları/Beklentileri*

1. Gelecekte Türkiye'de yaşamak ile ilgili düşünceleriniz nelerdir?
2. Gelecekte İstanbul'da yaşamak ile ilgili düşünceleriniz nelerdir?
3. Gelecekte başka bir ülkede yaşamak ile ilgili düşünceleriniz nelerdir?
4. Türkiye'de yaşamayı seçmiş olsanız, bu göç hareketini nasıl tanımlarsınız? (Yeni bir göç, geriye göç)

EK 2: Bilgilendirilmiş Gönüllü Onam Formu

T.C. İstanbul Üniversitesi

Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu
BİLGİLENDİRİLMİŞ GÖNÜLLÜ ONAM FORMU

Sizi Ece ÇİM tarafından yürütülen "Geriye Göç, Toplumsal Hafıza ve Mekân: Türkiye-Almanya Örneği" başlıklı araştırmaya davet ediyoruz. Bu araştırmanın amacı "Almanya'ya misafir işçi gücü anlaşmasıyla giderek yerleşen kişilerin ailelerinin 2. ve 3. kuşak bireylerinin; (1) Almanya'da yaşamayı tercih edenlerin Türkiye'ye dönüş yapmama ve Almanya'da yaşamaya devam etme kararlarına, (2) Türkiye'ye dönüş yapanların anavatana dönüş yapmayı tercih etme kararına, toplumsal ve bireysel hafıza-mekan ilişkisinin etkisinin araştırılmasıdır." Araştırmada sizden tahminen 60-75 dakika ayırmanız istenmektedir. Araştırmaya sizin dışınızda tahminen 39 kişi katılacaktır. [1] Bu çalışmaya katılmak tamamen **gönüllülük** esasına dayanmaktadır. Çalışmanın amacına ulaşması için sizden beklenen, kimsenin baskısı veya telkini altında olmadan, size en uygun gelen cevapları içtenlikle verecek şekilde cevaplamanızdır. Bu formu okuyup onaylamanız, araştırmaya katılmayı kabul ettiğiniz anlamına gelecektir. Ancak, çalışmaya katılmama veya katıldıktan sonra herhangi bir anda çalışmayı bırakma hakkına da sahipsiniz. Bu çalışmadan elde edilecek bilgiler tamamen araştırma amacı ile kullanılacak olup kişisel bilgileriniz **gizli tutulacaktır**; ancak verileriniz yayın amacı ile kullanılabilir. İletişim bilgileriniz ise sadece izninize bağlı olarak ve farklı araştırmacıların sizinle iletişime geçebilmesi için "ortak katılımcı havuzuna" aktarılabilir. Eğer araştırmanın amacı ile ilgili verilen bu bilgiler dışında şimdi veya sonra daha fazla bilgiye ihtiyaç duyarsanız araştırmacıya şimdi sorabilir veya xxxxxxxxxx e-posta adresi ve XXXX XXX XX XX numaralı telefondan ulaşabilirsiniz. Araştırma tamamlandığında genel/size özel sonuçların sizinle paylaşılmasını istiyorsanız lütfen araştırmacıya iletiniz.

Yukarıda yer alan ve araştırmadan önce katılımcıya verilmesi gereken bilgileri okudum ve katılmam istenen çalışmanın kapsamını ve amacını, gönüllü olarak üzerime düşen sorumlulukları anladım. Çalışma hakkında yazılı ve sözlü açıklama aşağıda adı belirtilen araştırmacı/araştırmacılar tarafından yapıldı. Bana, çalışmanın muhtemel riskleri ve faydaları sözlü olarak da anlatıldı. Kişisel bilgilerimin özenle korunacağı konusunda yeterli güven verildi.

Bu koşullarda söz konusu araştırmaya kendi isteğimle, hiçbir baskı ve telkin olmaksızın katılmayı kabul ediyorum.

Katılımcının [2]:
Adı-Soyadı:.....

İmzası: İletişim Bilgileri: e-posta:
Telefon:

İletişim bilgilerimin diğer araştırmacıların benimle iletişime geçebilmesi için "ortak araştırma havuzuna" aktarılmasını;
□ kabul ediyorum □ kabul etmiyorum (lütfen uygun seçeneği işaretleyiniz)

Velayet veya Vesayet Altında Bulunanlar İçin;
Veli veya Vasisinin
Adı-Soyadı:.....
İmzası:

Araştırmacının
Adı-Soyadı:.....
İmzası:

Şahidin:[3]
Adı-
Soyadı:.....
İmzası:

---

[1]Bu cümle yalnızca bir örnek olup bu cümlede araştırmanın amacının ve gerekiyorsa nasıl yapılacağının (örneğin psikometrik test mi, öyle ise kaç soru sorulacağı veya kaç ölçekten oluştuğu; ses kaydı, görüntü alımı, gözlem gibi işlemleri mi içerdiği ve ne kadar süreceği gibi) 3 cümleyi geçmeyecek şekilde kısaca anlatılması beklenilmektedir.

[2]İmza bölümünde ideal olan katılımcının kendisinin imzasının alınmasıdır. Bu durumda onam formunu katılımcı ve araştırmacı imzalar. Katılımcının araştırmaya bireysel olarak katılmayı kabul edip onam formunu imzalamayı istemediği durumlarda şahide ihtiyaç doğar ve bu durumda araştırmacı ve katılımcı yerine şahidin imzalarının olması yeterlidir.

Verilerin yüz yüze iletişim içermeyen; a) Internet ortamında toplanması durumunda katılımcıların uygulama materyallerine erişebilmesi için, online sistemde sunulan bilgilendirilmiş onam formunu okuyup araştırmaya katılmayı onayladıklarına dair ilgili kutucuğu işaretlemeleri gerekmektedir. Bu işaretleme katılımcıların onam imzaları yerine geçer. Katılımcılar onam formunun sonundaki "araştırmaya katılmayı kabul ettiklerine dair" ilgili kutucuğu işaretlemedikleri takdirde onay vermemiş sayılırlar ve bu durumda araştırmaya devam edilmez. b) Telefonla uygulamalarda ise araştırmacı araştırma sorularına geçmeden önce Bilgilendirilmiş Onam Formundaki bilgileri katılımcıya sesli olarak okur. Bu durumda katılımcının sözlü onayı imza yerine geçer. Telefonda bu sözlü onay alınmadığı takdirde uygulamaya geçilmez. Hem Internet, hem telefon hem de benzeri yüz yüze iletişimin olmadığı ortamlarda yapılan uygulamalarda katılımcı onay vermediği takdirde bir şahidin onayına başvurulmaksızın uygulamaya devam edilmez.

Eğer veriler okullarda, kurumlarda vb. ortamlarda aynı anda birden fazla kişiden grup uygulaması şeklinde toplanacaksa, yine tercihen tüm katılımcıların onam formlarını bireysel olarak imzalamaları istenir. Ancak katılımcı sayısının fazlalığı ve bununla birlikte zamanın kısıtlılığı gibi durumlar söz konusu olduğunda araştırmacı tüm gruba onam formundaki bilgileri tek seferde sözlü olarak okumayı ve bir imza listesi dolaştırarak katılımcıların araştırmaya katılmayı kabul ettiklerine dair bu listeye imza atmalarını tercih edebilir. Grup çalışmasında da tercih edilen katılımcının kendisinin imzasıdır, ancak araştırıcının etik kurula tanımlaması gereken ender durumlarda ise şahit, grup adına da imza atabilir. Fakat grup ortamında herkes çalışmaya katılmayı kabul etmeyebilir. Bu durumda sadece araştırmaya katılmayı isteyenlerin çalışmaya alınması ve bu kişiler adına toplu imza alınması gerekmektedir. (Çalışmanızda şahidin imzasını grup adına kullanmak istiyorsanız etik kurula koşullarını açıklamanız gerekmektedir).

[3]Şahit Kriterleri: Çalışmanın bir üyesi olmayan, araştırmacı tarafından belirlenen ve araştırmanın bulguları üzerinde herhangi bir olumlu/olumsuz etki yaratma olasılığı bulunmayan tarafsız yetişkinlerdir. Katılımcı araştırmaya katılmayı kabul edip onam formunu imzalamayı istemediği durumlarda araştırmacı onam formundaki bilgileri katılımcıya sözlü olarak okur. Katılımcı onayladığını sözlü olarak beyan ederse şahit de bu sözlü onam sürecine yazılı onam formunu imzalamak sureti ile şahitlik ettiğini beyan etmiş olur.

NOT: Araştırmacıdan, onam formunun imza kısmında bulunan ikili seçenekten çalışmasına uygun olan alternatifi yazması ve formda yer alan boşlukları çalışmasına uyarlamak yoluyla onam formuna son halini vermesi ve bu şekliyle formu göndermesi beklenilmektedir.

EK3: Bundesarbeitsblatt

Bundesarbeitsblatt

HERAUSGEBER: DER BUNDESMINISTER FÜR ARBEIT UND SOZIALORDNUNG

13. Jahrgang | Bonn, den 10. Februar 1962 | Nummer 3

AMTLICHE NACHRICHTEN

Beruf und Arbeit

Richtlinien für die Berücksichtigung bevorzugter Bewerber bei der Vergabe von öffentlichen Aufträgen gemäß § 37 Abs. 2 des Schwerbeschädigtengesetzes *)

Richtl. des BMWi vom 15. November 1961 — I B 7 — 262355

Bundesanz. Nr. 233 vom 5. Dezember 1961

I. Bevorzugte Bewerber gemäß § 37 Abs. 2 des Schwerbeschädigtengesetzes

§ 1

Personenkreis

Bevorzugte Bewerber im Sinne dieser Richtlinien sind Schwerbeschädigte gemäß § 1 des Schwerbeschädigtengesetzes sowie Unternehmen, an denen Schwerbeschädigte mit mindestens der Hälfte des Kapitals beteiligt sind, sofern ihre Beteiligung und Mitwirkung an der Geschäftsführung sichergestellt ist.

§ 2

Nachweis der Eigenschaft als bevorzugter Bewerber

(1) Der Nachweis der Eigenschaft als Schwerbeschädigter im Sinne des § 1 ist gegenüber den Vergabestellen durch Vorlage der Schwerkriegsbeschädigtenausweise I oder II oder des Schwerbeschädigtenausweises gemäß den Richtlinien über Ausweise für Schwerbeschädigte und Schwererwerbsbeschränkte vom 3. August 1957 (Gemeinsames Ministerialblatt S. 395) zu erbringen.

(2) Der Nachweis der Beteiligung und der Mitwirkung an der Geschäftsführung ist gegenüber den Vergabestellen durch Vorlage eines beglaubigten Handelsregisterauszuges, beglaubigter Abschriften der zum Handelsregister eingereichten Schriftstücke, insbesondere des Gesellschaftsvertrages, oder sonstiger geeigneter öffentlicher oder privater Urkunden zu führen.

II. Art und Ausmaß der Bevorzugung

§ 3

Inhalt der Bevorzugung

(1) Bei beschränkten Ausschreibungen und freihändigen Vergaben sind regelmäßig neben den nach anderen Bestimmungen bevorzugten Bewerbern auch die in § 1 genannten Personen und Unternehmen in angemessenem Umfange zur Angebotsabgabe aufzufordern.

(2) Die Landesauftragsstellen (Auftragsberatungsstellen) können den Vergabestellen bevorzugte Bewerber im Sinne des § 1 benennen. Ein Verzeichnis der Landesauftragsstellen (Auftragsberatungsstellen) liegt an.

(3) Ist bei öffentlicher oder beschränkter Ausschreibung oder bei freihändiger Vergabe das Angebot eines nach § 1 bevorzugten Bewerbers ebenso wirtschaftlich wie das eines Bewerbers, der weder nach § 1 noch nach anderen Bestimmungen bevorzugt ist, so soll dem bevorzugten Bewerber der Zuschlag erteilt werden. Liegt das Angebot eines nach § 1 bevorzugten Bewerbers nur geringfügig über dem wirtschaftlichsten Angebot, so soll auch in diesem Falle dem bevorzugten Bewerber der Zuschlag erteilt werden. Trifft bei Bewerbern um öffentliche Aufträge die Bevorzugung nach § 1 mit Bevorzugungen nach anderen Bestimmungen zusammen, so soll demjenigen Bewerber der Zuschlag erteilt werden, bei dem die Mehrzahl der Merkmale vorliegt. Bei Bietern mit gleicher Anzahl solcher Merkmale kann der Zuschlag auf die Angebote dieser Bieter angemessen verteilt werden.

*) In der Fassung vom 14. August 1961 (Bundesgesetzbl. I S. 1234).

§ 4

Sonderregelung für Arbeitsgemeinschaften

Falls das Angebot von einer Arbeitsgemeinschaft abgegeben wird, ist bei Ermittlung der als geringfügig anzusehenden Überschreitung (§ 3 Abs. 3 Satz 2) nur derjenige Anteil zugrunde zu legen, den nach § 1 bevorzugte Bewerber an dem Gesamtangebot der Arbeitsgemeinschaft haben.

III. Schlußbestimmungen

§ 5

Anwendung der Richtlinien

(1) Die Richtlinien sind nach ihrer Bekanntgabe im Bundesanzeiger anzuwenden.

(2) Die Richtlinien ergehen im Einvernehmen mit dem Bundesminister für Arbeit und Sozialordnung und dem Bundesminister des Innern.

Regelung der Vermittlung türkischer Arbeitnehmer nach der Bundesrepublik Deutschland

Deutsch-türkische Vereinbarung vom 30. Oktober 1961

Zwischen der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung der Republik Türkei ist durch Notenwechsel vom 30. Oktober 1961 eine Vereinbarung zur Regelung der Vermittlung türkischer Arbeitnehmer nach der Bundesrepublik Deutschland getroffen worden, die rückwirkend am 1. September 1961 in Kraft getreten ist und wie folgt lautet.

*

Verbalnote

Note der Türk. Botsch. vom 30. Oktober 1961

Die Türkische Botschaft beehrt sich, den Empfang der Verbalnote des Auswärtigen Amtes vom 30. Oktober 1961 — 505 — 83 SZV/3 — 92.42 — zu bestätigen, mit der die Regierung der Bundesrepublik Deutschland vorgeschlagen hat, die Vermittlung von arbeitsuchenden türkischen Staatsangehörigen in eine Beschäftigung bei Arbeitgebern in der Bundesrepublik Deutschland durch eine Vereinbarung zu regeln, die folgenden Wortlaut haben soll:

1.

Im Interesse einer geregelten Vermittlung türkischer Arbeitnehmer nach der Bundesrepublik Deutschland werden auf deutscher Seite die Bundesanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung (im folgenden Bundesanstalt genannt) und auf türkischer Seite die Türkische Anstalt für Arbeits- und Arbeitervermittlung (im folgenden Türkische Anstalt genannt) zusammenarbeiten und für die praktische Durchführung der Vermittlung ihre regionalen Dienststellen einsetzen. Sie werden sich bemühen, den Ablauf des Vermittlungsverfahrens im Rahmen dieser Vereinbarung zu verbessern und zu vereinfachen.

2.

Die Bundesanstalt errichtet zur Erleichterung der Zusammenarbeit eine Verbindungsstelle in der Republik Türkei, deren Sitz, Tätigkeit und Anwesenheitsdauer sie mit der Türkischen Anstalt vereinbart. Die zuständigen türkischen Behörden unterstützen die Verbindungsstelle bei der Durchführung ihrer Aufgaben in geeigneter Weise.

Die Kosten der Tätigkeit der Verbindungsstelle übernimmt die Bundesanstalt. Der Verbindungsstelle werden von der Türkischen Anstalt die erforderlichen, mit den üblichen Büromöbeln eingerichteten und sich für eine ärztliche Untersuchung der Bewerber eignenden Räumlichkeiten kostenlos zur Verfügung gestellt.

3.

Die Verbindungsstelle und die Türkische Anstalt unterrichten sich laufend gegenseitig über die vorliegenden Beschäftigungsangebote von Arbeitgebern in der Bundesrepublik Deutschland für türkische Arbeitnehmer und über die diesen Angeboten entsprechenden Bewerbungen türkischer Arbeitnehmer. Auch ohne vorliegende Beschäftigungsangebote können Bewerbungen von Arbeitnehmern, die durch Ausbildung oder längere Tätigkeit Fachkenntnisse in einem bestimmten Beruf erworben haben, zur Vermittlung vorgeschlagen werden.

Die Beschäftigungsangebote enthalten genaue Angaben über die geforderten beruflichen Fähigkeiten der Bewerber, die Art und die etwaigen Besonderheiten der vorgesehenen Beschäftigung sowie ihre voraussichtliche Dauer. Sie enthalten ferner Angaben über die jeweils maßgebenden Lohn- und sonstigen Arbeitsbedingungen, die Möglichkeiten der Unterkunft und Verpflegung sowie alle anderen Einzelheiten, die für die Entscheidung des interessierten Bewerbers wesentlich sind.

4.

Die Bundesanstalt übermittelt ferner der Türkischen Anstalt zur Unterrichtung der interessierten türkischen Arbeitnehmer eine zusammengefaßte Darstellung über die allgemeinen Arbeits- und Lebensbedingungen in der Bundesrepublik Deutschland sowie Lohnbeispiele für die hauptsächlich in Betracht kommenden Berufe. Die Zusammenstellung enthält auch Angaben über die Höhe der Abzüge vom Arbeitslohn an Steuern und Beiträgen zur Sozialversicherung und Arbeitslosenversicherung sowie über die wichtigsten Vorschriften und Leistungen auf dem Gebiet der sozialen Sicherheit. Diese Angaben werden, soweit erforderlich, nach dem jeweiligen Stand berichtigt.

5.

Die Türkische Anstalt sorgt durch die ihr als geeignet erscheinenden Verfahren für die Sammlung der eingegangenen Bewerbungen, für eine Vorauswahl der Bewerber und übernimmt die Vorstellung der Bewerber bei der Verbindungsstelle.

Bewerber, für die im Strafregister eine Freiheitsstrafe eingetragen ist, werden nicht vorgestellt. Das gleiche gilt für Bewerber, denen die zuständigen türkischen Stellen die Ausstellung eines Passes verweigern können.

Die Verbindungsstelle stellt ihrerseits fest, ob die von der Türkischen Anstalt vorgestellten Bewerber die beruflichen und gesundheitlichen Voraussetzungen für die jeweils angebotene Beschäftigung und den Aufenthalt in der Bundesrepublik erfüllen.

6.

Für jeden angenommenen Arbeitnehmer wird ein schriftlicher Arbeitsvertrag in deutscher und türkischer Sprache entsprechend der *Anlage* zu diesem Notenwechsel ausgestellt. Dieser Arbeitsvertrag wird einerseits von dem Arbeitgeber oder dessen bevollmächtigten Vertreter und andererseits von dem Arbeitnehmer unterschrieben sowie von der Türkischen Anstalt und der Verbindungsstelle mit einem Durchgangsvermerk versehen.

7.

Die türkischen Behörden tragen dafür Sorge, daß für den Arbeitnehmer ein Paß ausgestellt wird und dieser im Zeitpunkt der Einreise mindestens noch ein Jahr gültig ist. Die türkischen Konsulate werden dafür Sorge tragen, daß der Paß erforderlichenfalls einen Monat vor Ablauf seiner Gültigkeitsdauer verlängert wird.

Die Verbindungsstelle stellt dem Arbeitnehmer kostenlos eine Legitimationskarte aus. Die Legitimationskarte ersetzt die nach den Vorschriften über die Ausübung einer Beschäftigung durch nichtdeutsche Arbeitnehmer erforderliche Arbeitserlaubnis für längstens ein Jahr, und sie befreit den Inhaber für die Dauer ihrer Gültigkeit vom Einreisesichtvermerkszwang.

Der Arbeitnehmer muß ferner im Besitz einer von der zuständigen türkischen Behörde ausgestellten Bescheinigung über seinen Familienstand sein.

8.

Die Verbindungsstelle organisiert in Zusammenarbeit mit der Türkischen Anstalt die Reise der Arbeitnehmer von dem vereinbarten Abreiseort — in der Regel Istanbul — zu dem jeweiligen Beschäftigungsort in der Bundesrepublik Deutschland. Die Türkische Anstalt sorgt dafür, daß sich die Arbeitnehmer rechtzeitig zum Abreiseort begeben. Von der Verbindungsstelle erhalten die Arbeitnehmer eine nach der Reisedauer bemessene Reiseverpflegung oder einen entsprechenden Barbetrag. Die Reisekosten der Arbeitnehmer vom vereinbarten Abreiseort bis zum Beschäftigungsort, einschließlich der Kosten der Reiseverpflegung, werden von der Bundesanstalt vorgelegt und von dem künftigen Arbeitgeber durch Zahlung eines Pauschalbetrages an die Bundesanstalt getragen. Eine Regelung für die Rückreisekosten ist der Vereinbarung zwischen dem Arbeitgeber und dem Arbeitnehmer im Arbeitsvertrag vorbehalten.

9.

Die Arbeitnehmer sind dazu anzuhalten, daß sie sich unverzüglich nach ihrer Ankunft in dem Ort ihres gewöhnlichen Aufenthaltes in der Bundesrepublik Deutschland bei der örtlichen Meldebehörde anmelden und spätestens innerhalb von drei Tagen, jedoch möglichst vor der Arbeitsaufnahme, bei der Ausländerbehörde die Aufenthaltserlaubnis beantragen. Beabsichtigt der Arbeitnehmer länger als ein Jahr eine Beschäftigung in der Bundesrepublik Deutschland auszuüben, so muß er einen Monat vor Ablauf der Gültigkeitsdauer der Legitimationskarte bei dem für seinen Aufenthaltsort zuständigen Arbeitsamt eine Arbeitserlaubnis beantragen, deren Erteilung sich nach den allgemeinen Vorschriften über die Ausübung einer Beschäftigung durch nichtdeutsche Arbeitnehmer richtet. Ebenso muß er eine Verlängerung der Gültigkeitsdauer der Aufenthaltserlaubnis bei der zuständigen Ausländerbehörde beantragen. Die Aufenthaltserlaubnis wird über eine Gesamtaufenthatsdauer von zwei Jahren hinaus nicht erteilt. Die Dienststellen der Bundesanstalt werden den türkischen Arbeitnehmern, besonders in der ersten Zeit der Eingewöhnung, durch Erteilung von Auskünften allgemeiner Art behilflich sein.

10.

Die Regierung der Republik Türkei wird türkische Arbeitnehmer, die auf Grund dieser Vereinbarung in das Gebiet der Bundesrepublik Deutschland einreisen, jederzeit formlos zurückübernehmen, die für die Rückreise erforderlichen Reiseausweise ausstellen und erforderliche Durchreisesichtvermerke beschaffen.

11.

Diese Vereinbarung gilt auch für das Land Berlin, sofern nicht die Regierung der Bundesrepublik Deutschland der Regierung der Republik Türkei innerhalb von drei Monaten nach Inkrafttreten der Vereinbarung eine gegenteilige Erklärung abgibt.

12.

Die Vereinbarung tritt rückwirkend am 1. September 1961 in Kraft. Sie wird für ein Jahr abgeschlossen und verlängert sich stillschweigend jeweils um ein weiteres Jahr, falls sie nicht von einer der beiden Regierungen spätestens drei Monate vor Ablauf ihrer Gültigkeit gekündigt wird.

*

Die Türkische Botschaft beehrt sich, dem Auswärtigen Amt mitzuteilen, daß sich die Regierung der Republik Türkei mit den Vorschlägen der Regierung der Bundesrepublik Deutschland einverstanden erklärt. Demgemäß bilden die Verbalnote des Auswärtigen Amtes vom 30. Oktober 1961 — 505 — 83 SZV/3 — 92.42 — und diese Antwortnote eine Vereinbarung zwischen der Regierung der Republik Türkei und der Regierung der Bundesrepublik Deutschland über die Vermittlung von türkischen Arbeitnehmern nach der Bundesrepublik Deutschland.

Die Türkische Botschaft benutzt diesen Anlaß, das Auswärtige Amt erneut ihrer ausgezeichneten Hochachtung zu versichern.

*

Anlage

Arbeitsvertrag

Zwischen dem Arbeitgeber .....

.....

mit Sitz in .....

vertreten durch .....

und dem Arbeitnehmer .....

..... geb. am .....

wohnhaft in .....

Familienstand: ledig / verheiratet / verwitwet *)

wird folgender Arbeitsvertrag vereinbart:

*) Nichtzutreffendes streichen.

I.

Der Arbeitgeber verpflichtet sich, den Arbeitnehmer .....
.....
als .....
(Bezeichnung der Tätigkeit)
in .....
(Ort der Beschäftigung)
vom ..... (frühestens vom Tage des Eintreffens des Arbeitnehmers am Beschäftigungsort ab) bis zum .....
..... zu beschäftigen.

Der Arbeitnehmer verpflichtet sich, während der genannten Zeit bei dem Arbeitgeber eine Tätigkeit dieser Art auszuüben.

II.

Der türkische Arbeitnehmer erhält hinsichtlich des Arbeitsentgelts, der sonstigen Arbeitsbedingungen und des Arbeitsschutzes keinesfalls eine ungünstigere Behandlung als die vergleichbaren deutschen Arbeitnehmer — des Betriebes — *).

III.

Im einzelnen finden die Bestimmungen des Tarifvertrages zwischen .....
.....
und .....
.....
vom .....
oder des neuen Tarifvertrages, der etwa an die Stelle des früheren Tarifvertrages treten wird, Anwendung.

Der Arbeitnehmer erhält für seine Arbeit denselben Lohn wie ein vergleichbarer deutscher Arbeiter — des Betriebes — *).

Sein Bruttolohn beträgt zur Zeit ..... DM stündlich / wöchentlich *).

Ferner werden wie bei einem vergleichbaren deutschen Arbeitnehmer des Betriebes vergütet:

a) Überstunden je Stunde mit . . . . DM (Stundenlohn einschl. Zuschlag)
b) Nachtarbeit je Stunde mit . . . . DM (Stundenlohn einschl. Zuschlag)
c) Sonntagsarbeit je Stunde mit . . . . DM (Stundenlohn einschl. Zuschlag)
d) Feiertagsarbeit je Stunde mit . . . . DM (Stundenlohn einschl. Zuschlag)

Bei Akkordarbeit werden die Akkorde so festgesetzt, daß der Arbeitnehmer bei normaler Leistung unter den im Betrieb üblichen Bedingungen ..... DM in der Stunde verdient.

IV.

Die Arbeitszeit richtet sich nach den für den Betrieb geltenden Bestimmungen.

Die regelmäßige Arbeitszeit beträgt zur Zeit ..... Stunden täglich / wöchentlich *).

V.

a) Der Arbeitgeber stellt von sich aus dem Arbeitnehmer eine vom zuständigen Arbeitsamt für angemessen befundene Unterkunft zur Verfügung —

   Der Arbeitgeber verpflichtet sich, für eine vom zuständigen Arbeitsamt für angemessen befundene Unterkunft des Arbeitnehmers Sorge zu tragen *).
b) Als Unterkunft ist vorgesehen — ein Einzelzimmer — eine Gemeinschaftsunterkunft mit höchstens ..... Betten *).
c) Für die Unterkunft hat der Arbeitnehmer täglich / wöchentlich / monatlich ..... DM — kein Entgelt — zu zahlen *).
d) Der Arbeitgeber stellt von sich aus dem Arbeitnehmer eine angemessene Verpflegung zur Verfügung, bestehend aus Frühstück / Mittagessen / Abendessen *).
e) Für die unter d) genannte Verpflegung hat der Arbeitnehmer täglich / wöchentlich / monatlich ..... DM — kein Entgelt — zu zahlen *).
f) Die Verpflegung des Arbeitnehmers ist ihm durch Selbstversorgung auf eigene Kosten überlassen *).

*) Nichtzutreffendes streichen.

VI.

Der Arbeitnehmer hat das Recht auf bezahlten Urlaub nach den für den Betrieb geltenden Bestimmungen.

Nach einer ununterbrochenen Beschäftigungsdauer von ..... Monaten in dem Betrieb des Arbeitgebers, beträgt der Urlaub ..... Werktage für jeden angefangenen / vollendeten Beschäftigungsmonat *).

VII.

Der Arbeitgeber übernimmt / übernimmt nicht *) die Kosten der Rückreise des Arbeitnehmers von dem Beschäftigungsort bis nach .....
einschließlich einer Reiseverpflegung von ..... DM, wenn der Arbeitnehmer den Arbeitsvertrag erfüllt hat oder diesen aus Gründen, die der Arbeitgeber zu vertreten hat, nicht erfüllen kann.

VIII.

Für das durch diesen Vertrag begründete Arbeitsverhältnis gilt das deutsche Recht. Ansprüche aus diesem Vertrag können nicht gegen den Vertreter des Arbeitgebers, sondern nur gegen den Arbeitgeber selbst geltend gemacht werden. Für alle sich aus diesem Vertrag ergebenden Streitigkeiten sind die deutschen Gerichte für Arbeitssachen zuständig.

Etwaige ergänzende Vereinbarungen

.....

.....
Ort und Datum

.....
Unterschrift des Arbeitnehmers

Durchgangsvermerk und Unterschrift der deutschen Verbindungsstelle in der Türkei

*) Nichtzutreffendes streichen.

Änderung der Vereinbarung zwischen der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung der Italienischen Republik vom 20. Dezember 1955 in der Fassung vom 1. März 1957 über die Anwerbung und Vermittlung von italienischen Arbeitskräften nach der Bundesrepublik Deutschland

Bek. des BMAusw. und des BMA vom 14. Dezember 1961

Bundesanz. Nr. 2 vom 4. Januar 1962

In Bonn ist durch Notenwechsel vom 20. Februar 1961 die Vereinbarung zwischen der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung der Italienischen Republik vom 20. Dezember 1955 in der Fassung vom 1. März 1957 über die Anwerbung und Vermittlung von italienischen Arbeitskräften nach der Bundesrepublik Deutschland (Bundesanzeiger Nr. 11 vom 17. Januar 1956 und Nr. 106 vom 5. Juni 1957) *) in einigen Punkten und in der *Anlage 4 Muster B* geändert worden. Die Änderungen sind am 20. Februar 1961 in Kraft getreten. Die Vereinbarung und sämtliche Anlagen werden nachstehend in der nunmehr gültigen Fassung veröffentlicht.

Diese Bekanntmachung ergeht im Anschluß an die Bekanntmachung vom 27. Mai 1957 (Bundesanzeiger Nr. 106 vom 5. Juni 1957).

*

Vereinbarung zwischen der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung der Italienischen Republik über die Anwerbung und Vermittlung von italienischen Arbeitskräften nach der Bundesrepublik Deutschland vom 20. Dezember 1955 in der Fassung vom 20. Februar 1961.

Die Regierung der Bundesrepublik Deutschland und die Regierung der Italienischen Republik,

von dem Wunsch geleitet, die Beziehungen zwischen ihren Völkern im Geiste europäischer Solidarität zu beiderseitigem Nutzen zu vertiefen und enger zu gestalten sowie die zwischen ihnen bestehenden Bande der Freundschaft zu festigen,

*) Vgl. BArbBl. 1957, S. 427.

ÖZGEÇMİŞ

Ece ÇİM, lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümünde tamamlamıştır. Aynı zamanda Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler lisans diplomasına da sahiptir. 2014 yılında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında başladığı yüksek lisans eğitimini, "Suriyeli Mültecilerin Siyasal Söylemdeki Yeri (2011-2016): Türkiye Örneği" isimli teziyle 2017 yılında tamamlamıştır. 2017 yılında, İstanbul Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası Anabilim Dalında, YÖK 100/2000 Göç Çalışmaları bursiyeri olmuştur. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında doktora eğitimine başlayan Çim, 2020 yılında Georg-August Göttingen Üniversitesinde TÜBİTAK 2214-A bursu ile misafir araştırmacı olarak bulunmuştur. Göç alanında ulusal ve uluslararası çalışmalara sahiptir.